

HOUSEHOLD HEALTH EXPENDITURE DURING COVID19 PERIOD IN KERALA AN ECONOMIC ANALYSIS

Niveditha Krishnan

Research Scholar, University College, Trivandrum
Vezhekkadan (H) Anandapuram

Abstract

Introduction-

Catastrophic health expenditure during COVID-19 hospitalization has altered the economic picture of households especially in low resource settings with high rates of COVID-19 infection. This study aimed to estimate the Out of Pocket (OOP) expenditure and proportion of households that incurred catastrophic health expenditure due to COVID-19 hospitalisation in Kerala.

Materials and Methods-

A Primary data collected study was conducted among a representative sample of 100 COVID-19 hospitalised patients in Thrissur district over four months, using a pretested interview schedule. The direct medical and nonmedical costs incurred by the study participants during hospitalization and the total monthly household expenditure were obtained from the respective COVID-19 affected households. Catastrophic health expenditure was defined as direct medical expenditure exceeding 40% of effective household income.

Results –

The study revealed that 49.7% of households had catastrophic health expenditure, with 32.9% having incurred Distress financing. Multivariate analysis revealed being below poverty line, hospitalization in private healthcare facility and presence of co-morbid conditions as significant determinants of catastrophic health expenditure.

Conclusion-

High levels of Catastrophic health expenditure and distress financing revealed by the study unveils major unaddressed challenges in the road to Universal health coverage.

1. Introduction

The role of health in human capital formation is immense to enhance the productivity of population of a nation. Spending on health is a

significant variable in determining the health capital. Reasons behind on health are differ from person to person. The motive behind spending on health may be preventive health care, promotive health care and tertiary health care. Both microeconomic and macroeconomic aspect of spending on health is crucial for economic analysis of expenditure on health. In microeconomic perspective health is considered as an input to generate income which in turn to buy goods and services. Government involvement in health spending and its effect on individual decision constitutes the macroeconomic perspective of spending on health.

Health is multidimensional. As per the Constitution of World Health Organisation (WHO) "Health is a state of complete Physical, mental and social wellbeing, and not merely the absence of disease or infirmity" (WHO, 1948), WHO definition captures physical, mental and social dimensions. An Individual's demand for medical services is irregular and unpredictable. There are many factors contributed to good health such as nutritious food, pure drinking water, pollution free environment, opportunity for work and mental peace. Health status will never be the same for medical services is irregular and unpredictable. There are many factors contributed to good health such as nutritious food, pure drinking water, pollution free environment, opportunity for work and mental peace. Health status will never be the same for all. Different people need different treatments. Different treatments entail different costs. Their illness and their cures will not impose the same economic burden. Every system of risk pooling must face up to the

challenge of heterogeneity. Heterogeneity makes health care a thing apart. The risk and uncertainty are crucial elements in medical care (Akerlof, 1970).

Corona Virus Disease Known as Covid-19 (previously Known as “2019 novel corona Virus”). The name of Virus is announced by World Health Organization (WHO) in 11th February 2020. The coronavirus outbreak was originated from Wuhan, Hubei province, china in late December 2019. The virus spread all over the World from Wuhan within days through people with Covid-19 positive through their small droplets from nose or mouth. It spread like a wild fire from people to people and from one country to another rapidly. The virus spread to Thailand, Japan, U.S, South Korea, India, Spain, Italy, France, Germany, Iran, Netherland, Switzerland, United Kingdom, Singapore etc. The virus hit so many people very hardest around the World Several Countries made an announcement of lockdown to avoid the spreading of the virus. So many cases were reported daily in the world almost 184 countries and above 1.5 lakh deaths. Due to the immense impact of the virus in worldwide. The World Health Organization (WHO) declared Covid-19 as pandemic in 11 March 2020. Kerala Health Department take certain proactive measures by ensuring special medical attention to those people who are in quarantine and those who are unwilling to take medical attention having symptoms. The Government Issue strict instructions to hospital staffs, health workers, other government and non-government officers including public by revealing up-to-date information about the current situation of the state in the case of vaccine-less virus. It helps to prevent the spreading of virus. In order to monitor and avail necessary services to ordinary people from local body level, government ensure the help of health workers (ASHAWORKERS).

Stay home and stay safe- a sounding manthra during these days in the nook and corner of the world, especially in India in the wake of Covid-19 spread, everybody is obligated to stay at home in the midst of uncertainties. As a coin has two sides, one group of people are enjoying the situation. Corona Virus has given time them to play with their children, recalling the golden days of childhood, challenging the cooking capacity of the men, testing new dishes and they are enjoying their family life with their savings in the past. But on the other side, a group of people undertone that they have no job, no money and no food. The daily works across different avenues are badly hit by the spread of Covid-19 and followed by the lock down. On March 28th The Hindu reported that livelihood of around five lakh domestic helpers are in jeopardy and future is uncertain for women work force in Kochi. No one is allowing outsiders to enter their homes for fear of contracting the virus. If it is five lakhs in Kerala, we can guess the situation of India and all over the world. Farmers are worried after the announcement of the national lockdown and demand for milk and milk products are diminished. Online supplier Milk basket had stopped delivery services and reported that the shutdown is resulting dumping of 15,000 liters of milk and throwing over 10,000 kg of fruits and vegetables.

Covid-19: Crisis of Households

Stay home and stay safe- a sounding manthra during these days in the nook and corner of the word, especially in India. In the wake of Covid-19 spread, everybody is obligated to say at home in the midst of uncertainties. As a coin has two sides, one group of people are enjoying the situation. Corona virus has given time for them to play with their children, recalling golden days of childhood, challenging the cooking capacity of the men, testing new dishes and they are enjoying their family life with their savings in the past. But on the other side, a

group of people undertone that they have no job, no money and no food. The daily works across different avenues are badly hit by the spread of covid-19 and followed by the lockdown. On March 28th the Hindu reported that livelihood of around five lakh domestic helpers are in jeopardy and future is uncertain for women work force in Kochi. No one is allowing outsiders to enter their homes for fear of contracting the virus. If it is five lakhs in Kerala. We can guess the situation of India and all over the world. Farmers are worried after the announcement of the national lockdown and demand for milk products are diminished. Online supplier Milk Basket had stopped delivery services and reported that the shutdown is resulting dumping of 15,000 liters of milk and throwing over 10,000 kg of fruits and vegetables.

In this extraordinary and unprecedented situation, Covid-19 has effectively brought normal life to a halt of families and it will affect the economic wellbeing of a large number of people. Lottery workers, private security guards and BSNL contract employees are also facing loss of wages. Micro, medium and small enterprises (MSMEs) in the state of Kerala have sought a helping had from the employee's state insurance Corporation in the wake of the nearly a month-long lockdown across India to fight the Covid-19 pandemic. The deep financial trouble of MSMEs will lead to a

financial crisis in lakhs of families in India. Migrant workers are the other subject of thought for the Governments. With twenty-four hours they lost their jobs and income. Since there is no gurantee for their wages and shelter, they also want to move to their home town. Business today estimated that about 300 million informal workers could be vulnerable and seeking help. According to the most recent labour statistics, 25 percent of rural households and 12 percent of urban households rely on casual labour as their main source of income and they have no fixed flow of income for running their daily life. Fall in employment causes large losses for workers. The covid-19 outbreak has caused a mass travel ban and strict tourist restrictions as governments across the globe are trying to combat the spread of novel corona virus. Because of this, many airlines were forced to cancel their flights, resulting in mounting lissess.5.5.crs. People are working in tourism and hospitality fields. Corona virus may leave 70 percent of them jobless. The strain on income resulting from the decline in economic activity will devastate workers close to below the poverty line and the shocks of pandemic can easily push them into poverty. The following diagram figures out the percentage share of all workers in India. Labour Force Participation Rate (LFPR) in usual status (ps+ss) for persons of age 15 years and above.

All- India.

Survey period	Rural		Urban			Rural + Urban			
	Male	Female	Person	Male	Female	person	Male	Female	person
2022-23	80.2	41.5	60.8	74.5	25.4	50.4	78.5	37.0	57.9
2021-22	78.2	36.6	57.5	74.7	23.8	49.7	77.2	32.8	55.2
2020-21	78.1	36.5	57.4	74.6	23.2	49.1	77.0	32.5	54.9
2019-20	77.9	33.0	55.5	74.6	23.3	49.3	76.8	30.0	53.5
2018-19	76.4	26.4	51.5	73.7	20.4	47.5	75.5	24.5	50.2
2017-18	76.4	24.6	50.7	74.5	20.4	47.6	75.8	23.3	49.8

Source: - Periodic Labour Force Survey 2017-2023)

In rural areas, LFPR Increased from 50.7% in 2017- 18 to 60 .8% in 2022-23 while for urban areas it increased from 47.6% to 50.4%. LFPR for male in India increased from 75.8% in 2017-2018 to 78.5% in 2022-23 and corresponding increase in LFPR for female was from 23.3% to 37.0%.

The agonies in the each and every field of the country are the signboard to the economic crisis of the families. The effects will be far – reaching, pushing millions of people into unemployment, underemployment and working poverty. As revenue streams of firm get impacted, employment, particularly of daily wagers and temporary workers, will be in the firing line. The economic and psychological consequences for families have been severe. As family is the basic unit of the society.

State Clocks 6.6% growth in 2022-23

Kerala’s economy recorded “steady growth” in 2022-2023 with the Gross State Domestic Product (GSDP) Clocking 6.6% growth at constant prices; compared with 2021-2022 when Kerala recorded the highest growth in a decade in a post-COVID-19 recovery spurt, the growth rate appears to have settled in 2022-23. The GSDP had clocked 12.97% growth in 2021-2022. But the two years cannot be realistically compared. This is because the higher growth rate in 2021-22 was from a pandemic- induced low base of -8.43% the previous year, senior planning Board officials said.

REVENUE RECEIPTS 2022-2023	
Rise 13.79%	,1,32,724,65 cr.
State’ Own Tax Revenue 54.22%	71,968.16 cr.
State’s Own Non-Tax Revenue 11.39%	15,117.96 cr.
Share of Central Taxes, grants 34.39%	45,638.54 cr.

In 2022-2023, Kerala’s economy posted positive growth for the second consecutive year after the pandemic. The economic review noted that this has been achieved in the face of “financial constraints and adversities”.

Per capita income

Per capita income in Kerala has risen by 6.06% to 1, 74,214 compared to 1, 64,261 in 2021-22, according to the Economic Review tabled in the House by Finance Minister. K.N. Balagopal. Sector – wise, the primary sector at current prices grew by 4.96% compared to 6.96% compared to 6.91% the previous year, the secondary sector by 14.19% compared to 20.79%, and the tertiary sector 11.53% against 24.08% the previous year. The Economic Review observed that in 2021-2022,in Kerala registered a relatively higher growth rate in GSDP on account of the post-pandemic recovery trend which was propped up by stimulus packages. Fiscal deficit reduced to2.44% and revenue deficit to 0.88% of the GSDP.

The Economic Review observed that a series of Union government policies have resulted in a drastic decline in Central transfers to Kerala. “Today, the state economy faces unprecedented financial difficulties because of unfairness and inequality in Centre –State financial relations and failure by the Government of India to implement policies of genuine federalism”, it said. Revenue expenditure decreased to1, 41, 950.94 crore in 2022-2023, compared to 1, 46,176.51 crore the previous year. The ratio of revenue expenditure to GSDP dipped to 13.57% from 15.64%.

Public debt

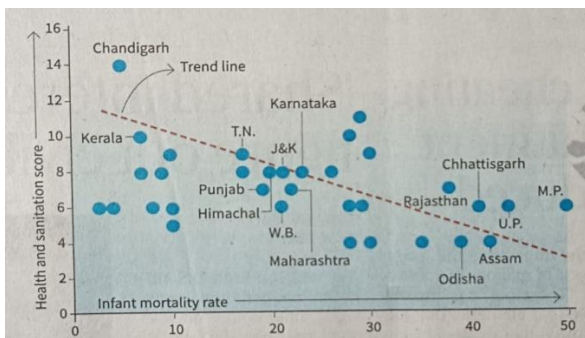
The outstanding public debt of the State has been pegged at2,38,000.96 crore, and the growth rate of public debt is down to8.19% the public debt-GSDP ratio also decreased from 23.54% 2021-22 to 22.75%in 2022-23.

Higher autonomy of panchayats leads to better health outcomes

The reserve bank of India study, based on which the report was written, had called for greater autonomy for panchayats and empowerment of local leaders. This data point aims to show that greater autonomy of panchayats results in better governance and leads to superior outcomes.

Panchayats collaborate with health departments to maintain clinics and dispensaries in rural areas. By encouraging institutional deliveries and ensuring prenatal and postnatal checkups, they help reduce maternal and infant mortality rates (IMR). They also provide clean water and sanitation facilities. All these helps improve health outcomes. The RBI study uses two datasets to show that panchayats which scored high on the health, nutrition, and sanitation parameters also had lower rural IMRs

Chart 1:- The shows the state/ UT-wise avg. of panchayat-level health, nutrition and sanitation scores(vertical axis) and infant mortality rate(horizontal axis)

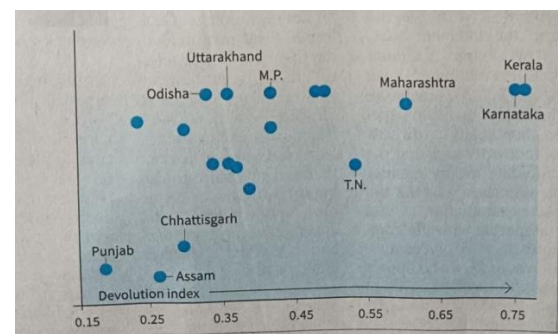

Source: - Secondary Data

Chart 1 shows the state- wise average of panchayat- level health, nutrition, and sanitation scores calculated by the Ministry of panchayati Raj (MoPR) on the vertical axis. The scores of all the panchayats in a state were averaged to present the state’s overall score on these parameters. On the horizontal axis, the IMR of the state is presented. Both data were for 2018-19. In general, as shown by the trend line, the higher the score on health, nutrition, sanitation parameters, the lower the IMR. Major states including Kerala, Tamil Nadu,

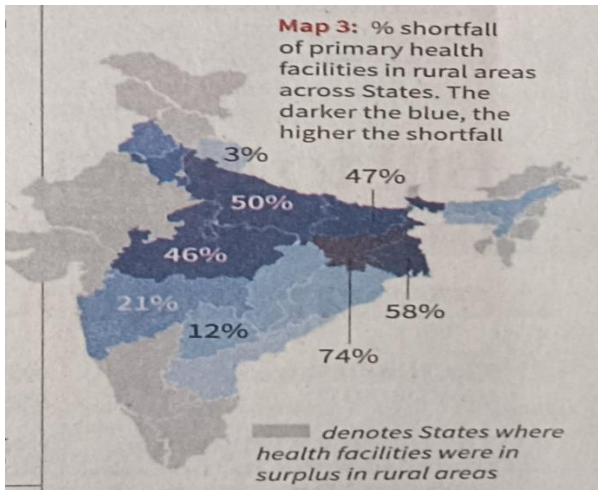
Himachal Pradesh, Punjab, Jammu and Kashmir, Karnataka, Maharashtra, and West Bengal all feature on the top left. That is, they have a high score and a low IMR. Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Assam, Rajasthan, Odisha, and Chhattisgarh can be seen on the bottom right- they have a high score and a high IMR. Given that panchayats play a vital role in health management and as chart 1 shows that some states outperform others,

Chart2:- The chart shoes the devolution index calculated by the Ministry of Panchayat Raj, across States

Source: - Secondary data

Chart 2 checks whether these better-performing states also have greater autonomy at the panchayat level. For this, the RBI study uses the devolution index prepared by MoPR using independent agencies. The devolution index rates a state based on three parameters. Plots the state’s devolution index on the horizontal axis. The states on the right- Kerala, Karnataka, Maharashtra, and Tamil Nadu- have higher devolution scores. The states on the left – Assam, Odisha, Chhattisgarh, Madhya Pradesh and Uttarakhand have lower devolution scores. Chart 1 and 2 when read together shows that panchayat autonomy plays a vital role in better health outcomes in rural areas.

Source: - Secondary Data

Which shows the percentage shortfall of primary health facilities in rural areas also concurs with this conclusion as states which perform better on the index have a surplus, with a few exceptions. Uttar Pradesh, Bihar, Jharkhand, Madhya Pradesh and West Bengal have very high levels of shortage. On the other hand, Kerala, Tamil Nadu, Karnataka and Himachal have none.

2. Objectives of the Study

The trend and tendencies of government and household expenditure on health at the national and state level is the core of the present study. The deviation of expenditure on health both by the government and the household and the corresponding burden are considered. The financing of health spending is a major concern for the government and the households. The study focuses the factors that related to the household health expenditure during covid-19 period in Kerala an economic analysis. The study analyses the economics of spending on health. The specific objectives of the study are;

1. To analyse the public expenditure on health in India and Kerala during Covid-19 period.
2. To compare the disparity of household expenditure on health in India and Kerala.

3. To identify the major determinants of household health expenditure in Kerala during Covid-19 period.

4. To examine the major disparity of household health expenditure in Thrissur district of Kerala.

3. Review of Literature

Various aspects of health and expenditure on health are considered for literature review. It helps to examine the various concepts of health expenditure and pattern of expenditure on health between countries and within the country. It throws light on significance of expenditure on health both by the government and households.

Dey et al. (2013) remarked that social health issues, natural calamities and disasters, nutritional aspects have accumulative effect on the wide disparities in the existing health infrastructure. Lack of proper infrastructure facilities has limited the ability of the facilities to drive the health care standards in the majority of the people in the country. The high morbidity and mortality levels in the country indicates the unsatisfactory health indices which in turn indicates the limited success of the public health system in meeting the preventive and curative requirements of the general population in India.

Rajesh Kumar and Nalraj (2014) examined the causal relationship between health care expenditure and economic growth in Kerala, Orissa, Tamil Nadu and Madhya Pradesh during 1991-2010. The study considered that good health is a decisive factor in the reduction of poverty and promotion of sustainable development. The study finds that there exists a unidirectional causality from health expenditure to economic growth. The increase in demand for better health care leads the private health providers to supply such goods and services. This shift from public to private health care utilisation reduced economic

growth contribution on public health care expenditure.

Joe (2015) examined the incidence and correlates of health care financing in India by using cross sectional data from the Morbidity and Healthcare Survey 2004 conducted by NSSO. With the help of multivariate logistic regression the study found that there exist significant socio-economic gradient in the distribution of distressed health care financing for marginalised sections of the society. The financial burden of non-communicable diseases is high among backward social groups. The treatment cost of elderly and female members can be financed mainly by the contribution from friends and relatives.

Kulkarni (2016) examined the relationship between health expenditure and health outcomes in BRICS nations from 1995-2010. This study is based on panel data regression with fixed effects model using data from the World Health Organisation and World Bank databases. The study found a positive association between health outcome and the per-capita GDP, adult literacy rate and out-of-pocket expenditure. The study found that higher the public health expenditure lower the health outcomes in terms of IMR. The study also found that a negative relationship between age dependency relation and health production. Here health can be categorized as a quasi-public good. The study points out that the increase in public health expenditure is not sufficient to achieve the desired improvements in health economics.

Barenberg et.al. (2017) studied the impact of public health expenditure on infant mortality rate employing a pane dataset of Indian states between 1983-84 and 2011-12. The study finds out that there is a negative relationship between public health expenditure and infant mortality rate in India. The study shows that one percent increase in public health expenditure by state level net domestic products is associated with a

reduction in the infant deaths per 1000 live births. Other relevant covariates like political competition, urbanisation and female literacy reduce the infant mortality rate.

Rahman (2018) examined the nexus between health care expenditure and health outcomes in SAARC and ASEAN region by using World Bank datasets of 15 countries between 1995 and 2014. The study used fixed and random effects model to find out the effects of health care on health outcomes in relation to life expectancy at birth, crude death rate and infant mortality rate. The study found that private health care expenditure had a significant effect in reducing the crude death rate but public health expenditure exhibited the opposite result. Total health expenditure had a significant effect in reducing in infant mortality rate and extent of effect of private health expenditure was greater than that of public health expenditure. The study emphasized transparency, accountability and efficient utilization of public sector health funds.

Harapan Harapan et al (2019) in early December 2019, an outbreak of coronavirus disease 2019, an outbreak of coronavirus disease 2019(COVID-19), caused by a novel severe acute respiratory syndrome coronavirus2 (SARS-Co-2), occurred in Wuhan city, Hubei Province, China. On January 30, 2020 the World Health Organization declared the outbreak as a Public Health Emergency of International Concern. As of February 14,2020,49,053 laboratory-confirmed and 1,382 deaths have been reported globally. Perceived risk of acquiring disease has led many governments to institute a variety of control measures. We conducted a literature review of public available information to summarize knowledge about the pathogen and the current epidemic. In this literature review, the causative agent, pathogenesis and immune responses, epidemiology, diagnosis, treatment

and management of the disease, control and preventions strategies are all reviewed.

Elumalai Rajalakshmi, Akhil Sasidharan..K Parthipan (2023) the coronavirus disease 2019(COVID19) Pandemic increased the utilization of healthcare services. Such utilization could lead to higher out-of-pocket expenditure (OOPE) and catastrophic health expenditure (CHE). We estimated OOPE and the proportion of households that experienced CHE by conducting a cross- Sectional survey of 1200 randomly selected confirmed COVID-19 cases.

4. Methodology

The study is both analytical and theoretical in nature. The present study collected data both from primary and secondary sources. The secondary data were collected from Economic Reviews of the state Planning Board, Census Reports, Reports of the Directorate of Economics and Statistics, RBI Database, Economic Surveys, Human Development Reports, Sample Registration System Reports, National Family Health Survey Reports and Reports of the Directorate of Health Service Trivandrum. Electronic Database such as INFLIBNET and Google Scholar were also used. Relevant websites also forms source of secondary information.

In the primary data, both quantitative aspects are considered for identifying the determinants of household health expenditure. Hence household is considered as the basic unit of ananalysis for analyzing the determinants of annual household expenditure. The primary data analysis is based on cross section data collected through a household survey conducted among 100 households from rural and urban areas with the support of a structured questionnaire. The present study has been conducted in Chalakudy Municipality, Irinjalakuda Municipality. These selected areas are chosen for the study considering the health parameter's such as birth rate, maternal

mortality rate, institutional delivery, immunization. The criteria for selecting this setting were geographical proximity, feasibility of conducting the study, availability of the samples and familiarity of the investigator with the settings.

5. Observation and Result

Health expenditure during COVID-19 hospitalization has altered the economic picture of households specially in low resources settings with high rates of COVID-19 infection. This study aimed proportion of households that incurred household health expenditures due to COVID-19.

Table: - 5.1. Demographic Characteristics and demographic distribution of COVID-19 Patients in Kerala, 2020-2021.

Characte ristics	Category	n	(%)
Total cases		5,247,177	
Gender			
	Female	2,422,378	(46.1)
	Male	2,708,870	(51.7)
	Transgender	115,929	(2.2)
Age group in years			
	0-5	157,628	(3.0)
	6-20	772,793	(14.7)
	21-40	1,824,510	(34.8)
	41-60	1,557,464	(29.7)
	>60	818,853	(15.6)
Districts			
	Ernakulam	645,467	(12.3)
	Malappura m	578,930	(11)
	Kozhikode	559,458	(10.7)
	Thrissur	550,280	(10.5)
	Thiruvananthapuram	508,240	(9.7)
	Kollam	412,782	(7.9)
	Palakkad	384,038	(7.3)

	Kottayam	345,063	(6.6)
	Alappuzha	326,260	(6.2)
	Kannur	292,502	(5.6)
	Pathanamthitta	206,322	(3.9)
	Idukki	158,616	(3)
	Kasaragod	143,703	(2.7)
	Wayanad	135,516	(2.6)

	Rural	Urban	Total	
Actual population	1020537	2089790	3110327	2974232
Male	485875	988790	1474665	1422052
Female	534662	1101000	1635662	1552180
Sex Ratio(per100)	1100	1113	1109	1092
Child Sex Ratio (6-6 Age)	955	944	948	958
Child Percentage (%)	9.43	9.23	9.30	11.18
Male Child Percentage (%)	10.13	10.03	10.07	11.94
Female Child Percentage (%)	8.79	8.51	8.60	10.48
Average Literacy (%)	93.99	95.97	95.32	92.27
Male Literacy (%)	96.09	97.41	96.98	95.11
Female Literacy (%)	92.11	94.70	93.85	89.71
Population Growth (%)			4.58	8.66
Proportation to Kerala Population (%)			9.32	9.34
Area Sq.Km			3032	3032
Density/Km2			1026	981

Demographic characteristics and demographic distribution of COVID-19 patients in Kerala, 2020-2021

There were slightly more males than females. The most common age group affected was between 20-40 years, with 3% of children aged up to 5 years and 16% of adults over 60 years also affected. There were five districts (Ernakulam, Malappuram, Kozhikode, Thrissur, and Thiruvananthapuram) that each reported over 500,000 COVID19 cases, comprising between them over half (54%) of the total number of cases in the state.

Table: - 5.2. Demographic Profile of Thrissur District

Source: - Census of India 2011

Description	2011	2001
-------------	------	------

Thrissur district, the Cultural capital of Kerala, is the Center of health care in the central Kerala since it covers the health care needs of the people in Thrissur, Palakkad, Malappuram, and northern part of Ernakulam district, Thrissur district is the fastest becoming educational capital of Kerala due to the existence of various medical, engineering, Ayurvedic, veterinary and art and science Colleges. Kerala University of Medical and Allied Sciences is located at Thrissur. There are four medical Colleges in Thrissur district. The three allopathic medical colleges in Thrissur district are Government Medical College, Thrissur, Jubilee Mission Medical College and Research Institute, and Amala Institute of Medical Sciences. Thrissur district is also well known for its Ayurvedic treatment. There are two Ayurveda Colleges, Vaidhyaratnam Ayurveda College, Ollur and Poomully Neelakandan Namboothiripad Memorial Ayurveda medical College, Cheruthurthy. Thrissur district has 7 Taluks (Thalappilly, Chavakkad, Kodungalur, Thrissur, Mukundapuram, Chalakudy and

kunnamkulam) and 255 villages. There are 88 Grama panchayaths, 16 Block Panchayath in the three-tier system of rural local bodies. There are 7 urban local bodies consist of 6 Municipalities and 1 Corporation.

Table: - 5.3. Distribution of Households by Type of Treatment.

Types of Treatment	Rural	Urban
Specialty	15	10
General	25	20
Specialty + General	10	15
Total	50	50

Source: - Survey Data.

Health care treatment may be general Treatment or Specialty Treatment. It is noticed that 25 of rural areas and 20 urban households utilize general treatment and 15 of rural and 10 of urban households utilize specialty treatment. Further there are 10 of rural and 15 of urban households utilize both specialty and general treatment.

Table 5.4:- Religion

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Hinduism	45	45.0	45.0	45.0
	Islam	24	24.0	24.0	69.0
	Christianity	31	31.0	31.0	100.0
	Total	100	100.0	100.0	

Source: - survey Data

Table 5.4. Religion wise distribution of rural and urban households in Thrissur district

constitutes 45 percent of Hinduism followed by 24 percent Islam and 31 percent of Christianity.

Table 5.5 :- Household Income status

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	BPL	53	53.0	53.0	53.0
	APL	47	47.0	47.0	100.0
	Total	100	100.0	100.0	

Source: - Survey Data

Household expenditure is mainly dependent upon the household income. Hence the

occupational background of the head of the household is considered under study to

examine the determinants of household health expenditure. Generally income is one of the major determinants of consumption expenditure of households. It is evident that household health expenditure is low for poor income households both in rural and urban

area. Household health expenditure is substantially high for high income households both in rural and urban area. Household income status frequency household health expenditure is BPL 53 percent and APL 47 percent based on income of the households

Table 5.6:- Catastrophic and non-catastrophic households

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Catastrophic	59	59.0	59.0	59.0
	Non-Catastrophic	41	41.0	41.0	100.0
	Total	100	100.0	100.0	

Source: - survey Data.

The Covid-19 pandemic had catastrophic impact on various governments globally, be it developed or less developed. One of the major challenges faced by the governments was with regard to the lack of facilities. i.e., both the manpower and infrastructure needed to combat the pandemic and to manage the escalating number of cases, especially those at high risk like old and those with serious illness. Even the developed economics have struggled to cope with this huge demand. Same is the case with a

country like India. Kerala is a bit different due to the unique model of development with better education and healthcare indices connected in the beginning with the remittance income. Among the 100 households surveyed, it is seen from Table 5.6 that 59 percent Catastrophic and 41 percent non- Catastrophic expenditure. Catastrophic expenditure is a serious issue existing in the context of healthcare system in Kerala.

Table 5.7 :- Positive performance of health care services system During Covid-19

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Home visit	30	30.0	30.0	30.0
	PHC Medicine	42	42.0	42.0	72.0
	Food Provide	28	28.0	28.0	100.0
	Total	100	100.0	100.0	

Source: - survey Data.

Table 5.7 shows the Frequency of positive performance of health care services system during Covid-19. About 42 percent PHC medicine that they have health care services

system. It shows that 30 percent Home visit and 28 percent Food provide positive performance of health care services system during covid-19.

Table 5.8:- Cross tabulation of Type of locality * Health insurance scheme

Count	Health insurance scheme	Total

		Government funded	Arranged households	Employer (not govt) supported	Health protection	others	
Type of locality	Rural	4	19	15	13	0	51
	urban	3	17	20	7	2	49
Total		7	36	35	20	2	100

Source: - Survey Data

Table 5.8 shows the cross tabulation of health insurance scheme. Rural area 51 percent health insurance scheme and 49 percent urban area health insurance scheme. Most of the non-institutional expenditure is not covered under voluntary prepayment. This would enhance the

health expenditure of households. The expenditure for government funded scheme of health insurance is low both in rural and urban area compared to the other type of insurance scheme.

Table 5.9:- Problems of Households in Relation to Expenditure

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	inadequate saving	9	9.0	9.0	9.0
	insignificant cooperation of the head of household	10	10.0	10.0	19.0
	inadequate of health consciousness	15	15.0	15.0	34.0
	inadequate insurance participation	18	18.0	18.0	52.0
	insufficient information health care facilities	15	15.0	15.0	67.0
	inadequate support from the government	16	16.0	16.0	83.0
	infrastructure in government hospitals	9	9.0	9.0	92.0
	inadequate-financing	5	5.0	5.0	97.0
	sub-optimum debt position	3	3.0	3.0	100.0
	Total	100	100.0	100.0	

Source: - Survey Data

Lack of medicines and lack of manpower are the main problems faced by the rural households in relation to government hospitals. Government implemented new programmes on health care. But lack of information about these programmes causes hurdles in the health care

of common people. Information asymmetry is highest in health care. The complexity of health care system aggravate the problems of households in relation to expenditure. Poor condition of hospitals and poor behavior of employees are the problems faced by the urban

households in relation to government hospitals. While in the case of inadequate saving 9 percent and inadequate of health consciousness 15 percent are the main problems to tackle high problems of inadequate insurance participation. The least affected the problem is the sub-optimum debt position. Lack of health consciousness and poor information on health care are the other problems faced by the households in relation to expenditure on health.

6. CONCLUSION

Public expenditure on health is the first and foremost variable in determining the human capital formation through improvement in health- capital. However, optimum- mixture of public and household expenditure on health is inevitable to improve the productivity of the population in an equitable and sustainable manner. The public health expenditure on health is comparatively low when compared to household expenditure on health. Among major states in India, Kerala is far ahead both in terms of expenditure on health and parameters of health.in this context, the present study attempts to analyze the determinants of household expenditure on health in Kerala.

The average annual household health expenditure of rural households is significantly different from that of urban households. The average annual household health expenditure of rural households is lower than that of urban household. The annual household health expenditure of represents corresponding to the categories of cast is not significantly different from that of the reference category. The household expenditure of poor families is low in the district. Similarly, the nature of diseases have substantially influenced on the household expenditure on health. The percentage of household budget allocated to health expenditure is also substantially influenced by the nature of diseases and income.

The study shows that even though the household health expenditure goes through a

lot of stress and struggles. Household health expenditure were whole heartedly ready to work during covid-19 outbreak. Even with coverage of medical expenses and life insurance which is provided by the central government, the risk they take when they interact with patients is immense. Health workers along with a hike in remuneration, provisions for incorporating risk allowance for their field activities during epidemics and pandemics should be done

Expenditure on health comprises of two aspects: what the government spends on health and what is spent privately by citizens on looking after their health. The government spends on investing in and running hospitals, clinics, medical schools, and laboratories; it also spends on medical research.in many countries it pays the salaries of doctors and other health professionals directly. It may also procure drugs for free disbursement through clinics or pharmacies. Citizens in their private capacity spend money for consultations, for buying drugs, paying hospitals for treatment, for investigative procedures and such, often in less developed countries, they have to pay this out of their savings or 'out-of-pocket'. In advanced countries either the government provides most or all health benefits to everyone through a system of national health services, in which case this is financed primarily from taxes, or most of the population is covered by health insurance. In either case out-of-pocket expenditure for the citizen is minimum. Thus in poorer countries people actually have a higher burden of spending on health.

7. Recommendations and Policy Implications

The analysis revealed major determinants and constraints of the public and household spending on health. The study put forward the following policy implications.

1. The role of voluntary prepayment in expenditure on health is immense.

Therefore, government should allocate more funds to the health insurance scheme of the poor families.

2. Government should make some urgent measures to improve the quality and quantity of infrastructure in government hospitals in Kerala especially in the context of COVID-19.
3. Government expenditure is very important in determining the household expenditure on health.
4. The Central government dexterously intervened during the COVID period and passed an ordinance to protect them. But, it cannot make them stress free. Proper support and counseling should be provided to them.
5. Health- card to the poor in the private hospitals will be a viable option to converge the services of government and private medical institutions in the state.

8. References

- ✚ GOI (2011) Census of India 2011,proviional population.
- ✚ GOK (Government of Kerala).Economic review, various total years.
- ✚ The effect of public Health Expenditure on infant mortality evidence from a panel of Indian Status, 1983.
- ✚ Raman (2015) published: 22 NOV2018.Health care expenditure and health outcome nexus: new evidence from the SAARC ASEAN region.
- ✚ International Journal of Economics, Commerce and management United kingdomISSN23480386.vol.IX Issue9, Sep21.http://ijecm.co.uk/
- ✚ Harapan Harapan et al. J Infant Public Health.2020may. Corona Virus disease 2019 (COVID-19): A literature review.
- ✚ Coronavirus disease named COVID-19 “BBC New online”.11 feb2020 archived from the original on 15 feb2020.retrived 15 feb2020.
- ✚ https://en.wikipedia.org/wiki/2019%E2%80%99320_coronavirus_pandemic.

SOCIAL CAUSATIONS OF ENVIRONMENTAL MOVEMENT

Dr. Lokeshwari

Assistant Professor

Department of Sociology, University of Rajasthan, Jaipur (Rajasthan)

Email: lokeshwari.uniraj@gmail.com

Abstract

Any state is in dilemma of conserving and preserving the natural environment on one hand and facilitating human habitations on the other. The quality of environment is the important aspect of development. Any development is incomplete without taking into consideration of the conservation of natural environment, biodiversity and our eco-system. If this consideration is not taken into account, this becomes the cause of environmental movements. Environmental movements are being the integral to the very process of national development which has been environmentally insensitive and ecologically destructive. This article based on the theoretical and the content analysis on various environmental movements, their social-demographical factors and surfaces the issues of environmental challenges in India.

Keywords:

Social Movement, Environment, Environmental Movement, Ecological Degradation, Ecosystem People.

Environmental movement may be defined as an organized social activity consciously directed towards promoting sustainable use of natural resource, halting environmental degradation or bringing about environmental restoration' (Gadgil and Guha,1995). Baviskar (1995) analyses environmental movements as being the integral to the very process of national development, which has been environmentally insensitive and ecologically destructive.

There have been social conflicts arising due to the depletion of natural resources, which have profound impact on socio cultural, economic life of people like that of major socio- historical processes of colonialism and capitalism. As such depletion of natural resources not only creates shortage of natural resources but also

destroys the livelihood of thousands of people dependent of forest and nature.

Origin of Environmental Movements in India

After independence many changes took place like rapid urbanization and industrialization, enactments of social legislations, protections to vulnerable sections, planned development, pluralistic political system and ideals of socialism and welfare governance. All these factors influence the emergence, the spread and the nature of social movements in India (Oommen, 2012). Environmental movements in India centers around nature- based conflicts. They have their origin from the 'lopsided, iniquitous and environmentally destructive process of development in independence India' (Guha and Martinez-Alier, 1997).

Social Base of Environmental Movements in India

In Indian context, the movements regarding women, environment, farmer, and dalit (ex-untouchables) are characterized as New Social Movements (Guha, 1989; Omvedt, 1993). Such movements arise in the civil society because the state is unable to resolve the problems of exploitation, poverty and unequal development. Thus, NSMs become the vanguards of democracy.

The environmental movements reflect not only the consequences of environmental crisis but also the social conflicts between competing groups for resources. Some movements remain as localized movements like Baliraja dam struggle in Maharashtra, Barh mukti abhiyan while some become pervasive and vibrant environmental movement like Narmada Bachao Andolan, Chipko movement, etc.

The localized environmental movements often show a conflict between poor landless peasants and rich farmers over use of grazing grounds.

Thus, largely these movements are peasants' movements in claiming their rights over natural resources like land, water, etc. in the robe of environmentalism and this is described by Ramchandra Guha (1989) as 'public' and 'private' faces of Indian environmental movements. As Chipko movement was a peasant struggle for the protection of their traditional rights over forest and safeguarding their source of livelihood. So, this the 'private' face of this movement but as it was prominently an environment movement thus, it is its 'public' face.

According to Gadgil and Guha (1989), in India the environmental movements are necessarily the struggles over the processes of production and extraction i.e. the conflicts pertaining to the issues of resource capture, mode of resource use, and technology adopted for its extraction. To quote A. Baviskar (1995), the social conflicts between competing groups for resources in India mirrors the contests between two versions of economy i.e. 'political economy of profit', means establishing control and ownership over nature and 'moral economy of need', means claims about differential relationships, uses and world view of nature.

There are some inherent traits of the environmental movements discussed by many sociologists. According to Guha (2000), there are basically four features underlines the environmental movements in India i.e. firstly, the concern for social justice; secondly, the unique language of protest or the mode of protest. In industrial countries, modern methods like electronic media are used to disseminate, ideology, information and to organize the protesters while in India, the methods of communication are mostly based on traditional networks and primordial loyalties like village community, caste, tribe, and lineage. Thirdly, the significant contribution of women in environmental movements. Women's participation in environmental movements reflects that they are closer to nature and their day-to-day involvement in the use of nature. This fact is very much highlighted by the followers of eco-feminism in India (Shiva, 1988). Finally, in India, environmental movements challenge the

destructive, anti-poor and elite-state centered developmental process. Besides Guha's description about the traits of Indian environmental movements, its other feature is the role played by middle class intellectuals and their leadership. These intellectual leaders were outsiders, neither as forest dwellers and tribals, nor the peasants. These leaders helped the local protesters to articulate their ideology and organize vibrant movements.

Actors Involved in environmental movements

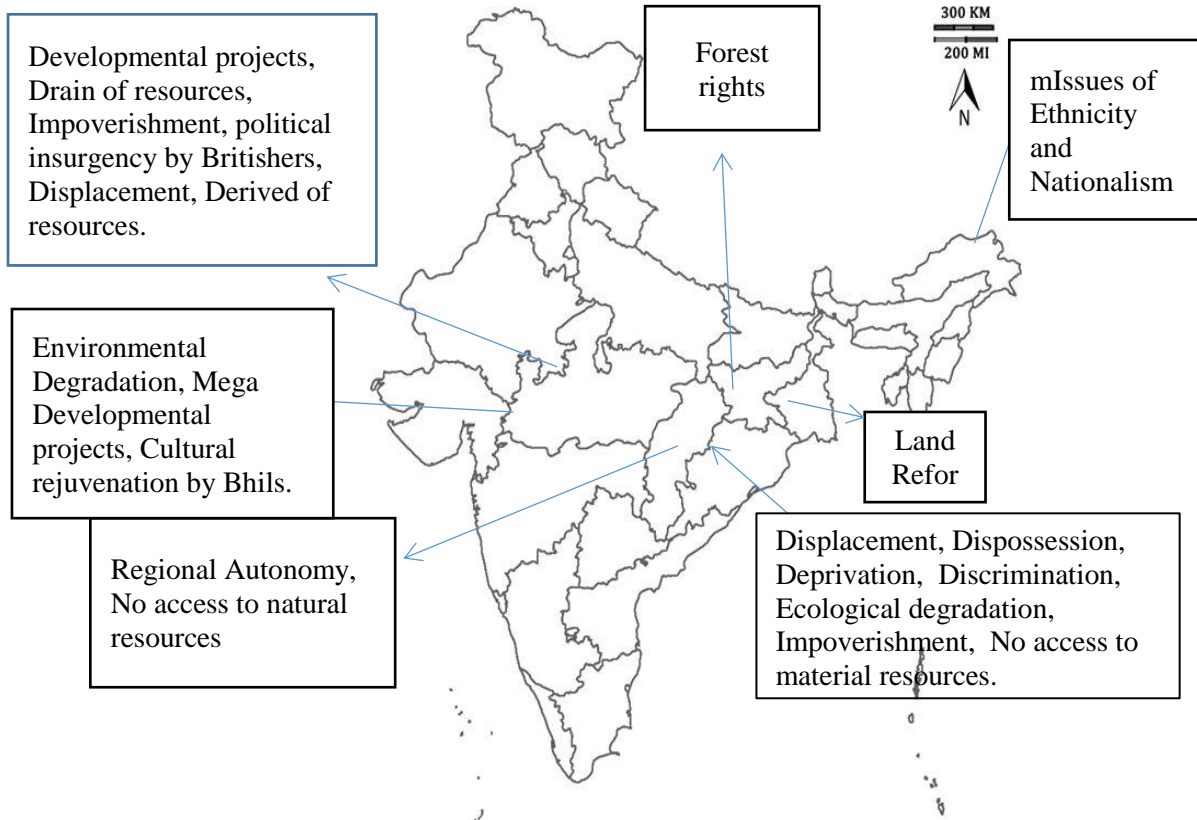
As stated by Oommen (2012), political parties in India mobilize two types of social categories into collective mobilization or social movement through the associations and unions they sponsor. These social categories are: (1) Occupational or class category (e.g. industrial workers, students, farmers, etc.) and (2) Biological category (e.g. youth, women, etc.). In environmental movements, the parties involved are sometimes the poor against the poor, sometimes the rich against the rich but usually when we look at the persistent environmental movements they involve the rich against the poor. That is a social conflict between 'omnivores' i.e. those with social power to capture, transform and use natural resources from wider catchment area and 'ecosystem people' those who heavily depend upon their surroundings for existence (Guha and Martinez-Alier, 1997). Thus, these movements in India can be seen in terms of resistance from the side of 'ecosystem people' to the process of capturing of natural resources by 'omnivores'.

Environment and Tribal Issues

A tribe refers to the endogenous primordial solidarities living in the close proximity to forest territories united by ties of descent from a common ancestor, community of customs and traditions, adherence to the same culture and language distinctly their own (Xaxa, 1999a). Tribes lead their life in nexus with nature and forest. There is a great proximity between tribal movements and degradation of environment and their alienation from forest. Forest is their habitat and niche and various development projects pose a threat to their habitat and subsistence. Indian states where tribal

movements have occurred, revolves round directly or indirectly to environmental factors. For example, main environmental causes for emergence of tribal movement in Madhya Pradesh are developmental projects, drain of resources, impoverishment and displacement; in Chhattisgarh are regional Autonomy, no access to natural resources; Central India

environmental degradation, mega developmental projects; in Jharkhand Forest rights; and in Odisha displacement, dispossession, deprivation, discrimination, ecological degradation, impoverishment. The following map reveals the representative outlay of causation of environmental movements in the states of India:

On the Issues of autonomy, Mita Sarkar (2016) traced the history of tribal movements and conducted a study of tribal struggles in Surguja District of Chhattisgarh. She concluded from her study that the main cause behind the tribal revolts in this area is the issue of autonomy with regard to access of natural resources, specially land (Zamin), forest (Jungle) and water (Jal). She also highlighted the origin of forest satyagrah and Naxalite movement in Chhattisgarh and their responsible factors. On the basis of interpretation of the contemporary agitation in tribal areas of Madhya Pradesh, Joshi (2016) has concluded that the contradiction between the issues of development and natural resources is the major reason behind the tribal unrest in those areas. These tribal areas though rich in natural

resources but tribal are not able to link themselves to mainstream economy and to take real advantage of their natural resources. An in-depth study of the causes of tribal unrest in Madhya Pradesh by Joshi (2016), he traces that drain of resources from these natural resource rich areas to already developed areas, on one hand and negative impact of the developmental process at the cost of degradation of natural environment and impoverishment on the another hand are the responsible factors. Thus, to him there is an inverse relationship between the development and natural resources in tribal areas, the resultant fall out of which is the discontentment among local gentry. A study of contemporary movements in light of Mega developmental projects in Odisha was

made by R.K. Mohanty (2016). He concludes that tribal unrest in Odisha is the outcome of 4Ds i.e. Discrimination, Deprivation, Dispossession and Displacement induced by development process in that state. His study reveals the repercussions of mining and industrial projects in Odisha on the lives of tribal people and resultant of which are 4Ds mentioned by him. Due to these factors, the main tribal movements organized in these areas are: Narayanpatna movement, Kashiur movement, Anti-Posco movement, and Kalinganagar movement.

In his research article, Ravi Bhatia (2016) discusses the main cause of tribal resentment is displacement due to developments like construction of dams, mining, and also encroachments on their lands. They lead their life in rapport with environment and their livelihood and sustenance depend upon the forest. The large-scale developmental activities in the forest lead to not only destruction and pollution of the nature but also cause dislocation of millions of Adivasis from their natural habitat, results in tribal unrest. In case of tribal movements in Odisha, Mohanty (2016) said that these movements are the results of four factors i.e. discrimination, deprivation, dispossession and displacement induced by developmental activities in tribal areas.

In his article ‘Sustaining the Environment: The Adivasi Way’, Ravi Bhatia suggested a development model which does not lead to mass destruction, degradation, pollution and encroachment of environment and the displacement of tribal from the forest. These factors are responsible for the resentment among tribal people and agitation by them, as these destroys their habitation and livelihood based on forest.

There have been conflicts in the areas where infrastructural and developmental projects are being run. Such areas are ecologically sensitive regions and face problems with regard to mining operations, tribal habitats, dams and rivers, forest and hills. Bhatia (2010) emphasized that there is a close relationship of the tribal population with the surrounding hills and forests and when their lands are taken over,

they feel deprived, resentful and helpless and sometimes indulge in violence.

Debnath (2016) highlighted that history has witnessed several violent protest against British insurgency and invasion and also against outsiders’ intrusions. So, tribal revolted for claiming their rights on their own land and for protection of bio resources. He concludes that since 1960s, under the influence of conservation ethos and sub-nationalistic ethnicity among tribal, they organized many macro and micro environmental movements for forest protection. This resulted into the framing of pro-poor and pro-people forest policy in 1988 and the development of participatory forestry.

There are many tribal movements in connection with establishing their forest rights. Chipko movement was the representative of a far wider spectrum of forest-based conflicts in India. Guha (1989) asserts that as a powerful statement against the violation of customary rights by state forestry, Chipko brought into focus a wide range of issues concerning forest policy and the environmental debate as a whole. This movement took place in central Himalayas. It was a female peasant uprising in which protesters embraced trees and was successful in reclaiming the peasant's rights and stalling the felling of trees by contractors of the forest department (Phookan, 2016). So, in April 1973 the peasants of Mandal village in Garwhal Himalayas effectively stopped commercial felling in a nearby forest by threatening to 'hug the tress' and asserted their rights on forest.

Environmental movements have shifted the focus of movement from basic survival needs of tribal or peasants to their habitat conservation. Thus, Wignaraja (1993) and Omvedt (1993) have called them new social movements. According to Debashis Debnath (2016), the environmental movements can be categorized into two parts i.e. Micro- the movements aiming at a result oriented sustainable development practices, and Macro- the movements aiming to influence the policy.

Environmental Movements as New Social Movement

According to Guha (1989) Omvedt (1993), the movements pertaining to issues of women, environment, farmer, and dalit (ex-untouchables) are characterized as New Social Movements. These movements emerge in the civil society, where the state is lacking to resolve their problems of exploitation, poverty and unequal development. Thus, new social movements have become the yardsticks of democracy.

Localized lower-class resistance which are relatively new than the larger processes of colonialism, imperialism and capitalism, also fall under the category of new social movement. For example, the localized struggles for promoting sustainability and prohibiting environmental crisis and environmental degradation such as Baliraja Dam Struggle in Maharashtra in 1980s. As this affected livelihood of numerous people dependent on forest resource.

References

- ✚ Baviskar, A. (1995). *In the Belly of the River: Tribal Conflicts over Development in the Narmada Valley*. New Delhi: Oxford University Press.
- ✚ Bhatia, Ravi (2010). 'Human Rights, Development of Maoist Affected Regions and peace', *Gandhi Marg*, Vol.32, October -December, pp 363-78.
- ✚ Bhatia, Ravi (2016). 'Sustaining the Environment: The Adivasi Way,' in S.N. Chaudhary (eds.), *Social Movements in Tribal India*, Rawat publications, Jaipur.
- ✚ Debnath, D. (2016). 'Conservation Ethos and Consequent Environmental Movements and Biodiversity Governance in Tribal Areas of India,' in S.N. Chaudhary (eds.), *Social Movements in Tribal India*, Rawat publications, Jaipur.
- ✚ Gadgil and Guha, (1995). *Ecology and Equity: Use and Abuse of Nature*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- ✚ Guha, R. (1989). *The Unquiet Woods: Ecological Change and peasants Resistance in the Himalaya*, New Delhi: Oxford University press and Berkeley, CA: University of California press.
- ✚ Guha, R. (2000). *Environmentalism: A Global History*. New Delhi: Oxford University Press.
- ✚ Guha, R. and J. Martinez-Alier, (1997). *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*. New Delhi: Oxford University Press.
- ✚ Joshi, Y.G. (2016). 'A Key Issues for Contemporary Unrest in Tribal Areas of Madhya Pradesh,' in S.N. Chaudhary (eds.), *Social Movements in Tribal India*, Rawat publications, Jaipur.
- ✚ Mohanty, R.K. (2016). 'Sources of Deprivation and Styles of Mobilization: Contextualization the Issues of Dispossessed Tribals in Contemporary Odisha,' in S.N. Chaudhary (eds.), *Social Movements in Tribal India*, Rawat publications, Jaipur.
- ✚ Omvedt, Gail. (1993). *Reinventing Revolution: New Social Movements and the Socialist Tradition in India*. New York: M.E. Sharpe Inc.
- ✚ Oommen, T.K. (2012). *Sociological Issues in the Analysis of Social Movement*, in D.R. Sahu (ed.) *Sociology of Social Movement (2012)*, Rawat Publications.
- ✚ Phookan, Jaya. (2016). 'Forest Conflicts in India: Emergence and Impact', in S.N. Chaudhary (eds.), *Social Movements in Tribal India*, Rawat publications, Jaipur.
- ✚ Ramchandra Guha (1989). *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in Himalaya*. New Delhi: Oxford University Press.
- ✚ Rout, Satyariya (2012). *Revisiting the Baliraja Dam Struggle: A Study of an Environment Movement in Maharastra*, in D.R. Sahu (ed.) *Sociology of Social Movement (2012)*, Rawat Publications.
- ✚ Sarkar Mita, (2016). 'Adivasi Movement of Chhattisgarh: Some Issues,' in S.N. Chaudhary (eds.), *Social Movements in Tribal India*, Rawat publications, Jaipur.
- ✚ Shiva, V. (1988). *Staying Alive: Women, Ecology and Survival in India*. New Delhi: Kali for Women.
- ✚ Wrignaraja, Ponna (1993). *New Social Movements in the South: Empowering the People*, Berkeley: University of California press.
- ✚ Xaxa, V. (1999a). 'Tribes as Indigenous people', *Economic and political Weekly*, Vol. 34, No. 51, pp 3589-95.

LIVE- IN RELATIONSHIP: AN UNENDING CHALLENGE?

Dr. Neha Pandey

Associate Professor

Department of Humanities

Babu Banarasi Das institute of Technology and Management, Lucknow

In India, live-in relationships are becoming more common as a simple alternative to marriage. It is characterized as the residential cohabitation of an unmarried adult couple. On the surface, it seems like a stress-free relationship with no legal responsibilities, but in reality, there are a lot of complexities, obligations, and legal liabilities. There have been recent attempts to include it under the purview of some laws. It is no longer illegal in India, and numerous rulings by the Apex Court have established rules regarding property, support, and a child's legal standing. In India, the matter is still up for debate. Many Gray situations, such as those involving official paperwork, cultural difficulties, property rights, wills and gift rights, anti-religion status, the LGBT community, and so forth, require adequate care. This paper's main goal is to use secondary sources to help readers understand what a live-in relationship is with the use of descriptive and analytical techniques, an attempt has since been made to examine the issues and difficulties that the couples were facing. The paper will discuss the situation of live-in relation in other countries and India as well.

Keyword:

live-in relationship, domestic violence, property, maintenance, protection of women, child rights.

When two individuals live together without being married, it's called a live-in relationship. Many nations throughout the world have already legalized and approved the idea. A live-in relationship is no longer illegal according to the Apex Court, which states that a man and a woman in love have the right to live together as part of their inherent right. The groundwork for the historic recommendations was laid in 2003 by the Malimath Committee. The Malimath Committee in 2003 paved the way for providing landmark recommendations. It is

pertinent to mention that primarily it shed light on the term 'wife' and consider a woman in a live-in relationship alike wife. Thereafter, the Protection of Women from Domestic Violence Act (PWDVA) 2005, which is regarded as the first piece of legislation provided legal recognition to relations outside marriage, by covering it under the ambit of relations 'in the nature of marriage'.¹

To control the dynamics of this new social order, multiple attempts have been made to include it under the jurisdiction of laws pertaining to domestic violence, maintenance, property, and children's legal status. However, it's remains controversial and forbidden in India for moral and social reasons.

Indian culture has revered marriage as a sacred union since the Vedic era. Over time, marriage has continually evolved in conception. As society and human psychology have evolved over time, so too has the idea of marriage and relationships. The generation that exists today is more open and giving in regards to the notion and idea of cohabitation.

The Hindu Marriage Act of 1955, the Criminal Procedure Code of 1973, and the Indian Succession Act of 1925 do not recognize live-in relationships. However, the Protection of Women from Domestic Violence Act, 2005 (PWDVA) defines the phrase "Relationship in the context of marriage," which is included within the definition of "domestic relationship," as follows:

Section 2 (a) "Aggrieved person"¹⁷ means any woman who is, or has been, in a domestic relationship with the respondent and who alleges to have been subjected to any act of domestic violence by the respondent;

Section 2 (f) "Domestic relationship"¹⁸ means a relationship between two persons who live or have, at any point of time, lived together in a shared household, when they are related by consanguinity, marriage, or through a

relationship in the nature of marriage, adoption or are family members living together as a joint family;

Aims And Objectives of The Research Paper

- a) To analyse response of Indian judiciary to live- in-relationship.
- b) To comparing the status of live-in-relationships ‘with the status of married couples with the help of judicial decisions in India.
- c) To study the status of live in relationship in other countries.
- d) To examine live-in-relationship and its impact on related statutes.
- e) To suggest remedial measures to alleviate sufferings of women living in live- in-relationship in India.

Origin of Live in relationship

While the idea of a live-in partnership is not new to society, it has changed significantly in comparison. The term "live-in relationship" first appeared in the Vedas, which list eight different kinds of marriages. Among these is the "Gandharva" form, which describes a marriage as a union of a man and a woman with consent; however, Manu defines it as a marriage between a man and an unmarried woman (usually a virgin) that develops out of passion. While this kind of marriage does not strictly fit the definition of a live-in partnership, it is connected to the idea of a live-in partnership in modern society.

Indian Judiciary

Both the concept of a live-in relationship and the status of the couples involved are ambiguous. In India, there isn't a formal law regarding cohabitation. There is no law that specifies the responsibilities and rights of individuals in live-in relationships, the status of offspring of such a marriage. The courts have stepped up to clarify the concept of live-in partnerships since there is no legislation defining its status.

The courts have adopted the position that, absent clear evidence to the contrary, if a man and a woman cohabit as husband and wife for an extended period of time, the law will conclude that they were lawfully married.

The term "live-in relationship" was never used by any court in the nation prior to 2000, yet it

was used once that year. In 2001 Payal Sharma vs. Superintendent, Nari Niketan, Agra, C.M. Hab. Corp.²⁷ the Bench consisting of justice M. Katju and justice R.B. Mishra of Allahabad High Court observed that “In our opinion, a man and a woman, even without getting married, can live together if they wish to. This may be regarded as immoral by society, but is not illegal. There is a difference between Law and Morality.

In the 1929 case of Mohabbat Ali Khan vs Muhammad Ibrahim Khan, the court held the opinion that, unless the opposite is demonstrated, the law will presume that a man and woman who have proven to be living together as a pair are legally married if they are cohabiting.

In a case A. Dinohamy v. W.L. Blahamy the Privy Council took a stand that, “where a man and a woman are proved to have lived together as man and wife, the law will presume, unless the contrary be clearly proved that they were living together in consequence of a valid marriage, and not in a state of concubinage.” (20 AIR 1927 P.C. 185)

Status of live in relationship ‘in other countries

The United States of America: -

Due to the psychological anguish and poor quality of marriages, many people are engaging in live-in relationships. According to a USA TODAY report, between the 1960s and 2000, roughly 10 million Americans—or 8% of couple households—lived together without being married. The majority of cohabiting unmarried couples are between the ages of 25 and 34.

According to a study conducted by Richard Fry and D'Vera Cohn, 73% of women in live-in relationships between the ages of 19 and 44 lack a high school education, compared to 52% of women who have attended college or 47% of women who have a college degree.²

France: -The law governing live-in relationships is the "Pacte civil de solidarite2," or PaCS, which was passed by the French national assembly in October 1999. It states that a steady and ongoing partnership between two heterosexual people or a same-sex couple living together is acceptable.

Canada: - One of the first countries to recognize live-in partnerships as legitimate was Canada. However, there were also some requirements that had to be met, like the following: both parties had to be at least eighteen years old. They have to be cohabiting after the age of eighteen for a minimum of one year, or living together for a year and a half, or twelve consecutive months.

Ireland: - Live-in relationships are considered legitimate in Ireland, where new laws have been implemented by the government to grant some legal rights to those in such partnerships. The purpose of this new legislation was to support the vulnerable in times of emergency or other individual's death. It was prompted by the rise in instances of one person abruptly leaving and leaving the other struggling financially.

United Kingdom: - The United Kingdom's Civil Partnership Act of 2004 governs live-in relationships; however, when two people have a committed and long-term sexual connection, they are referred to as "common law spouses" rather than live-in partnerships. One could argue that live-in partnerships are not given the same respect in the UK as marriages.

Australia: - In Australia, live-in relationships increased and marriage rates decreased in the 1980s. According to Australian Institute of Family Studies 2020 In 1975, 16% of marriages were preceded by live-in relationship. In 2008 it was 78%.

Islamic Countries: - The term Zina is used by Islamic nations such as Saudi Arabia, Iran, Pakistan, Maldives, United Arab Emirates, etc. This implies that Islamic doctrine forbids certain behaviours, such as fornication, adultery, living together, and same-sex relationships.

China: - A study conducted in February on 5,000 unmarried individuals in Shanghai between the ages of 20 and 40 revealed that over 50% of them had no plans to tie the knot anytime soon. An investigation was conducted by the Chinese Communist Youth League's Shanghai Committee. According to the survey, two-thirds of single people said they would be open to dating, and it may become typical for couples in large cities to say "no" to marriage.

A live-in relationship can dissolve in China without going through the formalities. Born outside of marriage, children enjoy the same rights as those of married parents. In a live-in relationship, contracts are made by the partners.³

Effect of Live-in-relationship: -

When we talk about the complexities regarding live-in relationship, we may quote some cases like in Chandigarh in accordance to the Punjab and Haryana High Court, a couple who cohabitates without divorcing their former spouse does not meet the criteria for a "live-in relationship" or have any connection to the "nature of marriage." The court further declared that bigamy under Sections 494 and 495 of the IPC is committed.⁴

The Indian Express published a news regarding the PIL was filed by lawyer Mamta Rani seeking a direction to the Centre to frame rules for registration of live-in relationships as it cited increase in crimes like rape and murder allegedly committed by live-in partners. The Supreme Court rejected a PIL on Monday, calling it a "hare-brained" concept that sought to establish guidelines for the registration of all live-in relationships with the Centre.

Chief Justice D Y Chandrachud led a bench that questioned petitioner Mamta Rani's attorney about whether she preferred that her client's security be maintained or if she thought it better if these individuals avoided live-in relationships.⁵ India Today published an article by saying that The Allahabad High Court dismissed a plea filed by an interfaith live-in couple requesting police protection, noting that partnerships are more like an "infatuation" with no "stability or sincerity."⁶

We can discuss many challenges faced by the unmarried couple like social and legal acceptance, family approval, children's right, searching home and many more. Although Live-in relationships are not illegal in India, but lawmakers have often condemned the idea.

Some policy and law makers point criminal activities as a base for not legalize these kinds of relationships. The horrific murder tale in New Delhi has India in its grip. Police discovered in November 2022 that Aftab Poonawala, 28, had slain his companion

Shraddha Walker, sliced up her body, and kept the pieces in a refrigerator.

Following Poonawala's arrest, the public discourse swiftly shifted from discussing women's protection to debating whether or not women ought to live in intimate relationships. India's Minister of State for Housing and Urban Affairs, Kaushal Kishore, released a press release challenging Walker's character a few days after the murder became public. According to him, the crime was caused by the practice of "living-in" before marriage, and he further stated that "educated girls should not get into such relationships."⁷ In another incident in a case of sahil Gehlot killed his partner Nikki Yadav and dumped the body in his dhaba's fridge and after having committed the crime he allegedly married another girl just because he had not told about her in his family.

The highest court (The apex court) has often affirmed that cohabitation between "two consenting adults of heterogenic sex" "does not amount to any offense." The fundamental principle that "no person can be deprived of his life" or "personal liberty" provides the foundation for these claims.

Though live-in relationships are not against the law but regarded as socially unacceptable in India's cities. Privacy is now considered a basic right by the Indian Supreme Court.

Certain rights and responsibilities are assigned to each partner in a regular marriage and can be carried out by either of them. A recognized couple's marriage is governed and safeguarded by a number of personal laws, including Christian, Muslim, and Hindu laws. There are no live-in relationship rules in India for couples who live together without being married because live-in relationships are a foreign notion to the country's lawmakers.

Living in a live-in relationship in India can be a complex issue, as it is not widely accepted in Indian society due to cultural and religious norms. However, the Supreme Court of India has recognized live-in relationships and has provided some legal protections for couples in such relationships. There are some key points to consider:

Child rights: - A child's odds of being born are great because pre-marital sex is also supported

by live relationships. In contrast to their married counterparts, their offspring are not entitled to any share of the estate. In addition, it is inappropriate for society to treat them like illegitimate kids. Yet the Honourable Supreme Court absolved them of this unfortunate situation. They also gave them the right to own property and the status of a legitimate kid. The legal status of a child born in a live-in relationship has been clarified by the Kerala High Court, which recently made progress in this regard. The same legal protections must be afforded to children born to married couples as to children born in cohabitation. In the eyes of the law, such a child will be regarded as legitimate.⁸

Legal status: The Indian Supreme Court has acknowledged live-in relationships as a form of personal relationship, despite not explicitly recognizing them under Indian law. According to the Justice Malimath Committee, which the Supreme Court established, a man shall be considered to have married a woman if they cohabit as husband and wife for a respectable amount of time. The Supreme Court went on to say that if a man and a woman live together for an extended length of time, they would be viewed as a married couple and their child will be regarded as legitimate.

Protection of Women from Domestic Violence Act (2005): This law protects women in live-in relationships from domestic violence. Certain economic rights are granted to female live-in partners under the Protections of Women and Domestic Violence Act, 2005. In October 2008, the Maharashtra government approved a proposal that said a woman living with her partner for a "reasonable period of time" should be given the status of a wife. The particular facts and circumstances of each case determine what qualifies as a "reasonable period."

The Supreme Court went on to say that if a man and a woman live together for an extended length of time, they would be viewed as a married couple and their child will be regarded as legitimate.

Supporters of live-in relationships over arranged marriages argue that the controversial ruling could legitimize social behaviour that is deemed objectionable by some social scientists,

who have identified serious social issues including drug abuse, violence, juvenile delinquency, and early pregnancies among adolescent girls.

Conclusion: - It is significant to remember that live-in partnerships have long been a topic of dispute, with the main focus being on the legality of such unions. While it is lawful for single people to live together in many states, marriage is generally favoured by the law, which grants married people certain rights and privileges.

Although live-in relationships are recognized by law, the law does not actively assist them because it traditionally upholds the institution of marriage. But sometimes, even in live-in relationships, patriarchal power dynamics can still exist, and the law aims to shield women from them.

Some states, like Tamil Nadu, allow registration of live-in relationships, providing some legal recognition. Even while live-in partnerships have recently become legal, they are still not legally binding on the parties. It could be a benefit or a drawback, depending on what the couple expects. Accepting a practice like live-in is a significant step forward for society. Personal laws do not apply to these interactions. Nonetheless, the Indian Law/Supreme Court is working to amend the legislation pertaining to live-in partnerships. Furthermore, this alien notion is becoming

more widely recognized in law. The term "live-in relationships" is defined broadly in India.

Reference: -

- ✚ Agrawal, Anuja (2012), Law and 'Live-in' Relationships in India, Economic & Political Weekly, vol xivii no 39.
- ✚ Bargad, Anish, (2001) File mutual Divorce in Delhi - Online Legal Advice - Lawyers in India, Live-In Relationship in Various Countries 7 W.P. No. 16876/2001, MANU/UP/0288/2001, 2001(3) AWS 1778
- ✚ <https://www.indiatoday.in/law/story/infatuation-without-sincerity-court-on-inter-religious-couple-live-in-relation-2452640-2023-10-23>, India Today New Delhi, UPDATED: Oct 23, 2023 16:40 IST
- ✚ <https://www.indiatoday.in/law/story/infatuation-without-sincerity-court-on-inter-religious-couple-live-in-relation-2452640-2023-10-23>, India Today New Delhi, UPDATED: Oct 23, 2023 16:40 IST
- ✚ <https://www.dw.com/en/india-live-in-relationships-are-legal-but-taboo/a-67281811>
- ✚ Junaid, Live in Relationship: Indian and International Perspective, legal service India – e journal
- ✚ Sura, Ajay, (2023),The times of India, <https://timesofindia.indiatimes.com/city/chandigarh/live-in-relationship-without-dissolving-previous-marriage-is-bigamy-says-high-court/articleshow/105195407.cms>
- ✚ The Indian Express, Thursday, Jul 11, 2024.

DECIPHERING THE ISSUES RELATED TO PSYCHOLOGICAL ABUSE AMONG THE SLUM WOMEN: A SOCIOLOGICAL STUDY ON SLUM WOMEN RESIDING ON BURDWAN TOWN

Sovana Mukherjee

Ph. D Research Scholar, Sociology,

Department of Sociology,

The University of Burdwan, Burdwan, West Bengal, India

Abstract:

Psychological abuse is an insidious and pervasive form of violence that is affecting numerous women across the globe, with female inhabitants residing in slum being particularly vulnerable. Slum women often experience, in some cases extreme level, emotional manipulation, verbal abuse, and isolation, leading them towards devastating consequences such as depression, anxiety and even suicidal tendencies. This sociological study tries to analyze the experiences of vivid complexities of psychological abuse among slum women in Burdwan town of state West Bengal in India, revealing a complex web of additional factors contributing to this phenomenon. This study aims to contribute to the existing literatures on psychological abuse as well as gender-based violence, hereby providing a nuanced perception of the vivid experiences of slum women residing in Burdwan town. This may help to shed some lights on this critical issue, the study intends to spark significant discourse and inspire the distinctive yet needful action to combat with different aspects of psychological abuse and thus promote a more righteous and equitable society for both the genders.

Key words:

Psychology, Violence, Abuse, Maltreatment, Slum Women

Aims:

This sociological study aims to explore the different aspects and key factors related to various forms of psychological abuse that slum women often face in their everyday lives. This study also aims to examine the impact of abuse on not just their mental health but also on their social as well as physical well being.

Research Objectives:

1. To analyze the sociological factors contributing to psychological abuse
2. To identify the identify themes, patterns, and trends interrelated to psychological abuse
3. To study the connection between mental health outcomes and psychological abuse
4. To develop a outline for comprehending psychological abuse among the slum women

Methodology:

The study avails qualitative approach, specifically phenomenological approach, to decipher the deep-seated level of psychological abuse inflicted upon the slum women residing in Burdwan town and to investigate the lived experiences of such slum women who had either faced or are facing psychological abuse in their lives. Thematic Analysis on how different forms of psychological abuse effects their lives to substantiate the themes are done.

A brief Description of the Research Area:

Burdwan town and its slum settlements: Burdwan, a town located within the state of West Bengal, is a historically significant town with a rich and prosperous cultural heritage that dates back to the 10th century. The town has a blend of Bengali with different periodical invasions and was a significant center of trade and commerce. In present time, the town is regarded as an educational and health hub, and has thriving agricultural and industrial sectors too. The town is home to historical landmarks, vibrant markets, and a diverse cultural fabric, with many festivals and nearby attractions.

Burdwan town is home to 144 slums illustrated by high population density, overpopulation, and poor living conditions. The slum inhabitants are mostly migrants from rural areas, confront significant challenges. The majority of households are marked by low-

income with a considerable number of female-headed households.

Results and Discussions: Following arguments had been put forwarded as results of this analytical paper:

1. Identifying the perpetrators who are inflicting psychological abuse on slum women
2. Agencies (institutions) that supports such maltreatment
3. Experiences of Psychological Abuse among the Slum Women
4. The interconnection between psychological abuse and other forms of abuse
5. Impact of psychological abuse on slum women's health, mental well being and social life as well

Introduction:

Slum women often face a menacing and persistent threat to their mental (emotional), physical and social well-being in the form of psychological abuse. This latently ravages their sense of self, dignity, and hope, worsening their vulnerability that they face in their everyday lives due to living in intergenerational poverty, marginalization, unemployment, and limited access to basic resources needed for survival. Psychological abuse includes harmful behaviors like emotional manipulation, verbal aggression and control, which crumble their confidence and self-esteem. Perpetrators of such abuse utilize tactics like shame, guilt, and fear to uphold their dominance and power, leaving the victims feeling helpless and

trapped. This abuse can be pulled off by intimate partners, family members, community leaders, or even those in positions of authority. The circumstances slum women residing in lead to severe and long-lasting consequences. Institutionalizing different forms of Psychological Abuse: Various agencies of socialization, including family, education, workplace, peers, religion, media, and cultural norms, perpetuate psychological abuse against slum women and girls. These agencies teach unhealthy coping mechanisms, create negative self-image, and encourage harmful comparisons, leading to long-term damage. Family dynamics can be a significant source of abuse, with parents or guardians using gaslighting, emotional manipulation, or constant criticism to control and dominate. Educational institutions marginalize and neglect slum girls, while religious and cultural norms reinforce patriarchal control through harmful practices. Media representation perpetuates harmful gender stereotypes, and peer groups and neighbors contribute to abuse through social isolation, emotional blackmail, and bullying. Recognizing the role of these institutions is crucial to addressing the psychological abuse faced by slum women and girls, which can shape their self-perception, emotional regulation, and relationships, and impact their lives significantly. The following table sums up the various forms of psychological abuse:

Source: Own Compiled Data

Sociological Factors Contributing to Psychological Abuse: Slum women's autonomy is limited by factors like poverty, lack of education, employment, and resources, making them reliant on abusive partners or family members and vulnerable to abuse. Socio-

cultural norms reinforce patriarchal attitudes, condoning male dominance and controlling behavior, while socialization teaches slum women to tolerate abuse, maintain silence, and be submissive, further reinforcing their powerlessness. Living conditions in slums,

such as overpopulation and lack of privacy, create a traumatic environment conducive to abuse.

Restricted access to counseling, healthcare, and support services exacerbates the situation, while stigma and shame surrounding abuse prevent slum women from seeking help or revealing their experiences. Fear of abandonment, retaliation, or violence keeps them trapped in abusive relationships. Community dynamics, institutional failures, and cultural and religious norms that justify abuse or blame victims, further entrap slum women. Abusers exploit social connections to control and monitor victims, making it difficult for slum women to break free or seek help, leaving them without recourse or support.

Inter-relation between Psychological Abuse and other forms of Abuse: Psychological abuse is, time and again, intertwined with other forms of abuse that slum women face, creating a complex web of violence and exploitation. Physical abuse, sexual abuse, and economic abuse frequently co-occur with psychological abuse, intensifying the trauma and harm experienced by these women. Physical abuse can be used to reinforce psychological manipulation, with threats of violence or actual harm used to control and intimidate. Similarly, sexual abuse can be used to degrade and humiliate, further eroding a woman's sense of self and autonomy. Economic abuse, such as controlling access to resources or exploiting a woman's labor, can also be used to perpetuate psychological abuse. Women may be forced to rely on their abusers for basic needs, making it difficult to escape or resist abuse.

Furthermore, psychological abuse can be used to justify or downplay other forms of abuse. Abusers may use gaslighting or emotional manipulation to convince women that they are overreacting or deserving of physical or sexual abuse. The intersection of psychological abuse with other forms of abuse can also perpetuate cycles of violence. Women may be more vulnerable to abuse due to prior experiences of trauma, and psychological abuse can reinforce these patterns.

Impact of Psychological Abuse on Slum Women:

Impact on Mental Health: Psychological abuse has a profound and lasting impact on the mental health of slum women, leading to a range of symptoms including anxiety, depression, PTSD, low self-esteem, and emotional regulation difficulties. These women often struggle to cope with constant stress and fear, leading to mood swings, suicidal thoughts, and substance abuse. Dissociation and detachment serve as self-protective mechanisms, but hinder emotional connection and intimacy. Feelings of shame, guilt, and self-blame reinforce negative self-perceptions, leading to a loss of identity and autonomy, and increasing dependence on their abusers. Overall, psychological abuse has a devastating impact on the mental health and well-being of slum women, making it essential to provide support and resources to help them heal and recover.

Impact on Physical Health: Psychological abuse has a profound impact on the physical health of slum women, leading to a range of debilitating symptoms including chronic stress, anxiety, sleep disturbances, fatigue, and headaches. This can trigger physiological responses like increased blood pressure and heart rate, making them more susceptible to illnesses. Poor nutrition, reproductive health issues, and somatic symptoms like muscle tension and gastrointestinal problems can also arise. These physical health consequences can be severe and long-lasting, and may be misattributed to physical causes, delaying appropriate treatment.

Impact on Social Life: Psychological abuse has a profound impact on the social life of slum women, leading to social isolation and disconnection from their communities. Women may withdraw from social interactions due to fear of judgment, rejection, or further abuse, and abusers may manipulate them into cutting ties with friends and family. This can lead to feelings of loneliness, stigma, and shame, causing social exclusion and making it difficult for women to access support or resources. The abuse can also erode their sense of identity and self-worth, making it challenging to form new relationships or engage in community activities. As a result, women may feel disconnected, alone, and vulnerable, with the

social consequences of psychological abuse being devastating and long-lasting.

Impact on Slum Communities: Psychological abuse has a profound impact on slum communities, perpetuating cycles of violence, fear, and mistrust, and can become normalized, leading to a breakdown in community cohesion and social isolation. This can further entrench poverty, inequality, and social injustice, erode community resilience, and perpetuate harmful gender stereotypes, limiting opportunities for women and girls. The impact is far-reaching, affecting individuals and the social fabric of the community, and requires a comprehensive approach to address, involving community members, leaders, and external support services to create a safe, supportive, and empowering environment.

Domestication of Psychological Abuse among Slum women of a small town like Burdwan: Slum women residing in small towns like Burdwan face unique challenges due to the close-knit nature of their communities. Psychological abuse can have a suffocating impact, as women may feel trapped and unable to escape their abusers. The lack of anonymity in small towns means that women's lives are often under scrutiny, making it difficult to hide the abuse or seek help without being judged or ostracized. Limited access to resources, support services, and employment opportunities further

exacerbates their vulnerability. Tight social networks can also perpetuate abuse, as abusers may use community connections to control and monitor their victims. Additionally, small-town dynamics can perpetuate patriarchal attitudes and gender stereotypes, condoning male dominance and control over women. The isolation and lack of resources in small towns can make it difficult for women to escape abusive relationships or rebuild their lives after abuse.

Conclusion:

The impact on their mental health and well-being is profound, affecting their ability to form healthy relationships, access education and employment opportunities, and maintain physical health and resilience. Breaking the silence surrounding psychological abuse is crucial to supporting slum women and empowering them to reclaim their lives, dignity, and futures. This requires immediate attention, understanding, and action to address the complex interplay of factors contributing to psychological abuse in slum communities.

Bibliography:

- ✚ Abdi F. (2021). Social Determinants of mental health of women living in slum: a systematic review. National Institutes of Health. doi: 10.5468/ogd,20264.
- ✚ Goswami D. (2020).

A SEARCH FOR A SOCIOLOGICAL APPROACH TO STUDY THE HEALTH PROBLEMS OF TRIBAL WOMEN IN INDIA

Dr. K.B. Nayak

*Professor and Head,
PG Department of Sociology,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.*

Abstract

Promotion of health is an important factor which determines the well-being of any tribal community in India. In this paper, a review of available literature on the health status of the tribal women in India reveal that majority of tribal women in the country face various problems like poverty, hunger, malnutrition, unemployment- underemployment, dire ignorance, illiteracy, inadequate access to potable water, lack of personal hygiene and sanitation, making them more exposed to various types of sickness. Being one of the most vulnerable social categories in India, the tribal women are the worst suffers in terms of their health status. Although several remarkable attempts have been made so far in order to improve not only the socio-economic status of tribal women but also their health status and to ensure their security, still they are far behind general expectations. This paper also observes that the health status of tribal women in India can be well understood through more comprehensive area specific holistic and empirical studies not only in terms of economic life and political interventions but also in terms of several sociological parameters or indicators such as sex ratio, female literacy, marriage practices, age at marriage, fertility, mortality, life expectancy at birth, nutritional status and health, child bearing and maternal mortality, maternal and child health care practices, family welfare programme, sexually transmitted diseases and other health related issues.

Introduction: -

Health is a prerequisite for human development and is an essential component for the wellbeing of the mankind. The health problems of any community are influenced by an interplay of various factors such as social, economic, political, ecological and cultural. Each of these

factors has a deep influence on health life of people which in turn influences all these aspects of human life (Mishra, Subrata 2017). India, as a developing country in the world, accommodates one of the single largest indigenous people in the world (approximately 10.2 crores). According to Census 2011, India has 8.6 percent of the indigenous tribal people, dwelling in different geographical hilly terrain drenched forest area and spreading over all the region of the nation. Majority of tribal people face various problems like poverty, hunger, malnutrition, unemployment- underemployment, illiteracy, inadequate access to potable water, lack of personal hygiene and sanitation, making them more exposed to various types of sickness, as result of it they have worse health condition than the general population in the country.

Health Problems of Tribal Women in India: -In order to protect and promote life of people, the Constitution of India does have various measures and specially it has emphasised on the health of people in India as the responsibility of state governments, rather than the Central Government. It has ensured every state to be responsible for "raising the level of nutrition and the standard of living of its people and the improvement of public health as among its primary duties". Recently, the National Health Policy was endorsed by the Parliament of India in 1983, later updated in 2002 and it was being worked upon further in 2017. The main motto of this policy is to protect and promote the citizen's right to health. The right to health as related to all kinds of human rights including economic, political, social and cultural, is a universal minimum standard of health to which all individuals are entitled. For this objective, the government of India has emphasised on the primary health care strategies which include access to clean drinking water and sewage

services, and preventive health programs which include control over various diseases and over human activities that may expose people to environmental hazards which are detrimental to their health. However, in the life style of Indigenous Peoples, all these facilities are inadequate due to many reasons such as negligence, indifference and unwillingness of officials, lacunae in working strategies etc. In order to rectify the problems, the Ministry of Health and Family Welfare, Government of India has constituted a sub-committee on Tribal Health which needed to be more inclusive.

In fact, health is an important factor which determines the well-being of any tribal community. Tribal health is an essential and important component derived usually from the indigenous way of life style and living standards. It focuses particularly on group and individual wellbeing in the definite geographical location despite of limited availability of medical service. Among all social categories, the tribal women's health remains more challenging and critical even today which deserves special attention from all concerned. The health condition of indigenous tribal people especially that of tribal women is very critical due to lack of proper health services.

Being one of the most vulnerable social categories in India, the tribal women face various healthcare problems and issues. Some of comparative studies make it evident that the status of tribal women in all sectors of health is worse than that of Scheduled Castes or OBCs. However, the studies on tribal women and their health face mainly two major problems. First, those empirical studies are fragmented and isolated. Second, those studies are not area-specific and do not cover all dimensions of healthcare. One of the major problems faced by the tribal women is that of "maternal depletion". The healthcare of the both child and mother is often neglected and there is a lack of proper mothers' health centres. As a result, the women face problems such as early aging and death, anaemia and malnutrition. A number of factors responsible for maternal depletion are: lack of adequate healthcare and medical facilities, inadequate diets, premature

pregnancy resulting from early marriages and excessive overload of work. The problem of "maternal depletion" also results in "maternal morbidity and mortality rate." The problem of Anaemia, resulting from "maternal depletion" or otherwise, is also a major concern among the tribal women. In this regard, a study shows that 68.5% of the tribal women experience some form or type of anaemia. It has a kind of psychological impact since women lose their capacity to resist fatigue, feel tired and are unable to manage the heavy workload. The large-scale deforestation in tribal areas have also increased the distance between the forest areas (workplace of women) and their villages. As a result, women have to cover long distances and work harder even during advanced stages of their pregnancies and they also face shortages of nutritious food. Besides, increasing deforestation has also led to loss of various medicinal herbs and forest resources that were earlier used to help the tribal women in sustaining their livelihood and ensuring a good quality of life (Reddy, 2008). But today, it has emerged as major problem in tribal areas. As a result, majority of the tribal people especially tribal women and children in India suffer from various diseases including common fever malaria. The diseases prevalent in tribal areas can be broadly classified into following categories:

- Malnutrition (Low birth weight, under-nutrition of children, lower body size of adults, anemia, iron and vitamin A and B deficiency),
- Maternal and child health problems – higher IMR, U5MR, neonatal mortality, acute respiratory infections, and diarrhea,
- Communicable diseases (malaria, filaria, tuberculosis, leprosy, skin infections, sexually transmitted diseases, HIV, typhoid, cholera, diarrheal diseases, hepatitis, and viral fevers,
- Accidents and injuries – including the burns, falls, animal bites, snake bites, violence due to conflicts, and more recently, motor cycle accidents,
- High consumption of alcohol and tobacco in most areas and of drugs in the Northeast region,

- Hereditary diseases such as the Hemoglobinopathies (Sickle Cell) and G-6 PD deficiency,
- Mental health problems – especially in the areas affected by conflicts.
- Specialty problems – especially the orthopedic and surgical problems, gynecological problems, dental problems and eye problems,
- Non-communicable illnesses – hypertension, stroke, diabetes, and cancers.

(See in website: A Report on “Situation of Indigenous Peoples and Rights to health” (With focus on youth, children and women), to the UN Human Rights, UN Expert Mechanism on the Rights of Indigenous Peoples, Submitted by Indigenous Women’s Network, INDIA)

However, the common diseases such as infectious and communicable diseases are widely prevalent among the tribal community mainly due to the typical geographical location (interior hilly and drenched forest areas). The health condition of tribal community is often compounded due to the lack of awareness on health and inaccessibility to the health care facilities. Tribal community as the heterogeneous community possess one commonality in relation to poor health indicators, a greater extent of morbidity and mortality and deprivation of regular health care service in their locality (See various Reports of the expert committee on Tribal Health, Ministry of Health and Family Welfare). Major health problems that are prevalent in tribal areas include endemic infectious diseases like malaria, tuberculosis and diarrhoeal diseases, apart from malnutrition and anaemia. Besides other major causes, it is due to illiteracy, ignorance and lack of awareness on health-related challenges, tribal people face many health problems in their daily life. Earlier, most health awareness campaigns, which needed significant investments over long periods of time for noticeable impact, were planned by the medical community instead of by the tribal community experts (Trisingh Pattamajhi and Babita Das. 2021).

Malnutrition is one of the major common problems prevailing among the tribal people throughout India. Malnutrition is the cause of

massive death of tribal women and children. Even after seven decades of Independence, the challenges in health sector such as lack of awareness, education, minimum health care facilities and food security is continuing as major problems for the indigenous tribal people in India. Besides, the traditional socio-cultural practices, dire ignorance and massive illiteracy makes the tribal community more vulnerable and victimized to the problem of malnutrition. Even today, their current health status is the reflection of their habitual traditional socio-cultural practices and multiple deprivations in health care service and other benefits. Most of the time, media reflects many health issues which are contagious like tuberculosis and non-contagious diseases like malaria, diarrhoeal, malnutrition and anemia (Swaminathan, Soumya 2014).

However, the plight and problems of tribal community in India is compounded by many factors like blind beliefs, poverty, no safe drinking water, illiteracy, poor sanitation, unaware of various health causes etc. The tribal area is very often victimized by communicable, non-communicable and silent killer genetic diseases, affecting and killing many tribal people in their community. Many of the communicable and non-communicable diseases can be controlled and prevented in the tribal areas if the timely and regular health awareness and other related required activities on information, education and communication is done. The tribal people remain isolated from the main stream Indian society. They are still victimized and subject to contagious diseases and they are much more prone to various health problems, in spite of tremendous medical progress and advancement in India. Even today, in the interior villages of India, the tribal people in general and the tribal women in particular are mostly neglected and deprived of modern medical facilities. In fact, they much more prone to various diseases with high degree of poverty, hunger malnutrition, morbidity and mortality. Thus, their health status is found very miserable (Balgir R. S.2004:67-91).

Poverty is the mother of all problems including the problem of health. It is the main cause of

hunger and malnutrition in tribal areas of India. A large number of previous studies reveal that recently the rate of poverty among the tribal community is too high, in rural area it is at 47 percent and it is at 30 per cent in urban locality (Trisingh Pattamajhi and Babita Das. 2021). In reality, there is acute poverty, hunger and malnutrition in the interior tribal villages of India which reflects the miserable condition that can not be measured in terms of statistical figures. In fact, acute poverty, gross inequality and massive ignorance (not only illiteracy) are inbuilt into social structure and culture of the tribal society which does have drastic repercussions on the health problems and diseases of tribal women in India. Acute poverty leads to hunger and malnutrition. Besides, lack of food security, sanitation, and safe drinking water, poor nutrition etc., further aggravate their poor health status. The problem of malnutrition is a grave problem in the tribal areas of India and it is multidimensional and intergenerational by nature. In the tribal areas, the health institutions are few and far between the tribal families and the existing health institutions (See : Nayak, K.B. 2008, 2014).

In the past, there was not so grave health problem in the tribal areas of India. There was an abundance of fruits, tubers, roots and leaves in forests on the one hand and indigenous health-care systems on the other, contributed positively to tribal health. For centuries tribal people had developed their own medicinal system based on herbs and other items collected from the Nature and processed locally. They did have their own system of diagnosis and cure. But their skills and medicinal plants are fast disappearing today. In fact, health and treatment are closely interrelated with the environment, particularly the forest ecology. Many tribal groups used different parts of a plant not only for the treatment of diseases, but for population control as well (Chaudhari, 1990).

In the past, the tribal women made provisions for the basic necessities like food, fuel, medicine, housing material etc. from the forest produce. Food was obtained from shifting cultivation and from minor produce (MFP) like flowers and fruits collected from the forest.

Extraction from herbs, roots and animals were used for medicine. All these efforts incurred an excessive workload on women. In addition to the malnutrition and excessive workload, there was the destruction of traditional herbs through deforestation and the lack of access of the tribals to modern medicine. This, combined with the increasing ecological imbalance, resulted in increasing cases of diseases such as TB, stomach disorders and malaria (Menon, 1988). Because of the extensive felling of trees in forest areas by the vested interests of some people, the distances between the villages and the forest areas had increased forcing the tribal women to walk longer distances and work harder in search of minor forest produce and firewood. In this rapidly changing milieu, tribal women work harder and longer which has negative repercussion on their health (Kar 1982). In fact, this has further increased the problem of malnutrition among tribal women and children. A study among the Pauri Bhuniyas of Orissa showed (Ali, 1980) that 52 women as against 17 men in a sample of 268 persons suffered from diseases related to malnutrition. As a result of deforestation, additional distance and less fertile soil, the availability of food for the tribal family was reduced. This had implications particularly for the housewife who was responsible for the provision and distribution of food. Besides, in cases of shortage of food at home, she even deprived herself of food in order to feed the other members of her family. A number of studies in this connection have shown that tribals in general and tribal women in particular were undernourished. For example, a study had shown that over 55 percent of Kondhs consumed less than 2000 calories per day (See: Patel, 1985) and most of them consumed as little as 1700 calories (Sharma, 1979) as compared to the ICMR stipulated requirement of 2400 calories per person per meal. An extensive review of literature on Nutritional and Health Status of Mother reveal that due to lack of nutritious food, the tribal women and children in different parts of India have suffered most leading to higher rate of infant and maternal mortality (Basu S.K. 1993; Basu, et al., 1990). Recently, sudden change in their

dietary habit due to poor food products as distributed through Public Distribution System (PDS) also affect the young generation particularly adolescent girls.

In fact, there existed a definite nexus between forests and nutrition of tribal people. It has been noted by many scholars that tribals living in remote areas had earlier a better overall status and they used to eat more balanced diet than tribals living in less remote areas and forest free areas. The mode of utilisation of available natural resources often determined the long-term impact on the health of tribal people. Besides, the indigenous tribal communities had been practicing herbal medicine and naturopathy since time immemorial. But today this practice is being taken over by the rich urbanised society as one of the best treatment option. Recently the indigenous people are being systematically deprived from these resources due to corporatization of herbal resources and medicinal plants. Therefore, majority of the tribal people in India are found malnourished (Nayak K.B. 2008, 2014).

Moreover, it is also observed that the traditional systems cannot treat or prevent many diseases that modern medical science can (Dipankar Oraw and Daly Toppo 2012). But the tribal people are either unaware of modern medical facilities or they simply avoid it due to their much more inclination towards the traditional system of health care as grounded on their age-old culture. It is mainly due to lack of massive health awareness campaign, they know little about sanitation and have limited or no access to hospitals. As a result, many tribal women and children become chronically ill. Besides, the social stigma as attached to the tribal people, often the modern medical services do not reach at the doorsteps of their communities. In fact, the tribal people's traditions and culture also cause their health problems. As a result, many of them prefer to seek less expensive spiritual traditional healing treatment rather than much more expensive modern medical treatment. Thus, the common beliefs, customs and practices as connected with tribal people's health and disease have been found to be intimately related to the treatment of disease. It is necessary to make a holistic view of all the

socio-cultural dimensions of the health of a community. In most of the tribal communities, there is a wealth of folklore related to health. Documentation of this folklore available in different sociocultural systems may be very rewarding and could provide a model for appropriate health and sanitary practices in a given eco-system of tribal area.

A study by Trisingh Pattamajhi and Babita Das (2021) reveals that the strong belief and practice on traditional health service led to the tribal community more addicted to medicinal plants as a faithful custodian of it. This practice has been there since generations among the tribal community. Their dependency on the herbal medicine and traditional treatment is mainly due to unavailability of modern health care services in their villages and nearby areas. Their belief and conviction in the herbal medicine and traditional treatment can be traced back to centuries. In fact, the availability of modern health care facilities in the tribal locality is a challenge because most of the tribal people live in interior villages being located in the hilly stations and drenched forest areas. Thus, most of the tribal people get deprived of modern medical facilities. Though the government's option is left for availing modern medical facilities to the tribal people, but their age-old health system is confined to the traditional magico-religious health care system. The modern maternal and child health care is an important aspect of health seeking behaviour which is largely neglected among the tribal groups (Basu et al., 1990). Hence, it is not possible to raise the health status and quality of life of people unless and until such efforts are integrated with the wider efforts to bring about the overall transformation of a society. This is possible only when supportive services such as nutrition, environment and education reach at a higher level. Thus, it is commonly said that "good health and good society go together" (Basu, 1992).

Besides, the common ailments that are faced by the tribal people including skin diseases, uterus problems, tuberculosis and kidney deficiencies, the large scale consumption of local tobacco and alcohol is another major contributing factor to a variety of their illnesses. In fact, the

consumption of local tobacco and alcohol is very high in tribal villages which does have very negative impact on the health condition of both men and women. Data from the Xaxa Committee Report (See in website 2014:206) show that men aged 15 to 54 years consume a lot of tobacco, either smoking or chewing. Tobacco use was prevalent in approximately 72 per cent of Scheduled Tribes and 56 per cent of Non-Scheduled Tribes, respectively. Recently a study by SEARCH organization in the Gadchiroli district, Maharashtra (See in website), has also reported 60 percent prevalence of tobacco use in tribal population. While the consumption of alcohol (most prominently local alcohol) is a part of social custom and cultural rituals in tribal communities. It has been observed as a common fact during their festive occasions. Even a large number of tribal women also consume their local liquor and some of them are regularly addicted like their male counterparts. Another recent grave problem faced by tribal women is that of increased transmission of Sexually Transmitted Diseases (STDs), mainly HIV/AIDS. The tribes in Nagaland show the serious concern of transmission of AIDS amongst the tribal women. The transmission levels are at such a high point that the neighbouring area of Manipur is also at a high risk. There has been lack of academic research and state funding in this particular area. As a result, some international funding agencies rely primarily on the low research skills of NGO personnels and social workers (Nathan, D. 2012). Another more specific case study is that of a Gond woman from Bastar district who developed a sexual relationship with a non-tribal man, for which she was isolated from her community and later suffered from AIDS (Patnaik & Mehrotra, 2005). In fact, the tribal women are more vulnerable to HIV/AIDS because limited attention has been paid to massive HIV/AIDS awareness campaign among tribal women in tribal areas. A study reveals that only 38.6 percent of tribal women had heard or knew about AIDS, while the AIDS awareness among tribal men was higher that is 63.9% (De, Dr. Kankana 2017). However, tribal women are usually unaware or

misinformed about Sexually Transmitted Diseases (STDs), mainly HIV/AIDS. A study report shows that the tribal people are known to have sexual practices that vary from those of mainstream cultures. Some of the tribal respondents describe about gender inequality in the tribal areas where the HIV-positive females are less accepted by the tribal society, while the male members are treated differently and typically. However, less is known about the prevalence of HIV and AIDS among tribal people in other states of India, except in some tribal states of the North-East of India as there is a high incidence of drug use also (Sadia Khan and Ziya Hasan 2021).

While scanning through the available literature on the health status of the tribal women in India, Basu S.K (1993) observed that comprehensive area specific health related studies were limited, most of the available studies were isolated, fragmentary and did not cover various dimensions of health affecting the status of tribal women like i) sex-ratio, ii) Female literacy, iii) Marriage practices, iv) Age at marriage, v) Age of mother at first conception vi) Life expectancy at birth, etc. It has been noted that there was paucity of studies on many urgent issues affecting the health status of tribal women. Detailed information were needed on (a) maternal malnutrition, (b) nutritional anaemia, (c) nutritional status of pregnant women and their nature of workload, (d) the distribution of food within the family and its effect on the nutritional status of women, (e) the complications of pregnancy and of childbirth, (f) primitive practices for parturition, (g) maternal mortality, (h) birth weight of children (i) infant and childhood mortality and their sex differentials, (j) nature, of maternal and child health care practices, (k) attitude towards family planning, (l) prevalence of sexually transmitted diseases and (m) effect of degradation of forest ecology.

In terms of a sociological perspective, the health status of tribal women can be well understood in terms of several sociological parameters or indicators such as sex ratio, female literacy, marriage practices, age at marriage, fertility, mortality, life expectancy at birth, nutritional status and health, child

bearing and maternal mortality, maternal and child health care practices, family welfare programme, sexually transmitted diseases and genetic disorders (Basu S.K 1993).

Concluding Remarks: - With the above discussion on the basis of available literature and limited space, it can be concluded that although several remarkable attempts have been made so far in order to improve the tribal women's socio-economic status and to ensure their security or safety, still, they are far behind general expectations. Even today, the tribal women are encountering various health problems in terms of hygiene, sanitation, awareness and lack of safe drinking water, resulting in grave diseases such as diarrhoea, malaria, filarial, TB, anaemia, and others. Moreover, lack of pre-and post-delivery care facilities, non-accessibility to hospitals in tribal areas, irregularity of postnatal check-ups, and poor nutrition standards constitute a severe threat to the health of infants contributing significantly to higher IMR (Infant mortality rate) and MMR (Maternal mortality rate) in India.

The provision of sound health and nutrition, besides ameliorating the causal problems of poverty, ignorance and inequality, are two important basic needs that to be met for the empowerment of tribal women. In addition, there is a need of wide and massive programme of awareness on some age-old socio-cultural customs and traditions which are negatively related to health problems of tribal women and children. For instance, due to marriages at an early age, women give birth at young ages and often face health problems. Similarly, though the medical facilities are inadequate, yet they are little used by the tribes living in interior isolated villages and hamlets. So, in order to achieve a real and quick development in the health sector, an extensive as well as intensive health education and awareness campaign along with health insurance scheme must be given as the topmost priority by the government, besides greater emphasis on ensuring the nutritional benefits, benefits of immunization, family planning, etc.

REFERENCES

- ✚ Ali, A. 1980. Health and genetic problems of Kutia Kondhs of Bulubaru Village, Phulbani district, Orissa. Tribal Development Division Newsletter, 1(2), 103-114.
- ✚ Balgir RS.2004. Genetic diversity and epidemiology of the major scheduled tribes of Orissa, in: Hema Prasad M and Reddy PP (Eds).Health and Environment ,Hyderabad: Institute of Genetics. pp 67-91.
- ✚ Basu, S.K. (1992) Health and culture among the underprivileged groups in India (In) State of India's Health (ed. Alok Mukhopadhyay). Voluntary Health Association of India pp. 175-186.
- ✚ Basu, S.K., Jindal, A., Kshatriya, G.K. (1990). The determinants of health seeking behavior among tribal population s of Bastar District, Madhya Pradesh. South Asian Anthropologist,11 (1) : 1-6.
- ✚ Basu, S.K.: Health Status of Tribal Women in India. Social Change. 23(4) Dec 1993. p.19-39.
- ✚ Chaudhuri, Buddhadeb 1990. Social and environmental dimensions of tribal health (In) Cultural and environmental dimensions of health (ed. by B. Chaudhuri. Inter-India Publications).
- ✚ De, DR. Kankana. —Health Awareness Among Tribes of Rural India, Journal of Molecular and Genetic 11 (1): (2017) pp. 2-4.
- ✚ Dipankar Oraw and Daly Toppo. Socio-Cultural Traditions and Women Education in Tribal Society – A Study on Tribal Population, International Journal of Current Research, Volume-4, Issue 12, December 2012. Pp.307-312.
- ✚ Kar, P.C. 1982. The Garos in Transition. Cosmo Publications, New Delhi.
- ✚ Menon, G. 1988. Tribal women: Victims of the development process. The great concern, 37, 18-21.
- ✚ Mishra, Subrata.2017. Development and Tribal Women of Odisha, The

- Tribal Tribune, The Tribal Tribune 2017. Vol-5 .
- ✚ Nathan, D. 2012. Social exclusion and adverse inclusion. Oxford: Oxford Univ. Press.
 - ✚ Nayak, K.B. 2014. The Melghat Syndrome: An Interdisciplinary Integrated Approach to Tribal Development, Volume-1 & 2, Vista International Publishing House, New Delhi. 2014.
 - ✚ Nayak, K.B.2008. "Rural Development and Underdevelopment : An Interdisciplinary Study in Orissa", Sarup & Sons Publisher: New Delhi.
 - ✚ Patel, S. 1985. Ecology, ethnology and nutrition: A study of Khondh tribals and Tibetan refugees. New Delhi: Mittal Publications.
 - ✚ Patnaik, S., & Mehrotra, N. 2005. HIV/AIDS and Indian Tribes: Implications of Community Norms of Sexual Behavior. Indian-Anthropologist, 35(1/2), 111-122. ———Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41919982>
 - ✚ Reddy, S. 2008. Health of Tribal Women and Children: An Interdisciplinary Approach. Indian Anthropologist, 38(2), 61-74. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/41920074>
 - ✚ Sadia Khan and Ziya Hasan. 2021. Tribal Women in India -The Gender Inequalities and Its Repercussions, International Journal of Research, 19-02-2021.ISSN-2236-6124.
 - ✚ Sharma, Krishan 1979. The Kondhs of Orissa: An Anthropometric study. Concept publishing company, New Delhi.
 - ✚ Swaminathan, Soumya.2014. Taking healthcare to India's Remote Tribes, The Hindu, 2014, September. 2. Retrieved from <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/taking-healthcare-to-india-remote=tribes/article6370400.ece>
 - ✚ Trisingh Pattamajhi and Babita Das. 2021. A Multi-Cultural Approach To Tribal Women Health: -A case study in Gajapati district of Odisha, India, Natural Volatiles and Essential Oils (NVEO), Volume-8, Issue-4, Pp.2914-2926.

KASHMIR PROBLEMS, COMMUNAL VIOLENCE AND KASHMIRIYAT-A STUDY WITH CONTEXT OF COMMUNAL HARMONY

Dr. Pankaj Kumar

Assistant Professor

Dept. of Sociology, Asansol Girls' College

Asansol (WB)

Abstract

The state of Jammu and Kashmir is an artifact of colonial history. Kashmir is seen as unfinished agenda of partition. The insurgency that started in 1989 in Jammu and Kashmir is seen as a step in this direction. Since 1989, Jammu and Kashmir has been the site of violent insurgency and counterinsurgency. The militantly voiced demand for "freedom" (azadi) on part of the insurgents has been countered by the Indian military forces. After the beginning of the insurgency, in early 1990, most of the Kashmiri Hindu families left Kashmir for Jammu, Delhi, or other places in India and the secular minded Muslims powerless to help them return. Because of the constraint in performing some of the Kashmiri customary practices, they follow the practices of the Hindus of host territory and give focuses on Hindu aspect of their identity. Kashmiriyat is a term use to describe the unifying force of a common Kashmir culture which shapes the identity and provides the sense of Kashmiri as a nation. This paper highlights the issue of Kashmir, forced migration of Kashmiri Hindus and culture of Kashmiriyat is discussed here.

Key Words:

Kashmiri Hindus, Jehadi movement, Forced Migration, Kashmiriyat, Sufi order

'Insaniyat, Jamhuriyat, Kashmiriyat'

Atal Bihari Vajpayee (Doctrine on Kashmir)

Introduction

Kashmir is one of the attractive places on our earth. During ancient times, the gorgeous Valley of Kashmir has stood for non-violent contemplation, intellectual advancement and religious diversity. Due to its segregation the

valley of Kashmir has had an sovereign uniqueness throughout the history. The height of Kashmir valley is 1700 meters above sea level and encircled by mountains. The only outlet of the valley and its surrounding areas is Baramulla where the river Jhelum flows out through a narrow gorge. Curiously, the myths regarding Kashmir and its past echoed by modern discovery which confirms that the valley was once a great lake. The sage, Rishi Kashyap is believed to have cultivated the land from waters while simultaneously liberating its denizens from the clutches of the demon Jalodbhava. From this story the land known as Kashyap mirror 'the abode of Kashyap' (The Hindu, 2019). From abode of Kashyap to Kashmar and Kashmir is a saga spanning countless centuries in which the valley underwent transformation both ethically and religiously.

The word Kashmir has been derived from the Sanskrit word 'kasmira' which means a land dried up from water. Kashmir is famous for its ancient historiography laid down in Kalhana's Rajatarangani, written in the 12th century. The Greeks called it 'Kasperia'. It is referred to as Paradise of Earth. From Gulmarg (meadow of flowers) to Sonmarg (Meadow of gold) and from Anantnag to Vaishno Devi each and every place is worth visiting. The gorgeousness and customs of Kashmir has always fascinated people from diverse parts of the world. And hence it has constantly been subjected to foreign invasions. The rulers who came and conquered left behind their culture and religion. In ancient and medieval times the religions followed were Hinduism and Buddhism. In 14th century Kashmir got its first Muslim ruler Shah Mir and this way Islam reached Kashmir. Kashmir had its own indigenous Muslim

culture which came to an end after it became a part of Mughal Empire under the reign of Mughal emperor Akbar. Since the medieval period the population of valley has been predominantly Muslim. The majority populations are Sunnies but Shias are playing important role in handicraft business.

The Kashmir we see today is different from what it was at that time. It has seen many geographical changes. At present, there are basically three parts of Jammu and Kashmir. The Kashmir Valley is administered by Government of India, Azad Kashmir or Pakistan Occupied Kashmir controlled by Pakistan and Aksai Chin under the control of Chinese Government. The dispute over Kashmir is regarding the Kashmir Valley. Pakistan calls this area as India occupied Kashmir. The conflict between India and Pakistan has become an International issue due to various reasons. The most important issue between India and Pakistan is terrorism. Cross border terrorism has been a matter of concern not only for people of Kashmir but also the rest part of India. The western part of the State that shares border with Pakistan has been at constant trouble especially due to constant violation of International norms and cease fire agreements by Pakistan.

Problems of Kashmir

There was doubt as to the actual boundary of the state. The conflict in Kashmir can be related to the problem that it never had a clear and definite boundary and this issue became prominent when the Britishers left India creating two independent states i.e. India and Pakistan. The princely states were also given power to choose to annex their states to either India or Pakistan or to stay independent. At the time of partition Maharaja Hari Singh was the ruler. He decided not to take a hurried decision and this delay would help Kashmir remain independent. In the mean time the Pashtun tribesmen from the west attacked Kashmir. Maharaja asked the help of Indian Government and India agreed to help Kashmir on the condition of annexation of Kashmir to India. When the Instrument of Accession was signed Indian Army drove away the militants from Kashmir. But Pakistan did not stay silent and

attacked India several times. This was ended with the intervention of the United Nations and the cease fire line, known as LOC was created in 1949. This line marked the partition of Pakistan occupied Kashmir and Jammu and Kashmir. The LOC exists till date and Pakistan has violated the cease fire line a numerous times. India and Pakistani-controlled parts of Kashmir is divided by a military controlled line known as Line of Control (LOC). It is a de facto border chosen as a cease-fire line in 1948. It resulted in the division of Kashmir into two parts and closed the only gateway to the Kashmir valley, i.e., Jhelum Valley route. It also resulted in partition of many villages and family members got separated from each other. Pakistan is continuing proxy-war with India through cross boarder terrorism and targeting minorities in valley.

Forced Migration of Kashmiri Hindus

Forced migration, as distinct from other forms of migration, happens against the wishes of the migrant population. This is generally a consequence of strife persecution, racial problems, religious differences, and other such forms of conflict. Population movement or migration as it is popularly called can be either voluntary or involuntary (Panigrahi, 2014). In 1980, the Islamization of Kashmir began with full force. The Abdullah Government changed the names of about 2500 villages from their original names to new Islamic names. For example, the major city of Anantnag was to be known as Islamabad (same name as the Pakistani Capital). The Sheikh Abdulla began giving communal speeches in mosques as he used to in the 1930s. Further, in his autobiography he referred to Kashmiri Pandits as “mukhbir” or informers (of the Indian government). In early 1986 were the first clear outbreaks of violence when Muslim fundamentalists attacked the minority Kashmiri Hindus (Sharma, 2001). The exact reason of the outbreak remains unclear, but at the end of it dozens of Hindus had been killed and 24 Hindu temples had been burnt by Muslim mobs. It was in the 1990's that matters came to a head and militancy burst into the peaceful valley. Prof. K.L. Bhan (Bhan, ikashmir.org) recalls January 19, 1990 as the D-day when Muslims came out

openly and spoke against the Kashmiri Hindus. The Hindus were called mukhbirs (spies working for India). There were anti India and anti Hindu slogans. The secular, tolerant, cultured and educated outlook was replaced by fundamentalism. Thus, the cultural basis of Kashmir was shaken" (ibid, 26). Several eminent Kashmiri Hindus successfully employed as lawyers, political workers, professors were killed. Inaction on part of the government further emboldened the militants and the Kashmiri Hindus were openly killed out in the open- in the streets, outside their homes, at their work place. Some teachers were killed by their own students. The women were not spared, many were kidnapped, raped, killed. Some of their bodies were found ripped apart, torn, and mauled while some were never found. With no help in sight and the number of killings increasing every day, the Kashmiri Hindus had no choice but to migrate.

It was on 19th of January, 1990 around 9 PM, noisy and roaring Islamic and pro-Pakistan slogans raised jointly by a multitude of humanity and relayed through powerful loudspeakers almost pierced ear drums (<https://www.efsas.org/publications/study-papers/the-exodus-of-kashmiri-pandits/>). The Kashmiri Hindus found that suddenly their neighbours had changed behaviour. Kashmiri Hindus and Muslim neighbors known to one another for generations began to behave as strangers. Uncertainties loomed large and in a few days the whole ambiance changed and the Hindus came to be called 'the other'. The state government administration was knocked out by a single night of insolence and uprising and the next morning not a single policeman was able to be seen anywhere in the city. They had withdrawn to their barracks or hide in their homes as the administrative machinery had collapsed and law and order crumbled. From the next morning viz. 20th of January, 1990 it was the law of the mosque, the cleric and the Islamists. Loud speakers fixed to mosque tops, blurred uninterruptedly cautioning the Hindus to go away from the Valley. The refrain of their slogans was that they wanted their Kashmir without Hindu males but with their women folk. Traditionally Kashmir Muslim society has

always been respectful for Kashmiri Hindu womenfolk and this disgraceful and deplorable slogan showed that only a fringe section of Kashmir Muslim society indoctrinated in hate mania was out to disrupt communal harmony. The Kashmiri Hindus received notices through varying media as newspapers and loudspeakers in mosques to leave Kashmir (Verma 1994). Threatened in such an atmosphere the Kashmiri Hindus (KHs) were forced to migrate from Kashmir and resettle as Internally Displaced Persons (IDPs) outside their homeland i.e Kashmir. As per Colonel Nanda (1999) the terrorists who had been trained in Azad Kashmir had been slowly crossing the border for years and by now a large number managed to infiltrate into the state. A large number of local Muslims also supported the extremists and boycotted the elections in 1989. The main group indulged in such activities was the Hizb-ul-Mujahideen. Needless to say the law and order situation had deteriorated in the state. Another very important development taking place around this time was the campaign against the Kashmiri Hindus. The Kashmiri Hindus are a religious and numerical minority in the state of Kashmir. Zia-ul-Haq's aggressive policy on Kashmir meant the Hindu minority community had to bear the brunt. The Hindus were seen as sympathizers of the Indian government and thus obviously against the jihadi movement in Kashmir. Posters were put up in mosques and other public places denouncing the Hindus. The Hindus had strong presence in the bureaucracy and judiciary, which was resented by the Muslims who were now rebelling against the state machinery. A declaration was made that the Hindus had to change their religion or face the consequences. This was not taken very seriously by the Hindus who believed that the state would protect them and put an end to this problem. But on the contrary as the number of militant outfits increased so did the atrocities. Hindu temples were attacked and destroyed and this was then extended to the homes of the Hindus. They were threatened with dire consequences if they did not listen to the militants. The violence against humankind perpetrated against the Kashmiri Hindus was catastrophic. While

genocide occurred on a small scale, it is more likely that the objective was to drive them away rather than wipe them out.

The migration of Kashmiri Hindus and their resettlement in the new host locations resulted in cultural acculturation and corresponding response strategies were employed in accordance with their social, economic and cultural capital available to them. Individuals belonging to the minority community (primarily Kashmiri Hindus) were displaced from the Kashmir valley 1989–90 onwards. Mal-administration and weak democracy in the state, rigging in elections and eventual rise in the sentiment of Azadi in Kashmir to which the minority community was ‘seen’ as opposed culminated in the exodus of Kashmiri Hindus. Frustrated with the political turmoil and the negligence of the government, secessionist organizations called for a boycott of those opposing the sentiment of azadi (independence) in the state in 1989. Fear was instilled among the members of the minority community (Charu, 2015:85).

The Kashmiri Hindus are labelled as ‘migrants’ by the Government of India although they are Internally Displaced Persons (IDPs) and not voluntary economic migrants. IDPs are persons “who have been forced or obliged to flee or to leave their homes or places of habitual residence in particular as a result of, or in order to avoid the effects of, armed conflict, situations of generalized violence, violations of human rights or natural or human made disasters, and who have not crossed an internationally recognized state border” (Hampton 1998: 5). This definition does not encompass those who migrate because of economic causes. After displacement of Kashmiri Pandits from main land Kashmir and their rehabilitation in new host communality and their culture are assimilated with host community in Delhi, Noida and other parts of India.

T.N. Madan’s study on Family and Kinship: A Study of the Pandits in Rural Kashmir, originally published in 1965 (Madan, 2002). Madan, who is a Kashmiri Pandit born in Srinagar himself, studied the Pandits’ kinship and social organisation in two adjoining

villages in South Kashmir, close to the town of Anantnag. In a separate article, he explains that he chose to study “his own people” as a consequence of intense uneasiness in a fieldwork situation with total (personal and cultural) strangers (Madan, 1995). At the time of fieldwork 90,000 Pandits lived in Kashmir, about five percent of the population. The Pandits are divided into mainly two endogamous sub-groups based on occupation: The gor or bhasha took priestly duties and the karkun, the larger group enjoying higher status and generally a better economic position, followed secular occupations. Both sub-castes were divided into exogamous gotras. Only twenty percent of the inhabitants of the larger village studied by Madan were Pandits, all of them karkun. There were, however, some gor families in the adjoining smaller village. Madan describes in great detail the composition and developmental cycle of the Pandits’ households as well as family relations and marriage patters, before turning to the household economy. The household (chulah) is the basic structural and functional unit of the Pandit community in terms of social relations, production (including landownership) and consumption. Several households may share a house. Most of the Pandits in the villages live on the produce of their land and salaries, while some are shopkeepers and servants or labourers. Individual households are part of larger family clusters and patrilineages. Only in the conclusion of the book does Madan refer to Pandit-Muslim relations in the village, writing that Pandits are more dependent on Muslims than vice versa because they depend on a number of services which are offered only by Muslims. Still, Pandits and Muslims live largely separate. In a later article (Madan, 1984) he focuses also on the Muslims in the main village of his fieldwork. They are divided into three larger categories: zamindars or peasants, nangar or traditional service groups, and herdsmen (Gujjar and Bakkarwal). Each category is made up of a number of sub-categories. The Pandits regard the Muslims as ritually impure and avoid physical contact. They accept only uncooked food from them and do not offer them any services, though Muslim

zamindars may be regarded as less impure than members of the service groups (1984: 43). In turn, Muslims regard food cooked by Pandits as haram. Both groups largely disregard the internal differentiations of the respective others. Although both Pandits and Muslims emphasise the importance of *zat* (“*jati*”), Madan argues that both categories should not be conceived of as being part of a single “caste system” but that a dual social organisation prevails within an overarching framework of being Kashmiri (*ibid.*, 61).

Since the time of Madan’s study on Kashmiri Pandits, the situation of the Kashmiri Pandits has changed radically. Instead of five, they make up less than two percent of the Valley’s population now. After the beginning of the insurgency, in early 1990, most of the Pandit families left Kashmir for Jammu, Delhi, or other places in India. Alexander Evans concludes that the Pandits left out of fear, even if not explicitly threatened by the insurgents, and that the administration did nothing to keep them in the valley (Evans, 2002).

In 1990 Haley Duschinski studied on Kashmiri Pandits in Delhi. Her unpublished Ph.D. thesis (Duschinski 2004) revolves around the public spaces in the Indian capital in which the Pandit community emerges as a distinct political actor and develops imaginations of community, homeland and nation. She particularly follows the stories told by the Pandits which are shaped by the interaction between community organisations and state agencies. Through these stories, the Kashmir Valley becomes visible as an “inconstant homeland”: a shifting and unstable place where one might encounter the unexpected and the strange” situation (Duschinski 2004: 9).

Sawhney Charu had done comparative ethnographic study of two locations – Jammu camps and Noida apartments. Fieldwork was conducted among the displaced Kashmiri Pandits residing in Jammu camps and Noida apartments from 2004 to 2006, before the migrants resettled in Jagti township. The encounters of the people with the host community and the social changes experienced after displacement were interpreted through narratives and in-depth interviews. The cultural

and economic capital available to the Kashmiri Hindus in the new contexts determines the participation in Kashmiri or Hindu festivals. Because of the constraint in performing some of the Kashmiri customary practices, the Kashmiri Hindus imitate the practices of the Hindus of the host territory and emphasize the Hindu aspects of their identity (Sawhney, 2015).

Role of Islam

The function of religion in the Kashmir problem today can be better understood in the context of the role of Islam in Kashmiri history. Till the fourteenth century, Kashmir was ruled by various Hindu dynasties, and, as elsewhere in South Asia, they sought legitimacy through religion. Brahminical Hinduism was also used as a means for justifying the subordination and oppression of the ‘low’ caste majority, Hindus as well as Buddhists. Consequently, when, from the early fourteenth century onwards, Sufi missionaries began entering Kashmir, many Kashmiris, particularly from ‘low’ caste and tribal communities, converted to Islam in search of equality and liberation from the caste system, impressed by the simple ethical monotheism preached by the Sufis. Over the centuries the vast majority of the Kashmiris turned Muslim, barring some Brahmins who retained their own religion. However, it is interesting to note that a number of Brahmins also converted to Islam. The Muslim population in Kashmir was further supplemented by the influx of migrants from Iran and Central Asia following the establishment of the Shah Miri Sultanate in Kashmir in the fourteenth century. The spread of Islam in Kashmir was essentially a peaceful process, barring a few aberrations, and occurred as a gradual process of cultural and religious change. Because of this, many converts retained several of the pre-Islamic beliefs and customs, which are today sternly condemned by Islamic scripturalist reformists as ‘un-Islamic’. This gradual process of Islamisation was promoted by the Sufis, particularly by Kashmir’s major indigenous Sufi order. Under the fourteenth century Nund Rishi, or Nuruddin Nurani, this order became

the principal vehicle for the spread of Islam in Kashmir (Sikand, 2006).

In the mid-sixteenth century Kashmir lost its independence following its conquest by the Mughal Emperor Akbar. In the eighteenth century it came under Afghan domination, and, following that, was incorporated into the Sikh Kingdom under Ranjit Singh. Under the Sikhs and from the mid-nineteenth century, under the Hindu Dogras of Jammu, the Kashmiri Muslims were subjected to cruel oppression.

The Dogra state identified itself as defender of Brahminical Hinduism, and in Kashmir it ruled through an intermediary class composed mainly of 'high' caste Dogras, Hindu Punjabis and Kashmiri Pundits. It was thus hardly surprising that, from the early twentieth century onwards, struggles launched by a gradually emerging Kashmiri Muslim middle class used Islamic appeals to mobilise popular support. Excluded from the state apparatus and marginalised principally on account of their religion, their struggles for emancipation necessarily took on a religious colouring. This must be seen in the context of the increasing identification of the Dogra state with 'orthodox' Hinduism and the growing influence among the small, yet powerful Kashmiri Pundit elite. The roots of the present conflict go back to 1947 when India was partitioned. This is clearly evidenced by the fact that from 1947 till the early 1990s the struggle for Kashmiri Muslim self-determination was spearheaded essentially by Kashmiri nationalist organisations, as opposed to Islamist ones, that spoke in terms of a Kashmiri, rather than Islamic, identity.

Although Muslim have occupied a dominant position in the population of Kashmir, three important religions coexisted in Kashmir: Buddhism, Hinduism and Islam. This coexistence formed new philosophical tradition (Bamotra, 2012). Buddhism in the Kashmir valley was influenced by Shavism. In Ladakh Buddhism was inclined to Traditional Bonapa and later subjected to Tibetan Lamaism. Islam came to Kashmir in the 14th century. Sufi mysticism was influenced by the Rishi tradition. The simplicity of Sufi Islam

fascinated the people (Behera 2000; Madan 2006).

Value of Kashmiriyat in context of Communal Harmony

The concept of Kashmiriyat refers to Kashmiri inner feelings. The "Kashmiriyat," as a matter of fact, functioned as not only a social space for inter -community interaction but also as a value, that broadened the Hindus' and Muslims' horizon of intercommunity tolerance and co-existence in Kashmir thereby leading to communal harmony. Kashmiriyat refers to Kashmiri Hindus and Muslim unity in valley. Kashmiriyat is a term use to describe the unifying force of a common Kashmir culture which shapes the identity and provides the sense of Kashmiri as a nation. One of the striking features of Kashmiriyat is that it gives Kashmiris a sense of oneness, not as Muslim but as Kashmiris (Acharya and Acharya, 2006:162). In historical context Kashmir nourished the ideas of Buddha, Hindu different cults and Sufi silsile flourished here. The influence of the verses of saints and rishis such as Lal Ded, Nund Rishi and Sheikh Nur-ud-din have been influenced in the building up of a syncretic culture in Kashmir in past which focused on a universalistic religion (Charu, 2015:88). These Hindu saints and Muslim Sufi were respected by Hindu and Muslim communities. The teachings of Sufi saint Sheikh Nur-ud-din had an impact on the Kashmiri Muslim identity. In his article, 'kashmirayat: The Mystique of an Ethnicity'. Punjabi (1996) explain the inter religious affinity in Kashmir historically in the following lines-

Hari Parbat is the epicenter of Kashmir geographically, mythologically and spiritually. On the North-East of this hill is the shrine of the great Kashmiri Sufi saint Hamzah Makhdoom, West part of the hillock is the abode of Chakreshwari Devi and on the foothill is the Gurudwara Chatti Padshahi wherein the seventeen century the sixth Guru of the Sikhs, Hargovind had spread the message of Guru Nank. The hill has become the focal point where people of different religion, coming from many directions, converge on one point to provide a living existence of the adage that

ways might be different but they lead to one point (Retrieved from <http://www.icpsnet.org/description.php?ID=197>).

Every religion can be interpreted in diverse and often mutually contradictory ways to support a range of different political projects. How a religion is interpreted depends not just on the prescriptions or commandments of a particular religious scripture but, equally crucially, on the interpreter himself or herself, on his or her own particular ideological position and social location. Any religion can, therefore, be interpreted for ill or for good, for a progressive or for a reactionary political purpose. The temptation to see religion in monolithic terms, generally following a textual approach, must, therefore, be firmly resisted (Sikand, 2006).

Jammu and Kashmir whose long legacy of peaceful coexistence as manifested in the spirit of Kashmiriyat did come under threat due to the onslaught of a certain type of religious militarism that had no lineage in the history of the region. When the armed movement in Kashmir came under the influence of foreign groups and mercenaries, the gentle Sufi traditions that played such a central role in promoting inter faith dialogue between people of different communities in Kashmir, was challenged by extremist form of Islam. In the Jammu region extremist Hindu groups fanned the fires of anti-Muslim passion while Ladakhi Buddhists instituted a boycott of Muslims that lasted for several years. While acknowledging that these schisms and antagonisms are also overlaid by political factors and recognizing that the crisis in Kashmir is political in nature and is not, as some commentators would have us believe, simply imported Islamic fundamentalism. Yoginder Sikand does point out that the salience of religion in the conflict cannot be denied. In the context of Kashmir, religion has come to define an important aspect of people's identities, and to that extent cannot be delinked from the ongoing conflict.

Conclusion

Thus the credible solutions to the Kashmir problems that have been put forward in the past by policy makers have generally ignored the central role that religious leaders can play in promoting dialogue and a peaceful settlement

of the issue. This oversight owes, in part, to the fact that religion as a social force that shapes politics is generally ignored in conventional policy making that tends to focus mainly on economic and political factors. In the Kashmir case this oversight is particularly unfortunate, given that religion and religion-based identities are at the root of the conflict. It is, therefore, urgent that alternate and more inclusive understandings of religion and community identity be allowed to express themselves in order to challenge the politics of hatred and violence based on exclusivist understandings of religion articulated by key actors in the ongoing conflict in the region.

Although this should not be taken as suggesting that the Kashmir dispute is essentially religious, rather than political, or that a solution to the conflict lies simply in a liberal or progressive understanding of religion, interpretations of religion, particularly of Hinduism and Islam, that are more accepting and tolerant of other faiths can play a vital role in bringing about a peaceful resolution to the conflict in Kashmir. The proportions of the Kashmiri Hindu culture have distorted due to forced migration - change of physical environment, lack of space and exposure to a new culture. Migrant Kashmiris still have a strong sense of Kashmiriyat. It is said that there is rich history of communal brotherhood in Kashmir giving rich history of peace and tolerance. Kashmiriyat has stories full of communal harmony. Kashmir is the land of rishis, saints, seers and sadhus known for its communal harmony not only at the local level, but also the world over since times immemorial. Jammu and Kashmir is that the only northern state of India with a longest tag of amity and brotherhood that has survived the currents of time and remains so in the contemporary times.

References

- ✚ Acharya, A. and Acharya, A.2006. "Kashmir in International System", in (edited) book by Sidhu, W.P. Asif, B. and Samii, C. Kashmir: New Voice, New Approaches, Boulder, US: Lynne Reinner Publishers.
- ✚ Behera, Navnita Chadha. 2000. State, Identity and Violence: Jammu Kashmir

- and Ladakh. New Delhi: Manohar Publishers.
- ✚ Bamotra, Kamlesh. 2012. Ethnicity and religion the reconstruction of Kashmiri ethnic identity, unpublished Ph. D work.
 - ✚ Hampton, J. (ed.) 1998 Internally Displaced People: A Global Survey. London: Earthscan Publications.
 - ✚ Panigrahi, Sushree.2014. Culture consequences of forced migration: a study of Kashmiri Pandits in the camps in Delhi. Ph. D awarded from JNU, New Delhi.
 - ✚ Sawhney Charu, 2015. 'DISPLACEMENT AND CULTURAL CHANGE: THE CASE OF KASHMIRI HINDUS', The Eastern Anthropologist, 68: 1.
 - ✚ https://www.academia.edu/35658393/Charu_Sawhney_DISPLACEMENT_AND_CULTURAL_CHANGE_THE_CASE_OF_KASHMIRI_HINDUS?
 - ✚ Verma, P.S. 1994. Jammu and Kashmir at the Political Crossroads. New Delhi: Vikas Publishing House.
 - ✚ Madan, T. N. 1984. 'Religious Ideology and Social Structure: The Muslims and Hindus of Kashmir', in Imtiaz Ahmad (ed.): Ritual and Religion among Muslims in India, Delhi, Manohar: 21-63.
 - ✚ Madan, T. N. (1995). On Living Intimately with Strangers. In Pathways: Approaches to the Study of Society in India, Delhi, Oxford University Press.
 - ✚ Madan, T. N. 2002. Family and Kinship: A Study of the Pandits of Rural Kashmir, Delhi: Oxford University Press.
 - ✚ Madan, T. N. 2006. Kashmir, Kashmiris, Kashmiriyat. In: Images of the World: Essays on Religion, Secularism, and Culture. Delhi, Oxford University Press: 175-206.
 - ✚ Madan, T.N. 2006. Images of the World: Essays on Religion, Secularism, and Culture, New Delhi: Oxford University Press.
 - ✚ Sikand, Yoginder.2006. Religion, Dialogue and Peace in Jammu and Kashmir, WISCOMP, New Delhi.
 - ✚ Sharma, Usha.2001. Cultural, Religious and Economic Life of Jammu, Kashmir and Ladakh, Radha Publications, New Delhi, p.144
 - ✚ Colonel Nanda, Ravi. 1999. Kargil: A Wake-up Call, Vedams Books: New Delhi.
 - ✚ The Hindu, 2019.Kashmir-the lush valley owes it to a sage. <https://www.thehindu.com/society/history-and-culture/kashmir-the-lush-valley-owes-its-origin-to-a-sage/article29221150.ece>. Last Visited 08.03.21

PROBLEMS IN USING INFORMATION AND COMMUNICATIONS TECHNOLOGY (ICT) IN PUBLIC LIBRARIES IN KOREGAON TALUKA: A STUDY

Mr. P. C. Kumbhar

Librarian

Shankarrao Jagtap Arts and Commerce College, Wagholi,

Tal. Koregaon, Dist Satara, Maharashtra, India

E-mail : pravinckumbhar@gmail.com, Mo. No. 9766801037

Abstract

In today's modern era we can see the changed form of the library. In the age of information and technology today, information is being generated in a huge amount. The usefulness of the information is if the information is available to the researcher or the reader in a reasonably short time. Today public libraries are seen doing the work of imparting knowledge in rural areas. Public libraries are found doing the work of imparting knowledge to the common people in rural areas. In the current ICT era, changes are being seen in public libraries, while all these changes are taking place, many of the libraries are still using ICT technology or the problems that arise in the library in the use of ICT and what measures can be taken in this paper have been reviewed in this paper. In the said paper, the government subsidized libraries in Koregaon taluka have been reviewed and what kind of ICT facilities are provided by the said library.

Keywords

Information and Communications Technology (ICT), Public Library, etc.

Introduction

Satara is a city located near the confluence of Krishna River and its tributary Venna River in Satara district of Maharashtra state. The city derives its name from the seven forts (sat-tara) surrounding the city. Satara district was the capital of the Marathi state. Satara is a district in the Pune division of the state of Maharashtra. Satara district has a great historical, social and educational background. Satara district has contributed a lot to India's freedom struggle and social structure. Even in modern India, Satara district has left its mark. In most of the villages

of the district, youths keep the tradition of joining the Indian Army. Therefore, this district has been known as the District of Knights. Satara area in the western part of Maharashtra state is 10,480 sq. km. There are a total of 11 talukas in the Satara district which include Mahabaleshwar, Wai, Khandala, Phaltan, Man, Khatav, Koregaon, Jawali, Patan and Karad.

Koregaon taluka is a taluka of Satara district in the Indian state of Maharashtra. Koregaon taluka has a great historical, social and educational background. This taluka has contributed a lot to India's freedom struggle and social structure. Even in modern India, Koregaon taluka has left its mark. Koregaon town is the main place of this taluka.

According to the ownership of the libraries, the specific use and the nature of the collection, there are broadly different types of libraries, there are three main types namely academic, public and special or research. Children's libraries with books that entertain literate children, school libraries with collections of books that complement the curriculum, college libraries that introduce students to various branches of knowledge and create interest in them, and university libraries that satisfy the all-round knowledge curiosity of post-graduate scholars and researchers. These are included in the academic library.

The scope of the public library is correspondingly wide. A public library exists for the use of men, women, young, old, newly literate, well-educated, scholars and researchers from all walks of life. So everyone has free access here. Public libraries are divided into national, regional, city, taluka, village and mobile libraries. A public library is an essential institution for education, culture, information

and peace. A public library is a library in which reading materials are made available to readers of all castes and religions of the society without any discrimination of caste, class and without any prejudice free of charge or on subscription. Such a library is called a public library, this library is built according to the laws of the government. Former Chief Minister of Maharashtra Yashwantrao Chavan has expressed the opinion that there should be a 'Village There Library'. Keeping in mind the utility of public libraries in Maharashtra, the Maharashtra Public Libraries Act was enacted in 1967. Libraries play an important role in the development of society. Transmits cultural heritage from generation to generation.

Selection of Research Topic

In today's modern era of computerization, the library and information sector is developing rapidly due to the easy availability of electronic tools and technology. Today, librarians face many technical, financial, and other issues in implementing information and communication technology in public libraries. Managerial and training related problems are faced by the library. The topic is chosen to suggest the problems and solutions in the use of ICT at the public library level.

Objectives of the Research Study

1. To review the present condition of public libraries in Koregaon taluka
2. To review the current status of ICT related infrastructure of public libraries in Koregaon taluka.
3. To take the opinions of librarians about the use of ICT in public libraries in Koregaon taluka.
4. To review the implementation of ICT related training programs for library staff from public libraries in Koregaon taluka.
5. To set up guidelines on what to do about problems in using ICT in public libraries in Koregaon taluka.

Review of Previous Research

When considering the presented research, the problems in using ICT can be seen mainly in academic libraries and special libraries. However, very little research is done in public libraries. Some of the research done on the **subject is as follows**

(Kumar, 2012) Mr. Kumar, Parveen in his article Application of ICT in Public Libraries: A Comparative Study of State Central Library, Haryana, and T.S Central State Library, Chandigarh states that the use of information and communication technology (ICT) in libraries is considered a major impact of technology in modern times. Keeping the above concepts in mind, a study has been conducted in two central public libraries in the northern region of India, which is also a leading sector in the field of teaching and learning.

(Oghenetega, 2014) Mr. Lucky U. Oghenetega in his article Challenges Associated with the Use of ICT Facilities in Public Library of Nigeria, I. C. T. on the challenges associated with the use of facilities. Public libraries are currently incorporating information communication technology facilities into their services. Many Nigerians can afford outdated public libraries with information communication technology. Challenges related to the use of ICT facilities in public libraries and regulations of policies are discussed.

(Aabo, 2005) Mr. Spanhild Aabo in her research article "The role and value of public libraries in the age of digital technologies" has proposed that the role and value of public libraries in the age of digital technologies have been discussed.

Scope and Limitation of the Research:

The scope of the present research is up to class A, B, C and D public libraries in Koregaon taluka of Satara district. Class A has 1, class B has 4, class C has 8 and class D has 8 libraries. The sampling method will be used to collect information in this research. The present research is based on the information available in the library for the current year.

Hypothesis of the Research Study

1. The present condition of the public libraries in Koregaon taluka is satisfactory.
2. The current level of ICT related infrastructure in public libraries in Koregaon taluka is poor.
3. There are various opinions of librarians on problems in using ICT in public libraries in Koregaon taluka.

4. The number of ICT related training programs for library staff in public libraries in Koregaon taluka is low.

Importance of Research:

If we look at the journey of the library in the past, we realize that the public library is doing the work of bringing the locked books to all the common people of the society. In the era of modernization, the public library has to take the help of computers to provide accurate information to the readers in minimum time. But even today, many libraries do not seem to be using technology as much as they should because there are difficulties in using ICT technology, whether those difficulties are financial or computer illiterate. This topic has been selected for research to find out how ICT can be used on a large scale in public libraries by researching.

Research Methodology

Generally, a person does not know everything about an object or event, so the person's efforts to find out are continuous. The objectives of the research are to increase knowledge, clarify unclear knowledge and verify its validity with existing knowledge. A human being is an intelligent and curious animal, so he is in search of new knowledge.

Public Library list in Koregaon Taluka

Sr. No.	Name of the library	Address	Grade
1	Shri Bhairavnath Sarkarmanya Mofat Vachanalaya	Tal Koregaon Dist Satara	B
2	Hind Vachanalaya	Rahimatpur Tal Koregaon Dist Satara	A
3	Kai. Umatai Shankar Kanetkar Sarvajanic Granthalay	Rahimatpur Tal Koregaon Dist Satara	B
4	Navyug Vachanalay	Padali Tal koregaon Dist Satara	B
5	Saraswati Sarvajanic Vachanalaya	Wathar Kiroli Tal Koregaon Dist Satara	B
6	Chhatrapati Shivajiraje Granthalay	Pimpode Bk Tal Koregaon Dist Satara	C
7	Ratnadeep Mahila Mandal Sanstheche Jagruti Granthalay	Dhamner Tal Koregaon Dist Satara	C
8	Jyotiling Saravajanik Vachanalaya v Granthalay	Kumthe Tal Koregaon Dist Satara	C
9	Dr. Mirdev Gaikwad Sarvajanic Vachanalaya	Tal Koregaon Dist Satara	C

According to Webster's Dictionary, "Research is the clinical and systematic study of any field of knowledge to discover new facts and to test old facts and principles."

There are three types of research methods. 1. Historical research methods. 2. Experimental Research Methods 3. Descriptive / Survey research methods.

Descriptive research method will be adopted in this research. In descriptive research, various tools such as questionnaires, interviews, tests, observations etc. can be used to collect information about the problem. The type of information required and the quality of the respondent should determine which tool to use.

Tools of Information Collection:

In this research mainly, questionnaire has been used for data collection along with this data has been collected through interview, visit and phone.

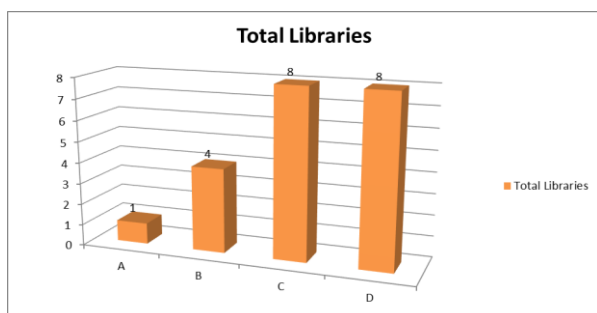
Koregaon taluka of Satara district has a total of 21 public libraries approved by the government. Existing libraries receive grants every year. For this research maximum information of libraries has been collected through questionnaires, interviews, visits and phone calls. Following is the list of libraries in Koregaon taluka.

10	Shri Ganesh Sarvajanic Vachanalay	Eksal Post Shirambe Tal Koregaon Dist Satara	C
11	Sant Gadagebaba Sarvajanic Granthalay	Sultanwadi Tal Koregaon Dist Satara	C
12	Sai Sarvajanic Vachanalay	Kinhai Tal Koregaon Dist Satara	C
13	Dnyanamurt Sarvajanic Vachanalay	Kanherkhed Tal Koregaon Dist Satara	C
14	Kai. Vishnu Bala More Sarvajanic Vachanalay	Sasurve Tal Koregaon Dist Satara	D
15	Ganesh Sarvajanic Vachanalaya	Ganeshsthal Bargewadi Post Khed Tal Koregaon Dist Satara	D
16	Chhatrapati Vachanalaya	Velu Tal Koregaon Dist Satara	D
17	Padmshri Appasaheb Pawar Sarvajanic Granthalay	Nandwal Tal Koregaon Dist Satara	D
18	Phule Sarvajanic Vachanalaya V Granthalay	Wagholi Tal Koregaon Dist Satara	D
19	Balsidhda Vachanalaya	Borgaon Tal Koregaon Dist Satara	D
20	Ramratan Sarvajanic Vachanalay	Banwadi Tal Koregaon Dist Satara	D
21	Shri Bhairavnath Sarvajanic Vachanalaya	Azadpur Tal Koregaon Dist Satara	D

The class of the library is determined based on the collection of books, facilities, working staff in these libraries. The government gives subsidies according to the library class. The number of public libraries in Koregaon taluka is divided according to the following classes.

Public Library Classwise in Koregaon Taluka

Sr. No.	Grade	Total Libraries
1	A	1
2	B	4
3	C	8
4	D	8
Total		21

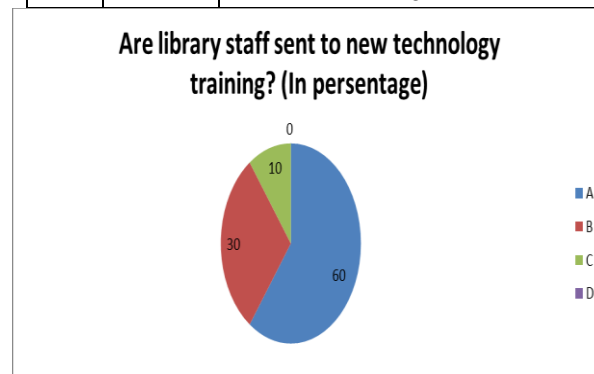

In today's modern era, information is being created at a very fast pace, but to get this

information to the right reader in the shortest possible time, libraries must use information and technology in libraries. To introduce new technology in public libraries, it is important that the library staff first learn the technology. From the said research it is noticed that the rate of learning new technology is low. The information is given in the following table.

Are library staffs sent to new technology training?

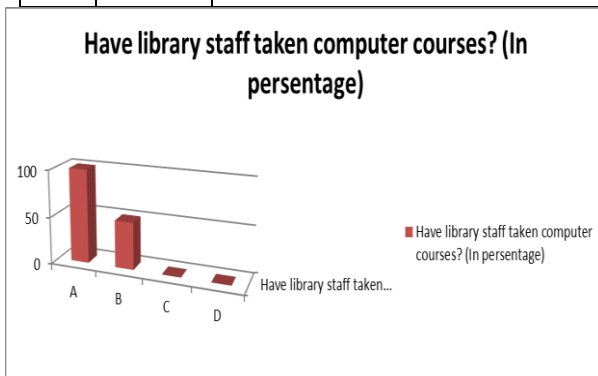
Sr. No.	Grade	Are library staffs sent to new technology training? (In percentage)
1	A	60
2	B	30
3	C	10
4	D	0

The staff working from the public library must be computer literate in this era. But from the said research it is noticed that the computer course from class B, C and D is very less like that of the employee classes. This information has been tried to be shown based on the basis of the following chart.

Have library staffs taken computer courses?

Sr. No.	Grade	Have library staffs taken computer courses? (In percentage)
1	A	100
2	B	50
3	C	0
4	D	0

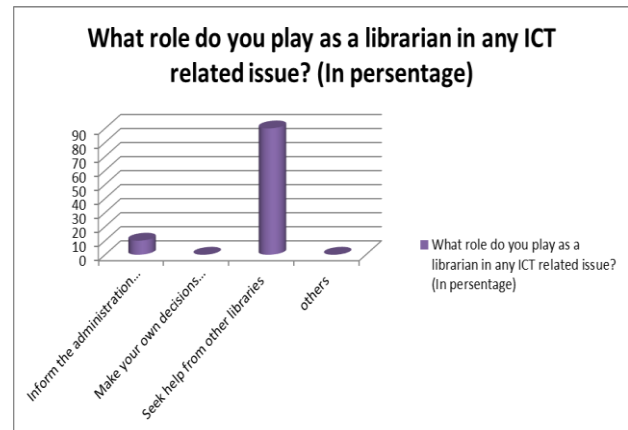

There are many difficulties when using any new technology. 10% of the libraries report this information to the library administration if the staffs working in the public library face any ICT related problems. 90% of libraries take help from other libraries.

What role do you play as a librarian in any ICT related issue?

Sr. No.	Details	What role do you play as a librarian in any ICT related issue? (In percentage)
1	Inform the administration immediately	10

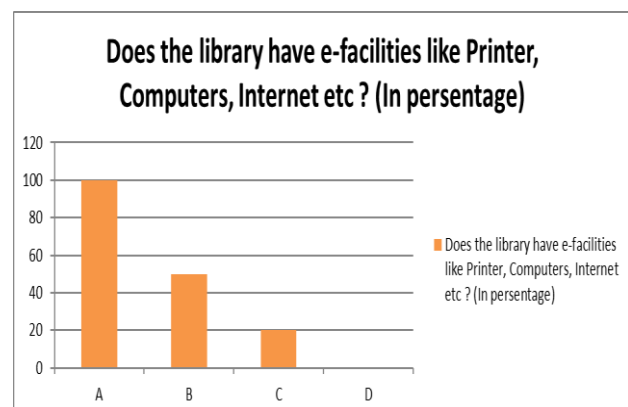
2	Make your own decisions and get out of the situation	0
3	Seek help from other libraries	90
4	others	0

Before using any new technology, you must have the materials required for that technology. Apart from Class A in the said library, the situation in other libraries is worth considering. An attempt has been made to show the information as per the following table.

Does the library have e-facilities like Printer, Computers, Internet etc?

Sr. No.	Grade	Does the library have e-facilities like Printer, Computers, Internet etc? (In percentage)
1	A	100
2	B	50
3	C	20
4	D	0

Findings and Recommendations

Findings:

1. More than 90% of library staffs are found to have education upto certificate courses.
2. Almost 90% of library buildings are taken on a lease basis.
3. The readership coming to the library seems to be coming to the library mostly for reading newspapers and periodicals.
4. Except few B-grade libraries of A-grade, none of the libraries have an updated software system.
5. It has been found in the said survey that computers are available only in A class and B class and some C classes.
6. It is found from 20% of the libraries that if any ICT related problem is reported first to the administration and 80% of the libraries seek help from other libraries.
7. There is no backup facility from the library except for A grade library.
8. According to librarians, the amount of subsidy required for library development is decreasing.
9. It is observed from the said survey that the rate of going to training is very low.

Recommendations

1. First of all computers and printers should be available in the library so try to see if you get printers and computers from the MP and MLA funds in your area. Many IT companies provide good quality used computers, you just need to reach them.
2. To keep the library up to date any new system i.e. software is necessary in the library if we have fewer funds then we can consider open source software and use the system well free of cost for example E-Granthalaya 3.0 can use this software.
3. If we provide an internet facility in the library then all the e-resources can be used and our library will be updated.
4. Not all libraries are rich, but if we help each other, many of our things become easier, so that the libraries are connected based on MoU under inter-library loan, the problems we face in ICT will be reduced.
5. The main factor in the library is the staff working there, if it is updated, then the

library is also updated. For the said staff to be updated, they need to undergo different new training. If the said staffs are sent for such new training, it will help the library a lot.

6. MLA fund, MP fund and many other trusts in the society are providing books for free for public libraries, if the books are available in the library, then if the funds available for purchasing the said books are used for ICT development, the problems in ICT will be reduced.

Conclusion

Today, public libraries are doing the work of imparting knowledge in the society at the village level. In order to update the said library, it is necessary to use ICT in such public libraries. From the above survey it can be seen that the work going on in the library is good but lack of funds in ICT and computer illiteracy are creating problems somewhere. If these problems are reduced to our level, the work of public library will be successful today. From this survey we realized that in future all facilities provided by large libraries can be provided by public library using ICT.

References:

- ✚ Aabo, S. (2005). The role and value of Public libraries in the age of digital technologies. *Jouranal of Librarianship and Information Science*, 37 (04).
- ✚ Kumar, P. (2012). Application of ICT in Public Libraries: A Comparative Study of State Central Library, Haryana, and T. S. Central State Library, Chandigarh. *Journal of Knowledge & Communication Management*, 2.
- ✚ Oghenetega, L. U. (2014). Challenges Associated with the Use of ICT Facilities in Public Library in Nigeria. *Developing Country Studies*, 4 (22).
- ✚ [www.marathivishwakosh.org/15842:](http://www.marathivishwakosh.org/15842/)
<https://marathivishwakosh.org/15842/>
- ✚ Kayande-Patil, G. V. (2009). *Re-search Methodology*. Nashik: Chaitanya Publications.
- ✚ Khatib, K. A. (2015). *Maharashtra Bhugol*. Pune: Ksagar Publications.
- ✚ https://mr.wikipedia.org/wiki/सातारा_जिल्हा

MIGRATION AND PANDEMIC: ROLE OF COMMUNITY RADIO

Ayushi Dubey

Research Scholar

Department of Sociology, University of Lucknow, Lucknow.

E-mail: ayushidubey.2310@gmail.com

Abstract: -

Human migration basically involves the movement of people from one place to another either with the intention of setting, permanent or temporarily at a new place. The Covid- 19 pandemic has changed the life of the people completely due to which migration, changes in the work culture of migrants and a sudden change in the way of life has occurred. This paper through secondary literature and review tries to analyse the changes in society and the role of media during Covid- 19 pandemics. The major objective of the paper is to understand the role of media especially community radios during the tough pandemic situation.

Keywords:

Migration, pandemic, media, community radio.

Migration in simple terms is the movement of people from one city to another, from rural to urban, from urban to urban and from one country to another.

Lee (1966) provides a definition that considers both the temporal and spatial dimensions of migration. He defines migration as, a change in permanent or semi – permanent residence; something that involves an origin, a destination and intervening obstacles (Lee, 1966).

There are no single causes of migration. There are different drivers of human migration such as – (A) Environmental – Land productivity, food / energy / water security, climate change and natural disasters, conservation efforts. (B) Political – Discrimination, persecution governance, freedom conflict, insecurity. (C) Demographic – Population size and density, population structure, disease prevalence. (D) Economic – Employment opportunities, income, wages, well being, production prices, and consumption price (E) Social – seeking education, family obligations or ties.

Neuman, 2015, Foresight, 2011, Black, 2011 have discussed about intervening obstacles

such as cost of moving, social networks, political and legal frameworks. Some personal factors are also there such as age, sex education, marital status, wealth etc. These affects the decision whether to migrate or stay. Rao (1981, 21) offers the following definition and types of migration: Migration is a shift in the place of residence for some length of time. While it excludes short visits and tours, it includes different types of both voluntary and involuntary movements. Examples of involuntary movements are migration under such crises as war, transfer of population, riots, floods, droughts and earth –quakes. It also includes marriage migration – virilocal, uxorilocal, or neolocal and transfer migration. There are other situations of migration where movement is a part of people’s earning a livelihood. There are nomads, shifting cultivators, itinerant traders and salesmen artisans and labourers.

Gidwani and Sivaramakrishnan (2003) identify two major paradigms of migration. The marginalist or dual economy model attributes migration to wage differentials between the two sectors – one, rural/traditional/low wage and the other urban/modern/high wage. Marxists model on the other hand view (temporary) migrants as a surplus labour pool used by dominant groups to drive down wages and weaken the possibility of collective action.

In this perspective, “Cyclical migration may occur because it can allow agents to loosen and occasionally repudiate institutionalized forms of authority and control that are exercised through the rural labour process”. This theorization views migration as vectors of ideas and ‘political sensibilities’ (p204), from the urban to the rural and vice versa.

The most influential study of circular migration in India is by Dutch Anthropologist Jan Breman’s work on the Adivasi Halpati’s of South Gujarat, who travel from their villages to

the largest nearby city of Surat. In Breman's (1996) study, the vast majority of industrial labour in Surat consisted of migrants- a 'foot loose proletariat'. Furthermore, as Breman notes (1996, 70), "urban employment in the informal sector is marked by the cyclicity that is usually associated with an agrarian- rural economic life- style. Thus there was little concept of "leave" or vacation time- employees who took days off for sickness or travel stood to loose their jobs.

Jodhka's (2012) work, focusing on two Haryana villages on the periphery of the National Capital Region, also reveals the spatial form of the rural- urban continuum. Many of his respondents commuted to nearby urban centres, even while continuing to live in the villages... "Choosing to live in the village did not imply any kind of commitment to or identification with the village and its ethos. The social order of caste hierarchy is a thing of past and the collective identity of villages are nearly completely fragmented".

A pandemic is an epidemic of an infectious disease that has spread over the larger region and has affected larger number of people. While going through History, there have been a number of pandemics such as small pox and tuberculosis. The most fatal pandemic in recorded history was the Black Death (also known as The Plague) which killed an estimated 75 – 200 million people in 14th century. The W H O discusses phases that how in nature, influenza virus circulate continuously among animals, especially birds. Even though such viruses might theoretically develop into pandemic viruses, in Phase 1, no viruses circulating among animals have been reported to cause infections in humans. In Phase 2, an animal influenza virus circulating among domesticated or wild animals is known to have caused infection in humans, and is therefore considered a potential pandemic threat. In Phase 3, an animal or human – animal influenza reassortant virus has caused sporadic cases or small clusters of disease in people, but has not resulted in human – to- human transmission sufficient to sustain community - level outbreaks. Limited human - to – human transmission may occur under some

circumstances; for example, when there is close contact between an infected person and an unprotected caregiver. However, limited transmission under such restricted circumstances does not indicate that the virus has gained the level of transmissibility among humans necessary to cause a pandemic. Phase 4 is characterized by verified human to human transmission of an animal or human – animal influenza reassortant virus able to cause community - level outbreaks. Phase 4 indicates a significant increase in risk of a pandemic but does not necessarily mean that a pandemic is a foregone conclusion. Phase 5 is characterized by human – to – human spread of the virus into at least two countries in one W H O region. Phase 5 is a strong signal that a pandemic is imminent and that the time to finalize the organization, communication, implementation of the planned mitigation measures in short. Phase 6, the pandemic phase, is characterized by community level outbreaks in at least one other country in a different W H O region in addition to the criteria defined in Phase 5. Designation of this phase will indicate that a global pandemic is underway. The post – peak period signifies that pandemic activity appears to be decreasing; however it is uncertain if additional waves will occur and countries will need to be prepared for a second wave. In the post – pandemic period, influenza disease activity will have returned to levels normally seen for seasonal influenza. At this stage, it is important to maintain surveillance and update pandemic preparedness and response plans accordingly. An intensive phase of recovery and evaluation may be required (World Health Organization; 2009).

The pandemic has brought a complete U- turn in the trend of migration. It has shown that now there is back – pedal or reverse migration from the 'destination' to the 'source' in large parts of the country. Most people who are working as agriculture labour, brick kilns, construction sites, industrial non – skilled workers, small businesses such as working in hotels, dhabas, etc. are returning back to their villages. (Ajay Dandekar, Rahul Ghai, 2020).

In order to protect the citizens from covid – 19 pandemics, lockdown was announced but this

has affected the lakhs of labourers, daily wage earners etc. In India around 94 % of women are employed in the unorganized sector, but it was noticed that there was under estimation of women's work was seen as migrant women workers are generally at the bottom of pyramid and their work remain unrecognized (Ajay Dandekar, Rahul Ghai, 2020).

The pandemic affects the life of the people differently. Not all the sections of the society get affected equally. It is the poor and the weakest section which faces the consequences more.

The Covid – 19 pandemics has brought a sudden change in the life of the people. It has also shown that how would be the future of the work place. For example, have announced 'working from home' in the near future. During this pandemic, schools and colleges were closed. As education is also necessary along with other welfare measures, classes in schools and colleges were conducted online. Webinars were conducted; open- book texts are available for students. During this tough pandemic situation, media has played a very vital role in creating awareness among people. Mobile media has played a very vital role. The facilities which are available in smart phones helped not only the migrant labour but also many people. The facilities such as the audio – video content, global positioning system (G P S) helped migrant workers when they were returning home. The facilities of mobile banking also helped lot of people to do their banking transactions from home. Various e- payment applications such as Google – Pay, Paytm also benefitted lot of people for doing instant cash transfer. (Amoolya Rajappa, 2021).

Another way in which media helped people is through 'community – radio'. Community radio is a model of radio broad- casting which serve geographic communities and communities of interest. They are generally operated and owned by the community they serve. They allow individuals, groups and communities to share their own experiences, express their views etc. It guarantees community involvement and participation, acts as the community's eyes and ears during a crisis, and can be the main means of

information exchange, community preparation, and risk reduction. In some of the most isolated parts of the nation, community radio stations are a reliable source of information distribution and can provide last-mile connectivity. Community radio has been developed in many countries such as in United Kingdom, Ireland and the United States. Community radios have been built for the access and for the participation of the local people. Generally they are run by local people to serve local audience. The Association of Radio Operators for India (AROI) commissioned a recent survey that revealed that the radio sector had 51 million listeners, almost twice as many as social media (57 million) and television (56 million). Radio's listenership has increased by 23% during the lockdown. During the time of Covid – 19 pandemics, these community radios have played a major role in providing relevant information to communities to how to protect themselves against the virus. Community radio are serving as a channel or mechanism through which information such as safety precautions, symptoms of infections, testing, quarantine rules and giving alerts and various other information. For example, in Gurugram (erst while Gurgaon), started 'Gurgaon ki Awaaz' which inform the migrant workers in Gurugram about safety and dealing with health issues such as anxiety, loss of jobs, availability of essential goods etc (Gaurav Vivek Bhatnagar, 2020). Another example is in order to provide information to all the people, tribal population of Sargur, Mysore, there in community radio they invites doctors and health officials to provide information in the local language. (R Krishna Kumar, 2020.) Another example is in Uttarakhand area, seven radio stations have come together and created the network and reached the remotest villages to tackle misinformation about Covid – 19. These are Mandakini ki Awaaz, Kumaon Vaani, Pantnagar Janvani, Radio Zindagee, Himgiri ki Awaaz, HevalVaani and Radio Khushi are coordinating with the People's Power Collective, a community radio capacity - building, training and skilling organization (AvantikaBhuyan). Another example is Uttar Pradesh, several community radios are playing

important role in helping local public in the fight against Covid-19.

One such radio is 'Kisan Community Radio' based in Basti district. They update their audience regularly with Covid – 19 news and to download Aarogya Setu App. Another radio station is 'Radio Badayun' which also runs programmes related to Covid – 19. They through radio clear the doubts of general public and invite doctors and health experts (All India Radio News, 2020). Community radio has played a vital role in tackling the pandemic and minimizing its impact on the lives of the people.

Conclusion

Through this paper, efforts are being made to understand how pandemic has affected the migration. Furthermore the pandemic era has led to changes in the present world system. The role of community radio especially in far away areas has played a vital role in the pandemic era. So, the issue that needs to be answered is: Have they been acting unethically? Have they been putting out news releases? Should they suffer consequences for this? That would be ridiculous if it came to that. They've done what they do best, which is create and distribute content that helps people through these trying times. Not only have they stopped the sickness from spreading, but they have also stopped dread and panic. Therefore, the Government should try to include community radio in their policy and support them financially. The paper also tries to analyse how a pandemic affects the life of informal sector people which in result has caused reverse migration. Thus, author has tried to discuss the impediments of the pandemic era and the role of media based on the secondary literature.

List of References

- ✚ Bhatnagar, GauravVivek (2020) This Gurugram Community Radio Station Is Playing a Key Role in Times of COVID – 19, Wire, 14 April, [https:// the.wire.in /media / this – gurugram-community](https://the.wire.in/media/this-gurugram-community)
- ✚ Bhuyan, Avantika (2020): Community radio to combat Covid – 19, Mint, 10 April, [live.mint.com / mint – lounge / business – of – life / community – radio](https://live.mint.com/mint-lounge/business-of-life/community-radio)
- ✚ Black, R., Adger, W. N, Arnell, N.W., Dercon, S. and Geddes, A (2011). The effect of environmental change on human migration. *Global Environmental Change*, 21S: S3 – S1
- ✚ BremanJ., (1996), *Footloose Labour Working in India's Informal Economy*, Cambridge, Cambridge University Press
- ✚ Dasgupta, Jashodhara, Mitra, Sona (2020), *A Gender responsive Policy to the Pandemic. Economic and Political Weekly Vol. IV No. 22*
- ✚ Dhandekar, Ajay and Ghai, Rahul (2020), *Migration and Reverse Migration in the Age of COVID – 19. Economic and Political Weekly Vol. IV, No. 19*
- ✚ Foresight (2011) *Migration and Global Environmental Change. Final Project Report London. The Government Office for Science.*
- ✚ Gidwani V, Sivaramakrishnan K, (2003), *Circular Migration and the spaces of cultural assertion. Annals of the Association of American Geographers, Vol 93, Issue 1, pp186-213*
- ✚ I O M. (2011). *Glossary on Migration. International Migration Law 2ndEdition. DOI. Org / 10.1080 / 13552074.2019.1576308*
- ✚ Kallio, Enni (2016). *Human Migration: Implications and Opportunities for Conservation. WorkingPaper4(July2016) iucn.org/sites/dev/files/pdf-final-human-migration – pdf*
- ✚ Kumar, R Krishna (2020) *Keeping Tribals Abreast of the Latest During Pandemic, The Hindu, 5 April, [https ://www.thehindu.com/news/national/Karn ataka/ keeping – tribals- abreast](https://www.thehindu.com/news/national/Karnataka/keeping-tribals-abreast)*
- ✚ Lee, E.S. (1966). *A Theory of Migration. Demography, Vol. 3 Issue 1 pp. 47-57*
- ✚ Neumann, K. and Hilderink, H. (2015). *Opportunities and Challenges for Investigating the Environment- Migration Nexus. Human Ecology, 43: 309 – 322*
- ✚ *Pandemic Influenza Preparedness and Response: A W H O Guidance Document. Geneva: World Health Organization; 2009*
- ✚ Pavarla, Vinod Jena, Aniruddha (2020), *Expanding Discursive Spaces: Community Radio during COVID – 19 and Beyond. Economic and Political Weekly Vol.55 Issue No. 49*
- ✚ Rajappa, Amoolya (2021) *Migrant Labour and Mobile Sensibilities. Economic and Political Weekly Vol. LVI, Issue No. 18*

- ✚ Sen, Rukmini (2020) How Covid – 19 Response Disrupted Health Services in Rural India, 24April 2020, Live mint, <https://www.livemint.com/news/india/how-covid-19-response>
- ✚ <https://www.newsonair.com/News?Title=Uttar-Pradesh%3A-Community-radios-playing-important-role-in-fight-against-COVID-19.&id=386539>
- ✚ https://en.wikipedia.org/wiki/Human_migration
- ✚ [who.int/migrants/about/definitions/en](https://www.who.int/migrants/about/definitions/en)
- ✚ <https://en.wikipedia.org/wiki/Pandemic>
- ✚ <https://thewire.in/media/community-radios-covid-19-misinformation>
- ✚ Jodhka, S.S. (2012) Agrarian Change in the times of (Neo-liberal) crisis. Revisiting attached labour in Haryana. Economic and political weekly, Vol 47 Issue 26, pp 5
- ✚ Rao, M.S.A.1981.Some Aspects of Sociology of migration. Sociological Bulletin, Vol 30 Issue 1, pp 21-38.

INDIAN RESERVATION SYSTEM AND RESERVATION POLITICS IN INDIA

Mr. Suryakant A. Giri*

Warana Mahavidyalaya,

Aitawade Khurt

suryakantgiri84@gmail.com

Mrs. Sushama V. Jadhav**

Warana Mahavidyalaya,

Aitawade Khurt

psushama777@gmail.com

ABSTRACT:

The reservation in educational institutions and jobs for SC and ST communities of India initiated by our founding fathers of the Constitution last 75 years and it is extended to next 2030 years in a periodic interval of 10 years terms. The novel objective was to uplift the underprivileged sections of people by facilitating reserve quota in jobs and education which was later included to OBC people. During this period it was scrutinized by different scholars and policy makers and the question of rationality was evaluated. Some of them opined positively in favor of it while others negatively. Thus this paper is an academic exercise to identify the positive and negative aspects leading to political intervention of reservation. The study concealed within India and debates on reservation system in greater domain of political system is analyzed.

KEYWORDS:

Reservation, politics, meritocracy, caste and underprivileged section, Government.

INTRODUCTION:

India, a varied and complex country, has long struggled with the challenges of social inequality and traditional prejudice. The Indian government established a system of reserves or affirmative action to address this deeply rooted imbalance which initially attempted to empower marginalized and underprivileged people. This strategy has changed significantly throughout time as a result of the intricate interaction of historical, political, and sociological forces. According to The National Sample Survey reports, 20 per cent of Indians are members of Scheduled Caste (SC), 9 per cent are Scheduled Tribe (ST), and 41 per cent are Other Backward Classes (OBC). This indicates that around 70% of the populace fits

into a group that is currently reserved, while 30% belongs to the general category. Although 41% population belongs to OBCs but still the precise number of OBCs in India is still heavily disputed and some social scientists claim that party politics have tainted census statistics. Statistically, the Mandal Commission and the National Sample Survey configured this as smaller in numbers but it is widely believed to be a sizeable one. The SC community in India is made up of close to 260 million individuals which receive 15% reservation share in the government sector. Scheduled Tribes make up about 9% reservation share which is estimated to be over 1.17 million people. The general category population is estimated at 1.21 billion as per the 2011 Census. The general category which is called as unreserved category includes Upper Caste and Creamy Layer OBC. India is the only democracy in the world that has explicitly enacted legal and constitutional measures for compensating discrimination commonly referred to as reservations to develop historically oppressed and socially backward segments of society. It has been attempting to find a balance between the demands of compensating discrimination in favor of specific castes and groups and its commitment to an overarching definition of equality in terms of fundamental liberties. India demonstrated that such a route is not only possible but also something that improves the democratic process itself, dispelling the notion that these two goals are irreconcilable. It has developed a sophisticated and intricate system of reservations through time. (Suri, 1994) Article 330, 332 & 334 of the Constitution contains special provisions relating to reservation for Scheduled Castes, and Scheduled Tribes in the Lok Sabha and the Legislative Assemblies of the States and services and posts under the state. Initially, the

period for reservation was only 10 years but with various amendments it kept on increasing. The Constitution (104th Amendment) Act, 2019, increased to 80 years. The regular increase of 10 years duration at the end of the term beginning from 1962 to the present day and extended up to 80 years now, provokes to ask the pertinent questions¹. What intention encouraged the government to increase the duration of reservation? 2. Is there any political advantage of the ruling political party to extend the term?" Thus this paper is a modest attempt to examine the positive and negative dimensions of reservation and the impact thereof.

POSITIVE ASPECTS OF THE RESERVATION:

❖ **LESSENING HISTORICAL INJUSTICES:**

Positive: To rectify past injustices and prejudice against Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), and Other Backward Classes (OBCs), the reservation system has proven crucial. By offering possibilities in politics, work, and education, it seeks to undo decades of social and economic marginalization. **Impact:** Breaking the cycle of poverty and enfranchisement has enhanced these communities' social position and economic advancement.

❖ **INCLUSIVITY AND DIVERSITY:**

Positive: Reservations have diversified employment and educational institutions, ensuring that underrepresented groups are represented. This promotes a society that is more diverse and inclusive. **Impact:** It encourages exposure to other viewpoints, occasions, and cultures, enhancing the social fabric of the country.

❖ **EMPOWERMENT:**

Positive: By providing people from underprivileged origins with access to education and employment possibilities that they may not otherwise have, the policy empowers them. **Impact:** This has promoted social mobility, which has helped people and families escape poverty and advance their socioeconomic standing.

❖ **DEMOCRATIC REPRESENTATION:**

Positive: Assuring marginalized groups' political participation in legislative bodies and

local governments ensures that their opinions are heard. **Impact:** By addressing past underrepresentation in decision-making, strengthens democracy.

NEGATIVE ASPECTS OF THE RESERVATION SYSTEM:

❖ **DISCRIMINATION IN REVERSE:**

Negative: According to critics, reservation can result in reverse discrimination, where those from non-reserved groups may have fewer prospects in education and employment. **Impact:** As a result, these people may become resentful and frustrated, which might fuel societal unrest.

❖ **MERITOCRACY QUESTIONS:**

Negative: Some claim that reservations undermine the meritocracy ideal since those with lesser scores or credentials may be given employment over those with higher qualifications. **Impact:** When merit-based selection procedures are thought to be tainted, questions regarding fairness and effectiveness are raised.

❖ **CREAMY LAYER PROBLEM:**

Negative: The "creamy layer" problem surfaces in the case of OBC reservations. Reservations may benefit relatively affluent members of OBC groups instead of others who are truly in need. **Impact:** As a result, reservations may be less successful at addressing socioeconomic gaps within OBCs.

❖ **ADMINISTRATIVE DIFFICULTIES:**

Negative: Managing and implementing reservation policies might be difficult from an administrative standpoint. It might be difficult to ensure benefits reach the intended recipients and prevent reservation abuse. **Impact:** The efficacy of the policy may be hampered by bureaucratic inefficiencies and implementation challenges.

❖ **STIGMATISATION:**

Negative: Stereotypes and prejudices can occasionally undermine reservation beneficiaries' self-esteem and social integration. **Impact:** Stigmatization may prevent people from privileged groups from achieving full integration and empowerment.

❖ **DIVISIVENESS:**

Negative: With many communities and interest groups arguing for their causes, the reservations

discussion may cause social and political tensions. Impact: This polarization and division might make it more difficult to establish common ground and solve larger societal problems.

DEBATES ON RESERVATION POLITICS:

The Indian reservation system has undoubtedly been the topic of heated political discussion. Here are some significant political issues and discussions about reserve policy:

❖ **AFFIRMATIVE ACTION VS. MERITOCRACY:**

The reservation policy in India has long been at the center of a contentious discussion over affirmative action and meritocracy. Reservations, according to critics, undermine merit-based hiring practices by letting those with lesser test scores or credentials get jobs over others with better qualifications. Supporters, on the other hand, argue that affirmative action is crucial for addressing historical injustices and advancing social fairness. Political debates have resulted from these opposing points of view, with various parties adopting stances that are consistent with their ideology. While some parties emphasize the need to maintain merit-based principles in education and employment, others argue that expanding reserves is necessary to solve socioeconomic inequities.

❖ **CREAMY LAYER, OBC RESERVATIONS, AND INCLUSIVITY:**

It has been controversial to include the "creamy layer" in reserves for OBC. While the idea intends to deny reservation advantages to relatively wealthy members of OBC groups, defining and putting the creamy layer into practice has proven to be difficult. Political parties frequently argue about how to define and use the creamy layer, especially those that represent OBC interests. These arguments highlight the precarious balance that must be struck between helping the OBCs' most economically vulnerable members and avoiding the abuse of reservations. Additionally, arguments concerning whether reservations should be increased or re-evaluated continue to be made about the size of reservations and the inclusion of new categories.

❖ **REGIONAL VS. NATIONAL RESERVATION AND ECONOMIC CRITERIA:**

The question of whether policies should be administered equally across the nation or customized to certain areas or states is another aspect of the reservation argument. To alleviate regional imbalances and disadvantages, regional political parties frequently support reservation measures exclusive to certain regions. In addition, others contend that reservations should be based on economic factors rather than caste or community identification, emphasizing the need to more effectively address economic backwardness. These discussions touch on political issues, and the perspectives taken by different parties reflect geographical factors, electoral plans, and ideological leanings. As political parties struggle to strike a balance between affirmative action, meritocracy, and social justice, the reservation policy in India continues to be a complicated and nuanced topic.

❖ **POLITICIZATION OF COMPETITIVE EXAMINATION VS. MERITOCRACY:**

The reservation policy that has been extended unscrupulously every 10 years by the ruling government indirectly politicized the competitive examinations and corruption cases noticed thereof reflect the truthfulness. For the narrower political gain to receive support from the reserve group of people by the political party is mostly intended rather than meritocracy. It is a common demand that at least the competitive examination to select a suitable candidate on a merit basis is preferable rather than the reservation of seats for a particular section of people.

❖ **REFLECTION ON THE COMPETITIVE MINDSET VS. CATEGORIZATION OF COMPETITION:**

The growth of a competitive mind-set is inextricably welcomed at any point in time. Free and fair competition among deserving candidates with requisite qualifications is expected to be a more intrinsic process to attract meritorious candidates from the market. However, the reservation has delimited the competition within a particular community like ST, SC, and OBC. Observation shows that the

candidate belonging to a high-profile family with a sound economic background of a reserved community get opportunity more than the rest. Further, the competition is categorized within a community. In addition, the qualifying requirements and cut-off marks may be influenced by reservation rules, which are intended to offer historically marginalized populations fair chances. As a result, candidates from restricted categories frequently have an easier time passing the early rounds of competitive tests like the UPSC and APSC. This strategy seeks to correct past wrongs and enhance social inclusion.

❖ **HIGH CUT-OFF MARKS VS. LOW CUT-OFF MARKS:**

Discussions concerning justice and meritocracy are frequently sparked by the connection between reservation procedures and cut-off scores. Lower cut-offs for protected categories, according to critics, may jeopardize the meritocracy ideal by letting applicants with lower test scores get in. The advocates of reservations, on the other hand, stress the significance of redressing historical wrongs, even if it necessitates modifying cut-off scores to provide equitable opportunity. Cut-off scores may differ dramatically depending on a candidate's category according to reservation restrictions. The government's dedication to social fairness and affirmative action is reflected in this variation. It recognizes that previously oppressed groups may confront new difficulties and that fair playing fields require lower cut-offs. Regional differences in educational opportunities and resources are also taken into account by reservation regulations. To account for the difficulties they confront, candidates from economically underdeveloped or isolated areas may have lower cut-off scores. This strategy strives to guarantee a more diverse representation of talent throughout the country.

❖ **CREAMY LAYER VS. NON-CREAMY LAYER:**

Despite their intentions to encourage diversity, reservations are not without difficulties and conflicts. The right number of reservations should be made, and the "creamy layer" inside reserved categories is still debatable. The

application of qualifying criteria and cut-off marks may be impacted by these difficulties. Cut-off scores for competitive examinations like the UPSC and APSC are heavily impacted by reservation regulations. These laws seek to right past wrongs, advance social fairness, and provide previously oppressed populations chances. Cut-off scores and meritocracy continue to be a topic of contention, even though they contribute to the development of a more inclusive society. Continuous conversations aim to find a careful balance between ensuring equitable chances and upholding the values of merit-based selection. Balancing these aims remains a difficult issue.

SOME OBSERVATIONS:

The abolition of reservation politics in India is the subject of a complicated and divisive discussion. While there are compelling arguments for both sides of the debate, it is important to take into account several viewpoints that favour ending reservation politics:

❖ **MERITOCRACY AND EFFICIENCY:**

The ideas of meritocracy and efficiency form the foundation of one persuasive case made by those who favor ending reservation politics. Some claim that despite their best intentions, reservation systems occasionally contradict these core principles. They contend that individuals picked based entirely on merit may not always fulfil the same rigorous standards of competence as those selected through reservations. They contend that this may result in the appointment of people who are less competent for a position, which may have an impact on the general effectiveness of educational institutions, governmental organizations, and public corporations. The argument made by those who favour ending reservation politics is that by doing so, India may establish a more equal playing field where success is completely dependent on a person's talents and efforts. According to this perspective, a merit-based system would make sure that the most qualified people are promoted to the top, promoting quality and efficiency across all industries. It's crucial to remember that individuals who support this strategy do so while admitting the complexity

of the problem to advance a more performance-driven society.

❖ **NATIONAL UNITY AND SOCIAL HARMONY:**

The possibility for increased social harmony and national unity is a second justification for eliminating reservation politics. While initially intended to rectify past injustices, some people think that caste, religious, and ethnic differences may unintentionally be reinforced by India's reservation rules. They contend that the presence of reserve categories and quotas can strengthen identity-based disparities and impede the nation's development into a more unified and inclusive society. Politics on reservations would no longer exist, according to supporters, and all people would be treated equally regardless of their socioeconomic backgrounds. They think that such an action might aid in bridging societal gaps and foster a feeling of harmony among various cultures. This viewpoint sees reservations as a stopgap measure to address past inequalities and advocates for a move towards a more integrated and peaceful society where every person is given equal chances regardless of caste or ethnicity.

❖ **REDUCING ECONOMIC INEQUALITIES:**

Reservation politics, particularly in their current form, may not be the most effective way to solve economic inequality in India, according to some opponents of keeping them in place. They argue that a more focused strategy, such as direct financial assistance, skill development initiatives, or expenditures on healthcare and education, may be more successful in raising economically disadvantaged people and communities.

CONCLUSION:

The viewpoint accepts the significance of resolving economic inequities but disputes whether castebased reservations are the best method for doing so. Instead, it advocates refocusing resources and efforts on comprehensive economic development initiatives that may help all economically underprivileged persons, irrespective of caste or social standing. They contend that by doing this, India may more successfully combat

poverty and socio-economic inequities, thereby diminishing the necessity for caste-based reservations. While meritocracy, unity, and other means to resolving economic inequality are emphasized in arguments for ending reservation politics in India, it's important to understand that this position just reflects one side of a nuanced and complicated discussion. Indian constitutional principles, social realities, and historical injustices are all intertwined with the reservation problem. Removal of reservation politics should only be considered after careful examination of the possible outcomes and other measures to guarantee social fairness and inclusion.

REFERENCES:

- ✚ Chauhan, C. P. S. Education and caste in India. *Asia Pacific Journal of Education*, 28(3), 2008 p.217–234. <https://doi.org/10.1080/02188790802267332>
- ✚ Fonseca, A. F., Bandyopadhyay, S., Louçã, J., & Manjaly, J. A. Caste in the News: A Computational Analysis of Indian Newspapers. *Social Media + Society*, 5(4), 2019. 205630511989605. <https://doi.org/10.1177/2056305119896057>
- ✚ Gopalan, K. R. A Study on Reservations in the Educational Sector for the Economically Weaker Sections. *Parishodh Journal*, 2020. p. 6175–6182.
- ✚ Kumar, D., Pratap, B., & Aggarwal, A. Affirmative Action in Government Jobs in India: Did the Job Reservation Policy Benefit Disadvantaged Groups? *Journal of Asian and African Studies*, 55(1), 2020. p. 145–160. <https://doi.org/10.1177/0021909619871588>
- ✚ Kumar, G. Reservation Policy in India: A Critical Analysis. *International Journal of Law Management & Humanities*, 5 Issue 3, 2022. P. 507.
- ✚ Maheshwari, S. R. Reservation Policy in India: Theory and Practice. *Indian Journal of Public Administration*, 43(3), 1997. P. 662– 679. <https://doi.org/10.1177/0019556119970335>
- ✚ Osborne, E. Culture, Development, and Government: Reservations in India. *Economic Development and Cultural Change*, 49(3), 2001 p. 659–685. <https://doi.org/10.1086/452520>
- ✚ Pandey, R. K., & Pandey, M. Entropic Analysis of Reservation Policy of Government of India. 2022. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2201.10314>

ROLE OF EXTRA CO- CURRICULAR ACTIVITIES

Dalip Singh

Govt Senior Secondary School (Girls)

Solan

Holistic development of children is the objective of education. Curriculum is framed by the subject's experts comprising curricular as well as co-curricular activities. Curricular deals with the study which develop the cognitive skill of children. Role of co-curricular activities are also essential to release the latent talent of young mind. Formal education provides the various opportunities to prove their efficiency in the numerous fields. Co – curricular activities which are organized in the institutions enhance their life skills. Students can participate individually or in the groups. These Activities may be organized inside or outside the classroom it all depend upon that which types of activities being organized. Co-curricular activities which are organized can be categorized into academic related, social development related, physical related excursion or picnic related events. Co-curricular activities promote the qualities of leadership among the children as they join sports and games etc. Sports help to develop the several skills and concrete the confidence of children. Because various skills, strengthen the stamina of children through the training. Sports keep the players physically fit along with reinforce their confidence. Students who participate in such activities develop their muscles; bones also enhance motor skills and maintain healthy body weight. Sports lead the participants towards fraternity, punctuality, discipline, dedication and loyalty. Player who performs in the playground see the image of his co-player as brother and family member. Sports person is always known for punctuality because he/she knows the importance of single minute which may be the deciding factor in the crucial matches. Player may be more discipline than others as the games are played with the certain set of rules. Despite showing the best performance during matches sometimes not able to get the fruitful consequences in their favour. At this crucial juncture players cannot

be violent and respect the rules and decision given by the referee or umpire and leave the playground without any interpretation. Sports and game enable the players more disciplined than the others. In school or colleges numerous opportunities are provided to develop their sportsmanship where students can prove their physical skills. Sports and games also develop the feeling of dedication among the players as they think that personal interest is least important than their team interest. Player Always wants to prioritize the team by overlooking his /her personal interest. When we think about the dedication of the players to their teams and country, who didn't think about the personal problems even couldn't attend the funeral procession of their parents during their crucial matches. These are the merits of the sports which develop the spirit of dedication among them along with the feeling of loyalty. Feelings of disloyalty never emerge among them and remain faithful to their own teams. In 1936 during the Olympic hockey match was being played between Germany and India in Berlin. Germany dictator ruler was the witness of this match was very much impressed with the performance of hockey wizard Major Dhyan Chand offered temptation by providing high rank in German Army. But Major Dhyan Chand loyalty to his own nation triumph over the thought of Hitler. Sports and game develop the feeling of nationalism among the players. Role of the institution is very indispensable to let the students participate in co-curricular activities also which toughen their courage and confidence. To develop the patriotic fervor among the students NCC (National Cadet Corps) is started from the ninth standard. Students can opt NCC (junior wing) with the minimum age of 13 years in their schools. It is followed by the option for NCC (senior wing) in college along with the development of their cognitive skills. Students have also opportunities to develop the qualities of

leadership, punctuality and commitment towards own nation. It is said that “sound mind abode in healthy body”. Like sports, NCC also keeps physically fit the students and enable them to reach at their goals. Students are familiarized with the different types of armaments and even know how to operate and handle the small arms. NCC prepare the cadets for war as reserve soldiers for our armed forces as it serves the nation with its motto “Unity and Discipline”. NCC cadets are also engaged in various affected areas to provide the relief to affected victims. Students who join NCC learn the various skills and not only offer services in the school’s parameter but also come forward to serve the people of nation. In college, NCC cadets are awarded with C - certificate can get numerous opportunities to become Army officer. In co-curricular activities NSS in the innumerable institutions play the crucial role with it motto “Not me but You”. It promotes the all-round development among the students. NSS volunteers participate in the several campaigns to aware the people of society i.e, Drug abused, HIV aids, Say no to polythene and voter awareness. NSS promote the Nation building and National Integration. NSS camps are organized in the institutions where volunteers learn about the self-dependence. Without any external help they prepare meal and also involve in other activities. Volunteers get the opportunities to attend the most valuable lecturers of various resource persons from the different departments. Educational institutions make best efforts to build up their courage and develop the self-dependence. In co-curricular activities students are also prepared to participate in debate, declamation, quiz competitions, role plays etc. They learn how to express their views by following adequate gestures and postures and strengthen verbal and non-verbal communication skill which develops their transformational leadership qualities. We can’t deny that many celebrities use to say that they participated in role play during their school or college times and consequently led them towards their destination by becoming actor. It is said that “art is an essence of inner life and spirit”. Children can only meet with their objectives if institutes

provide them suitable atmosphere for participation to prove their veiled talent. In debate and panel discussion different topics may be assigned them and they can come forward to show their performances. In the present scenario, existence of numerous channels of electronics media in India as well as in other nations. Anchor of the channels being paid with the alluring salary and remuneration. But it cannot instantly feasible to achieve profession like that. Students must have make their participation from the beginning to nurture their interest in schools or colleges level. With the collaboration of ministry of Parliamentary affairs and Directorate of Higher Education youth parliament competitions being conducted in the various level at in schools or colleges. Schools which are centrally sponsored even can participate in the national level contest. The objective of this scheme is to acquaint the proceeding of Indian parliament and lead them to strength democratic system. Students know about Question hours, Zero hours, Re breach of privilege, No confidence motion etc. Students can raise their questions on different topics like brain drain, cyber crime, Juvenile delinquency etc. We can’t forget that our children are policy maker for the future and they have ability to learn, act and absorb. Co-curricular activities also provide opportunities to the students to participate in cultural activities i.e singing as well dancing competitions in the form of solo song, group song and folk dance. It has also been perceived that students who are not good in studies may be good in other activities as almighty has granted special trait to every human being. Various singing or dancing competitions are organized by the different T.V channels for junior and senior level children. Along with their studies students can participate such competitions and can bring laurel to their families and can make future bright. Painting competitions are organized in schools and colleges as encourage the creativity and promote passion for the art among the students. Fine art painter make their masterpiece with the abstract ideas and mesmerized the people. Artist make their livelihood by getting handsome remuneration

of their paintings. Himachal radish Renowned artist Shobha Singh art gallery is situated near Palampur. Artists of our nation Amrita Shergil, Raja Ravi Verma, Nandalal Bose have also contributed in the field of art. Students must be encouraged by the teachers and school administration for the participation to make their masterpiece. Excursion is organized by the institution to provide the opportunities to learn about something new or unique outside of their school premises. It is said when you listen you forget, but when see you remember. These lines clearly depict that children learn easily when see something new. School should include the educational tours as part of curriculum as such activities provide joy to discover new opportunities to the student. Students are accompanied to the science city, Planetarium where they are familiarized with astronomy and the night sky. To develop the patriotic fervor and nationalism students are also taken to Wagah border which is international border between India and Pakistan located in Amritsar Punjab. Students become the eyewitness of these activities and parade of Indian Border security force and Pakistani Rangers which starts every evening before the sunset. These activities lead them towards nationalism and students also wish to join the armed forces. Publication of school magazine is also best way to release the hidden and unsprouted talent of young minds. It toughen the confidence and provide platform to the young minds to be writer, poet etc. Editorial board comprising chief editor, editors, students editors who play their decisive role for the publication of schools or colleges magazines. Students editors are assigned to collect the articles from the students and forward to the editorial board. Editorial board decides whether the articles are enable to publish or not and consequently sent to the publication. To make the publication of magazines more reliable and graceful messages from various dignitaries are accredited. Such publication assignments to be carried out by the institution as it is also essential part of co-curricular activities. Newspaper also great way to nurture a sense of community within school. It enriches their writing, editing and design skills of young

minds. Collage making activities are organized in schools or colleges. Children make art by accumulating numerous things i.e paper fabric photos or magazines on a surface. Visit to the industries and museum which motive and inspire the students. Students can get the prospects to learn about commerce and technologies in industries. Visit to the museum allows the students to explore and command various marks of arts from the different artists. Besides it hiking clubs are framed in the educational institutions. These clubs organize the outdoor activities for the children which enrich the stamina and disseminate with wildlife and nature. In this way co-curricular activities simultaneously moves with the study of students lead them towards their objectives. All the students in the classroom may not having same cognitive skills it is absolutely true. Students may be accentuated upon their studies but institutions can't overlook the role of co-curricular activities for the holistic development of the children. Being authoritative teachers must remember their role to let their students participate in extra co-curricular activities with studies which develop the social skills, punctuality, dedication, discipline, personality progress and moral values. Various governments are taking more initiative to make the maximum participation of students in sports and other activities. Players who participate in national or international level and bring laurel to their own state or nation, facilitated with fascinating honour and job opportunities in various departments. Various governments have launched bag less days to the students so that they can come out from the class room teaching and prove their concealed talent. Diet money for the players have also been increased in the various institutions for their enthusiastic participations. Refreshment for NCC cadets being given to enthralling them so that feeling of patriotism may be developed during their study. Institute can make more efforts to convince the school management committee and parents to let their children to participate in co-curricular activities along with studies. Vigorous coordination between parents and school/college administration lead the young minds towards

their destinations. For the holistic development students can't remain within the parameter of classroom teaching let them to participate in co-curricular activities to prove their veiled competence.

Books on the National Cadet Corps (NCC)

1. "National Cadet Corps: A Comprehensive Guide" by Major General (Retd.) Rajendra Singh
 - ✚ A detailed guide on the history, structure, and functioning of the NCC, including insights into its activities and impact.
2. "NCC: The Young Soldiers" by L. M. Singhvi
 - ✚ This book explores the role and contributions of the NCC in shaping young minds and preparing them for future challenges.
3. "The Role of NCC in National Integration" by D. S. Tiwari
 - ✚ Focuses on how the NCC fosters national integration and unity among young cadets through various programs and activities.
4. "NCC: A Journey Through Time" by Shyam Sundar
 - ✚ A historical overview of the NCC, detailing its evolution and significant milestones over the years.

Recommended Books on NCC C-Certificate

1. "NCC C-Certificate Exam Guide" by R. N. Sharma
 - ✚ This guide provides detailed information on the syllabus and exam pattern for the NCC C-Certificate, including sample questions and practice exercises.
2. "NCC C-Certificate Preparation Manual" by Anil Kumar
 - ✚ A comprehensive manual that covers various topics relevant to the C-Certificate exam, including drills, leadership skills, and general knowledge.
3. "NCC C-Certificate Training Guide" by R. K. Gupta
 - ✚ Focuses on the training aspects required for obtaining the C-Certificate, offering

insights into the necessary skills, knowledge, and practical exercises.

4. "NCC C-Certificate: A Complete Study Guide" by V. P. Singh
 - ✚ This book provides a complete overview of what is needed for the C-Certificate exam, including theoretical and practical components.
5. "NCC: C-Certificate Examination Handbook" by M. K. Agarwal
 - ✚ A practical handbook designed to help cadets understand the examination requirements and prepare effectively for the C-Certificate.

General Books on NCC That Include C-Certificate Information

1. "The National Cadet Corps (NCC) Handbook" by V. S. Sharma
 - ✚ Provides an overview of the NCC structure, training, and examinations, including details about the C-Certificate.
2. "NCC: A Comprehensive Guide to Training and Certification" by P. S. Rao
 - ✚ Covers the entire scope of NCC training and certification, including specifics about the C-Certificate.

Books on the National Service Scheme (NSS)

1. "National Service Scheme: A Journey of Community Service" by Dr. S. N. Sharma
 - ✚ An in-depth look at the history, objectives, and impact of the NSS, highlighting various community service projects and their outcomes.
2. "NSS: The Spirit of Service" by Rajiv Sharma
 - ✚ This book provides insights into the workings of the NSS, focusing on volunteer experiences and contributions to society.
3. "Youth and Social Service: The NSS Perspective" by Prof. R. K. Verma
 - ✚ Examines the role of youth in social service through the NSS, with a focus on the personal growth and societal impact of volunteer work.

Dance India Dance (DID)

Genre: Dance

Description: Dance India Dance (DID) is one of India's most popular dance reality shows.

The show provides a platform for dancers across the country to showcase their talent in various dance forms, including contemporary, classical, hip-hop, and more. Contestants are mentored by renowned choreographers, and their performances are judged by a panel of celebrity judges. The show is known for its high-energy performances and has been instrumental in bringing many talented dancers into the limelight.

Sa Re Ga Ma Pa

Genre: Singing

Description: Sa Re Ga Ma Pa is one of India's oldest and most respected singing reality shows. It offers a platform for aspiring singers to exhibit their vocal talent. The contestants, selected through auditions, perform in front of a panel of judges, which often includes prominent music industry personalities. The show has been a launching pad for many successful singers in India and is celebrated for its focus on pure musical talent.

India's Got Talent

Genre: Talent

Description: India's Got Talent is a talent show that features a wide range of performances, including singing, dancing, magic, acrobatics, and more. The show is open to individuals and groups of all ages, making it one of the most diverse reality shows in India. Contestants are judged by a panel of celebrity judges, and the audience also plays a significant role in voting for their favorites. The show is known for its ability to uncover unique and extraordinary talents from across the country.

Nach Baliye

Genre: Dance (Celebrity Couples)

Description: Nach Baliye is a dance reality show featuring celebrity couples who compete against each other. The show pairs real-life couples, who perform dance routines in various styles each week. The performances are judged by a panel of celebrity judges, and the couples are eliminated based on their scores and audience votes. The show is popular for its combination

The Voice India

Genre: Singing

Description: The Voice India is a singing competition based on the global format of The

Voice. Contestants are selected through blind auditions, where the judges, who are all prominent singers themselves, select participants based solely on their voice without seeing them. The selected contestants are then mentored by the judges throughout the competition. The show is unique for its focus on vocal talent and mentorship by industry professionals.

Super Dancer

Genre: Dance (Children)

Description: Super Dancer is a dance reality show focused on children aged 4 to 13. The show provides a platform for young dancers to showcase their talent in various dance forms. The contestants are selected through auditions and are mentored by professional choreographers. Their performances are judged by a panel of celebrities, and the show has gained popularity for the exceptional talent displayed by its young participants.

India's Best Dancer

Genre: Dance

Description: India's Best Dancer is a dance reality show that features solo dance performances. Contestants from across the country audition to be part of the competition, where they perform in front of a panel of judges, who are all well-known choreographers and dancers. The show is known for its high level of competition and the diverse dance styles performed by the contestants.

Indian Idol

Genre: Singing

Description: Indian Idol is a singing competition that has been a mainstay in Indian reality TV. The show features contestants from all over India who audition to be part of the competition. The selected contestants perform in front of a panel of judges, and their performances are also subject to public voting. Indian Idol is known for discovering some of the best singing talents in the country and has produced several successful playback singers over the years.

References

- Ministry of Parliamentary Affairs. (n.d.). Handbook on Youth Parliament. New Delhi:

- Ministry of Parliamentary Affairs, Government of India.
- ✚ Ministry of Parliamentary Affairs. (2019). Guidelines for Youth Parliament Competition. New Delhi: Ministry of Parliamentary Affairs, Government of India. Retrieved from mopa.gov.in.
 - ✚ Ministry of Parliamentary Affairs. (2018). Youth Parliament Programme: Guidelines and Instructions. New Delhi: Ministry of Parliamentary Affairs, Government of India.
 - ✚ Goyal, O. P. (2003). Parliamentary Procedure in India. New Delhi: Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. (Includes sections on Youth Parliament initiatives).
 - ✚ Ministry of Parliamentary Affairs. (2020). Annual Report. New Delhi: Ministry of Parliamentary Affairs, Government of India. (Includes updates on Youth Parliament activities).

UNVEILING THE SOCIAL DIMENSIONS OF CLIMATE CHANGE: HOW ENVIRONMENTAL SHIFTS AMPLIFY NATURAL DISASTERS AND DEEPEN INEQUALITIES

Dr. G. Annlet

*Associate Professor in Sociology
St. Judes College, Thoothoor*

Abstract

Climate change is not only an environmental issue but a profound social challenge that exacerbates natural disasters and deepens existing inequalities. As global temperatures rise and weather patterns shift, communities worldwide face increasing risks from extreme weather events such as hurricanes, floods, and wildfires. This article explores the social dimensions of climate change in India, examining how environmental shifts amplify natural disasters and deepen social inequalities. Through a combination of literature review and case studies, the research highlights the urgent need for equitable climate adaptation strategies in India that address the social factors contributing to vulnerability and resilience.

Keywords:

Climate Change, Natural Disasters, Social Inequality, Environmental Sociology, Community Resilience, Climate Adaptation, India

Introduction

Climate change is increasingly recognized as a driver of more frequent and severe natural disasters. However, the impacts of these environmental shifts are not uniform; they are deeply intertwined with social structures that determine vulnerability and resilience. As temperatures rise, ice caps melt, and sea levels increase, the world is witnessing an uptick in extreme weather events that challenge the sustainability of communities across the globe. While much attention has been paid to the environmental and economic consequences of climate change, its social dimensions particularly the ways it amplifies natural disasters and exacerbates inequalities require urgent examination.

India, with its vast geographical diversity, is highly susceptible to the impacts of climate change. The country experiences a wide range of natural disasters, including floods, droughts, cyclones, and heatwaves, many of which are becoming more frequent and severe due to changing climatic conditions. While these disasters are often seen as purely environmental events, their impacts are profoundly shaped by India's social structures, including caste, class, gender, and regional disparities. As climate change accelerates, it exacerbates these inequalities, leaving the most vulnerable communities at greater risk.

This article aims to explore the intersection of climate change, natural disasters, and social inequality in India. By examining the social factors that influence the severity and distribution of disaster impacts, this research seeks to contribute to a deeper understanding of how climate change affects different populations within the country. Through a combination of literature review and case studies, the paper discusses the mechanisms through which environmental shifts exacerbate social vulnerabilities and proposes strategies for more equitable climate adaptation.

Methodology

This research employs a mixed-methods approach, combining a thorough literature review with qualitative case studies to explore the social dimensions of climate change. The literature review synthesizes key sociological theories and empirical research on the intersection of environmental change and social inequality, while the case studies provide concrete examples of how these dynamics play out in specific contexts.

Review of Literature

Climate Change, Gender, and Disaster Vulnerability

Gender plays a critical role in shaping vulnerability to climate-induced disasters in India. Women, particularly in rural areas, often bear the brunt of climate change impacts due to their reliance on natural resources for livelihoods, their role in household water and food security, and their limited access to land, credit, and information. Studies have shown that during natural disasters, women are more likely to suffer from food insecurity, displacement, and violence. For instance, Dasgupta et al. (2010) highlighted that women in coastal areas of West Bengal faced severe hardships during cyclones, including loss of livelihood and increased domestic violence, exacerbated by their exclusion from decision-making processes.

Women's vulnerability is further compounded by social norms and cultural practices that restrict their mobility and access to resources. Research by Neumayer and Plümper (2007) suggests that women are more likely to be disproportionately affected by disasters in societies with greater gender inequality, a pattern observed in many parts of India. The inclusion of gender-sensitive approaches in climate adaptation and disaster risk management is therefore crucial for addressing these disparities and enhancing community resilience.

Indigenous Communities and Climate Change
 Indigenous communities in India, often residing in ecologically fragile regions like forests, hills, and coastal areas, are among the most affected by climate change. These communities have historically been marginalized and face multiple vulnerabilities, including loss of traditional lands, limited access to government services, and socio-economic exclusion. Climate change exacerbates these challenges, threatening their livelihoods, cultural heritage, and traditional knowledge systems.

Agarwal and Narain (1999) argue that indigenous communities possess a deep understanding of their local environments, which has been developed over generations. This Traditional Ecological Knowledge (TEK) is crucial for sustainable resource management and climate adaptation. For example, the

Mishing tribe in Assam has developed unique flood-resistant housing structures and agricultural practices that help them cope with annual floods. However, the erosion of these knowledge systems, often due to forced displacement or integration into mainstream economies, weakens the communities' resilience to climate change.

Recent studies emphasize the importance of integrating TEK into formal climate adaptation strategies. The work of Berkes (2009) suggests that a hybrid approach, combining TEK with modern scientific knowledge, can enhance the effectiveness of adaptation measures. This integration is particularly relevant in India, where indigenous knowledge has the potential to provide context-specific solutions to climate challenges.

Urbanization, Climate Change, and Disaster Risk

Rapid urbanization in India has exacerbated the vulnerability of cities to climate-induced disasters. As cities expand, natural landscapes are replaced with concrete, leading to increased surface runoff and reduced natural drainage, which heightens the risk of urban flooding. This is particularly evident in megacities like Mumbai and Chennai, where poor urban planning and inadequate infrastructure have resulted in devastating floods in recent years.

Studies by Revi (2008) and Sharma et al. (2018) highlight that the urban poor, often residing in informal settlements, are the most affected by these disasters. These populations are typically located in low-lying, flood-prone areas with inadequate housing and limited access to basic services such as water, sanitation, and healthcare. The lack of tenure security further exacerbates their vulnerability, as they are often excluded from formal disaster relief and recovery programs.

Urbanization also contributes to the urban heat island effect, which exacerbates the impact of heatwaves—a growing concern in Indian cities. Research by Bhattacharya et al. (2019) suggests that heatwaves disproportionately affect the elderly, children, and those with pre-existing health conditions, particularly in low-income neighborhoods with limited access to cooling facilities and healthcare.

To address these challenges, there is a need for more inclusive urban planning that incorporates climate resilience into the development of infrastructure and services. This includes the integration of green spaces, improved drainage systems, and the provision of affordable housing in safe locations. Moreover, engaging urban communities, particularly the urban poor, in the planning and implementation of these strategies is essential for ensuring their effectiveness and sustainability.

Case Studies

The case studies focus on specific instances of natural disasters exacerbated by climate change in India. These cases were selected to illustrate the diverse ways in which environmental shifts amplify social vulnerabilities and to explore the effectiveness of various adaptation strategies.

1. **Floods in Kerala (2018):** This case study examines the devastating floods in Kerala, which were intensified by climate change-induced extreme rainfall. The study highlights how social inequalities, such as economic disparities and inadequate infrastructure, contributed to the disaster's disproportionate effects on marginalized communities.
2. **Cyclone Amphan (2020, Eastern India):** This case study analyzes the impact of Cyclone Amphan on the eastern states of India, particularly West Bengal and Odisha. The study explores how climate change intensified the cyclone's severity and how pre-existing social vulnerabilities, such as poverty and caste-based inequalities, influenced the disaster's outcomes.
3. **Droughts in Maharashtra (2012-2016):** This case study focuses on the prolonged droughts in Maharashtra, exacerbated by rising temperatures and erratic monsoon patterns linked to climate change. The study investigates how these environmental shifts disproportionately affected smallholder farmers, particularly those from marginalized communities, and examines the role of government policies in addressing these challenges.

The findings from the literature review and case studies reveal that climate change in India is not just an environmental phenomenon but a social

one that amplifies natural disasters and deepens inequalities. The intersection of environmental shifts with India's complex social structures creates a web of vulnerability, where marginalized populations are disproportionately affected by climate-induced disasters.

Climate Change as a Multiplier of Disaster Risks in India

The case studies underscore the role of climate change as a multiplier of disaster risks in India. For instance, the 2018 floods in Kerala were driven by unusually heavy monsoon rains, likely intensified by climate change. However, the disaster's impact was magnified by social vulnerabilities such as inadequate infrastructure in low-income areas and the marginalization of certain communities in relief efforts. Similarly, Cyclone Amphan, fueled by rising sea surface temperatures, caused widespread devastation in Eastern India, particularly in areas where poverty and caste-based discrimination limited access to resources and recovery support.

Social Inequality and Differential Impacts in India

The differential impacts of climate change-induced disasters on various social groups in India are evident in the case studies. In Kerala, the poorest communities, often residing in flood-prone areas with inadequate housing, suffered the most during the 2018 floods. The prolonged droughts in Maharashtra disproportionately affected smallholder farmers, many of whom belong to lower castes or tribal communities, highlighting the intersection of environmental risks with social inequalities.

Governance and Climate Adaptation in India

The role of governance in shaping the outcomes of climate-induced disasters in India is a critical theme in the research. Effective disaster risk management and climate adaptation strategies in India require not only technical solutions but also social interventions that address underlying vulnerabilities. The case studies highlight both the successes and shortcomings of various governance approaches in India. For instance, the response to Cyclone Amphan

showcased the importance of community-based disaster preparedness, yet it also revealed gaps in coordination and the need for more inclusive policies that address the needs of marginalized populations.

Conclusion

This research highlights the urgent need to address the social dimensions of climate change in India's disaster risk management and climate adaptation strategies. As climate change continues to amplify the frequency and severity of natural disasters in India, it is crucial to recognize that these events do not occur in a social vacuum. The impacts of climate-induced disasters are profoundly shaped by India's social inequalities, and addressing these inequalities is essential for building more resilient and equitable communities. Additionally, there is a need for more inclusive governance structures that incorporate the voices and needs of marginalized communities into disaster planning and response. Future research should continue to explore the interactions between climate change, social structures, and natural disasters in India.

References

- ✚ Bhagat, R. B., & Rajan, S. I. (2018). *Climate Change, Vulnerability, and Migration in India*. Routledge India.
- ✚ Gupta, A., & Mullen, R. (2015). *The Politics of Climate Change and Uncertainty in India*. Oxford University Press.
- ✚ Mohanty, P. K., & Panda, U. K. (2018). Climate Change and Natural Disasters in India: A Social Perspective. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 31, 10-18.
- ✚ O'Brien, K., & Leichenko, R. M. (2000). Double Exposure: Assessing the Impacts of Climate Change Within the Context of Economic Globalization. *Global Environmental Change*, 10(3), 221-232.
- ✚ Rathi, S. (2019). *Social Vulnerability and Climate Change: Assessing the Impact on Indian Agriculture*. Springer
- ✚ Roy, J., & Tiwari, S. (2016). Climate Change and Disaster Risk in India: Implications for Public Policy. *Climate Policy*, 16(7), 753-767.
- ✚ Senapati, S., & Gupta, V. (2014). Climate Change and Coastal Ecosystems: Long-Term Effects of Tropical Cyclones on Mangroves and the Associated Impact on Local Communities. *Environmental Science & Policy*, 38, 26-36.
- ✚ Sinha, A., & Sharma, U. (2019). Disaster Risk Management in India: A Policy Perspective. *Asian Journal of Environment and Disaster Management*, 11(2), 71-85.
- ✚ Thomas, T., & Lopez, R. (2015). Climate Change and Health in India: Social Determinants and Implications for Policy. *Lancet Global Health*, 3(11), e602-e608.
- ✚ UNDP India. (2018). *Climate Change and Disaster Risk Reduction: Understanding the Indian Context*. United Nations Development Programme India.

PROBLEMS FACING BY WORKING PARENTS ABOUT THEIR CHILDREN IN NUCLEAR FAMILY

Prof. Dr. Manjusha Motiram Nalgirkar

HOD. Dept. of Sociology

Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalya, Phulambri.

Abstract

After independence transformation process has been took place in all sectors in India. Industrialization, urbanization, and educational expansion lead to a decline in Joint families and complementary rise in nuclear families. In this nuclear family, problems of children were increasing especially when father and mother both are working. Problems like parents don't have time to pay attention towards spouses, nobody to look after the child, feeling of insecurity, dearth of emotional support, problem of socialization, lack of cultural attachment, lack of tendency of sharing and caring were created in nuclear family. I have conceptualized a new family model that is "Conjunctional Family" to solve the working parents' problems about their children. This type of family is become essential in present scenario for the development of children in working parent's family.

Keyword:

Working parents, children, nuclear family, conjunctional family.

Introduction:

After independence transformation process has been took place in all sectors in India. Due to social transformation a large scale of social changes occurred with the social system. Social transformations were affected in social institutions like marriage, family, caste, religion, politics, economics and education etc. Out of these institutions family is the fundamental institute of the society. In today's modern society different types of families are created by transformation. But joint and nuclear family is majorly discovered in Indian society. The traditional joint family system in India has been undergone both structural and functional changes. Industrialization, urbanization, and educational expansion lead to a decline in Joint families and complementary rise in nuclear

families. In this nuclear family, problems of children were increasing especially when father and mother both are working.

This paper is focus on the problems facing by working parents about their children in nuclear family.

Transformation in Family (Joint to Nuclear):

Family is a fundamental social institution in society. Family is considered the primary and most important element of socialization. Family typically consists of a man and woman and their children or two or more people who usually reside in the same and share same goals and values. Traditionally, in all societies, the families have always been as a social institution, that has the biggest impact on society.

Everyone is born into some sort of family, with the family taking the responsibility of nurturing, teaching the norms or accepted behaviors structure and within society, there are many types of families, which can be described as a set of relationships including parents, and children and can include anyone related by blood or adoption.

Family is the most important, "for it is within the family that the child is first socialized to serve the needs of the society and not only its own needs"¹

To thoroughly elaborate on the institution of family we most look at the family as it was before and how much it has changed over time. The traditional joint family system in India has been undergone both structural and functional changes. The joint family system in India has been disrupted due to several factors. As Kapadia has pointed out, "with the advent of the British, a transformation of the cultural pattern became inevitable by virtue of new economic organization, ideology and administrative system the British brought with them. Capitalism in the economic field,

liberalism in the ideological domain and the principle of equality in the social and political system became the order of the day”.² According to him the emergence of capitalist economy and the spread of liberalism have challenged the sentiments maintaining joint family.

In the second half of the nineteenth century a new beginning was made in the means of transport and communication system. Means of rapid communication is has brought remotest parts of the country close to each other. Vast areas were spanned by road, railways, bridges and telegraph.

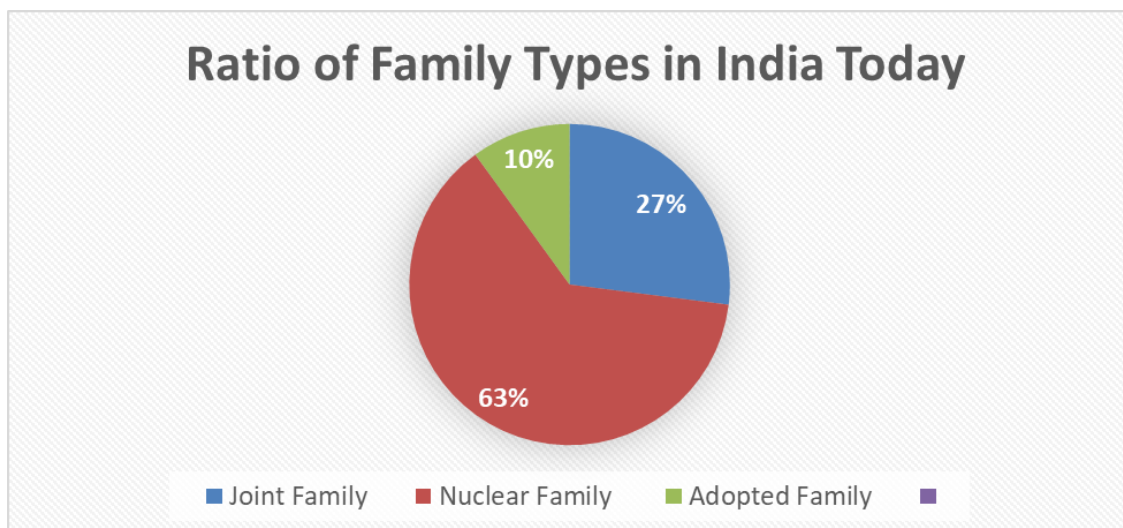
The rural economy became more and more market oriented instead of remaining self-

sufficient. Cities and towns began to rise. Western type of education followed a bureaucratic organization. This process of socio-economic change in nineteenth century and various social legislations deep affected the traditional joint family system in India. Scholars traditionally argued that industrialization, urbanization, and educational expansion lead to a decline of Joint families and complementary rise of nuclear families.

“A nuclear family is a family group consisting of a pair of adults and their children”.³

When we think about the ratio of joint and nuclear family we get the following information.

Ratio of Family Types in India Today

(Source- <https://www.haikudeck.com>)

According to the above diagram the ratio of nuclear family is more (63%) than joint family (27%). The numbers of nuclear families are increasing day by day in today’s society. No doubt that nuclear family gives us more freedom, self-identity and individual approach. But it creates some major problems about children specially in working parent’s family.

In our country, India, where universalization of marriage and childbirth is a norm, most educated youth, irrespective of their work designations get into wedlock and become parents without realizing the actual meaning and expectations from this role. Employment stresses on the one side, compounded by the

burden of travel on the other side, due to easier affordability of dwelling units in the outskirts of the metros, make parenting a challenge in most households.

Parenting is a full-time responsibility, which demands not only the physical presence and social commitment to the family; it also mandates the emotional connectivity with the children.

The younger generation of both men and Women today are highly qualified and ambitious. That’s why, in today’s nuclear family, both the husband-and-wife work. These working parents are facing following problems about their children.

Parents don't have time to pay attention towards spouses:

It is observed that parents are in a great worry about their Childs sustainable growth as both of them mother and father are out of the home for 6 to 8 hours and more also. The elder responsible person is not available in the family who will take care of the child. This will increase the anxiety about the Childs well upbringing leading to not concentrating the work in the offices to the parents. In a nutshell this worry troubles a lot to the parents.

Nobody to look after the child:

All parents pass through this phase. When the child is left to fight the sickness all alone emotionally. Guilt, regret, disappointment and frustration at not being able to giving time either to work or as parents, pushes many young parents into high level of stress. Whenever the responsibilities of the child increase, they think, there been someone elder of the family along. Not only the guidance would have been gotten but the proper upbringing of the child could have been possible too. Parents too could have focused on their work without getting worried over on the score of the children.

Feeling of insecurity:

In nuclear family, parents always keep on worrying over their children and their home. Sometime the thought of some costly article kept in home being stolen, sometime the stress of the child not returning back home on time after the school time is over and many such similar things keep on eating at the mind of parents. These things are though small but essential also. This is the reason the cases of murder and theft are on the rise in the nuclear families. Criminals deem it fit to fight with a few people living in a nuclear family than to go fight in a joint family.

Dearth of emotional support:

Children, as they grow up get used to self-engagement like watching videos instead of interactive inputs from adults around and thus lose on the normal developmental milestones. Parents may also have to deal with attention-related problems which are usually by-products of nuclear family systems, where the child, finding both parents absent and no one else

from the family, usually resorts to attention seeking behavior. Being sad, insolent, and reclusive among other things.

There comes often in life such times when our children and we feel totally broke, lonely and forlorn. Then we remember our elders and their support. Their guidance works like sanjeevani. Sometimes the guidance of elders in the event of the clash between the couple comes handy, because they understand the situations better and also have the experiences of handling the situations also.

Problem of Socialization:

Socialization of children is good in joint family. They learn social culture, values, norms and responsibilities from their grandparents. In Ajay Kumar's Study he stated that, boys from joint families are better socially adjusted as compared to the boys from nuclear families. The joint family with grandparents and other adults plays a vital role in Socialization of the adolescent boys and preparing them for their future responsibilities at a right time and in a better way than a nuclear family.⁴

Lack of cultural attachment:

There are several things in our traditions which are essential to know. There are several moral lessons which are attached with our festivals and functions which have lots of valuable lessons to be taught to us. But all these are only possible when the elders live with our children. We remain bereft of this in a nuclear family.

Lack of tendency of sharing and caring:

The joint family taught us to share and care with each and every member of the family on any occasion. But in a nuclear family, neither the child nor the elder can learn the attitude. The result is, they become self-cantered and selfish.

Joint families are like the first training grounds, where a child learns interpersonal skill. Children in Joint families learn lessons of patience, tolerance, cooperation and adjustment. They learnt to share more easily, learnt to co-operate and adjust under practically every circumstance. When a child lives with his/her grandparents and other older members of the family from the time he/she is born, they grow up appreciating, admiring and loving them. They also learn to adjust more easily with

different kinds of people and learn to be more flexible.

In a Joint family a child learns and is reared by a number of people, thus dividing work, saving time and creating a spectrum of exposure and awareness. And for working parents, it's a blessing to have reliable trustworthy caretakers for your child.

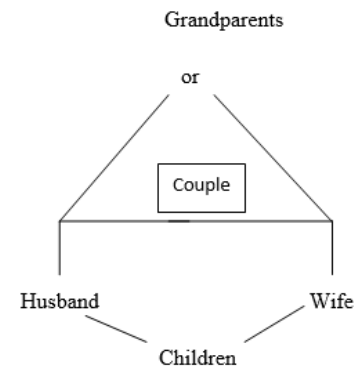
“The decline in nuclear family is against the expected direction,” says TV Sekher, a professor at the International Institute of Population Studies in Mumbai.

Of the 35 states and union territories for which comparable data was available for both time periods, 20 showed declines in the share of nuclear families of up to 7.6 percentage points. This included four states that lead the way in economic activity: Gujarat (6.05 percentage points), Maharashtra (4.11 percentage points), Karnataka (3.33 percentage points) and Haryana (2.58 percentage points). Tamil Nadu, another leader in economic activity, led all states and union territories with an increase of 5.38 percentage points.

In another surprise, the share of nuclear families has declined by 1.84 percentage points in urban areas, but grown by 0.32 percentage points in rural areas. TV Sekher puts it down to pressures of urban infrastructure and urban jobs. “In urban areas, with scarcity of housing, there is a tendency of families to stay together,” he says. “Also, increasingly, we see a new kind of nuclear family, where both the wife and the husband are working. So, they don't mind having one of their parents living with them to balance taking care of children and work.”⁵

Joint family and nuclear family these are two fundamentally different models of family and our efforts should be to make a synthesis of the two and create a new family model to solve the working parents' problems about their children.

A New Model of Family “Conjunctional Family”

I have conceptualized a new family model that is “Conjunctional Family”. Conjunctional family is the family in which a couple lives with their children and their own parents including husband's parents or wife's parents. This family is connected the relations between three generation. This family type is not expanded like joint family and small like nuclear family. This is a balanced family having limited persons (Couple, children and their grandparents). In this family type wife's parents are also acceptable to live with their daughter. If women are getting equal rights in their parents' property. Then women should take their parents responsibility also. All family members should communicate openly and honestly with one another. The elders in the family must take the initiative and create the right ambience and environment for open communication. Mutual trust and the willingness to listen will help family members to open up to one another.

This type of family is become essential in present scenario for the development of children in working parent's family.

The new family model “Conjunctional Family” will address the following problems.

- Aged parents in the family will not feel lonely and left out and will be able to participate in social activities.
- Working couples will benefit immensely as aged parents can look after the kids at home, eliminating the need to send kids to crèches.
- Children get love, affection and care from their grandparents who can impart right values.

- Working parents will get social recognition in upholding traditional values.
- There will be enough scope for useful discussion on common problems, mutual understanding and sharing a sense of emotional security with your immediate family member.

This model family will go on a long way into making of an acceptable social order, which will have all the ingredients of a traditional joint family, where every member of the family can enjoy his or her space and freedom and lead a cheerful and happy life.

Conclusion

- After independence transformation in family has been took place in India. Industrialization, urbanization, and educational expansion lead to a decline of Joint families and complementary rise of nuclear families.
- Working parents in nuclear families are facing problems like Don't have time to pay attention towards spouses, nobody to look after the child, feeling of insecurity, Dearth of emotional support, Problem of Socialization, Lack of cultural attachment,

Lack of tendency of sharing and caring about their children.

- To solve the working parent's problems, we should create a new family model that is "Conjunctional family". In which a couple lives with their children and their own parents including husband's parents or wife's parents.
- This type of family is become essential in present scenario for the development of children in working parent's family.

Reference:

- ✚ Goode, W.J. The Family (2nd ed.) New Jersey: Prentice-Hall, Inc.3 1964
- ✚ <http://www.yourarticlelibrary.com/family/disintegration-of-joint-family/47470/> date 9/2/2015
- ✚ Nicholas Abercrombie, The Penguin Dictionry of Sociology, 4th Edition, Bryan S Turner Published by Penguin group2000.
- ✚ <https://books.google.co.in/books?isbn=8176252271AKumar-2001> date10/2/2015.
- ✚ The nuclear family is on the decline in India, John Samuel Raja D, qz.com, Jul 6, 2014.

ANITA DESAI'S FASTING FEASTING AS A RESERVOIR OF PAIN: A SUBALTERN PERSPECTIVE

Savita Sardar Pardeshi

MA B. Ed (English)

Aurangabad

(MS) INDIA

Abstract:

This paper explores the subaltern perspective in Anita Desai's novel Fasting, Feasting, focusing on the intricate portrayal of pain and suffering experienced by marginalized characters. Through the lives of Uma and Arun, Desai delves into the socio-cultural constraints and gendered expectations that shape their existence. The novel vividly depicts the oppressive structures of a patriarchal society, highlighting the silent suffering and resilience of its subaltern characters. By examining the nuanced representation of their inner turmoil and external struggles, this study aims to uncover the layers of suppression and confrontation embedded in Desai's narrative. To a long extent, it can be seen that her novels present the characters' agony due to the feeling of oppression, marginalization, and gender discrimination. Anita Desai's writing emphasizes the societal and cultural effects leading to pain in the characters' lives. The present paper deals with the analytical study of her most popular novel Fasting Feasting. It is an indicator of the clash of different cultures which unknowingly presents the reality of a woman's life and how she is considered other in India and foreign countries like America.

Keywords:

subaltern, patriarchy, oppression, marginalization, gender discrimination

Introduction:

Being an acclaimed Indian novelist; Anita Desai has crafted a diverse array of novels that summon readers into the distinct landscape of otherness present in the life of the characters. The analysis underscores how Fasting, Feasting serves as a poignant commentary on the broader issues of gender inequality and social injustice, offering a profound understanding of the subaltern experience in contemporary

Indian literature. This research employs the lenses of subaltern studies to unravel the agony of life. An Indian-born fine fiction writer in Indian English Literature living abroad and teaching in various renowned universities outside Indian territory; Anita Desai focuses on the existential dilemma of human beings leading pain in their life through her prominent novels. Desai is famous for addressing women's experiences in the domestic realm especially those associated with middle-class, living in urban areas, setting the theme of her works in post-colonial India. She encounters discrimination and social prejudice and, suffers a distorted sense of Identity. Anita Desai successfully draws a painful portrait of tragedy by using various literary devices like different images, symbols, metaphors, and myths bearing the interior region of human sight and suppressed desires, which are under the situation's demand. The multifaceted landscape of the writing of Anita Desai weaves with the profound insights of subaltern theory and the novel Fasting Feasting itself shows paradox through its name as the terms fasting and feasting used in the title of the novel have opposite meanings. Fasting shows lack of food, and hunger whereas feasting means a lot of food. Fasting Feasting presents the story of two families from different countries and societies. One family is Indian whereas another is American. In the novel, the common themes are present in both families. Patriarchy is the first common theme which is described very well in the novel, then another is gender discrimination followed by oppression and marginalization.

Methodology:

The present paper research methodology employed in this study combines qualitative analysis and literary criticism to explore the thorny back-and-forth of Indian women's narratives, subaltern theory, and the literary

brilliance of Anita Desai's work, specifically focusing on the novel *Fasting Feasting*. The qualitative analysis involves a detailed examination of the characters, particularly Uma, Anamika, Mira Masi, Mamma, and Mrs. Patton utilizing the major themes of subaltern literature. The novel deals with the various themes of subaltern theory like oppression, marginalization, gender discrimination, inferiority complex, etc. One can easily understand the narrative in the novel through the subaltern theory. The female intellectual has a confined task that she must not disown with a flourish. The research study follows the APA style manual for the references. Literary criticism is used to dissect the narrative structures, linguistic elements, and symbolism, and provides an insight into the broken desires and conflicts of characters caused by subordinate conditions.

Discussion:

The heart of this research lies in exploring the pain in Anita Desai's *Fasting Feasting*. The lack of love and deprivation, isolation and alienation, suppression and subjection, and submission and silence characterize the lives of the subaltern, even when they battle to rise, they feel restrained and overpowered by their subject positions. So, this ultimately creates a tragic situation in the lives of the novel's characters, further leading to a reservoir of pain.

Before inferring the pain in the novel let's have a glance at the story. It revolves around the lives of two families, the Indian family consists of characters like Uma, Aruna, Arun- these are siblings, their Mama and Papa, cousin Anamika a daughter of Lily auntie and Bakul uncle. The other family has Mr. and Mrs. Patton, and their son Rod and daughter Melanie. It is a perfect portrayal of a patriarchal society in which the father is the main figure of the house and who leads every decision in the house. The mother has less importance and daughters are deprived of their basic rights. The pain in the novel can be studied through the following themes....

Oppression:

According to Oxford Language Dictionary Oppression can be defined as- a prolonged cruel or unjust treatment or exercise of

authority. In the novel Uma got such a unjust treatment as she was made to leave her education in order to look after her younger brother. Though she was not bright in studies yet, she had a fond of education, and studies but she always offered households from her Mama and Papa, to be a pure domestic lady in the future. All her desires were oppressed.

Gender Discrimination:

The story is set in 1970 and in those days gender inequality was common in families. The reason behind those thoughts was women were housewives and men were the ones who brought home the bread. It was believed that boys would earn and take care of their parents in their old age and boys are considered as a treasure of wealth. In the novel, Uma is the primary figure facing gender discrimination. Where Uma was made to leave her education early of her age, because she was a girl, due to stereotypical thinking of her parents, she was pressured by her parents to look after the newborn baby brother and household chores. Arun her brother is forced to study, he is sent to a foreign for further studies. The other girl Anamika in the novel was a cousin of Uma who had win the Oxford scholarship, but was not sent to a foreign because she was a girl and her parents consider this scholarship would be a badge in finding the right match for her.

Marginalization:

According to Encyclopedia.com marginalization comprises those processes by which individuals and groups are ignored or relegated to the sidelines of political debate, social negotiation, and economic bargaining—and kept there. In the interconnected world of the 20th century, the issue of marginalization remains a pressing concern. Homelessness, age, language, employment status, skill, race, and religion are some criteria historically used to marginalize. Women are subordinated to men all over the world. The novel is set in the 1970's so it was a period when a woman had no value. In Indian society, a woman without a man is considered incomplete. In the present novel, Miramasi, another character is introduced as a widow woman, who is abandoned from all happy events, and sacred ceremonies. This makes her feel the

marginalized state. Therefore, to stay away from all these painful experiences she accepts a spiritual journey and often goes on pilgrimages, even Uma joins her on a pilgrimage to get rid of her familial responsibilities. Here it can be seen that Uma and Miramasi both are marginalised. Uma represents the "other" in the traditional notion of Indian femininity. In many ways, Uma represents how traditional Indian society views women that do not conform to the immediate reality of marriage.

She has wreathed the garland of novel, Fasting, Feasting with different flowers of themes, gender discrimination in family, Quest for identity, etc. Gender bias in family creates a strong impact on the progress of women. Mostly, parents underestimate girls and overestimate the boys. The needs of the boys are considered of higher regard than those of women.

Conclusion:

To conclude we may say that the themes of the novel Fasting Feasting likewise oppression,

marginalisation, and inferiority are the key themes of subaltern theory which are often in the postcolonial period. This is the wonderful tail of a tragedy that sets the painful and frightening life of the characters before the readers due to their experience as 'other'.

References:

- ✚ Barry, P. (1995). *Beginning theory: An introduction to literary and cultural theory*. Manchester University Press.
- ✚ Desai, A. (1999). *Fasting, feasting*. London: Vintage.
- ✚ Dhawan, R. K. (2001). *Indian women writers*. New Delhi: Prestige Books.
- ✚ Millett, K. (2000). *Sexual politics*. Chicago: University of Illinois Press.
- ✚ Pathak, R. S. (2003). *Indian English literature: Marginalized voices* (A. K. Singh, Ed.). New Delhi: Creative Books.
- ✚ Subashini M. K. (2023). *Gender Discrimination in Anita Desai's Fasting Feasting* LITERARY MUSINGS (20 VOLUME 1, ISSUE 1)

ADDRESSING SOCIAL WORK CONCERNS THROUGH BINARY OPPOSITIONS IN ARTHUR MILLER'S ALL MY SONS

Dr. Nandita Mane

Associate Professor,

Department of English,

Matru Sewa Sangh Institute of Social Work, Nagpur

Introduction

The contrast between the traditional and the modern world is seen in the freedom given to the individual in the modern world. A key signifier of the modern world has been the autonomous place given to individual action and desires. But an implicit conflict is built into this modern world-view because the exercise of these actions and desires is bound to differ from individual to individual. This conflict is due to the differences in the opinion and action of the two individuals. Understanding life and making it meaningful emerges from the conflicting and cooperative attitudes and behaviors between individuals. This paper explores such a conflicting situation in Arthur Miller's play All My Sons. This paper straddles two subjects: Social Work and English Literature. It is divided into the following Sub-Sections

Objective of the paper

This paper examines a conflicting situation in Arthur Miller's All My Sons. This classic was written during the World War II and centered on the great American dream; a dream which pays complete homage to the acquisition of material wealth. The central theme of the play is the realization of the difference between living for self and living for society. The realization of the difference is important because it leads to committed individuals willing to make sacrifices.

This play is a classic in English literature and it resonates with concerns which are also common to the profession of Social Work. They are central to the Social Work Area titled Working with Individuals and Families whose defining element is the individual's understanding of the predicament they are in and the possible ways of resolving these predicaments. This play beautifully depicts the complex inter-connections between a family and the larger world they live in, an

understanding of the dilemmas faced by the individual and the ways for resolving these dilemmas.

The Plot:

The play All My Sons revolves around death: the death of 21 pilots in a plane crash. An inquiry brings forth the fact that the plane crashed because of faulty cylinder heads supplied by the Keller/Deever factory. Joe Keller is acquitted because of the influence he commands. The blame falls on Steeve and he is imprisoned. For Steeve the misfortune is doubled because his own children believe in the accusations made against him and distance themselves from him. This misfortune is not accidental. It is orchestrated: Steeve is victimised. How was this orchestrated? The defective cylinder head is brought to the notice of Steeve by the night foreman of the factory. Steeve immediately calls Joe. Joe cleverly stays away on the pretext of being down with flu and instructs Steeve to weld and cover up the cracks and send them to the army. Steeve objects and much against his will he is persuaded by Joe to weld and ship out the defective cylinder heads. Joe convinces Steeve that he would take all responsibility for this decision. In the court Joe denies all responsibility and Steeve goes to jail. How does Miller the playwright bring out the truth? This is done by the younger generation as the play unfolds. It is done through George, the son of Steeve. Over the dinner table there is a confrontation between George, and Joe Keller who blames Steeve for being cowardly. In this confrontation, Chris Keller the son of Joe Keller also supports the father by blaming Steeve. During dinner the conversation by chance turns to Joe's robust health. Joe has a reputation of never being ill in his life. During this conversation, George cleverly reminds Joe of his flu when Steeve had phoned him on the fatal day. Then the truth comes out. Joe admits

his guilt and Chris Keller is shattered. Chris is terribly angry giving rise to a conflict between father and son. This conflict leads to a further tragedy. Joe commits suicide.

What is the real problem with Joe Keller? Can he not distinguish a right action from a wrong action? Miller the playwright says that the real problem is that Joe has no connection with his living world. He is not a member of the human race. He is just a function of the production system. So deep is the impersonality of this system that Joe's action is divorced from his personality. Miller here brings in the idea of 'unrelatedness' which is a complete anti-thesis to the interconnections between and among people, culture and nature which together constitute the human race.

The Structuralist Approach:

The play can be approached in the framework of structuralism. The plot moves from the micro level to the macro level. This three-act structure takes us from the family level to the world at large.

Act one introduces the nuclear family of Joe Keller living in their comfortable home in an American suburb. This material comfort is a contrast to the tragedy of the Keller family- the loss of their son Larry [in a plane crash?] In addition to this tragedy is the imprisonment of Steeve over an issue in which Joe Keller is acquitted. It creates friction between the characters though it is subdued and below the surface.

In Act two as the issue of Chris and Ann's marriage arises, the conflict takes a sharper edge. The climax occurs when Kate accidentally reveals that Joe Keller is responsible for Larry Keller's death. Chris reacts sharply to it.

Act three shows the argument moving from the family level to the wider societal level. Miller the playwright shows the binary oppositions in the arguments between the two characters - Joe Keller and Chris Keller. This dramatic conflict is presented through the paired opposites of the character Chris and Joe. Meaning emerges in the contrast between these viewpoints.

Literary Concerns: Binary Oppositions - Contrasting Joe Keller and Chris Keller

Miller has contrasted Chris with Joe. Strikingly it is Chris the much younger person who demonstrates a conscience and is sensitive to the world around. A supposedly much older and matured Joe is depicted as a person of limited sensitivity. What makes Chris such a sensitive person? The destruction Chris saw while serving in the Second World War brought home to him the sense of responsibility which each human being has towards the other. The death of fellow soldiers brought home to him the compelling need for a broader vision of human life. This also brought in a feeling of revulsion for people making money.

They didn't die; they killed themselves for each other. I mean that exactly; a little more selfish and they'd've been here today. And I got an idea- watching them go down. Everything was being destroyed, see, but it seemed to me that one new thing was made. A kind of - responsibility. Man for man. You understand me? - to show that, to bring that onto the earth again like some kind of a monument and everyone would feel it standing there, behind him, and it would make a difference to him. (Act I)

Was it just the death of a fellow-soldier that makes Chris Keller so humane? So caring? As Chris very tellingly points out that they did not die: they were killed. If they had been a little more selfish they would have been alive today. Did everything die with this death and destruction? Something new emerged. A new idea came; that human beings have a responsibility for each other. With this realization comes other realizations also. Chris is able to drive a car or open a bank account because someone out there sacrificed his life for Chris. This was a sacrifice of love and this sacrifice demands that each person has to be little better than otherwise. Blood has been shed so that the living can live peacefully.

I felt wrong to be alive, to open the bank-book, to drive the new car, to see the new refrigerator. I mean you can take those things out of a war, but when you drive that car you've got to know that it came out of the love a man can have for a man, you've got to be a little better because of that. Otherwise what you

have is really loot, and there's blood on it. I didn't want to take any of it.

Chris Keller's apprehension about the many dealings of his father, Joe Keller turns to shock when he sees his father justifying all the illegal dealings. Joe has his justifications. He is in business and survival in business demands that all actions are justified. He also claims that he never expected the faulty cylinder - heads to be installed and was planning to replace the faulty parts. The tragedy for Joe Keller is that the risks he took was for his son Chris and for his family.

I am in business, a man in business; a hundred and twenty cracked and you are out of business, you got a process, the process don't work you are out of business; you don't know how to operate, your stuff is no good; they close you up, they tear up your contracts, what the hell's it to them?... I did it for you, it was a chance and I took it for you. I am 61 years old, when would I have another chance to make something for you? (Act II)

Chris Keller argues –

What kind of a man are you? Kids were hanging in the air by those heads. Where have you come from? For me - I was dying every day and you were killing my boys and you did it for me?

Chris brings the argument at a larger level. The argument moves from a single family to the world as a global family.

.....What is that, the world – the business? What the hell do you mean, you did it for me? Don't you have a country? Don't you live in the world? What the hell are you? You are not even an animal, no animal kills his own, what are you? (Act II)

Joe fails to understand Chris' view. Joe feels that Chris has become a spoilt person because he never had to work hard to make money. For Joe the only concern is his family and this justifies all his actions. He blames Chris for being uncomfortable because he had too much money and challenges him to give it away. The rift between father and son deepens.

The climax occurs when Chris gets hold of Larry's letter which reveals his feelings about his father's involvement in the scandal. Unable to live any more with it, Larry commits suicide.

Chris reads out to Joe the contents of the letter

–

Every day three or four men never come back and he sits back there doing business.

The letter transforms Joe. He finds it difficult to cope with the truth and finally realization dawns on him.

He says –

Sure, he was my son. But I think to him they were all my sons. And I guess they were, I guess they were.

The letter written by Larry opens up the doors of realization of Joe's conscience. Finally, he is able to see his son in all the other soldiers who died in the tragedy. He is able to see the world as his family.

Relating Literary Concerns to Social Work Concerns: Binary Oppositions and the Social Work Area of Working with Individuals and Families:

Binary opposition is the system by which, in language and thought, two theoretical opposites are strictly defined and set off against one another.

1. It is the contrast between two mutually exclusive terms, such as on and off, up and down, left and right.
2. The views of Chris Keller and Joe Keller are set off against one another. Their views are completely in contrast with each other. Though they are father and son yet they do not share the same ethics and morals. One represents good while the other evil.

This binary framework from English literature can be studied and related to a key Social Work area titled 'Working with Individuals'. This area discusses the dilemmas which individuals face in the transition from tradition to modernity. A critical area of this transition is the divided loyalties between the traditional values and the modern values faced by individuals in this phase. Joe Keller the traditionalist has loyalty only to his family. Chris Keller his son who has experienced the horrors of war has much broader loyalty. They are to the human race. That is why Arthur Miller has All my Sons as his title. Social Work as a profession attempts to bridge the gap between traditional primordial

loyalties and to a modern world of human beings.

The principle of working with individuals can be studied with the background of binary oppositions. An individual can be approached by studying the group to which he belongs. It can be understood better if there is a survey of such oppositions present in society and find out whether social workers can remove these oppositions. Binary oppositions are deeply embedded in society. Since literature portrays life and society literary texts can be used as a tool to study the binary oppositions present in the characters. These characters portray human predicament which will enable social workers to find ways of social intervention.

Joe, the father, realizes his mistake when he is confronted by his son who contradicts him at every step. The oppositions in their characters are brought forth and are dealt with only through confrontations. These confrontations are possible only when the conflicting areas become visible.

The use of binary opposition in literature is a system that authors use to explore differences between groups of individuals, such as cultural,

class or gender differences. Authors may explore the gray area between the two groups and what can result from those perceived differences. Such gray areas need to be explored by the students of social work while studying and working with individuals and families. .

Reference:

- ✚ Centola, Steven R. All My Sons. The Cambridge Companion to Arthur Miller. Ed. Christopher Bigsby. Cambridge, 1997.
- ✚ Miller, Arthur. Collected plays. Allied Publishers Private Ltd. 1957
- ✚ Smith,G.(1996). "Binary opposition and sexual power in Paradise Lost." Midwest Quarterly 27 (4): 383 (https://en.m.wiki/Binary_opposition)
- ✚ (Baldick,C 2004. the concise Oxford Dictionary of literary terms, viewed 8 March 2011, (<http://www.highbeam.com/doc/1056-binaryopposition.html>)
- ✚ (https://en.m.wiki/Binary_opposition)
- ✚ Study.com/academy/.../binary-oppositions-in-literature-list-of-examples.html

GENDER DISPARITY AND PORTRAYAL OF WOMEN IN INDIAN FICTION

Dr. Aachal Mundafale

Assistant Professor

Matoshri Anjanabai College of Social Work Narkhed

Abstract:

Gender inequality acknowledges that men and women are not equal and that gender affects an individual's living experience. Feminist analysis is a system of thought that analyses the world through the experience of women as subject. Literature and inequality have close intimacy with each other and therefore many feminist writers uphold their cause of womanhood through their works. These writers depict the struggle of female protagonist against patriarchal society, traditional order, custom, system and gender inequality. The present paper is an attempt to study the works of Anita Desai, Manju Kapur and Bharati Mukherjee from a feministic perspective highlighting the gender disparity and patriarchal influence on the female protagonists.

Keywords:

gender, discrimination, patriarchal, tradition, feminine, conscious, organization

Introduction:

Indian women novelists have been presenting women as the center of concern in their novels. A women's search for identity is a recurrent theme in their fiction. Anita Desai, Bharti Mukherjee and Manju Kapur all suggest that a married woman's work is not as a housekeeper and child bearer but to do something more. Through their female protagonists they offer a frontal challenge to patriarchal thought, social organization and control mechanism by their inner potential as individuals and their desires to attain personal recognition. Through rich storytelling and character development, their novels effectively portray the gender dynamics of a transitional society. They criticize societal expectations that limit women to the role of guardians and protectors of traditional values, limiting their potential for personal and professional growth. Their works reflect the

broader issues faced by women in a post-colonial society where a legacy of gender bias persists despite efforts to modernize and progress.

Manju Kapur, an award-winning writer, recapitulates how a woman is denied all the opportunities to realize her social freedom in a patriarchal set-up. Thus, she represents the bleak past of Indian women who were not given any voice to assert their rights. Viewed from this perspective, her novels appear to be a document of resentment wherein the subdued, snubbed and subjugated woman registers her protest and rebellion against the prevalent male chauvinism. Her female protagonists are mostly educated, aspiring individual, caged within the confines of a conservative society. The novelist portrays her protagonists as a woman caught in the conflict between the passions of the flesh and a yearning to be a part of the political and intellectual movements of the day. She narrates her female protagonist as a victim of biology, gender, domestic violence and circumstances. She thinks that, there is a man within every woman and a woman in every man, when manhood is questioned and womanhood is fragmented. She desires to prove through her woman protagonist that, "A woman should be aware, self-controlled, strong-willed, self-reliant and rational, having faith in the inner strength of womanhood. A meaningful change can be brought only from within by being free in the deeper psychic sense".¹

Manju Kapur's *Difficult Daughters*, published in 1998, is the story of a young girl's desires and the existential frustrations of a second wife and the dilemma of being rejected by her own parents. The search for control over one's destiny, surely the key theme of *Difficult Daughters*, refers to the independence aspired to and obtained by a nation, but also to the independence yearned after by a woman and

member of that same nation. The novel explores the question of women's identity and subjectivity in context of the cultural and political formulation of a nation-in-process, through the tempestuous life history of its female protagonist Virmati. As the novel progresses it is realized that how self-assertiveness often leads to defiance, and how rebellion against the accepted norms of society may prove hazardous at times. The norms of society are always formed and have been dominated since ages by the patriarchal order. As stated by Irigaray, the beginning of patriarchy represents man as the legal head of the family or state, clubbed with the weakening of the female-female bond and especially the dissolution of the mother-daughter relationship. "This relationship was destroyed to establish an order linked to private property and to the transmission of possessions within a male genealogy. Such a system ensured that property and children belonged to the same genealogy."² This factual frame work forms the texture of the novel and it is woven around a Punjabi family consisting women of consecutive three generations. The novelist has chosen the aspects and prospects of life in a joint family, the problems of women in male-dominated society, their love and longing, and some dominant male issues.

After a number of vicissitudes, including a period as a school principal in a small Himalayan state, Virmati finally marries the man she loves (or thinks she loves), and returns to Amritsar to live with him. However, he refuses to leave his first wife, and the consequences for Virmati are harsh indeed; she ends up being marginalized by her own family and despised by her husband's. The hardship and suffering involved in fighting against an established order, the shattering experience of rejection by her family on becoming the second wife of the Professor, and the resultant alienation from society forms the basic theme of the novel.

Anita Desai, an eminent writer, delved deeper into the issues women face in patriarchal societies and the complexities of their experiences. Her exploration of gender roles, social expectations, and the constraints placed

on women became increasingly evident, reflecting her desire to shed light on these pressing issues. She masterfully portrays the struggle of female characters as they cope with traditional roles and social norms. With her prose and intricate character development, she highlights the limits placed on women's autonomy and the stark inequalities they face. Her stories serve as powerful critique of patriarchal system and also highlight women's resilience and determination in the the face of adversity. Desai's handling of feminist themes goes beyond mere criticism, it offers a differentiated exploration of the ways in which women seek empowerment within social constraints. Her characters defy stereotypes and defy the status quo by reflecting the different ways in which women assert their free will (Poonacha 21).

Her novel *Fasting, Feasting*, is also a compelling exploration of gender bias in the context of traditional Indian society. The novel is a vivid depiction of the stark differences in experience and treatment of male and female characters, shedding light on oppressive social norms that perpetuate gender discrimination. Set in both India and the United State, *Fasting Feasting* juxtaposes the lives of two sisters, Uma and Aruna, to highlight the stark gender inequalities that prevail in their worlds. Uma, the eldest daughter, is limited to her traditional role as a caregiver within her family home in India. Her life is marked by unfulfilled dreams, disabilities and the burden of family responsibilities. From adolescence, Uma is trained to suppress her desires and aspirations, subject to strict expectations and control from her parents. Her freedom is compromised as she is forced to perform household chores, meeting all the needs of her family without any recognition of her individuality (Misra 50).

On the contrary, Aruna a younger sister living in the United States, is trying to break free from the shackles of gender norms, striving for education and independence. However, even in a freer environment, Aruna faces her own set of challenge. She struggles with her host family's expectations and must navigate the complexities of American cultural norms that often conflict with her own native American

heritage. Despite her efforts to assert herself and embrace her individuality, Aruna's experience in the US is marked by isolation and a sense of cultural displacement. The novel delves into fasting and feasting as metaphors for the contrasting lives of the two sisters. Uma's life is characterized by "feasts" as she is burdened by the demands placed on her and her role as a dutiful daughter. She is preoccupied with her family responsibilities and her existence revolves around meeting the needs of others. In contrast Aruna's life in the US is characterized by "fasting" as she yearns for personal fulfillment, independence, and a sense of identity outside of her gender (Misra 59). The novel also deals with the concept of marriage as an instrument of social control. Uma's arranged marriage becomes emblematic of the transactional nature of such unions, where women are often traded in order to maintain family unions. The power dynamics in these marriages further perpetuate gender bias, as women are expected to conform to their husband's families and conform to their identities.

In the novel Anamika also encounters male domination, patriarchal ideologies and surrenders her life at the hands of heinous system of dowry. She is very polite, pretty, sober, intelligent and brilliant girl. She wins a scholarship to Oxford but doesn't get an opportunity to go abroad to study. She is oppressed in her in-law's house and because of this oppression, she has a stillborn child. "Anamika was beaten regularly by her mother-in-law while her husband stood by and approved- or at least, did not object" (71). She has no existence of herself. She was a devoted daughter and now a devoted wife and daughter-in-law. She does only for the family throughout the whole day. But Anamika's parents have no concern for her. It is believed in the Indian community that once a girl is married, she can't return to her parents's home. She has to tackle the situations considering it as her own destiny. Uma's mother says for Anamika, "How can she be happy if she she is sent home? What will people say? What will they think?" (72). Initially, she tries to sustain herself to all domination, oppression, harassment and abuses

but finally when she finds no use of life, she ends her life by committing suicide like other characters of Anita Desai.

Bharati Mukherjee's women encounter self-division, alienation even madness as they seek to define a new in their transition from the old world to the new world. Her novels furnish examples of a whole range of attitudes towards the importation of tradition. In her writing she emphasizes on the issues in the context of patriarchy, inter-religious marriage, family bond, male-female bond, co-existence of past and present in the socio-political facts. She writes about joint families, the vacillation of people and their relationships, as well as the subtler points of self-deception in a tradition-soaked society.

The novel *Jasmine* is an account of adaptation and not a defeat. First introduced as the saucy heroine of a short story and later made, with modifications, the protagonist of a frontier novel, *Jasmine* is not only typically Indian but is shown harbouring a desire for independence and a respect for success that appear incongruous in her Indian setting of poverty, gender-discrimination and rigid social conventions. *Jasmine's* yearning for these from early childhood mark the beginning of her struggle for self-actualization or the realization of her cherished ideals. She leaves her country in search of her dreams and this migration or "cultural transplant" leads to a crisis of identity and a final reconciliation to the choice.

The simple village girl, Jyoti, renamed *Jasmine* in Bharati Mukherjee's *Jasmine* reveals socio-psychological traumas relating to the life of an exile or expatriate. She is born eighteen years after partition. Her family is from Lahore and has aristocratic connections. However, with the division of Punjab and their forced migration from Lahore to Hasnapur, they became simple peasants. *Jasmine* has already inherited a tradition of exile and migration from her family. Born as Jyoti to a man driven from his affluent house in Lahore to a life of ignominious poverty in the remote Punjab village Hasnapur during partition riots, *Jasmine* has early acquaintance with the heart-wrenching agony of people uprooted from their homesteads. Resigned to her supposedly

inferior status in society for the sin of being born a girl, and constantly made aware of her misfortune as a dowry less daughter, Jyoti has an uneventful childhood. She is presented as an unlucky child, born female, too late to profit from her beauty. She is born in a family of nine children, as the fifth daughter, beautiful even at birth. Her mother reacts in the typical Indian way towards daughters and worries about where to get the dowry from for the fifth daughter. At seven, Jyoti is classified as a bright student and is especially good at languages including English. Her wanting to learn English is dimly perceived by everyone as her “wanting the world” (J.68). When she expresses her wish to be a doctor and to set up her own clinic, the whole family except her mother calls her mad. Her wild wish sets off the chorus, “Kali Yuga has already come” (J,52). The astrologer’s definition of Jyoti as nothing but “a speck in the solar system” (J,3) raises her voice in protest right from the beginning. Her demonstrations of duty toward her parents and her hopes for love and marriage, however, establish Jyoti as the novel’s representation of a traditional Indian daughter.

What is significant in case of all these female protagonists is that all this precipitate in a search for identity and a quest for the definition

of the self. Women’s passive attitudes make them willing agencies of domestic violence abiding by the rules and structure made by male authorities. They are trapped in male hegemony where they depend upon males socially, politically and economically. Anita Desai, Bharti Mukherjee and Manju Kapur advocate many faces of feminism encompassing agitation for equal opportunity, sexual autonomy and right of self-determination. The subtle but sufficiently explicit manifestation of women’s dilemma of choice, struggle and survival provides to these writers an elevated pedestal from where they communicate the reality that transcends the parochial walls of gender.

Works Cited

- ✚ Chakravarty, Joya. *Indian Writing in English: Perspective*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2003.
- ✚ Desai, Anita. *Voices in the City*. Orient Paperback, 1992.
- ✚ Dhawan R.K. ed. “Introduction: The Fiction of Bharati Mukherjee.” *Indian Woman Novelists*. Set Ghadially, Rehana, ed. *Women in Indian Society*. New Delhi: Sage.
- ✚ Kumar, Ashok. *Novels of Manju Kapur: A Feministic Study*. New Delhi, 2010

AN ANALYSIS OF RETAIL PRICE HIKE IN 2023: CAUSES AND REMEDIES

Akash S. Meshram

Assistant Professor, Faculty of Commerce

N.H. College, Bramhapuri

profakash123@gmail.com

Abstract

In 2023, we saw major rises in retail prices around the world. This wasn't just a small jump; it came from a mix of different problems, like supply chain issues, inflation, geopolitical conflicts, and the hurdles we faced while getting back on our feet after the pandemic. This paper looks into why these retail hikes happened in 2023. We'll also think about what we can do to help lower increases. By checking out economic data, market trends, & how policies reacted, we hope to shine a light on what's causing inflation and suggest ways to handle price changes in the retail world.

Keywords:

Causes, Remedies, Conclusion

Introduction

Retail prices are what people pay for stuff. They matter a lot for how stable an economy is and how happy consumers feel. In 2023, many countries felt the pinch as retail prices went up significantly. In India, this was especially true for everyday goods and services. These increases raised worries about how affordable life is and how stable the economy truly is. Consumers noticed price jumps a lot, particularly with essentials like food, fuel, & housing. The retail price hikes in India weren't just happening without reason; they came from a tangled mix of local & global issues.

One big reason for rising prices in India was still feeling the effects of COVID-19. While things got better health-wise, the financial problems didn't fade away completely. Supply chain disruptions that started during the pandemic continued to mess with how easily goods were available and their costs. To make things tougher, there were also fewer workers and rising shipping costs that made it pricier for businesses to get supplies and deliver products. Inflation had a huge say in pushing up retail

prices too! Like many places around the world, India saw inflation rise because of climbing costs for important resources—especially energy & food. Higher crude oil prices played an outsized role here! They made transporting things cost more and businesses passed those extra costs onto consumers. The Indian rupee also lost some strength against other currencies which pushed up import costs even further. Geopolitical issues & choices made at home affected retail prices too! International conflicts and trade disagreements changed how available key goods were. Plus, local troubles like changing agricultural output due to unpredictable weather led to ups and downs in food prices. In short, India's experience with soaring retail prices in 2023 shows how tricky it can be to find balance after a pandemic in our interconnected world. Figuring out what caused these price jumps & coming up with smart ways to fix them is super important if we want economic stability while keeping Indians' wallets safe!

Research Methodology

In this study, we use a descriptive research design to look into the retail price increases in India during 2023. Our goal is to understand why these price hikes happened, what effects they might have, and what possible solutions could help. Since the research is quite broad, we rely on secondary data sources. These give us a clearer picture of what's inflation in retail prices. Secondary data is really important for our work. It helps us analyze existing trends & patterns thoroughly. The sources of this data include Government Reports, Industry Reports, Academic Journals, and Research Papers. Global insights help us understand how things like commodity price changes & problems in the global supply chain affect retail pricing in India. This way of researching gives us a clear method to understand the retail price jumps in

2023. By using secondary data and gathering information from various trusted sources, we aim to provide a complete analysis of what's leading to these price increases.

Causes of Retail Price Hikes in 2023

➤ **Supply Chain Disruptions**

In 2023, retail prices in India jumped a lot. One big reason was the disruptions in both global & domestic supply chains. These issues created a chain reaction, which made things cost more for businesses, and then customers felt the pinch too. To really get why prices went up, it's very to understand these supply chain problems.

Global Supply Chain Challenges

Transportation Bottlenecks: Ports worldwide, including major ones in Asia, Europe, and North America, were super congested. Ships and containers were stuck due to backlogs. This situation caused delays for getting goods as expected! For retailers, this meant longer lead times & higher costs. In India, items like electronics, automotive parts & fancy luxury goods cost more because of higher import charges.

Container Shortages: Since the pandemic began, there's been a shortage of shipping containers. This problem didn't go away in 2023 either. It made freight costs skyrocket and that resulted in imported goods costing way more. Indian businesses needing raw materials & finished products had no choice but to pass these costs onto consumers.

Energy Prices: Ongoing conflicts in Eastern Europe caused energy prices to go up & down all over the place. With fuel costs rising, transporting goods became more expensive both inside India & internationally!

Domestic Supply Chain Disruptions

Labor Shortages: The labor market had its own set of problems! Many workers didn't come back after the pandemic, especially in logistics & manufacturing jobs. This lack of skilled workers created delays and hiccups. It really pushed operational costs higher for retailers. In short, understanding these factors helps us see why retail prices felt like they were climbing so high this year! There are many moving parts at play that affect our wallets each day.

Infrastructure Constraints: India realized that the infrastructure needs especially in the transport by road and warehouse storage could not keep up with the growing demands of a recovering economy. The problems associated with a lack of modern roads, logistics, and limited warehousing capability put even more pressure on the system that that already had problems with efficient and cheap stock management for the retailers.

Agricultural Supply Chain Issues: Variations in weather, in particular early rains, drought and other factors affected agricultural productivity. This unfavorable situation in the supply side led to fluctuations in the quantities supplied of some basic foods, thus boosting the local food inflation rates. There was also the problem of inadequate transport infrastructure through which crops produced by agriculturalists in the rural areas could be transported to the urban markets resulting in high spoilage and costs.

➤ **Inflationary Pressures**

The inflationary pressures can be attributed to be a major influence in the increase in the retail prices seen in India in 2023. Inflation which can be described as the generalized rise in prices of goods and services militates against purchasing power and cuts down on direct cost of living. For the year ended 31st March 2023, India witnessed a spurt in inflation due to several reasons national and international, which translate into higher forms of retail prices in most organized sectors. This was mainly driven by inflation, which was, in turn, caused by a number of factors including.

Global Commodity Price Increases

Crude Oil Prices: The global oil prices rose because of unrest in the globe where conflicts impacted the supply such as the wars in Eastern Europe, and production cut offs by some oil exporting countries. Hence the price of fuel, which is an important input in transport and manufacturing, rose significantly. The increase in fuel price has ripple effect along the value chain because the cost of moving goods and raw material shoot up. A desired effect of this increase in operational costs was the transfer of those costs to the end-user with consequent

inflation of retail prices for just about everything.

Food Commodities: Global food prices rose mainly for staple foods as measured by prices of wheat, rice as well as edible oils where supply chains were disrupted by measures to contain the virus, or affected by unfavorable weather conditions; or where their exports were banned by the producing countries. This in fact, came to haunt India, which relies on imports for a healthy part of its edible oil as well as other food commodities and the consequence was inevitable higher prices in the retail outlets.

Raw Material Costs: There are also purchase price increases in year 2023 for some key material inputs, such as steel and aluminum due to limitation of supply and demand globally. This current account deterioration led to an increase in the general price level and the manufacturing cost of automobiles, constructions, Electronics, and other related products, and hence called for higher prices of the final products.

Monetary Policy and Inflation

India's monetary policy in response to inflationary pressures played a crucial role in the retail price hikes: India's monetary policy in response to inflationary pressures played a crucial role in the retail price hikes:

Interest Rates: However, to curb inflation, the Reserve bank of India (RBI) had to follow a policy of ever rising interest rate policies during the course of 2023. On the same note, while intended to lower levels of inflation by dampening spending and borrowing, higher interest rates mean added costs of credit for organizations. When it comes to borrowing, cost of funds increases and to be able to meet their funding needs, firms absorb these extra costs by charging more for their products.

Money Supply: The various expansionary measure during the period the pandemic hit the world, which entailed fiscal loosening, eventually led to an increased money supply in the economy. Suddenly, through the fiscal policy, more money was around in the economy, and the demand for produced goods and services rose beyond capacity, hence demand-pull inflation. This scenario led to high

the retail prices due to increases in demand and costs of inputs within the business sector.

Wage Inflation

Labor Market Tightness: Manufacturing sector along with services and technology saw increased demand for labor as the Indian economy slowly and gradually came back to normalcy than the period of the pandemic. When demand rose sharply so did the lack of skilled people to fill the job, this spurred very high wage increases especially for urban counterparts. Higher wages, which was good for workers, puts up the cost of products and services hence inflation which business transfer to consumers through price hike.

Impact on Service Sector: There was inflation in wages in the service industry especially in the retail, hospitality, and healthcare since there was competition for limited workers. This led to higher operating expenses and the passing of those cost to consumers through expensive charges on dining services, healthcare and personal products and services.

➤ **Geopolitical Tensions**

Russia-Ukraine Conflict: The Russia and Ukraine war disrupted the supply chain, and energy was severely affected throughout the entire world. India is a major importer of oil and gas; therefore, the fuel prices went up, transportation costs went up and in effect, various retail prices went up as well.

Global Trade Restrictions: Restrictions imposed on Russia and reciprocal actions resulted in a number of logistic knots in international trade. Some of the essential goods badly affected were cereals and fertilizers that in turn forced the prices of agricultural products in India to go up. With increased costs for inputs, the price for food items to end consumer goes up as was evidenced in the analysis.

Currency Fluctuations: Global currency volatilities were caused by geopolitical risks. The domestic currency. The Indian Rupee also declined against the U. S. Dollar which in turn led to an increase in the import bills. Since India was heavily import dependent for most of its needs this resulted in the increase in prices of many consumer products.

Energy Crisis: This was due to fluctuations in global oil prices because of geopolitical crisis

in the Middle East and other oil –producing areas. Since Indian economy was faced with the double blow of soaring global prices of crude oil and a weaker rupee, the differential pulled up the domestic fuel prices which go a long way in determining inflation. Rising cost of energy impacted manufacturing and transportation making this roll on to influence retail prices.

Global Food Security Concerns: The Russia Ukraine war also led to less supply of grain across the world since both countries are some of the leading exporters of wheat and other grains. India especially due to dependence on imported foodstuffs saw price of those commodities surge and filter up higher retail rates.

Cures for the prevention of Retail Price Hikes
 Any attempt to put down issues of inflation affecting retail prices in India in 2023 will need to be a multifaceted approach because inflation has factors that are geopolitical, economic, and domestic in origin. Here are some potential remedies:

1. Energy Sector Reforms

Diversification of Energy Sources: Minimizing the reliance on the imported oil by going for increasing the investments for the renewable energy resources such as solar energy, wind energy, and hydropower. This can assist to ensure a stable energy price and minimizes the exposure to fluctuations in the world market prices of oil.

Strategic Oil Reserves: Increasing the storage capacity of crude oil in India to provide a hedge against small sudden fluctuations in the international petroleum prices.

2. Supply Chain Optimization

Strengthening Domestic Supply Chains: Promoting local manufacturing and supply instead of relying on imported products can prevent the effects of supply chain disruptions. This include spending on home grown industries and enhancing on logistics and transport facilities.

Logistics Infrastructure Development: The cost of transportation is directly affected by the availability and usability of transport infrastructure and the efficiency of supply chain transport systems; Efficient transportation therefore decreases product cost

because costs are passed on in terms of higher prices.

3. Monetary and Fiscal Policies

Targeted Subsidies: Huge subsidies targeting the poor individuals, direct cash transfer can be useful to balance the increased prices of the basic necessities of life. For instance, providing subsidies to basic food hampers, fuel, or electricity in the homes of the needy.

Monetary Policy Adjustments: The Reserve Bank of India (RBI) can conveniently adjust interest rate to curb inflation but not at the expense of the economy. A wage-price spiral is best avoided by making sure that inflation expectations are firmly grounded.

4. Agricultural Sector Support

Boosting Agricultural Productivity: The use of new technologies in farming and in processing of foods, water facilities and hybrid seeds can assist in growing food production and reduce the rates of importation, hence helping to check high food prices.

Efficient Distribution of Food Grains: Improving public distribution system since access to food grains by consumers through fair price shops Food Inflation can be weakened through combating food hoarding.

5. Trade and Import Policies

Reducing Import Duties: The ministry should reduce the import duties for the time being on such basic necessities that have recently registered high inflation in its retail market. This is particularly relevant to food stuffs such as edible oils, pulses and some categories of fuel.

Diversification of Trade Partners: An opportunity may also be created by the identification of new trade partners and diversification of sources of vital import from which one can be protected against shifts in geopolitics.

6. Market Regulation and anti-profiteering measures

Monitoring and Controlling Hoarding: Explaining issues such as: enforcing the existing laws against hoarding to deter organizations from creating artificial scarcity that leads to an increase in prices. They can also control the market by checking on some players

who engage in exercising that causes the prices to go up.

Price Monitoring Mechanisms: Enhancing and improving the method of supervising and regulating the prices of the essential commodities through proper authorities. This include formation of prices stabilization funds which can be utilized to engage in market interferences during escalated prices.

7. Consumer Awareness and Support

Promoting Consumer Awareness: Making the consumer conscious about inflation and its occurrence with the help of different strategies for cost control can also be effective. For instance; energy conservation, waste minimization, and the buying of goods in large quantities.

Strengthening Consumer Protection: Strengthening of consumer protection laws so that the use of price rise cannot be misleading to the consumer by other business strategies.

8. Long-Term Structural Reforms

Encouraging Digital Transformation: Innovative application of technology in the various sectors may cause costs to drop. The fight for quality by farmers as well as the Digital Agriculture Markets such as e-NAM can assist in obtaining standard prices as well as open up value chains.

Labor and Tax Reforms: Introducing changes in labor laws to enhance productivity, especially concerning taxation, that relieves pressure on the business, hence the price of goods and services.

Conclusion

That is why, the situation in 2023 pointed to a sharp increase in retail prices for products in India jointly with the help of external geopolitical factors and internal economic problems. Some of the top drivers to this inflationary process include the Russia-Ukraine conflict which affected the global supply chain and increases energy & commodities price. Especially the two basic products, the crude oil

and the natural gas experienced enhanced prices and this in one way or the other affected the prices for transportation and production of the fuel and this aided the retail prices. For instance, food inflation, which was still a huge problem, was as a result of the interruption of the global supply of basic commodities such as wheat and edible oils that include Ukraine and Russia among the exporters. As shown in the figure from data collected from the Press Information Bureau and other sources, the Consumer Price Index (CPI) in India was mostly above the comfort level of RBI for most of the year indicating persistent inflationary pressures.

Besides, domestic conditions include the unpredictable patterns of the monsoons also contributed to the rise in the prices of foodstuffs primarily agricultural ones. To this, the RBI reacted with monetary policy that involved increasing the repo rate to influence inflation, but the effects on retail prices were still high. All in all, the observed increases of retail price in 2023 can be attributed to the combined global and domestic factors making for a tough scenario for the consumption and policy-making. There was consensus on the importance of the need to undertake structural changes in supply links, the diversification of energy sources, and sound measures on monetary policy that must be deployed to sustain the current pace and to ensure that the price level is controlled in the future.

References

- ✚ "Inflation in India: Key Terms, Reasons, Impact, Remedies." MBA Universe, 2023.
- ✚ "Inflation in India: Latest Updates, Types, Causes, Effects, and Remedies." Testbook, 2023.
- ✚ "Geopolitical Tensions and Inflationary Pressures." Press Information Bureau, Government of India.

MAHATMA GANDHI'S PATH TO PEACE: A STUDY OF NONVIOLENCE, HARMONY, AND SOCIAL TRANSFORMATION

Archana Bobade/Shelke

Department of English

Dr. Panjabrao Deshmukh Arts & Commerce (Evening) College, Nagpur (M.S.)

archanashelke11@gmail.com

Mahatma Gandhi says,

“The Greatest power in the world is that of the Soul. Peace is its highest expression.”

This research work offers a methodical way to investigate Mahatma Gandhi's ideas on peace, covering his practical applications, philosophical underpinnings and worldwide influence. Gandhi's lasting legacy of advancing peace through nonviolence and social justice can be fully comprehended by adding more instances, historical context, and in-depth analysis to each part. Mahatma Gandhi was a fervent supporter of peaceful civil disobedience and a key player in India's fight for independence. His ideas on peace were closely related to his "ahimsa" (nonviolent philosophy) and his ideal of a peaceful society. This paper explores Mahatma Gandhi's profound philosophy on peace, examining how his principles of nonviolence, unity, and justice have influenced movements for social change globally. Gandhi's vision of peace transcends mere absence of conflict, emphasizing active engagement in nonviolent resistance, inner transformation, and societal harmony.

Keywords:

Ahimsa, Satyagrah, Vaishnavism, Moral Force, Sarvodaya

Gandhiji's philosophy of peace is firmly based in liberalism of courage and civic virtues. His ethics has own spiritual cast. To achieve peace religious ethics and cardinal virtues should be practiced. Human personality is a product of his thoughts, what he thinks, he becomes. So in order to be peaceful, one's thoughts should be pure. We can maintain peace with the help of prayers. Words used in the prayer can give us mental peace. Words have the power. According to Gandhiji health is real wealth and not pieces of Gold and Silver. So human being can live peaceful life by taking care of health.

Strength does not come from physical capacity. For strength “We must have ‘Power of soul’ i.e. peaceful soul. All strength comes from pure peaceful soul”, such soul gives us strength, tolerance, patience, Love etc. Gandhiji was a universal symbol of peace and tolerance. Peaceful mind is always positive which can prompt nonviolence. Peace can overcome violence and conflict. Peace begins with a smile. It gives us ability to handle conflict and be happy, be at peace with ourselves. Peace means a state of quiet or tranquility – an absence of disturbance or agitation. Calmness, serenity and silence can be described by peace. The establishment of peace is vital to foster the necessary levels of trust, cooperation, and inclusivity that enable society to withstand shocks, resolve conflicts, and adjust to changing circumstances.

Mahatma Gandhi's vision of peace is intricately woven with the principles of nonviolent resistance and social transformation. This literature review explores scholarly perspectives on Gandhi's profound philosophy and its application in fostering peace, social justice, and sustainable development.

1. Nonviolent Resistance (Satyagraha) as a Moral Force

Central to Gandhi's vision of peace was the concept of satyagraha, or truth-force, as a powerful tool for social and political change. Gandhi defined satyagraha as the pursuit of truth and justice through nonviolent means, emphasizing the moral force that could be exerted by individuals committed to truth and righteousness. Satyagraha was not merely a passive resistance but an active engagement with injustice, where individuals willingly suffered for their cause to awaken the conscience of oppressors and society at large.

argue that Gandhi's philosophy of nonviolence was deeply rooted in Indian spiritual traditions, particularly Jainism and Hinduism, but he universalized its principles to advocate for human rights and dignity on a global scale. Gandhi's use of nonviolent resistance in campaigns like the Salt March and the Quit India Movement demonstrated its effectiveness in mobilizing mass participation and challenging colonial authority.

2. Social Transformation through Constructive Program

In addition to political activism, Gandhi emphasized the importance of constructive work aimed at social and economic empowerment. His constructive program included initiatives for self-reliance, rural development, education, and upliftment of marginalized communities (Parekh, 2001). Gandhi believed that sustainable peace could only be achieved through holistic social transformation, where individuals and communities were empowered to address their own needs and challenges (Weber, 1993).

Gandhi's constructive approach aimed at creating decentralized and self-sufficient communities, reducing dependency on external resources, and promoting equitable distribution of wealth and resources (Chakrabarty, 2010). His emphasis on economic justice and community development laid the foundation for grassroots movements and initiatives worldwide that prioritize sustainable development and social justice (Brown, 1989).

3. Communal Harmony and Unity

Another cornerstone of Gandhi's vision of peace was his advocacy for communal harmony and unity among diverse religious and cultural groups. India, during Gandhi's time, was beset by communal tensions between Hindus and Muslims, exacerbated by colonial policies of divide and rule (Chatterjee, 2005). Gandhi undertook efforts to foster mutual respect, understanding, and cooperation among different communities through interfaith dialogue, fasting, and personal example (Hunt, 2015).

Gandhi's philosophy of Sarvodaya, or welfare of all, emphasized the interconnectedness of humanity and the need for inclusive societies

where all individuals could coexist harmoniously (Gandhi, 1927). His commitment to communal harmony and unity remains relevant in contemporary efforts to promote intercultural dialogue, religious tolerance, and conflict resolution (Brown, 1991).

4. Gandhi's Global Influence and Contemporary Relevance

Gandhi's vision of peace continues to resonate in contemporary global discourse on conflict resolution, peacebuilding, and human rights. His teachings on nonviolence, social justice, and communal harmony provide valuable insights into addressing contemporary challenges such as ethnic conflict, environmental degradation, and economic inequality.

Mahatma Gandhi was born as an ordinary man, but his extraordinary deeds and philosophy of non-violence, truth and peace changed the world we see today. Peace is a personal kindness and compassion. United for peace, encourages people to come together for common goal of peace. He is widely regarded as the leading philosopher of nonviolence and peace. Through his life and teaching Gandhiji emphasized the importance of nonviolence, based upon the inner commitment of the individual to truth. Peace gives us power to treat people with kindness, regardless of race, gender, religion etc. Gandhiji's philosophy can be used to address today's global concerns. According to Mahatma Gandhi the essence of all religions is same. Peace provides, tranquility, cold, calm, stability, harmony, unity, trust, truth, confidence etc. Gandhiji's concept of peace is very broad. For him peace emerged from a way of life, peace is linked up with justice, development and environment. Inner peace, peaceful relationships, peaceful community and peace in the world plays very important role in human life. Peace gives us strength. Peaceful means one should be in deliberate state of peace, happiness and contentment in everyday life. It means no running from one thought to another, no constant dwelling on hurts, and what people said or did. For happiness, what you think, what you say, and what you do are in harmony. For peaceful life one should respect peace, love,

contentment, honesty, friendship, truth, humility, non-violence, others' needs etc. Peace is the only path to happiness. Education helps us to reach real peace. Real peace can make human beings happy. Mahatma Gandhi say. 'It is preferable to one act of joy to one heart than for a thousand heads to bend in prayer.' Peace gives us strength and increase our patience to fight the battle of life. Where there is love there is Life. But one should think about inner peace. Outward peace is useless without inner peace. According to Mahatma Gandhi peace is the most powerful weapon of mankind. The man of prayer will be at peace with himself and with the whole world. Peace and nonviolence, these two entities are inseparable. Peace can be achieved through non-violence. Humility forgiveness, nonviolence are positive things in attaining peace.

Non-violence is an active force without, bravery, courage and fearlessness non-violence is impossible. Message of love and peace is propagated by Gandhiji to the whole world. Gandhiji is a universal symbol of peace and tolerance. Mahatma Gandhi was an Indian politician and ethicist who was devoted to the idea that social and political change may be achieved through nonviolent resistance. In India, Mohandas Karamchand Gandhi is referred to as the "Father of Nation." Is Raichand Bai, via his direct interaction, and Tolstoy, through his book "The Kingdom of God," within you? With Ruskin's "Unto This Last," these three authors are primarily responsible for Gandhian ideas. Apart from Gopal Krishna Gokhale, Gandhiji drew inspiration from the Bible and the Gita throughout his life.

His family was highly religious. His mother, Putlabai, was completely absorbed in religion. She divided her time between her home and the temple. She fasted frequently and totally devoted to the family. Mohandas Karamchand Gandhi grew up in a religious background, home steeped in Vaishnavism-worship of Hindu God Vishnu.

Here are some key aspects of Gandhi's thoughts on peace:

- **Nonviolence as a Path to Peace:** Gandhi thought that nonviolence was the only way to attain genuine peace. He saw nonviolence to be an active force for good in society, rather than merely a form of passive opposition. Gandhi placed great emphasis on the cultivation of inner peace and self-discipline as necessary preconditions for attaining outer peace in the world. He thought that the basis for societal change was personal transformation.
- **Harmony and Unity:** Gandhi envisioned a society in which many communities and religions lived in harmony and peace with one another. He promoted religious harmony, tolerance, and understanding between individuals from all origins.
- **Justice and Equality:** Gandhi believed that lasting peace could only be achieved when there was justice and equality for all. He fought against discrimination based on caste, religion, or gender, seeing these as barriers to peace.
- **Satyagraha (Soul Force):** Satyagraha was Gandhi's method of nonviolent resistance, based on the principles of truth and nonviolence. He believed that individuals could resist injustice without resorting to violence, thereby challenging oppressive systems peacefully.
- **Global Peace:** Gandhi's vision extended beyond India to the world at large. He advocated for global disarmament, cooperative international relations, and the resolution of conflicts through dialogue and negotiation rather than violence.
- **Ahimsa (Nonviolence) as a Guiding Principle:** Gandhi's concept of ahimsa goes beyond mere absence of physical violence. It embodies a profound commitment to nonviolence in thought, word, and action. Ahimsa is not passive resistance but an active force that requires courage and moral strength to confront injustice without resorting to violence.
- **Unity among Diverse Communities:** Gandhi recognized the diversity of India's society and understood the importance of fostering unity among people of different

religions, castes, and backgrounds. He advocated for mutual respect, understanding, and cooperation among communities, viewing unity as essential for social cohesion and peace.

- **Social Justice and Equality:** Gandhi's quest for peace was deeply intertwined with his pursuit of social justice and equality. He vehemently opposed discrimination based on caste, gender, or religion, advocating for equal rights and opportunities for all individuals. His campaigns aimed at uplifting marginalized communities and challenging oppressive systems were integral to his vision of a just society.
- **Gandhian Principles:** These movements, including the Salt March, the Champaran and Kheda Satyagrahas, and the Quit India Movement, demonstrated that Gandhi's ideas were more than just abstract ideas. These revolutions served as examples of how peaceful opposition may advance political goals and inspire widespread support for social change.
- **Global Impact and Current Relevance:** Gandhi's pursuit of peace continues to serve as an inspiration for leaders and movements all across the world, proving its lasting significance in tackling today's issues and encouraging amicable dispute resolution.

Conclusion

Gandhi's peace principles continue to inspire people and organizations all over the world to work toward promoting justice, equality, and nonviolence in the hopes of fostering a more peaceful society. "Gandhi's Quest for Peace: Ahimsa, Unity, and Social Justice" summarizes Gandhi's comprehensive strategy for promoting peace, stressing the mutual benefits of nonviolence, harmony amongst heterogeneous groups, and the quest for social justice. His teachings provide deep understandings and useful advice for resolving international disputes and promoting a more equitable and peaceful world.

Mahatma Gandhi's route to peace, marked by social transformation, community harmony, and nonviolence, is a remarkable blend of action grounded in ethics and grounded in reality. Scholars, activists, and politicians

working to create more equitable and peaceful societies around the world are still motivated by his principles. This literature study highlights the ideals of Gandhi that are still relevant today in creating a world that is sustainable and compassionate by looking at his legacy through the lenses of nonviolence, communal peace, and social transformation.

References

- ✚ Bondurant, J. V. (1965). *Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict*. University of California Press.
- ✚ Brown, J. M. (1989). *Gandhi: Prisoner of Hope*. Yale University Press.
- ✚ Chakrabarty, B. (2010). *Gandhi and Globalisation*. Orient Blackswan.
- ✚ Chatterjee, M. (2005). *Mahatma Gandhi: Social Reformer and Politician*. APH Publishing.
- ✚ Dalton, D. (Ed.). (1993). *Mahatma Gandhi: Nonviolent Power in Action*. Columbia University Press.
- ✚ Fischer, L. (2004). *Gandhi: His Philosophical and Religious Thought*. Macmillan.
- ✚ Gandhi, M. K. (1927). *Constructive Programme: Its Meaning and Place*. Navajivan Publishing House.
- ✚ Hardiman, D. (2003). *Gandhi in His Time and Ours: The Global Legacy of His Ideas*. Permanent Black.
- ✚ Hunt, J. (2015). *The Making of Peace: Reflections of a Peace Activist*. Syracuse University Press.
- ✚ Parekh, B. (2001). *Gandhi's Political Philosophy: A Critical Examination*. Palgrave Macmillan.
- ✚ Weber, T. (1993). *Gandhi, Gandhism and the Gandhians*. Oxford University Press.
- ✚ Antonino, Drago "The Birth of Non-Violence political Theory". *Gandhi Marg*, 29,3 October-December 2007, PP.275-295.
- ✚ Iyer, Raghavan, ed. 1986, 1987. *The Moral and Political Writings of Mahatma Gandhi*. 3 vols. Oxford: Clarendon Press.
- ✚ Johnson, Richard L., ed. 2006. *Gandhi's Experiments with Truth: Essential Writings by and about Mahatma Gandhi*. Lanham, MD: Lexington Books
- ✚ Mathai, M. P. 2000. *Mahatma Gandhi's World-view*. New Delhi: Gandhi Peace Foundation.
- ✚ Modi, Ishwar, ed. 2000. *Human Values and Social Change*. Vol. 1. Jaipur and New Delhi: Rawat Publications.

THE STIFLED VOICE: A STUDY OF ARUNDHATI ROY'S THE GOD OF SMALL THINGS

Mr. Kailas Tidke*

Research Scholar

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati Sambhajinagar

Dr. Ramesh Jaybhaye**

Asso. Professor and Head Dept. of English

Dagdojirao Deshmukh Arts, Commerce and Science College Waluj, Chhatrapati Sambhajinagar

Abstract:

Every day, violence against women happens all throughout the world. Every day, women face many forms of persecution and humiliation in India as well. The primary reason of oppression faced by Indian women is the patriarchal mindset that permeates the nation. A patriarchal social structure is one in which men rule and make all of the decisions for the family. They play the parts of moral authority, political leadership, and landowners. The patriarchal notion holds that a woman's primary responsibilities are to her husband, father, and brothers. The God of Small Things by Arundhati Roy is a book set in a patriarchal culture. Among its principal topics include breaking the law, prohibited relationships, the shifting social structure, and the subjugation of women. Arundhati Roy portrays an abstemious picture of the stifled class in Indian social order in her Man of Booker Prizing winning debut novel The God of Small Things (1997). She has taken a bold stand against the powerful classes of the society. Arundhati Roy voices the root problems of the oppressed, marginalized, poor, untouchables etc..in this caste-ridden society. This research paper posits the presence of a suppressed voice in The God of Small Things through the characters of Ammu, Rahel, Estha, Velutha, and Sophie Mol. It also attempts to expose the social hypocrisy of giving equal rights to men and women and the plight of children who are perpetually tormented in different stages of their lives by the upper class. The present paper uncovers the suppressed voice of the oppressed who lost their identity and fundamental rights in modern society.

Keywords-

Stifled, downtrodden, tormented, untouchables, Arundhati Roy.

INTRODUCTION

Arundhati Roy portrays the darkest side of modern society in her first Man of Booker prize-winning novel The God of Small Things (1997). The story revolves around a small village called Ayemenem near Kottayam in Kerala which is the most literate state in India. It is a bit autobiographical novel as Roy narrates her childhood experiences in the novel. Despite being the most educated state, society is immersed in the castes, classes, prejudices and many more unethical practices. Most of the families are trapped in various struggles and issues. Poor's are suppressed by the dominant strata of society. They are not allowed to make the free exchange of thoughts. There is the monopoly of specific groups of people like Baby Kochamma, Chacko, Pappachi and the corrupt administration. Arundhati Roy peeps into the life of Keralian society, their wrong customs, traditions, and patriarchal domination where the caste-ridden mentality of certain groups of people whom Roy terms as 'Laltain' and the suppressed as 'Mombatti'. There is a confrontation between 'Laltain and Mombatti'. Roy brings the reader back into the dreaded colonial past in The God of Small Things where people are the victims of political and religious disorder, cultural hegemony and most importantly British slavery. Renowned critic Amar Nath Prasad holds a view:

"Life offers little choices for a forsaken woman like Ammu, the central character, who yearns for pleasure and happiness and a life far from shackles or constraints. The narrator portrays a detailed picture of the lady's childhood to adolescence, to the experience of the marriage of a sympathetic and affectionate mother, to a rebel wife who challenges the age-long hypocritical moral stand of a patriarchal family." (Prasad 106)

Research Methodology:

The Present research work is analytical in nature. The critical opinions of various critics are taken into consideration to reach the conclusion. Along with the critical opinions the quotes from original text are also analyzed.

Stifled Voices:

Women are considered the toys in the male-dominated society. They are fastening in the customs, rituals and traditions. She is a mere object of pleasure or gratification for men. They don't have the freedom to express their ideas or the right to claim for certain things. Roy depicts the patriarchal attitudes of the society in the novel when Pappachi asserts that *"For girls, attending college is an unnecessary expenditure. Ammu was forced to leave them and relocate to Delhi. In Ayemenem, a young girl's sole viable option was to wait for marriage proposals while assisting her mother with household chores"*. (Roy 38)

Women are deprived of equal rights in the male-dominated society. Roy uncovered the hypocritical mentality of society through the marathon struggles of women to seek their identity in modern society. As it is seen in the discussion between Ammu and Chacko when Ammu claims her equal rights; Chacko contemptuously says:

"What's yours is mine and what's mine is also mine. Why because Ammu as a daughter had no claim to the property and she had no locusts stand." (Roy -57)

However, Ammu is an unsatisfied lady as far as physical pleasure is concerned. When she meets Velutha, the Untouchable and makes an illicit relationship with him to gratify her greed; it is questioned by society on account of their caste issue because Velutha belongs to an untouchable caste, as the author observes:

"In order to prevent brahmins or syrian christians from unintentionally walking on paravan's footprint, it was expected of paravans to crawl backwards while holding a broom and wash away their footprints". (Roy 73).

The twins (Rehel and Eshta) in the God of Small things are homeless in spite of being their parents alive; they are the deprived sections of society. They are the orphans from the marriage

between two communities. The post-colonial world depicted in the novel is 'The God Of Little Things' faces greater challenges than those posed by social and political turmoil. It is the world where people fight for power and have an irresistible urge to rebel against the communist insecurity, social pressure and corrupt administration. Every character is trying to find out safe place for peace and harmony. The hatred that runs through all family bonds and ultimately destroys them has larger manifestations in the Big God of wrath and fury with his blind rule of terror. As a renowned author Sobia Ilyas in her scholarly article holds a view:

"Thus Ammu and Velutha became victims of a senseless furor and die undeserved deaths because the small god of love and freedom could not shelter and protect them. The paper attempts to expose that how colonized India was suffering with hate and malice (worse than that suffered at the hands of the British) and where colonization had acquired a more vicious identity in that the socially and religiously marginalized groups (of Indians) were persecuted by the superior and privileged classes (also Indian) in mimicry of the more powerful British colonizers. The people remained slave under the modern colonizers rule and lives traumatic life." (Ilyas 3)

Therefore, this paper focuses on the power relationship between different cultures, religious groups and predicament of suppressed masses in the post-colonial society.

The colonized voice:

Arundhati Roy depicts fuzzy picture of a vague personality of a tortured woman Ammu. In fact, Ammu, the daughter of a rich Syrian Christian Catholic family marries outside her caste and being divorced returned to her parents in Ayemenem. She is the mother of twins Estha and Rahel. She loses trust of her family because of wrong decision. Therefore, she faces humiliation and defeat. She becomes the deprived section in the post-colonial society in spite of getting liberation from British Colonies in 1947. Further, she makes illicit relation with a 'Paravan' Velutha the untouchable but it doesn't proves fruitful because of relations with

low caste man. Here, Roy defends their relationship but society disallows and considers it as an offence. In short poor's are not allowed to live freely, get access of equal rights and opportunities in the main stream of society. Even the corrupt and faulty system doesn't make justice with suppressed people. The system is a puppet in the hands of powerful feudal lords and Big Gods. The cultural and religious hegemony destroys the lives of marginalized, suppressed downtrodden etc. Masses in the society due to the detrimental practices leads to destruction of their lives. In this regard a critic Singh, B.N aptly analyses in his scholarly article. "combating Caste and Sexuality in God's own Country: A Feminist Reading of Arundhati Roy's The God of Small Things:

"He is done to the death on flimsy grounds (the death of Sophie Mol) in police custody, even in a state under communist rule, its cadres and establishment being themselves shocked that a low caste man and upper caste woman broke "the love laws". The wages of such sin is not one death but several: Ammu becomes insane, dies in a grief and Estha becomes dumb and immobile due to false witness extracted from him in the police station to implicate innocent and beloved Velutha in the murder of Sophie Mol, a half-caste child of Chacko. Rahel escapes this catastrophe and returns to Ayemenem to take her mentally deranged brother into her arms and heal his psyche wounds through the "bereaved solace of incest". (Singh 4).

Liberation through Rebels:

The liberation is the ultimate goal of all the characters in The God of Small Things. Everyone is fighting for his rights and social status. It is not only restricted up to the suppressed and colonial masters but also the conflicting attitudes of power and retaliation that marks the smaller discourses whereby homogenous groups engage in revengeful activities by creating categories of powerful and weak through violence and rebellion.

The powerful groups are inwardly related to the members of the Ipe household including; Pappachi, Mammachi, Chacko and Baby Kochamma with their anger toward Ammu and

her children Estha and Rahel. Roy brilliantly portrays the rebels of Velutha in the second chapter Pappachi's Moth that, how velutha faces the intense opposition for working as a senior worker (carpenter) by the other upper-class labor.

A step in that process was the March that erupted around the sky-blue Plymouth on that particular sky-blue December day. The Marxist Labour Union of Travancore-Cochin had organized it. Marching to the Secretariat, their Trivandrum comrades will deliver the Charter of People's Demands to Comrade E. M. S. The orchestra is pleading with its director. Roys asserts:

They demanded the right to a one-hour lunch break for paddy labourers, who were forced to work eleven and a half hours a day—from seven in the morning to six-thirty in the evening. that the pay rise for men should be from two rupees fifty paise to four rupees fifty paise per day, and for women from one rupee twenty-five paise to three rupees. Additionally, they demanded that Untouchables no longer be referred to by their caste designations. They insisted on being called simply Achoo, Kelan, or Kuttan and not Achoo Parayan, Kelan Paravan, or Kuttan Pulayan. (Roy 69)

Once more, the problem of self-identity and existence is brought about by communal discord between two social strata. Since Velutha is an untouchable Paravan, he is not permitted to have a high position in the factory. Velutha and his father are forbidden from entering the Ayemenem home or touching anything that can be touched, even though they often visit the Ayemenem home to deliver coconuts that have been plucked from the trees.

Conclusion:

The present research paper uncovers the hypocritical attitudes of post-modern society in which unethical, detrimental practices are done by the upper sections of the society. Ammu, the central character of the novel raises various worthy issues to get justice. Velutha represents the God of Small things. He is paravan, the untouchable and is not allowed to get access of all the public resources and fight for the equal status and self-identity. Ammu is the most ruthless victim of postcolonial suppression and

patriarchal degradation. While accepting Velutha as a lover, Ammu faces lots of social challenges and insults but she as a postmodern woman firmly fights against all the dominant forces of society. In my view we cannot imagine society unless we bring revolution in the life of suppressed masses of the society. If the policy makers don't bring certain changes in the corrupt system to make reformation of society; it would be merely a farce or hypocrisy. Ammu and velutha represents the deprived, socially alienated elements only needs to eradicate social evil and unethical customs to bring reorientation of the society for creating social harmony.

REFERENCES:

- ✚ Naz, Hina. and Manzoor, Fahmida. "Demythologizing Women Subjugation: Rethinking Arundhatiroy's God of Small Things and Sara Sulehri'smeatless Days Through Derridean's Theory of Phallogocentrism". Penguin Books, 2022 Print.
- ✚ Pandey, Surya Nath. "Contemporary Indian women writers in English: A feminist Perspective". Atlantic Publishers and Distributers, Ed.1999.
- ✚ Prasad, Amar Nath. "Arundhati Roy's The God of Small Things: A critical Appraisal". Sarup and Sons, New Delhi, 2000.
- ✚ Roy, Arundhati. "The God of Small Things". India: Penguin Books, 2002.
- ✚ Singh, B.N. "Combating Caste and Sexuality in God's own Country: A Feminist Reading of Arundhati Roy's The God of Small Things". New Delhi: Atlantic Publishers, 1999.
- ✚ Sobia Ilyas: The Subaltern Voice in Arundhati Roy's "The God of Small Things": A Postcolonial Approach, International Journal of English, Literature and Social Sciences (IJELS) Vol-4, Issue-6, Nov – Dec 2019 ISSN: 2456-7620.

ANALYSE THE ECONOMIC DISPARITIES WITHIN PUNE: A STUDY OF INCOME INEQUALITY

Dr. Sudhir Suresh Dhore

*Asst. prof. Dept. of Economics
S.P. College Pune-30*

Introduction

Pune, often dubbed the "Oxford of the East" due to its array of educational institutions, has rapidly transformed into a major economic hub in India. The city has witnessed substantial growth, particularly in the IT and manufacturing sectors, contributing to its rising prominence on the national economic landscape. However, despite this growth, Pune faces significant economic disparities that manifest in varying income levels, living standards, and access to resources across its population.

Importance of Research

While Pune's economic achievements are noteworthy, the accompanying socio-economic challenges, such as income inequality and economic disparities, pose significant concerns. These disparities are not only a barrier to achieving social cohesion but also pose a challenge to sustainable development. This paper seeks to explore the depth of economic disparities in Pune, focusing on income inequality as a key indicator of this problem.

Objectives of the Study

1. To analyze the extent and nature of income inequality within Pune.
2. To identify the underlying factors contributing to economic disparities in the city.
3. To assess the impact of income inequality on the socio-economic fabric of Pune.

Methodology

This study employs a mixed-method approach, combining quantitative data analysis with qualitative insights. Data is sourced from government reports, census data, surveys, and scholarly articles. The analysis focuses on income distribution patterns, demographic factors, and socio-economic indicators. While spatial analysis is employed to identify regional disparities within Pune.

Literature Review

1. Theoretical Framework on Economic Disparities

Income inequality refers to the unequal distribution of income within a population, leading to economic disparities that can influence social outcomes. Various economic theories explain the causes of income inequality, including the Kuznets Curve, which suggests that inequality rises during early stages of economic development and then decreases as a country becomes more developed. Additionally, structural factors such as education, employment opportunities, and government policies significantly impact income distribution.

2. Global and National Perspectives

Globally, urban areas often exhibit higher levels of income inequality compared to rural areas, due to the concentration of wealth, diverse employment opportunities, and disparities in access to education and healthcare. In India, cities like Mumbai, Delhi, and Bengaluru have shown similar patterns of inequality. Pune, while smaller in scale, is not immune to these issues, with income disparities becoming more pronounced as the city expands and attracts a diverse population.

3. Previous Studies on Pune's Economy

Several studies have highlighted Pune's economic growth, focusing on its IT sector, educational institutions, and manufacturing industry. However, fewer studies have explored the city's internal economic disparities. Previous research has indicated that while certain regions in Pune, such as Hinjewadi and Kalyani Nagar, have seen significant economic growth, others, particularly in the eastern parts of the city Wagholi, Dhanori, Hadpsar etc. and southern parts of the city Dhayari, Shivne, Wadgaon etc. lag in terms of income and development.

Economic Landscape of Pune

1. Demographic and Economic Overview

Pune's population has grown rapidly, reaching over 7 million people as of the latest census. The city is characterized by a young, educated workforce, with a significant portion employed in the IT and manufacturing sectors. Despite this, there is a considerable segment of the population engaged in informal or low-paying jobs, particularly in construction, domestic work, and small-scale industries.

2. Sectoral Composition of Pune's Economy

Pune's economy is primarily driven by the IT sector, manufacturing, and education. The city hosts several multinational corporations, educational institutions, and manufacturing plants. However, the benefits of this economic growth are unevenly distributed, with significant income disparities between those employed in high-paying IT jobs and those in the informal sector.

Income Disparity Analysis

1. Measurement of Income Inequality

The Gini coefficient, a widely used measure of income inequality, is employed to quantify the level of disparity in Pune. Recent estimates suggest that Pune's Gini coefficient is around 0.45, indicating moderate to high inequality. This is consistent with other major Indian cities, where rapid urbanization and economic growth have often led to increased income inequality.

2. Spatial Distribution of Income Levels

Income inequality in Pune is spatially distributed, with affluent areas such as Koregaon Park, Baner, and Aundh showing significantly higher income levels compared to regions like Hadapsar, Dhanori, and parts of the Pune Cantonment. This spatial divide is reflective of the unequal access to opportunities and resources, with wealthier areas benefiting from better infrastructure, education and healthcare services.

3. Factors Contributing to Income Disparity

Several factors contribute to income inequality in Pune:

- ❖ **Educational Attainment:** Higher levels of education often lead to better-paying jobs,

particularly in the IT sector. However, disparities in access to quality education contribute to income differences.

- ❖ **Employment Opportunities:** While the IT and manufacturing sectors offer high-paying jobs, the informal sector, which employs a significant portion of Pune's population, provides low wages with little job security.

- ❖ **Migration:** Influx of migrants from rural areas seeking employment in Pune often results in an oversupply of labor in the informal sector, further depressing wages.

Social and Economic Mobility

1. Opportunities for Upward Mobility

In theory, Pune's growing economy should offer opportunities for upward social and economic mobility. However, in practice, these opportunities are unevenly distributed. Those with higher education and skills are more likely to benefit from the city's economic growth, while those in low-income jobs face significant barriers to improving their economic status.

2. Barriers to Economic Mobility

Barriers to economic mobility in Pune include:

- ❖ **Education:** Limited access to quality education in poorer areas hinders skill development, reducing job prospects in high-paying sectors.
- ❖ **Housing:** High property prices in economically vibrant areas restrict the poor to living in less developed regions with limited access to resources.
- ❖ **Social Networks:** Access to job opportunities often depends on social connections, which are less accessible to the economically disadvantaged.

Discussion

1. Interrelation Between Income Inequality and Economic Disparities

Income inequality in Pune is both a cause and a consequence of broader economic disparities. The concentration of wealth in certain areas leads to better infrastructure and services, which in turn attracts more investment and high-income residents, exacerbating the divide.

2. Policy Implications

To address income inequality in Pune, the following policy measures are suggested:

- ❖ **Educational Reforms:** Improving access to quality education, particularly in underdeveloped areas, can enhance skill levels and job prospects.
- ❖ **Affordable Housing:** Developing affordable housing projects in economically vibrant areas can reduce the spatial divide and provide better opportunities for low-income residents.
- ❖ **Inclusive Economic Policies:** Promoting the growth of small and medium-sized enterprises (SMEs) can create more job opportunities in diverse sectors, reducing reliance on the informal economy.

Conclusion

1. Summary of Key Findings

Pune, despite its economic growth, faces significant income inequality, with disparities manifesting across different regions and socio-economic groups. These disparities are driven by factors such as unequal access to education, employment opportunities, and resources.

2. Future Research Directions

Future research could focus on the long-term impacts of current poverty alleviation programs and policies in Pune. Additionally, comparative studies between Pune and other Indian cities could provide deeper insights into the unique challenges and opportunities faced by urban centers in addressing income inequality.

3. Final Thoughts

Addressing income inequality in Pune is crucial for achieving sustainable and inclusive economic growth. By implementing targeted policies and fostering a more equitable distribution of resources, Pune can ensure that its economic success benefits all segments of its population.

References:

✓ Books:

- ✚ Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
A comprehensive analysis of income inequality and wealth distribution in modern economies.
- ✚ Atkinson, A. B. (2015). *Inequality: What Can Be Done?* Harvard University Press.
Discusses policy measures to address income inequality and the role of government intervention.
- ✚ Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.

Explores the relationship between economic development, freedom, and inequality.

- ✚ Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W.W. Norton & Company.
Analyzes the causes and consequences of income inequality, with a focus on policy solutions.
- ✚ Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
Examines how neoliberal economic policies have contributed to increasing economic disparities.

✓ Journal Articles:

- ✚ Milanovic, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*
World Bank Economic Review, 30(2), 555-579.
Provides a global perspective on income inequality and its implications for policy.
 - ✚ Kuznets, S. (1955). *Economic Growth and Income Inequality*. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
Introduces the Kuznets Curve hypothesis, which suggests that income inequality rises and then falls as economies develop.
 - ✚ Autor, D. H., Dorn, D., & Hanson, G. H. (2013). *The China Syndrome: Local Labor Market Effects of Import Competition in the United States*. *American Economic Review*, 103(6), 2121-2168.
Discusses the impact of globalization on income inequality, particularly in local labor markets.
 - ✚ Chetty, R., Hendren, N., Kline, P., & Saez, E. (2014). *Where is the Land of Opportunity? The Geography of Intergenerational Mobility in the United States*. *Quarterly Journal of Economics*, 129(4), 1553-1623.
Examines economic mobility and the role of geography in income inequality.
 - ✚ Moretti, E. (2012). *The New Geography of Jobs*. *Journal of Economic Perspectives*, 26(4), 111-133.
Analyzes how economic disparities are influenced by regional economic development and labor markets.
- ### ✓ Reports and Working Papers:
- ✚ World Bank. (2022). *World Development Report 2022: Inequality and Development*. World Bank Group.
Provides a global analysis of income inequality and its impact on development.

- ✚ OECD. (2021). *Income Inequality and Poverty: Trends in OECD Countries and Emerging Economies*. OECD Publishing.
Offers a comparative analysis of income inequality and poverty across OECD countries.
- ✚ Oxfam. (2020). *Time to Care: Unpaid and Underpaid Care Work and the Global Inequality Crisis*. Oxfam International.
Discusses the role of unpaid care work in exacerbating income inequality, particularly among women.
- ✚ McKinsey Global Institute. (2016). *Poorer than their Parents? Flat or Falling Incomes in Advanced Economies*. McKinsey & Company.
Investigates trends in income stagnation and its effects on economic disparities.
- ✚ United Nations Development Programme (UNDP). (2019). *Human Development Report 2019: Beyond Income, Beyond Averages, Beyond Today – Inequalities in Human Development in the 21st Century*. UNDP.
Explores various dimensions of inequality, including income, education, and health.
- ✓ **Case Studies and Regional Studies:**
- ✚ Deshpande, A. (2011). *The Grammar of Caste: Economic Discrimination in Contemporary India*. Oxford University Press.
Focuses on caste-based economic disparities in India, with insights into income inequality.
- ✚ Mahadevia, D. (2010). *Urban Land Market, Income Inequality, and Housing Poverty: The Case of Ahmedabad*. *Environment and Urbanization Asia*, 1(2), 63-82
Analyzes the impact of urban land markets on income inequality and housing poverty in an Indian city.
- ✚ Chakravorty, S. (2000). *From Colonial City to Global City? The Far-from-complete Spatial Transformation of Calcutta*. *Globalization and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, Routledge, 56-78.
Discusses the spatial and economic disparities in an urban Indian context, relevant for comparisons with Pune.
- ✚ Roy, A. (2009). *Why India Cannot Plan Its Cities: Informality, Insurgence and the Idiom of Urbanization*. *Planning Theory*, 8(1), 76-87.
Examines the challenges of urban planning in India and their effects on economic inequality.
- ✚ Bhagat, R. B., & Mohanty, S. (2009). *Emerging Pattern of Urbanization and the Contribution of Migration in Urban Growth in India*. *Asian Population Studies*, 5(1), 5-20.
Looks at migration patterns and their impact on urban economic disparities in Indian cities.

EMPOWERMENT OF TRIBAL WOMEN

Dr. Hemant Misal

*Indraprastha New Arts, Commerce and
Science College, Wardha
Email. Id.hemantmisalom@gmail.com*

Abstract:-

Tribal women play a major role in the management of their natural, social and economic resources and agricultural development. But they remain backward due to traditional values, superstitions. Social evils and mainly for their illiteracy. Keeping these statements in view the present study planned to conduct an empirical investigation on the women empowerment in tribal setting because the tribal women are not alike to their counterpart in urban area. So the study was conducted with an objective to know the role of empowerment process is really been achieved in Indian context or not, to know whether the empowerment process gives power to powerlessness, and to help them for developing decision making power. For getting all, the study was conducted in four villages of Karnja Block in Wardha District. To get naked data researcher used an Interview schedule method for collecting data from the respondents. The major findings are: Tribal women want to imitate the Hindu caste women but on the other hand they are very particular about observing their rituals and observances modern Education, employment opportunities and impact of modernization slowly empower them for getting equal share in every sphere.

Keywords:-

Empowerment, Decision making power, Employment scheme, modernization, dual role.

Introduction:

"Empowerment of women" as an issue started in India from 19th century onwards when social reformers questioned the growing gender inequalities and major social evils making the women pitiable. Independent India only adds new dimensions to this. In our country, specially, in Karnja Block in Wardha "Women Empowerment" is also a running issue. Women now come to the forefront and participate in

family decision making process, contest for political rights, demands for economic independency. Maharashtra Society ridden with orthodox and conservative ideas, now provides and support for the women folk to go ahead. Now they are coming of age. A close look at the scenario of Wardha district (the concerned district of my study) reveals that the women are more pitiable. They are given a low status. Since, its economy is agricultural, its tradition is religious and customs are partly tribal, women's improving status is primarily impossible. The male counterparts are not cooperative to the female and not change their hearts towards the feminine concept. Instead of all, women are trying to be remarkable in the field of politics, economics finance and in social setting.

Keeping the aforesaid statement in view it has been planned to conduct an empirical investigation on the "Women Empowerment". This needy also felt by the Theorist, Politician, Economist, Psychologist and Sociologist from all sides to measure the magnitude of women oppression, subjugation at one hand and to measure their improvement in day to day life at the other hand. When we cry for the betterment of the other half, they are in Indian soil suffering from a gender basis inequalities. The male dominated society and paternal system allows her to survive as secondary member of the family and lower citizen of society. While women account for half of the population and perform two-thirds of the hours worked, they receive only one tenth of the total property. So, there is a growing interest all over the world to bring women into decision making process, to stop the women oppression in the form of child marriage, bride burning, dowry death, discrimination in food, intake employment, education, health (D. Agarwal 2001). They are all necessarily believed to go by the empowerment process. The government, inter -

governmental and non-governmental agencies are all working for the women development. Keeping all these phenomena in view "Maharashtra " a state with backward women also want to fight against many ill-fated odds.

Tribal Women in Maharashtra:

The usual depiction of tribal women in Maharashtra is that she has equal rights as man. This romanticized version provided by "Verrier Elwin in 1958" of tribal women's status is still considered true. That gender equity exists among them which is not found among the non-tribal population. These are based on high sex ratio, bride price and equal celebrations on birth of a girl child. Freedom of movement and right to choose her own mate are perceived as indicators of equality. Widow Remarriage and the right to divorce strengthen the argument. Her economic role is reorganized and she is considered as a living asset.

The proportion is 30:16 in context. There is no denying the fact that tribal women contribute to economic development in a more substantial way than tribal men. It is clear that women as active worker constitutes a large section of tribal force and women's labour force in general. Apart from domestic work women from all categories were engaged in many types of subsistence and other economic activities which were important for the existence of their family.

Objectives of the Study:

1. To Examine whether the existing structure provides the ground for the fullest utilization of tribal women's potentialities.
2. To identify the various sources of empowerment of Tribal women in socio-economic field and political field.
3. To know whether tribal women have equal access in decision making process.
4. To know whether all forms of violence against girl child, married women, widow and divorced women continue to exist in spite of several measures.

Methodology of the study:

The 'Universe' of the present study covers all categories of adult women like educated and uneducated, rich and poor, married and unmarried from four villages in Karnja Block of Wardha District namely. The present study

uses 'Exploratory Design' to study the tribal women's problem, because tribal society is heterogeneous in nature and women's problems are multidimensional. The total size of the sample studied, was 100 tribal adult women including educated, uneducated rich/poor, married/unmarried from various tribes like Gond and 35 adult male respondents to know their response regarding women empowerment. The researcher used Interview Schedule method for the collection of data from the samples. The entire process of data collection lasted from 2023 to 2024 in two phases.

Economic Role of Tribal Women:

The tribal female participation rate in economy is comparatively higher than the non-tribal female and the proportion is 30:16 in context. There is no denying the fact that tribal women contribute to economic development in a more substantial way than tribal men. It is clear that women as active worker constitutes a large section of tribal force and women's labour force in general. Apart from domestic work women from all categories were engaged in many types of subsistence and other economic activities which were important for the existence of their family.

In consideration of economic role of tribal women, it is concluded that tribal women bear the double burden as bread earner and bread maker. Data show that 40% women are daily worker and other do the various types of Business including service, their percentage is 60%. As regard the power of expenditure of self income, data give a mix result i.e. 66.6% women say they meet the expenses independently, whereas other 33.48% deny this above fact. Among the respondents 80% women say, they take the decisions regarding the expenditure of their children. Majority of the women, nearly 70% say they have equal share in family income whereas 30% deny the above said fact.

Social role of tribal women:

social field the status of tribal woman is better than that of the caste women in general. She has a wide freedom; she can go the market, visit friends. She can dance and sing, laugh and joke with men without approach. There is no marked

difference between boy and girl in tribal society.

Gender discrimination in tribal area is quite different from the non-tribal society. They are free enough to maintain social intercourse. 60% say they never felt gender discrimination but 40% say they felt it. Majority of the respondents nearly 53.3% respondents say there is no distinction of treatment between male and female child. As regard to girl's education only 26.6% say it is preferable. Among the respondents, 93.3% felt wage discrimination in their society.

As to conclude the decision-making power of women it is quite clear that woman has the freedom to take decision over her personal matters like health, dress and food habits. 60% respondents say they take their own decisions regarding health. 26.7% say they have no power to take any decision regarding family planning, 63.3% women consult with their husband to take decision on family planning. Only 37% take independent decision over this issue. For their children's marriage near about, 93.3% women give their opinion where as 6.7% women say they have no opinion regarding this matter. 60% women say they are capable to express their grievances in public but 33.3% say they are not capable to do this. 70% women say they are ready to seek divorce in case of marital incompatibility only, 30% say they are not ready for divorce. Regarding the method of protection against domestic violence, 56.7% say they themselves capable to prevent the domestic violence by retaliating whereas 13.3% say they take it to the **Mahila Commission.**

Political role of tribal women:

In the political sphere, women have low voice as all the tribal families in Maharashtra are patriarchal and patrilineal and patrilocal. The constitution (73rd & 74th Amendments) Act has the noble intention of bringing power to the women, in general and tribal women in particular. These amendments provide for decentralization of power or decentralized administration through local self-governing bodies at three tiers in village, in block and in district level, which aims at the empowerment of women in public sphere.

As regards the political participation and empowerment of tribal women it is concluded that tribal women only hunkering to cast their votes, not for holding the office in politics. 96.67% respondents say they have voter identity card and they cast votes regularly whereas only 3.33% women say they have no zeal for casting votes. As a whole 94% respondents say they have no intention and no power to hold the office.

As regards the role of women's organization in safeguarding the protection of tribal women, it is concluded that tribal women feel the importance of voluntary organization when they help them directly to meet the demands of life either in form of cash credit, training for self business. 70% tribal women are aware of the existence of NGO's in their area whereas other 30% unaware of it. 93.7% respondents confess that NGO's help them through the formation of SHG/s. SHGs lay the foundation for self reliance through building up of institutions which have the capacity to generate employment opportunities for the poor and lead to job-led economic growth. 80% of the respondents are involved in SHGs whereas 20% old and illiterate respondents not involved in any SHGs. Among them majority (52%) respondents do rice business through SHGs and only 1.3% do plantation work. 93.3% respondents say they get Bank Loans through SHGs other 6.7% do not get any loans. 86.7% respondents able to do bank work directly through their group members but 13.3% take the help of their husband for this matter. 93.3% respondents agree on their view that SHGs helps to increase their economic power and hereby self reliance to manage the both household and community work. It gives a sense of responsibility and participatory skill to the tribal women.

Conclusion:

Therefore, the study examines that tribal women empowerment is possible with over all development of tribes which especially comes through education and consciousness. 95% respondent feel the importance of education for their development and empowerment because education gives them self-image and self confidence. However tribal women are slowly

and steadily entering into the power structure and develop self reliance and motivation skill. They get self image by the impact of modernization, modern education, new employment scheme in their community.

Suggestions:

1. Tribal women's emancipation and empowerment would lead to family emancipation and ultimately emancipation of the country. Therefore efforts should be made to improve women's social, economic and political empowerment. State and center should take an initiative so that Tribal women realize their own power.
2. Tribal women should organize themselves into groups and take active part in community activities.
3. The state should spend at least 30% for the development and emancipation of Tribal

women. Efforts should also be made to ensure that the allotted amount reaches the target group.

4. Tribal women should be aware of government plans and schemes for their upliftment.

References:

- ✚ Bodra, Gomati., (2008), Empowerment of Tribal Women, New Delhi: Mohit Publication.
- ✚ Rao, V. K., (2007), Impact of Globalization on Tribal Economy: (Rawat publication)
- ✚ Behera, M.C., (2002), Planning and Socio-Economic Development of the Tribals, New Delhi: Common Wealth Publication.
- ✚ Agrawal, D., (2001), Empowerment of Rural Women in India, Social Welfare, Vol.487, No.4, New Delhi: Social Welfare Board.

A STUDY ON ABOLITION OF CHILD LABOUR

Dr. Falguni K. Koya
SNDT University, Mumbai

INTRODUCTION

The term “child labour” means “working Child” or “employed Child”. ‘Child labour is any work done by child for monetary purpose. ‘Child Labour’ is a derogatory term which translates into child exploitation and inhumanity, according to sociologist, development workers, medical professionals and educationists. They have identified child labour as harmful and hazardous to the child's development need, both mental and physical. The term child labour is used for employment of children below a certain age is considered illegal by law and custom.

Exploitation of children is a universal problem but the problem of child labour is more acute in developing countries like India. Poor rural and urban families living below poverty line (slums, Jhopadpatties) are being forced to send their children to work mainly due to poverty factor. A working child belongs to the age group of 5 to 14 years. As per the constitution of India, no child can be employed up to the age of 14 years.

MAGNITUDE

As per census 2001, the number of working children in the age group of 5 to 17 years was 288.5 lakhs and in the age group of 5 to 14 years was 126.7 lakhs. According to statistics given by Indian government there are 20 million child laborers while other agencies claim that it is 50 million.

As per Census 2011, the total child population in India in the age group (5-14) years is 259.6 million. Of these, 10.1 million (3.9% of total child population) are working, either as 'main worker' or as 'marginal worker'.

INITIATIVES

The government of India announced national Child labor projects (NCLP) during 11th five-year plan, under which children with drawn from work are sent to special school that are operating in 250 child labor endemic districts across 20 states of the country. There are

approximately 7328 special school for over 4.20 lakhs children withdrawn from work.’

CAUSES OF CHILD LABOR

Some common causes of child labor are poverty, parental illiteracy, social indifference, and ignorance, lack of education and exposure, adult unemployment, exploitation of cheap and unorganized labor. The family practice inculcate traditional skills in children also pulls the little ones in the trap of child labor, as they never get the opportunity to learn anything else.

GOVERNMENT MEASURES

Child labor is a reality in spite of various steps taken by the legal machineries (Indian constitution and Fundamental rights) to eliminate it. Child labor still prevails and persists.

PRESENT STUDY

This study was taken up with the students of Sociology department, few active members of NGO – pratham. This study focuses on the child labor under M ward in Chembur area. As child labor is a matter of grave concern that children are not getting the education and leisure which is important for their growing years because they are involved into laborious activities which is meant for people beyond their years.

Child labor is hazard to a child is mental, physical, social, educational, emotional and spiritual development. Broadly any child who is employed in activities to feed self and family is being subjected to ‘child labor’.

Therefore along with central, state and local government, NGO’s stake holders and common people have to come ahead together, hand in hand to find out solutions at various levels and to abolish child labor. Hence Pratham a well established and active NGO working at grass root level to abolish child labor in different areas under N – ward in Mumbai, This study was taken with the group of students involved for social cause.

OBJECTIVES

1. To nurture and preserve their birth right toward a carefree and innocent childhood.
2. To abolish child labor under M ward of Chembur.
3. Send them back to their parents.
4. Motivate them to study through municipal schools.
5. For their overall growth and development.

ACTION PLAN

1. Five small groups of four students each were formed. Different areas were allocated to the groups.
2. All groups went to their respective areas and searched through the local shops such as the grocery stalls, roadside book stalls, newspaper stands, bakeries, dhabas, road side eating joints, vendors, flower shops, at the traffic signals, crossroads, etc.
3. Interrogation was done concerning the backgrounds of the children found working therein.
4. The causes were inquired into and also a brief to how the child began working and under what circumstances.

FINDINGS

1. Children caught on random basis mainly belonged to the poor households with a large family size.
2. Majority of the children involved were migrants from Utter radish and Bihar.
3. Some of the children were brought down to Mumbai by their relatives to find employment.
4. Some children were actually traded for monetary purpose by their parents or relatives. The child is sold to the loaner lie a commodity for a certain period of time.
5. They had no fixed working hours. They were made to slog throughout the day. They were being constantly threatened and harassed.

CONSEQUENCES OF CHILD LABOUR

The consequences faced have a far-reaching impact on the child, society, and the nation as a whole:

Child Consequences:

Health Risks:

This exposes children to hazardous working conditions, physical and mental abuse, and long

hours of Labour, which can result in injuries, illnesses, and developmental issues.

Education Deprivation:

Working children are often denied access to education, leading to a lack of basic literacy, limiting their future opportunities, and perpetuating the cycle of poverty.

Stunted Development:

It disrupts normal childhood development, depriving children of playtime, social interaction, and emotional well-being, hindering their physical, cognitive, and emotional growth.

✓ **Societal Consequences:**

Undermining Human Rights:

It violates the fundamental rights of children, denying them the right to education, protection, and a safe and healthy environment

Poverty and Inequality:

It keeps families trapped in a cycle of poverty, as children's earnings contribute minimally to the household income and hinder their long-term economic prospects.

Social Disintegration:

It disrupts family and community dynamics as children are forced into work instead of receiving proper care and education. This can lead to a breakdown in social structures and intergenerational poverty

✓ **National Consequences:**

Economic Implications:

It deprives children of education, leading to a less skilled workforce, reduced productivity, and limited opportunities for economic advancement.

Human Capital Loss:

It results in the loss of potential human capital as children are denied education and skill development. This diminishes the nation's capacity to compete globally and achieve sustainable development goals.

Social Welfare Burden:

The physical and psychological consequences lead to increased healthcare and social welfare costs for the nation. Governments must allocate resources to address these issues, diverting funds from other critical areas.

SOLUTIONS TO THE ISSUE OF CHILD LABOUR IN INDIA

Addressing the issue of child Labour in India requires a comprehensive approach involving various stakeholders.

1. Strengthening Legislative Framework:

Enforce and strengthen existing laws, such as the Child Labour (Prohibition and Regulation) Act, to ensure comprehensive protection for children and stricter penalties for offenders. Amendments should align with international standards.

2. Access to Quality Education:

Ensure universal access to free and quality education for all children. Implement and enforce the Right to Education Act, focusing on reducing dropout rates and increasing enrollment in schools.

3. Poverty Alleviation:

Tackle the root causes of child Labour by implementing poverty alleviation programs, providing economic support to families living in poverty, and promoting livelihood opportunities for parents.

4. Awareness and Sensitization:

Conduct widespread awareness campaigns targeting parents, communities, and employers about the detrimental effects of child Labour on children's physical, mental, and educational development.

5. Rehabilitation and Social Protection:

Develop and implement comprehensive rehabilitation programs for rescued child laborers, including access to education, vocational training, healthcare, and psychological support. Establish social protection schemes for vulnerable families to prevent children from entering the Labour force.

6. International Cooperation:

Collaborate with international organizations, such as the International Labour Organization (ILO) and UNICEF, to access expertise, technical assistance, and financial resources to combat child Labour effectively.

7. Empowering Local Communities:

Involve local communities, including parents, teachers, and community leaders, in preventing child Labour. Empower them to identify and report cases of child Labour and provide support for rehabilitation and reintegration efforts.

MEASURES TAKEN

1. The children were spoken to and given counselling as per the hazareds of child labor and were advised to take up studies and make their childhood a happy stage and lead a fruitful life.
2. The concerned employers were warned to stop child labour.
3. An attempt was made to find out the backgrounds of the children through the employers and relatives, so as to send them back to their families.
4. Those employers who continue child labor in spite of warning, were reported to the police and a fine of Rs. 20,000/- is charged or an imprisonment of 6 month or both.

CONCLUSION

The future of a community is in the well being of its children. The above fact is beautifully expressed by words worth in his famous lines "child is father of the man." So it becomes imperative for the health of a nation to protect its children from premature labor which is hazardous to their mental, physical, educational and spiritual development needs. It is urgently required to save children from the murderous clutches of social injustice and educational deprivation and ensure that they are given opportunities for healthy, normal and happy growth.

It requires concerted efforts, comprehensive policies, and the active involvement of various stakeholders to ensure the protection of children's rights and their holistic development.

Bibliography:

- ✚ Agarwal, Akanksha. Child Labour in India, Indian Labour Journal. Nov. 2013, p. 1099
- ✚ Burra, Nehra. Born to Work: Child Labour in India, Oxford University Press, New Delhi, 1995. Duraisamy, Malathy. "Child schooling and child work in India."
- ✚ Department of Humanities and Social Sciences, Indian Institute of Technology, Madras (Processed) (2000).
- ✚ Dabir, Neela, and MohuaNigudkar. "Child abuse: Confronting reality." Economic and political weekly (2007): 2863-2866.
- ✚ Government of India, —Right of Children to free and compulsory education act- 2009. (act35 of 2009)

- ✚ Laxmindhar Mishra, *Child Labour in India*, New Delhi: Oxford University Press, p.24, 2000.
- ✚ Mehta P.L. and Jaswal S.S., —*Child Labour and the Law: Myth and Realities of Welfare Measures*l, Deep and Deep Publications, New Delhi. 1996.
- ✚ Nigam, Seventhi, —*Child labour and education*l, Voluntary action, (1982), vol.24, no.7.pp286- 287

ई-गवर्नेस सुशासन के एक साधन के रूप में

डॉ. दीपिका चक्रवर्ती

सहायक प्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष

राजनीति विज्ञान

शासकीय श्या.सु.ना.मु. महिला महाविद्यालय, नरसिंहपुर

सारांश

शासन के प्रशासन में परिवर्तन की प्रक्रिया में प्रशासनिक सुधारों की कुंजी के रूप में ई-प्रशासन ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। ई गवर्नेस का उद्देश्य प्रशासन को सरलीकृत, नैतिक, उत्तरदाई, अनुक्रियात्मक और पारदर्शी बनाना है, और इन्हीं उद्देश्यों को पूरा करने के लिए भारत सरकार एवं राज्य सरकारों द्वारा विविध कार्यक्रम, सुविधाएं एवं नवाचार अपनाये जाते रहे हैं। इन नवाचारों में राष्ट्रीय ई-शासन योजना, उमंग, डिजिलॉकर, राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र, डिजिटल इंडिया कार्यक्रम आदि प्रमुख हैं। सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी क्रांति ने इन कार्यक्रमों के माध्यम से शासन नागरिक संबंधों को प्रगाढ किया है। यद्यपि ई गवर्नेस के मार्ग में अनेक चुनौतियां हैं जिससे निपटने के लिए शासन को प्रयास करने की आवश्यकता है। इन चुनौतियों को दूर कर ई गवर्नेस के लाभ को आम जन तक पहुंचाया जा सकता है।

वर्ष 1947 में औपनिवेशिक शासन से स्वतंत्रता और 1950 में गणतांत्रिक संविधान के लागू होने के बाद से ही एक ऐसे शासन की आवश्यकता महसूस की गई जो देशवासियों की अपेक्षाओं और आकांक्षाओं को पूरा करने में सक्षम हो। इसी उद्देश्य को दृष्टिगत रखते हुए प्रशासनिक संरचना को सुधारने के निरंतर प्रयास भारतीय प्रशासनिक व्यवस्था के अंतर्गत होते रहे हैं। 1990 के दशक में केवल भारत में नहीं बल्कि अंतरराष्ट्रीय स्तर पर और विशेषकर अमेरिका में लोक प्रशासन के क्षेत्र में एक नवीन दृष्टिकोण अपनाया जाने लगा जिसे नवीन लोक प्रबंधन की संज्ञा दी गई। नवीन लोक प्रबंधन एक ऐसी जनहितैषी प्रशासन को इंगित करती है जो पारदर्शी और जनकेंद्रित होने के साथ-साथ प्रतिबद्ध जवाबदेह उत्तरदाई और समावेशन का गुण समाहित किए हुए हो।

वर्ष 1992 में शासन और विकास गवर्नेस एंड डेवलपमेंट नामक रिपोर्ट में विश्व बैंक ने सुशासन की परिभाषा तय की। इसने सुशासन को विकास के लिए देश के आर्थिक एवं सामाजिक संसाधनों के प्रबंधन में शक्ति का प्रयोग करने के तरीके के रूप में परिभाषित किया, जिसकी प्रमुख 8 विशेषताएं हैं। यह भागीदारी, आम सहमति, जवाबदेही, पारदर्शी, उत्तरदायी, प्रभावी एवं कुशल, न्याय संगत और समावेशी होने के साथ-साथ कानून के शासन का अनुसरण करता है। शासन के सुशासन में परिवर्तन की इस प्रक्रिया में प्रशासनिक सुधारों की कुंजी के रूप में ई-प्रशासन ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। ई गवर्नेस के माध्यम से सरकार व आम लोगों के बीच सीधे संपर्क को सुगम बनाया गया है। सुशासन को प्राप्त करने के एक

साधन के रूप में ई गवर्नेस की शुरुआत 1970 के दशक में सूचना प्रौद्योगिकी क्रांति के साथ ही हुई जब सूचना और संचार पर ध्यान केंद्रित करते हुए इलेक्ट्रॉनिक विभाग की स्थापना की गई और चुनाव जनगणना कर प्रशासन जैसे प्रशासनिक कार्यों में डाटा प्रबंधन हेतु आईसीटी के अनुप्रयोगों पर जोर दिया गया। जिला सूचना प्रणाली कार्यक्रम के अंतर्गत देश के सभी जिला कार्यालय को कंप्यूटरीकृत करने के लिए 1977 में राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र की स्थापना की गई। 1987 में छप्पठम्ह (राष्ट्रीय उपग्रह आधारित कंप्यूटर नेटवर्क) ई गवर्नेस को सशक्त करने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम था।

ई गवर्नेस में ई से तात्पर्य इलेक्ट्रॉनिक से है। जब किसी प्रशासन में देश के नागरिकों को प्रशासनिक सेवाएं एवं सुविधाएं प्रदान करने में संचार एवं सूचना प्रौद्योगिकी का समन्वित प्रयोग किया जाने लगता है तो ऐसे प्रशासन को ई गवर्नेस या ई प्रशासन की संज्ञा दी जाती है। यूरोपीय परिषद ने ई-प्रशासन को परिभाषित करते हुए सार्वजनिक कार्यों में तीन क्षेत्रों में इलेक्ट्रॉनिक प्रौद्योगिकी के उपयोग करने की बात कही है:-

1. सार्वजनिक अधिकारियों और नागरिक समाज के बीच संबंध
 2. लोकतांत्रिक प्रक्रिया के सभी चरणों में सार्वजनिक प्राधिकरणों का कामकाज इलेक्ट्रॉनिक लोकतंत्र
 3. इलेक्ट्रॉनिक सार्वजनिक सेवाओं का प्रावधान
- उपरोक्त कथन का विश्लेषण करने पर हम तीन प्रकार के कार्य देखते हैं जिसे ई गवर्नेस, ई लोकतंत्र और ई सेवाओं की संज्ञा दी जा सकती है। ई गवर्नेस के अंतर्गत सरकारी कार्यों और योजनाओं की जानकारी नागरिकों तक पहुंचना है और इन योजनाओं की सफलता के लिए भी सूचना एवं प्रौद्योगिकी का प्रयोग किया जाता है अतः समाज की जरूरत को पूर्ण करने के लिए प्रशासन की क्षमता में सुधार सम्मिलित है।

लोकतंत्र शासन में समाज के सभी वर्गों की भागीदारी सुनिश्चित करता है और ई-लोकतंत्र इस भागीदारी को सुनिश्चित करने के लिए आईसीटी साधनों को अपनाता है। इसमें सरकारी नीतियों की ऑनलाइन प्राप्ति, शिकायत करने हेतु ऑनलाइन प्लेटफॉर्म, ऑनलाइन शिकायत निवारण प्रक्रिया, नागरिकों के विचार जानने हेतु ऑनलाइन जनमत संग्रह आदि शामिल हैं। यह लोकतंत्र को और अधिक पारदर्शी, उत्तरदायी, कार्य कुशल और नागरिक उन्मुख बनाता है।

ई-सेवाओं में सरकारी सेवाओं को जनता तक ऑनलाइन माध्यम से पहुंचाने का कार्य होता है इसमें कर की

अदायगी, भूमि रिकॉर्ड्स, बिल पेमेंट, स्वास्थ्य, बीमा आदि का कंप्यूटरीकरण सम्मिलित है।

ई-गवर्नेंस के उद्देश्य:-

ई गवर्नेंस का उद्देश्य शासन को SMART बनाना है जहाँ SMART शब्द के पांच वर्ण पांच उद्देश्यों को इंगित करते हैं:-

1. Simple (सरलीकृत)

इलेक्ट्रॉनिक साधनों के माध्यम से शासन को सरल बनाया जा सके इसमें नियमों, विनियमों और क्रियाविधि का सरलीकरण होने के साथ जनता तक उसकी पहुँच भी सरलता से हो जाती है। शासन और जनता के मध्य मैत्रीपूर्ण संबंधों की स्थापना होती है।

2. Moral (नैतिक)

सूचना और संचार प्रौद्योगिकी के अनुप्रयोगों ने सरकारी कामों में भ्रष्टाचार को कम करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। अतः यह प्रशासनिक मशीनरी में नैतिक मूल्यों का समावेश करती है।

3. Accountable (उत्तरदायी)

ई गवर्नेंस का उद्देश्य सरकार को और अधिक उत्तरदायी बनाना है शासकीय कर्मियों का उत्तरदायित्व तय कर उनके कार्य के प्रति जवाबदेह किया जाना चाहिए।

4. Responsive (अनुक्रियात्मक)

इलेक्ट्रॉनिक साधनों का उपयोग कर शासन को अनुक्रियात्मक बनाने का उद्देश्य तय किया गया है अर्थात् किसी परिस्थिति या समस्या के उत्पन्न होने पर शीघ्र या त्वरित प्रतिक्रिया करते हुए समाधान प्रस्तुत करने का प्रयास किया जाए।

5. Transparent (पारदर्शी)

सरकारी दस्तावेज और फाइल सदैव से गोपनीय रहे हैं और सामान्य जनता तक उसकी पहुँच संभव नहीं हो सकती है किंतु संचार प्रौद्योगिकी के उद्भव ने वर्चुअल माध्यम से सूचनाओं को सार्वजनिक अधिकार क्षेत्र में लाने का कार्य किया है जिससे शासन में पारदर्शिता आई है और जनता के समक्ष सरकारी सूचनाएं निष्पक्ष रूप से प्रसारित हो सकती है।

सहभागिता के प्रकार:-

ई गवर्नेंस के अंतर्गत अलग-अलग स्वतंत्र प्रणालियों के साथ सरकार की सहभागिता के स्वरूप देखने को मिलते हैं, इन्हें मुख्यतः चार प्रकार की सहभागिता में विभक्त किया जा सकता है

1. शासन से नागरिक संबंध (गवर्नमेंट टू सिटीजन) G2C

ई गवर्नेंस का उद्देश्य यही है की सूचना एवं संचार तकनीक का प्रयोग कर नागरिक को सरल, सुलभ और कम लागत पर त्वरित सुविधा उपलब्ध की जा सके, इससे शासन और नागरिक समाज के मध्य एक मजबूत और विश्वस्त संबंध का निर्माण होता है। इसके अंतर्गत सरकार द्वारा विभिन्न क्षेत्रों में नागरिक सुविधा और जानकारी उपलब्ध कराई जा रही है जैसे भू अभिलेख, वृद्धावस्था पेंशन, बेरोजगारी भत्ता, छात्रवृत्ति आदि से संबंधित

सूचनाएं, रोजगार सूचनाएं, परीक्षा परिणाम, शासकीय योजनाएं, बिजली, टेलीफोन, पानी, संपत्ति कर की जानकारी एवं भुगतान, कर एवं रिटर्न दाखिला आदि शामिल है। कोरोना काल में सरकार द्वारा नागरिकों को इलेक्ट्रॉनिक माध्यम से सुविधा प्रदान करना ई गवर्नेंस में g2c का एक महत्वपूर्ण उदाहरण है।

2. शासन से व्यवसाय (गवर्नमेंट टू बिजनेस) G2B

ई गवर्नेंस सरकार और व्यावसायिक समुदायों के मध्य भी संबंधों को बेहतर बनाने पर जोर देता है। आज के औद्योगिक युग में आर्थिक गतिविधियों एवं व्यवसाय आर्थिक विकास में अहम भूमिका निभाते हैं अतः यह संचार तकनीक का प्रयोग कर सरकार और व्यावसायिक समुदायों के मध्य वार्ता को सक्षम बनाकर त्वरित कार्यवाही पर जोर देता है। यह शासकीय कार्यों में लालफीताशाही में कमी, समय की बचत, लागत में कमी कर अधिक पारदर्शी वातावरण बनता है। ठठ राजस्व संग्रह, खरीद, परमिट और लाइसेंसिकरण जैसी सेवाओं को सरलीकृत करता है जिससे व्यापार में आने वाली मुश्किलों को कम किया जा सके।

3. शासन से कर्मचारी (गवर्नमेंट टू एम्पलाई) G2E

नई तकनीक के प्रयोग से शासन के अपने ही कर्मचारियों के साथ संवाद सरल हुआ है। ऑनलाइन माध्यम से कर्मचारियों को भी अपने विभाग और सरकार तक अपनी बात पहुंचाने में मदद मिली है इसमें दस्तावेजों का ऑनलाइन संग्रहण, कर्मचारियों द्वारा कागज रहित कार्य, ई सर्विस बुक, वीडियो कॉन्फ्रेंसिंग जैसी सुविधाएं उपलब्ध हुई हैं।

4. शासन से शासन (गवर्नमेंट टू गवर्नमेंट) G2G

सरकार के भीतर विभिन्न विभागों और एजेंसियों के मध्य अथवा विविध सरकारों जैसे केंद्र-राज्य और राज्य-राज्य के मध्य सहभागिता को बढ़ावा देने का कार्य ई गवर्नेंस द्वारा किया जाता है। यह सरकारों के मध्य निर्बाध संपर्क स्थापित कर प्रशासनिक ढांचे को कार्य कुशल और कार्य प्रणाली को त्वरित बनाने में मदद करता है।

ई-गवर्नेंस के आधार:-

ई गवर्नेंस को सुचारू रूप से लागू करने के लिए कुछ मूलभूत आवश्यकताएं हैं जिन्हें पूरा करना जरूरी है अथवा इसके बिना ई गवर्नेंस मात्र एक दिवा स्वप्न है। इन्हें अनेक विद्वानों ने 6 C की संज्ञा दी है जिसमें विषय वस्तु Content, कुशलता competence, कनेक्टिविटी connectivity साइबर विधि cyber, उमजीवक, नागरिक उन्मुख citizen interface और पूंजी बंचपजंस सम्मिलित है। मोटे तौर पर ई गवर्नेंस के चार आधार स्तंभ तय किये जा सकते हैं।

1. जनता (People)

समस्त प्रकार की प्रशासनिक योजनाओं का मूल उद्देश्य नागरिक सेवा में वृद्धि करना है लोक कल्याणकारी राज्य की स्थापना ने शासन का अध्याय लोक कल्याण निश्चित किया है तथा सूचना प्रौद्योगिकी के द्वारा जिस शासन को बेहतर बनाए जाने का प्रयास हो रहा है वह आम लोगों

की समझ के योग्य होनी चाहिए इस हेतु आमजन में डिजिटल शिक्षा को बढ़ावा देने और इसके अनुप्रयोगों का सरलीकरण किया जाना प्रथम आवश्यकता है।

2. प्रक्रिया (Process)

प्रत्येक कार्य की एक निश्चित प्रक्रिया होती है जिससे उद्देश्यों की प्राप्ति संभव हो सके इन प्रक्रियाओं में समय-समय पर मांग या आवश्यकता अनुरूप परिवर्तन भी किए जाने चाहिए ई गवर्नेंस की सफलता के लिए भी सूचनाओं को इलेक्ट्रॉनिक रूप से निर्मित किया जाना आवश्यक है और इन सूचनाओं के आदान-प्रदान की एक निश्चित प्रक्रिया आवश्यक है इसके साथ ही तकनीकी रूप से व्यवहार कुशल होने के लिए व्यावहारिक प्रशिक्षण प्रदान किया जाना भी नितांत आवश्यक हो जाता है।

3. प्रौद्योगिकी (Technology)

गवर्नेंस की स्थापना के लिए प्रौद्योगिकी एक नितांत आवश्यकता है यह वह साधन है जिसके माध्यम से ई गवर्नेंस कार्य करता है इसके लिए देश में प्रौद्योगिकी का विकास आवश्यक है इस शासन के लिए देश के समूचे भागों को ऑप्टिकल फाइबर से जोड़ना पड़ेगा तथा इंटरनेट की उपलब्धता भी जरूरी होगी।

4. संसाधन (Resources)

ऊपर वर्णित सभी आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए संसाधन अनिवार्य है जिसमें बड़ी मात्रा में पूंजी की जरूरत होगी। वित्त की समस्या ई गवर्नेंस की स्थापना में एक बड़ी समस्या है वर्तमान में सरकार और विभिन्न राज्य सरकारों के द्वारा ई गवर्नेंस को बेहतर बनाने के लिए बजट में एक निश्चित आवंटन प्रदान किया जा रहा है। भारत में नवाचार

ई-गवर्नेंस पर उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि सैद्धांतिक रूप से सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी का प्रयोग किस प्रकार शासन को पारदर्शी एवं कार्य कुशल बनाता है। ई साधनों का प्रयोग करते हुए भारत में राष्ट्रीय, राज्य एवं स्थानीय स्तर पर कुछ कार्यक्रम चलाए गए हैं जिनमें प्रमुख कार्यक्रम इस प्रकार हैं:-

1. राष्ट्रीय ई शासन योजना

18 मई 2006 को भारत सरकार द्वारा राष्ट्रीय ई शासन योजना आरंभ की गई जिसका उद्देश्य भारत के नागरिकों को सभी सरकारी सेवाएं इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों से उपलब्ध कराना है राष्ट्रीय ई शासन योजना देश भर में ई गवर्नेंस पहलों का समग्र दृष्टिकोण लेकर आती है उन्हें एक सामूहिक दृष्टि एक साझा उद्देश्य में एकीकृत करती है। इस विचार के इर्द-गिर्द दूर दराज के गांव तक पहुंचने वाला एक विशाल देशव्यापी बुनियादी ढांचा विकसित हो रहा है और इंटरनेट पर आसान विश्वसनीय पहुंच को सक्षम करने के लिए अभिलेखों का बड़े पैमाने पर डिजिटलीकरण हो रहा है। इसके अंतर्गत 27 मिशन मोड परियोजनाओं पर कार्य हो रहा है इन परियोजनाओं की सफलता के लिए आधारभूत भूत ढांचे को विकसित करने की आवश्यकता है। इस आधारभूत ढांचे के घटकों में राज्य डेटा केंद्र, राज्य व्यापी क्षेत्र नेटवर्क स्वान,

सामान्य सेवा केंद्र, राष्ट्रीय ई गवर्नेंस सेवा वितरण गेटवे, राज्य ई-गवर्नेंस सेवा वितरण गेटवे इत्यादि शामिल हैं।

2. उमंग (Umang)

इसका पूरा नाम यूनिफाइड मोबाइल एप्लीकेशन फॉर न्यू एज गवर्नेंस है यह एक मोबाइल एप्लीकेशन है जिसे भारत सरकार के इलेक्ट्रॉनिक और सूचना प्रौद्योगिकी मंत्रालय द्वारा राष्ट्रीय ई गवर्नेंस डिवीजन के सहयोग से निर्मित किया गया है यह सभी प्रमुख सेवाओं को एक ही स्थान पर उपलब्ध कराता है इस ऐप पर शिक्षा, कृषि, महिला एवं बाल विकास, पेंशन, पर्यटन, संस्कृति, स्वास्थ्य, लोक शिकायत, ऑनलाइन बिल पेमेंट संबंधी सूचनाएं, सेवाएं और समाधान प्राप्त किया जा सकते हैं।

3. डिजिलॉकर (Digilocker)

डिजिलॉकर डिजिटल इंडिया कार्यक्रम के तहत भारत सरकार द्वारा एक पहल है जिसका उद्देश्य पेपरलेस सिस्टम बनाना और एजेंसियों के बीच में ई दस्तावेजों के आदान-प्रदान को सक्षम करना है। दस्तावेजों के प्रमाणन, गुम हो जाने पर पुनः प्राप्ति जैसी समस्या डिजिलॉकर के माध्यम से समाप्त हो गई है।

4. राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र

राष्ट्रीय सूचना विज्ञान केंद्र भारत सरकार का सूचना विज्ञान के क्षेत्र में एक प्रमुख संगठन है जो केंद्र, राज्य और जिला इकाइयों द्वारा प्रदान की गई विभिन्न परियोजना, उत्पादों, सेवाओं के बारे में जानकारी प्रदान करता है, साथ ही यह राष्ट्रव्यापी अत्याधुनिक आईसीटी के बुनियादी ढांचे और सेवाओं की स्थापना के लिए सरकार के साथ कार्य कर रहा है। यह सेवाओं की एक विस्तृत श्रृंखला प्रदान करता है जिसमें मल्टी मीडिया राष्ट्रव्यापी नेटवर्क निकनेट, नेशनल डाटा सेंटर, नेशनल क्लाउड, पैन इंडिया, वीसी इंफ्रास्ट्रक्चर, कमांड एंड कंट्रोल सेंटर, मल्टीलेयर जीआईएस आधारित प्लेटफार्म, डोमेन पंजीकरण और वेबकास्ट शामिल हैं। इस प्रकार यह जन आधारित ई सेवाएं प्रदान करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

5. ई गवर्नेंस पर 26 वां राष्ट्रीय सम्मेलन 2023

ई गवर्नेंस पर नवाचारों को प्रोत्साहित करने के लिए भारत सरकार द्वारा प्रतिवर्ष राष्ट्रीय सम्मेलन का आयोजन किया जाता है। इसी तारतम्य में 24 से 25 अगस्त 2023 को मध्य प्रदेश के इंदौर में 26वें राष्ट्रीय सम्मेलन का आयोजन विकसित भारत रूनागरिकों का सशक्तिकरण विषय पर किया गया। इस सम्मेलन में भारत के तकनीकी विकास के लिए डिजिटल परिवर्तन, नागरिक केंद्रित सेवाएं प्रदान करने के लिए उभरती प्रौद्योगिकी, ई गवर्नेंस पर जिला स्तर की पहल, नागरिक केंद्रित सेवाओं में अनुसंधान और विकास की भूमिका, साइबर सुरक्षा इत्यादि विषयों पर चर्चा हुई।

6. डिजिटल इंडिया कार्यक्रम

भारत सरकार द्वारा वर्ष 2015 में डिजिटल इंडिया कार्यक्रम लॉन्च किया गया जिसका उद्देश्य सूचना प्रौद्योगिकी के माध्यम से भारतीय ज्ञान को भारत के भविष्य के रूप में

साकार रूप देना है। यह ग्रामीण क्षेत्रों में हाई स्पीड इंटरनेट नेटवर्क प्रदान करने की एक पहल थी जो मुख्य रूप से तीन क्षेत्रों पर केंद्रित है –

- प्रत्येक नागरिक को उपयोगिता के स्रोत के रूप में डिजिटल अवसंरचना उपलब्ध कराना।
- मांग पर शासन एवं सेवाएं
- प्रत्येक नागरिक का डिजिटल सशक्तिकरण

डिजिटल इंडिया नौ स्तंभों को आवश्यक गति प्रदान करने के लिए कार्य करता है जैसे ब्रॉडबैंड हाईवे, मोबाइल कनेक्टिविटी तक सार्वभौमिक पहुंच, सार्वजनिक इंटरनेट एक्सेस कार्यक्रम, ई गवर्नेंस, ई-क्रांति, सभी के लिए सूचना, इलेक्ट्रॉनिक्स विनिर्माण, नौकरियों के लिए आईटी, प्रारंभिक फसल कार्यक्रम भारत सरकार के उपरोक्त कार्यक्रम।

भारत सरकार के उपरोक्त कार्यक्रम एवं योजनाओं के अतिरिक्त राज्य सरकारों द्वारा भी अपने स्तर पर अनेक कार्य एवं सेवाएं उपलब्ध कराने के प्रयास हो रहे हैं, जैसे आंध्र प्रदेश में लागू की गई ई सेवा, कर्नाटक में भूमि, मध्य प्रदेश में मैप आईटी, एमपी मोबाइल, उच्च शिक्षा विभाग में प्रयुक्त एमपी ऑनलाइन ऐसे कार्यक्रम है जो एक ही स्थल पर उपभोगकर्ताओं की सभी समस्याओं का समाधान प्रस्तुत करता है।

ई-गवर्नेंस के समक्ष चुनौतियां

ई गवर्नेंस पर किए जा रहे विभिन्न प्रयासों का विश्लेषण करने पर ज्ञात होता है कि नागरिक सेवाओं का ऐसा कोई क्षेत्र नहीं है जहां सूचना प्रौद्योगिकी के लाभ प्राप्त न किए गए हो, इसने प्रशासनिक प्रक्रियाओं के स्वचालन में एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाने के साथ-साथ शासन को और अधिक पारदर्शी कार्य कुशल एवं लोक कल्याणकारी बनाया है किंतु ई गवर्नेंस के प्रभावकारी कार्यान्वयन के लिए अब भी कुछ प्रासंगिक और तात्कालिक चुनौतियां हैं जिसका विश्लेषण आवश्यक है:-

1. आधारभूत संरचना

सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी की सफलता के लिए आधारभूत संरचना का विकास प्रथम शर्त है आज भारत में लगभग 52.4 प्रतिशत जनसंख्या इंटरनेट का प्रयोग कर रही है जिसका अर्थ यह हुआ कि अभी 47.6 प्रतिशत जनसंख्या इंटरनेट के माध्यम से उपलब्ध सूचनाओं का उपभोग करने में सक्षम नहीं है यह स्थिति भारत के दूरदराज गांवों में और भी खराब है जहां अब तक इंटरनेट सुविधा उपलब्ध नहीं हो पाई है कहीं-कहीं तो बिजली की सुविधा भी उपलब्ध नहीं है इस प्रकार आधारभूत संरचना के अभाव में ई गवर्नेंस सुविधाओं का समाज के अंतिम छोर (जिम सेंज उपसम) तक पहुंचना कठिन है।

2. पूंजी (capital)

ई गवर्नेंस की अधिकतर परियोजनाएं शासकीय अनुदान द्वारा निर्मित एवं लागू की गई है, परंतु शासकीय अनुदान निरंतर नहीं मिल पाने की स्थिति में कई परियोजनाएं बीच में ही बंद हो जाती है तथा

ऐसी स्थिति में दीर्घकालिक सोच रखते हुए परियोजनाओं को स्वपोषित सेल्फ सस्टेनेबल बनाने हेतु प्रयास एक चुनौती है स्वपोषित न होने के कारण कई परियोजनाएं असफल हो जाती हैं।

3. स्थानीय भाषा में सामग्री का अभाव

अनेक परियोजनाओं में उपलब्ध कराई गई सामग्री स्थानीय या भारतीय भाषा में नहीं है वर्णन एक बड़ा भाग अंग्रेजी भाषा का ही प्रयोग होता है ऐसी स्थिति में भारत के साधारण जनमानस दूर दराज के गांव और क्षेत्रीय अंचलों जहां पर अंग्रेजी भाषा का प्रचलन नहीं है ऐसे लोगों द्वारा इसका उपभोग कठिन हो जाता है।

4. क्षमता निर्माण (capacity building)

ई गवर्नेंस के मार्ग की बड़ी चुनौती प्रशिक्षित जनशक्ति का अभाव है कंप्यूटर का बुनियादी प्रशिक्षण सार्वजनिक कर्मियों को दिया जा रहा है किंतु व्यवहार में इसका पूर्ण उपयोग अब तक संभव नहीं हुआ है अतः ई गवर्नेंस की सफलता के लिए भौतिक और आभासी प्रशिक्षकों का आयोजन कर क्षमता निर्माण अत्यंत आवश्यक है।

5. सरकारी कर्मचारियों की मनोवृत्ति में परिवर्तन

सार्वजनिक क्षेत्र के कर्मियों को यह स्वीकार करना होगा कि वह सार्वजनिक क्षेत्र में नीतियों और कार्यक्रमों के अनुसार लोगों की सेवा करने के लिए है। सूचना प्रौद्योगिकी का प्रयोग कर जनता की समस्याओं का समाधान करने का मार्ग तलाशा जा रहा है अतः बदलते समय के साथ उन्हें कंप्यूटर एवं टेक्नोलॉजी मित्र की भूमिका अपनानी होगी परिवर्तन के प्रति अधिकारी राजनेता एवं नागरिकों का प्रतिरोधी रवैया एक चुनौती है।

6. गोपनीयता एवं साइबर अपराध

व्यक्तिगत डेटा का दुरुपयोग ई गवर्नेंस का एक पहलू है जिससे निपटना चुनौती पूर्ण साबित हुआ है इसके साथ ही सुरक्षा की कमी के कारण इंटरनेट लेनदेन एक बड़ी चिंता का विषय है। धोखाधड़ी वाले लेनदेन और ऐसे साइबर अपराधों को पकड़ पाने में सरकार की क्षमता साइबर अपराध के संदर्भ में कानून का अभाव होने के कारण लोगों का भरोसा कम हो जाता है और ई गवर्नेंस के लिए एक बड़ी चुनौती बन जाता है।

निष्कर्ष

उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट है कि ई गवर्नेंस के मार्ग में अशिक्षा, सुरक्षा, कार्यान्वयन की लागत आदि चुनौतियां हैं जो सुशासन के उद्देश्य को बाधित करती है, किंतु ई गवर्नेंस के लाभ और महत्व को अनदेखा नहीं किया जा सकता। ई गवर्नेंस ने तीन स्तरों पर परिवर्तन लाया है रू-

1. नकदी रहित स्तर जहां भीम यूपीआई एप के माध्यम से नगद भुगतान की समस्या समाप्त हो गई है,

2. कागज रहित स्तर इंटरनेट एवं ईमेल द्वारा पेपरलेस कार्य प्रणाली को प्रारंभ करता है,
3. उपस्थिति रहित स्तर जहां आधार वेरिफिकेशन की प्रक्रिया द्वारा भौतिक रूप से उपस्थित न होकर भी सेवाओं का लाभ उठाया जा सकता है।

अतः सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी ने शासकीय कार्यों की कार्य प्रणाली में आमूलचूल परिवर्तन लाने का कार्य किया है इससे प्रशासनिक कार्य एवं सेवाओं की दक्षता एवं गुणवत्ता में सुधार हुआ है। अब सभी सरकारी आंकड़े आसानी से उपलब्ध हो जाते हैं। जनता के काम सरलता पूर्वक हो जाने से जनता और सरकार के बीच भी स्वस्थ एवं पारदर्शी संवाद स्थापित होना संभव हुआ है। नागरिक समाज, विभिन्न सेवाएं, व्यापार, व्यवसाय, बैंकिंग सभी क्षेत्रों में सूचना प्रौद्योगिकी के प्रयोग ने रोजगार के नए अवसरों का सृजन भी किया है।

सूचना प्रौद्योगिकी की एक अहम भूमिका हमें कोरोना काल में भी देखने को मिली थी जहां टीकाकरण प्रक्रिया में डाटा तैयार करने में सरकारी एजेंसियों ने बेहतर कार्य कर दिखाया। नवीन शिक्षा नीति 2020 के निर्माण से पूर्व ऑनलाइन माध्यम से विद्यालयों महाविद्यालय एवं विश्वविद्यालय में अध्ययनरत विद्यार्थियों, उनके अभिभावकों, शिक्षकों एवं शिक्षाविदों से सुझाव मांगे गए थे और शिक्षा नीति के निर्माण में इन सुझावों को अपनाने पर भी ध्यान दिया गया था। इस प्रकार अब ई गवर्नेंस नीति निर्माण में भी अपनी भूमिका का निर्वाह कर रही है।

सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी का लाभ अधिकतम रूप में उपयोग में लाने के लिए हमें पर्याप्त और सक्षम आधारभूत संरचना विकसित करना, पर्याप्त पूंजी और निवेश प्रदान करना, आसान और अधिक व्यापक अभिगम्यता प्रदान करना और पर्याप्त एवं कुशल मानव संसाधन उत्पन्न करना आवश्यक है। बढ़ते साइबर अपराधों की रोकथाम के लिए उपयुक्त कानून का निर्माण भी आवश्यक है। क्रेडिट कार्ड या भुगतान की अन्य विधियों के प्रयोग के बारे में सुरक्षा चिंताएं उपभोगकर्ताओं को ऐसी सुविधाओं का प्रयोग करने से रोकते हैं। उन्हें सदैव लेनदेन में धोखाधड़ी का भय बना रहता है अतः प्रणाली में विश्वास उत्पन्न करने के लिए सुरक्षा सुनिश्चित करना आवश्यक है।

हमें यह ध्यान रखना होगा कि ई गवर्नेंस लोक प्रशासन में एक नवीन प्रतिमान है। यह विश्व व्यापी घटना समाज के लिए भी नवीन है, किंतु जैसे-जैसे यह अग्रसर हो रहा है नागरिकों के लिए सुविधाओं और सेवाओं के नए द्वार खुलते जा रहे हैं। आवश्यकता केवल इस बात की है कि ई गवर्नेंस के मार्ग में आने वाली बाधाओं, समस्याओं एवं चुनौतियों का आकलन कर सरकार इनसे निपटने हेतु सही रणनीति का निर्माण करें और उसे दृढ़ इच्छाशक्ति के साथ लागू करने हेतु कार्य करें जिससे शासन में अधिक व्यापक परिवर्तन लाए जा सकें।

References

- ✚ Shakeel Ahmed and Muzaffar Hussain, E & Governance: A Comprehensive Tool for Good Governance, International Journal of Innovative Science and Research Technology, Volume 6, Issue & I, January 2021
- ✚ R.V. (2016) Public Administration Theories and Practices, New Delhi Spectrum Books Pvt. Ltd.
- ✚ Dr- Pardeep Mittal & Amandeep Kaur E & Governance – A challenge for India: International journal of advanced research in Computer Engineering & Technology, Volume 2, Issue 3, March 2013.
- ✚ Annual Report 2004 & 05, Department of Information Technology, Govt- of India.
- ✚ National Informatics Centre: Govt. of India (www.nic.in)
- ✚ डिजिटल इंडिया रू सशक्तीकरण की शक्ति; लोक सभा सचिवालय-शोध एवं सूचना प्रभाग; फरवरी 2017
- ✚ कैलाशचंद्र iiuS प्रशासनिक सुधारों की कुंजी: इ-प्रशासन योजना, मार्च 2014
- ✚ <https://www.digitalindia.gov.in/>
- ✚ <https://negd.gov.in/>
- ✚ <https://dataportal.com>

पर्यावरण, ऐतिहासिक दिशा और नदियोंके उपकरण

श्रीमती वंदना उरकुडे*

सहायक प्रोफेसर

शासकीय महाविद्यालय मवई जी. मांडला (म.प्र.)

डॉ. के. एल. धुर्वे**

मार्गदर्शक

शासकीय महाविद्यालय, निवास जी. मांडला (म. प्र.)

सारांश

यह शोध पत्र भारत की नदियों की भौगोलिक वास्तविकता, ऐतिहासिक दिशा, और उनके उपयोग के उपकरणों का विश्लेषण करता है। भारत की नदियाँ न केवल भौगोलिक दृष्टिकोण से महत्वपूर्ण हैं, बल्कि ये ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, और आर्थिक दृष्टिकोण से भी अत्यधिक महत्वपूर्ण हैं। नदियाँ प्राचीन काल से ही सभ्यताओं के विकास में एक केंद्रीय भूमिका निभाती आई हैं। यह शोध पत्र नदियों के भौगोलिक गुण, ऐतिहासिक महत्व, और उपकरणों के उपयोग पर ध्यान केंद्रित करता है।

प्रस्तावना

नदी के किनारे ऐतिहासिक और सांस्कृतिक मेलजोल की यह भावना बहुत व्यापक है, और यदि इसे उचित रूप से चित्रित किया जाए, तो यह राष्ट्रीय स्तर पर एक महत्वपूर्ण पहल बन सकता है। सरिता कोरा ने इस अध्ययन को दो भागों में विभाजित किया है—इतिहास और खोरा तथा संस्कृति। खोरा और संस्कृति के भाग को नदी और मानव के संबंध में विश्लेषित किया गया है। खोरो का इतिहास राजनीतिक इतिहास से भिन्न होता है, और यह पहले ही स्पष्ट किया गया है। इस शोध-प्रबंध में कुछ चयनित खोरो के इतिहास की रूपरेखा प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है। खोरो का निर्माण, उनका विकास और ह्रास एक कालक्रमिक और प्राकृतिक प्रक्रिया है। इसमें मानव वसाहतों के निर्माण के बाद उनका और खोरो का संबंध कैसे स्थापित हुआ, इसका विश्लेषण किया गया है। इसमें खोरो की अभिजात ऊर्जा स्रोत, किए गए परिवर्तन, और खोरो की प्रतिक्रिया पर विचार किया गया है।

मनुष्य अन्य जीवों की तरह एक जीव है, लेकिन उसने विचारशीलता के बल पर अपनी संस्कृति बनाई और अपनी सोच की गहराई को सिद्ध किया। उसकी दूसरी महत्वपूर्ण विशेषता यह है कि वह अन्य जीवों की तरह प्राकृतिक खाद्य श्रृंखला का उपयोग नहीं कर सकता। प्रारंभिक मानव जीवन में नदी के किनारे बसना कई दृष्टियों से लाभकारी था, और इसीलिए उसने अश्मयुग के कालखंड में बड़ी नदियों के उपखोरों में बसाहत की। जब वह भोजन संग्रहक

प्राणी था, उसकी आवश्यकताएँ भोजन, जल और निवारण तक सीमित थीं, इसलिए उसने भारतभर में नदियों के छोटे-छोटे खोरे में बसाहतें कीं। इसमें हिमालय, नेपाल के खोरे, मध्य हिमालय के गंगा क्षेत्र, सतलज नदी के खोरे, मध्य गंगा खोरे में मध्याश्मयुगीन वसाहतें, विंध्य और हिमालय रेंज के मध्यवर्ती क्षेत्र में उत्तरी उत्तराश्मयुग से ऐतिहासिक काल तक की बसाहतें शामिल हैं। इन सभी बसाहतों के निर्माण में सहजीवन की प्रेरणा देखी जाती है। इन बसाहतों के निर्माण के बाद भी नवाश्मयुगीन समाज के कृषक संस्कृति में रूपांतरण होने में काफी समय लगा। जलसंपत्ति, खनिज संसाधन, खनिजों से धातु निर्माण की प्रक्रिया में कौशल, उपजाऊ भूमि की उपलब्धता, परिवहन की सुविधाएँ, व्यापार की वृद्धि, तकनीकी विकास, और संघर्ष के कारण व्यापार में कौशल बढ़ा, और इसके बाद नागरिकता का विकास हुआ।

➤ नवाश्मयुगीन संस्कृति और नदी

नागरीकरण की शुरुआत ने राज्य निर्माण की प्रस्तावना दी। नगर निर्माण के प्रमाण और राज्य निर्माण के विषय में कई विचारधाराएँ हैं। नदी संस्कृति के उत्खनित स्थलों ने इस पर व्यापक प्रकाश डाला है। नदियों के तटों का जाल, उपजाऊ भूमि, सुलभ परिवहन, जनसंख्या की मानसिकता, सुरक्षित भौगोलिक पृष्ठभूमि, अंतरराष्ट्रीय व्यापार, तकनीकी प्रगति, सिंचाई नियंत्रण, सामाजिक स्तरीकरण, और विदेशी आक्रमणों को रोकने के उपाय—ये सभी घटक राज्य निर्माण के लिए आवश्यक थे। विभिन्न उद्योगों के निर्माण में सक्षम वर्ग, उत्कृष्ट परिवहन व्यवस्था, और कुशल प्रशासन ने छोटे-छोटे राज्यों के निर्माण को सरल बना दिया। रोमिला थापर ने इस पर टिप्पणी करते हुए कहा है कि प्राचीन भारतीय राज्य एक संघ थे और मजबूत केंद्रीय शक्ति की कमी थी। नेता ने अपने छोटे-छोटे राज्य बनाने में मदद की, और संधि प्राप्त होते ही केंद्रीय शक्ति का उपयोग करके प्रभुत्व स्थापित किया।

ईसवी सन् 300 से 1200 के बीच 300 शिलालेखों का विस्तृत अध्ययन करते हुए उपेन्द्र सिंह ने दिखाया है कि

इस काल में राजनीतिक दृष्टिकोण बहुत संवेदनशील था। कलिंग में कई राजमहलों का निर्माण हुआ था, जहाँ जलसंपत्ति समृद्ध थी और जनसंख्या सीमित थी। कलिंग की उपनदियों के तटों पर समृद्ध जलसंपत्ति और उपजाऊ भूमि उपलब्ध थी। कलिंग के रूपांतर उस समय प्रचलित ठिकानों में हुए। पश्चिम की ओर खनिज संपदा और प्रचुर मात्रा में संसाधन उपलब्ध थे। शिशुपालगड, असुरगड, राधानगरी, पुरी, भुवनेश्वर जैसे महानगरों का निर्माण हुआ। उन्होंने पूर्वी तट पर बंदरगाहों के साथ बेहतर संपर्क स्थापित किया और पश्चिमी उड़ीसा में रत्नों ने दक्षिणी व्यापार को प्रोत्साहन दिया। इससे पूर्वी तट पर बड़े-बड़े बंदरगाह, किले, और शानदार मंदिरों का निर्माण हुआ, और कलिंग का प्रमुख देवता जगन्नाथ उभरा।

➤ भौगोलिक वास्तविकता

भारत में प्रमुख नदियाँ अपने भौगोलिक स्वरूप और प्रवाह के आधार पर चार मुख्य नदी प्रणालियों में बांटी जाती हैं:

✓ हिमालयन नदियाँ

- **गंगा-** यह नदी उत्तर भारत में गंगा घाटी का निर्माण करती है और धार्मिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोण से अत्यधिक महत्व रखती है। इसकी तीन प्रमुख शाखाएँ हैं: भागीरथी, अलकनंदा, और यमुनोत्री।
- **ब्रह्मपुत्र-** यह नदी तिब्बत से भारत में प्रवेश करती है और असम के माध्यम से बांग्लादेश में बहती है। यह नदी बाढ़ और जलवायु परिवर्तन के प्रभावों के लिए जानी जाती है।
- **सिंधु-** यह नदी पाकिस्तान में बहती है, लेकिन इसका स्रोत हिमालय में होता है और भारतीय क्षेत्र में इसकी कई प्रमुख सहायक नदियाँ हैं।

✓ गेरालियन नदियाँ:

- **गोदावरी-** यह नदी मध्य भारत से निकलती है और पूर्वी तट पर बहती है। इसे "दक्षिण की गंगा" कहा जाता है।
- **कृष्णा-** यह नदी दक्षिण भारत की प्रमुख नदी है, जो कर्नाटका और आंध्र प्रदेश से होकर बहती है और बंगलौर से चंद्राबागा तक फैलती है।

✓ पश्चिमी तट नदियाँ

- **सावित्री-** यह नदी पश्चिमी घाट से निकलती है और अरब सागर में बहती है। यह क्षेत्रीय कृषि और जल आपूर्ति के लिए महत्वपूर्ण है।

- **ताप्ती-** यह नदी मध्य भारत से बहती है और पश्चिमी तट पर अरब सागर में मिलती है। इसकी महत्वपूर्ण भूमिका क्षेत्रीय सिंचाई में है।

✓ डेक्कन पठारी नदियाँ

- **नर्मदा-** यह नदी मध्य भारत के पठारी क्षेत्र से निकलती है और पश्चिमी तट पर बहती है। यह नदी क्षेत्रीय जलवायु और बाढ़ नियंत्रण के लिए महत्वपूर्ण है।
- **ताप्ती-** यह नदी मध्य भारत के पठारी क्षेत्र से निकलती है और पश्चिमी तट पर बहती है।

इतिहास से प्राप्त जानकारी से यह स्पष्ट होता है कि प्राचीन काल में नदी के किनारों और सहायक उपनदियों के जलमय क्षेत्रों से नागरिकों का आगमन हुआ और कई छोटे-छोटे नगरराज्यों का उदय हुआ। ये नगरराज्य समृद्ध साम्राज्यों में परिवर्तित हो गए और विदेशी व्यापार का विस्तार हुआ। उन्होंने नगरों के लिए संरक्षण व्यवस्था, जल व्यवस्था, और सिंचाई प्रणालियों को उन्नत किया। उपनदियों के किनारे जलाशयों का निर्माण करके कृष्ण समृद्ध राज्य की स्थापना की गई, जिसकी समृद्ध संस्कृति आज के उड़ीसा राज्य के कालहंडी क्षेत्र में देखी जा सकती है।

नए युग की संस्कृति से कृषि संस्कृति में बदलाव स्पष्ट होते हैं। अनाज उत्पादन करने की भूमिका से अनाज उत्पादक की भूमिका में परिवर्तन आया, जिससे उपयुक्त भूमि की आवश्यकता बढ़ गई। सिंधु संस्कृति में कृषि उन्नति की प्रक्रिया हुई, और दाढ़ीदार वस्त्रों से संबंधित पहचान परिवर्तित हुई। यह संकेत करता है कि पहली नदी संस्कृति हजारों वर्षों तक अस्तित्व में रही और भौतिक विकास की प्रक्रिया में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

इस संक्रमण काल में पर्यावरण विशेषज्ञ, जलविज्ञानी, भूविज्ञानी, और वनस्पति विशेषज्ञ महत्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। बढ़ती जनसंख्या के दबाव में इन क्षेत्रों में तेजी से जानकारी प्राप्त की जाती है। इस काल में भगीरथ, अगस्त्य, परशुराम, गौतम, अत्रि, वशिष्ठ, विश्वामित्र, चाणक्य जैसे आचार्यों के नाम इतिहास में दर्ज हैं। उन्होंने किए गए कार्यों और उनके नामों के आधार पर विचार किया जा सकता है। इन ऋषियों के नाम नदियों के किनारे हमेशा जुड़े होते हैं, और उनके कार्यों के तार्किक विश्लेषण से हमें उस सत्य का अध्ययन करने में मदद मिलती है। अगस्त्य आचार्य ने भारत में अगस्त के ऋषि का नाम पहाड़ी श्रेणियों से लेकर हिंदी महासागर तक कई नदियाँ

के किनारे जोड़ा। कावेरी नदी के साथ उनके संबंध और उनकी गतिविधियाँ उनकी व्यापक भूमिका को दर्शाती हैं।

✓ **ऐतिहासिक दिशा:**

भारत की नदियों ने ऐतिहासिक दृष्टिकोण से भारतीय सभ्यता की दिशा को आकार दिया है। नदियाँ प्राचीन सभ्यताओं के लिए जीवनदायिनी रही हैं और इन्हें कई महत्वपूर्ण घटनाओं और धरोहरों से जोड़ा गया है। सिन्धु घाटी सभ्यता सिन्धु और उसकी सहायक नदियाँ हड़प्पा और मोहनजोदड़ो की सभ्यता के केंद्र थीं। इन नदियों ने प्राचीन नगरों के विकास और कृषि को प्रोत्साहित किया। मौर्य और गुप्त साम्राज्य गंगा नदी के किनारे स्थित नगरों ने मौर्य और गुप्त साम्राज्य के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। इन नदियों के आसपास व्यापार और सांस्कृतिक गतिविधियाँ विकसित हुईं। मुगल साम्राज्य मुगलों ने गंगा और यमुना नदी के आसपास के क्षेत्रों में महत्वपूर्ण वास्तुकला और शहरों का निर्माण किया। ताजमहल और फतेहपुर सीकरी जैसे स्थल इस काल के प्रमुख उदाहरण हैं। नदियों का मानव जीवन में विविध उपयोग होता है, जिनमें शामिल हैं। जल आपूर्ति नदियाँ पेयजल और सिंचाई के लिए महत्वपूर्ण स्रोत हैं। विशेषकर कृषि क्षेत्र में नदियों के जल का उपयोग फसलों की वृद्धि के लिए किया जाता है। यातायात प्राचीन काल में नदियाँ प्रमुख जलमार्ग के रूप में कार्य करती थीं। आज भी कुछ क्षेत्रों में नदियों का उपयोग यातायात और परिवहन के लिए किया जाता है। कई नदियों पर बाँध और जलविद्युत परियोजनाएं स्थापित की गई हैं, जो विद्युत ऊर्जा का

उत्पादन करती हैं। नदियाँ भारतीय संस्कृति और धर्म में महत्वपूर्ण स्थान रखती हैं। गंगा, यमुना, और यमुनोत्री जैसे नदियाँ पूजा और तीर्थ यात्रा के महत्वपूर्ण स्थल हैं। इनकी भौगोलिक विशेषताएँ, ऐतिहासिक दिशा, और उपयोगी उपकरण मानव सभ्यता के विकास और संस्कृति में महत्वपूर्ण योगदान करते हैं। नदियों का संरक्षण और सतत प्रबंधन आवश्यक है ताकि ये भविष्य में भी जीवनदायिनी स्रोत बनी रहें।

सन्दर्भ ग्रन्थ

- ✚ कौटिल्य वही
- ✚ महावग्ग
- ✚ चल्लवग्ग
- ✚ जातक
- ✚ स्ट्रेबों
- ✚ गाथा सप्तसती
- ✚ उद्धत
- ✚ रामायण
- ✚ महाभारत
- ✚ शांतिपर्व
- ✚ शिलालेख
- ✚ स्तम्भ लेख
- ✚ स्ट्रेबों
- ✚ शिलालेख
- ✚ स्तम्भ लेख
- ✚ अमरकोश

भारतातील औद्योगिक धोरण—एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

डॉ. रविंद्र मोहतुरे

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग

एन.एम.डी. कॉलेज, गोंदिया

ई-मेल — rcmohture67@gmail.com

मोबाईल नं. ९९२३१९१६१९

प्रस्तावना

युध्दोत्तर काळात राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविणे, लोकांचे राहणीमान सुधारणे, रोजगारीत वाढ करणे ह्या ध्येयांच्या पूर्तीकरीता गतिमान औद्योगिक धोरणाची आवश्यकता भासू लागली. त्याकरिता सरकारने नियोजनबद्ध औद्योगिक विकासाची गरज लक्षात घेवून व औद्योगिक धोरणाला दृष्य स्वरूप देण्यासाठी १९४४ साली सरकारने योजना व विकास खाते निर्माण केले. युध्दोत्तर काळात घटणारे उत्पादन व किंमतीत होणारी वाढ व औद्योगिक आघाडीवरील वातावरणात स्थिरता आणण्याकरिता व भांडवल गुंतवणुकीबद्दल विश्वास वाढविण्यासाठी सरकारने १९४८ साली आपले पहिले औद्योगिक धोरण जाहीर केले. लघुउद्योगांना व कुटीरउद्योगांना १९५६ च्या औद्योगिक धोरणात रोजगारी, विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था व उभारणीस लागणारे अल्प भांडवल ह्या तीन कारणांमुळे महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. नियोजित औद्योगिक धोरणाचा समिष्ट अर्थव्यवस्था हा पाया होता.

मिश्र अर्थव्यवस्थेत स्वातंत्र्य व नियंत्रण ह्यांचा योग्य समन्वय साधण्यासाठी सरकारने मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या औद्योगिक धोरणांत स्वीकार केला. औद्योगिक विकास व नियमन अधिनियम १९५१ नुसार सुचित उद्योगाचा विकास व नियमन ह्याबाबत केंद्र सरकारला सल्ला देण्यासाठी एक केंद्रीय उद्योग विशयक सल्लागारी परिषद स्थापन करण्यात आली. औद्योगिक धोरणाच्या यशस्वीतेसाठी अनेक कायदे करण्यात आले. पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून औद्योगिक धोरणांची अमलबजावणी करण्यात आली. याचा मुख्य उद्देश होता की देशातील अर्थव्यवस्थेला गती देणे जेणेकरून देशातील एकूण उत्पादनात वाढ होवून देशातील लघू व कुटीर उद्योगांना संरक्षण प्राप्त करणे, देशातील गरीबी दूर करून मोठ्या प्रमाणात रोजगारीच्या संधी उपलब्ध करून देणे. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बेकारी, गरीबी, वारंवार पडणारा दुष्काळ, लोकसंख्येचे मोठे प्रमाण, मोठ्या प्रमाणात शेतीवर अवलंबित्व व अषा विस्कटलेल्या अर्थव्यवस्थेला सुव्यवस्थित करण्यासाठी परंपरागत उद्योग, ग्रामिण उद्योग, लघु उद्योग यांच्या विकासासाठी एक नियोजनबद्ध

आराखड्याची आवश्यकता भासू लागली. व या आवश्यकते मधूनच औद्योगिक धोरणाची सुरुवात करण्यात आली. प्रस्तुत लघु शोध लेखात भारतात राबविण्यात आलेल्या औद्योगिक धोरणांबद्दल माहिती व त्याच्या वैशिष्ट्याबद्दल माहिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

➤ लघु शोध लेखाचा उद्देश —

१. औद्योगिक धोरणाची संकल्पना जाणून घेणे
२. भारतात राबविण्यात आलेल्या वेगवेगळ्या औद्योगिक धोरणाबद्दल माहिती जाणून घेणे.
३. औद्योगिक धोरणाची वैशिष्ट्ये माहिती करून घेणे.

➤ संशोधन पध्दती

संबंधित लघु शोध लेख हा संकलीत केलेल्या द्वितीय माहिती पध्दतीवर आधारित असून यात द्वितीय माहिती संकलन पध्दती म्हणून न्यूज पेपर, पुस्तके, मासिके, वेबसाईट यांचा अवलंब करून प्रस्तुत लघु शोध लेख सादर केला आहे.

ब्रिटीष राज्यसत्तेने भारतात १८५० मध्ये खुल्या व्यापाराचे तत्व अंगिकारले होते. त्यामुळे अविकसीत व —हास होत जाणा—या भारतीय उद्योग धंद्यास तर ते संपूर्णपणे घातक होते. तसेच नव्याने उदयास येऊ शकणा—या उद्योगांस ते मारक होते. १८८० साली तसेच १९०१ साली नेमलेल्या दुष्काळ पाहणी समितीने दुष्काळांना तोंड देण्यासाठी भारतात औद्योगिकीकरण करण्याची सूचना केली, पण ती अमलात आणली गेली नाही. उत्तरप्रदेश व मद्रास प्रांतात उद्योगधंद्यांना मदत करण्याचे, प्रयत्न केले गेले. परंतु अशा प्रयत्नांना मध्यवर्ती सरकार व ब्रिटीश भांडवलदारांनी कडवा विरोध केला. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात सरकारने आपल्या अलिप्त व प्रतिकूल औद्योगिक नीतीत बदल केला व त्याचा परिपाक म्हणून १९१६ साली औद्योगिक आयोगाची नियुक्ती करण्यात आली. १९१९ साली उद्योगधंद्याची वाढ हा विषय प्रांतिक सरकारच्या कक्षेत आला, प्रांतिक सरकारने लघू व कुटीर उद्योगधंद्याच्या वाढीकरीता प्रयत्न केले व औद्योगिक शिक्षण देण्याकरिता काही शाळा सुरू केल्या. उदा. धनबाद येथील माईनिंग स्कुल मुंबई येथील टेक्सटाईल टेक्नालॉजीकल इंस्टीट्यूट आणि

लुधियाना व भागलपूर येथील होजिअरी अॅण्ड सिल्क इन्सटीट्यूट त्याचप्रमाणे प्रांतिक सरकारांनी राज्यांतील उदयोगांना सहायकारी कायदे केले. लोकमताच्या दबावामुळे १९१७ साली जकातविषयक स्वायत्तेचा संकेत सराकरने मान्य केला व १९२३ साली सरकारने राजकोशीय आयोगाची नेमणूक केली व या आयोगाने आखलेल्या त्रिसूत्री धोरणानुसार दुसरे महायुद्ध सुरू होईपर्यंत भारतीय उदयोगधंद्यांना संरक्षण दिले गेले.

दुस-या महायुद्धाच्या काळात सुरू झालेल्या योग्य अशा उदयोगधंद्यांना युध्दोत्तर काळात संरक्षण देण्याचे धोरण सरकारने १९४० साली जाहीर केले. १९४५ साली अंतरीम प्रशुल्क मंडळाची नेमणूक केली. राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने आवश्यक असणा-या धंद्यांना संरक्षण देणे हे कार्य या मंडळाकडून अपेक्षित होते. १९४९ साली सरकारने जकात विषयक धोरण ठरविण्याकरिता राजकोषिय आयोगाची नेमणूक केली. युध्दोत्तर काळात राष्ट्रिय उत्पन्न वाढविणे, लोकांचे राहणीमान सुधारणे, रोजगारीत वाढ करणे, ह्या ध्येयांच्या पूर्तिकरीता गतिमान औदयोगिक धोरणाची आवश्यकता होती. त्याकरिता नियोजनबद्ध औदयोगिक विकासाची गरज लक्षात घेवून सरकारने १९४४ साली योजना व विकास खाते निर्माण केले. युध्दोत्तर काळात उत्पादन घटत होते व किमती वाढत होत्या, औदयोगिक आघाडीवरील वातावरणात स्थिरता आणण्याकरिता व भांडवल गुंतवणुकीबद्दल विश्वास वाढविण्यासाठी सरकारने १९४८ साली औदयोगिक धोरण जाहीर केले.

औदयोगिक धोरणाची उद्दिष्ट्ये

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बेकारी, गरिबी, वारंवार पडणारे दुष्काळ, लोकसंख्येत होणारी वाढ, मोठ्या प्रमाणावर शेतीवर अवलंबून असणा-या लोकांचे जास्त प्रमाण अशा विस्कटलेल्या अर्थव्यवस्थेला साचेबद्ध करण्याच्या व विकसीत करण्याच्या दृष्टीने परंपरागत उदयोग, ग्रामीण उदयोग, व लघु उदयोग यांच्या विकासासाठी एक नियोजनबद्ध आराखडा तयार करण्याच्या उदयेशाने औदयोगिक धोरणाची आवश्यकता निर्माण झाली. व यातूनच औदयोगिक धोरणाची सुरुवात करण्यात आली. औदयोगिक धोरणाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे निर्धारित करण्यात आली.

१. उदयोग क्षेत्रातील उत्पादकतेमध्ये स्थिरता निर्माण करण्यासाठी
२. ग्रामिण व शहरी भागातील जनतेला रोजगारीच्या संधी निर्माण करण्यासाठी
३. देशांतर्गत उपलब्ध असणाऱ्या मानव संसाधनाचा अधिक चांगल्या प्रकारे उपयोग करण्यासाठी

४. वेगवेगळ्या माध्यमातून देशाच्या प्रगतीला गती देण्यासाठी

५. आंतरराष्ट्रीय मानके व स्पर्धात्मकतेच्या पातळीशी जुळवून घेण्यासाठी

औदयोगिक धोरण — १९४८

भारताचे पहिले औदयोगिक धोरण म्हणून १९४८ चे औदयोगिक धोरण ठराव म्हणून ओळखले जाते. या औदयोगिक धोरणात उदयोजक आणि अधिकार या दोन्ही रूपात औदयोगिक विकासात राज्याची भूमिका परिभाषित करण्यात आली. १९४८ च्या औदयोगिक धोरणात मिश्र अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रांना महत्व देण्यात आले. उदयोग (विकास व नियमन) कायदा १९५१ मध्ये मंजूर करण्यात आला. औदयोगिक धोरण १९४८ नुसार उदयोगांचे चार विस्तृत क्षेत्रामध्ये वर्गीकरण करण्यात आले.

धोरणात्मक उदयोग (सार्वजनिक क्षेत्र)

यात शस्त्रात्रे आणि दारूगोळा निर्मिती, अणुउर्जेचे उत्पादन आणि नियंत्रण, रेल्वे वाहतुकीची मालकी आणि व्यवस्थापन यांचा समावेश आहे. हे उदयोग भारताच्या केंद्र सरकारची मक्तेदारी असलेले उदयोग निर्धारित करण्यात आले.

मुलभूत / मुख्य उदयोग (सार्वजनिक सह खाजगी क्षेत्र)

यामध्ये कोळसा, लोखंड आणि पोलाद विमान निर्मिती, जहाज बांधणी, टेलीफोन, तार आणि वायरलेस उपकरणे आणि खनिज तेल यांचा समावेश होतो या श्रेणीतील नविन उपक्रम केवळ राज्यसरकारच सुरू करू शकेल.

महत्वाचे उदयोग (नियंत्रित खाजगी क्षेत्र)

यामध्ये यंत्र साधने, रसायने, खते अलोहिय धातू, रबर उत्पादन, सिमेंट, पेपर न्युजप्रिंट, ऑटोमोबाईल, ईलेक्ट्रीक इंजिनियरिंग इत्यादी मूलभूत महत्वाच्या उदयोगाचा समावेश होतो ज्यासाठी केंद्र सरकारला योजना व नियमन करणे आवश्यक वाटेले.

इतर उदयोग (खाजगी आणि सहकारी क्षेत्र)

यामध्ये खाजगी क्षेत्र, वैयक्तिक तसेच सहकारी यांच्यासाठी मुक्त असलेले उदयोग समाविष्ट करण्यात आले.

➤ औदयोगिक धोरण १९४८ ची वैशिष्ट्ये

१. औदयोगिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वजनिक व खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्राला महत्व देण्यात आले.
२. औदयोगिक अर्थव्यवस्थेत राज्य सरकारची भूमिका अधोरेखित करण्यात आली.
३. उदयोगांना चार श्रेणीमध्ये विभाजीत करण्यात आले.

४. श्रमिकांच्या प्रबंधनात सहभागाला महत्व देण्यात आले.

५. लघु व कुटिर उद्योगांच्या विकासाला महत्व देण्यात आले.

➤ औद्योगिक धोरण — १९५६

काँग्रेसच्या आवडी अधिवेशनात भारतामध्ये समाजवादी समाजरचना निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट्ये ठेवण्यात आले. त्यानुसार हे उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी नवीन औद्योगिक धोरण तयार करण्यात आले. या औद्योगिक धोरणानुसार सार्वजनिक क्षेत्रांचा प्रचंड विस्तार करण्यात आला तर खाजगी क्षेत्राचा संकोच करण्यात आला. या औद्योगिक धोरणांत उद्योगांचे विभाजन तिन सुचीमध्ये करण्यात आले.

सुची अ — यामध्ये १७ उद्योगक्षेत्रांचा समावेश करण्यात आला. या उद्योगांवर केंद्र शासनाचा संपूर्ण एकाधिकार ठेवण्यात आला या क्षेत्रांमध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या उद्योगांना सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम असे संबोधले जाते यात — शास्त्रात्रे व दारूगोळा अणूउर्जा, लोह व पोलाद इ. उद्योगांचा समावेश करण्यात आला.

सुची ब — या सूचीमध्ये अंतर्भूत केलेल्या क्षेत्रांमध्ये नवीन उद्योग स्थापण्याचा अधिकार केवळ केंद्रशासनास असेल. खाजगी क्षेत्र केवळ सार्वजनिक क्षेत्रास पूरक भूमिका पार पाडेल. या सूचीमध्ये १२ उद्योगक्षेत्रांचा समावेश करण्यात आला.

सुची क — वरिल अनुसूचीमध्ये न मोडणारे सर्व उद्योग या अनुसूचीमध्ये ठेवण्यात आले. या क्षेत्रांमध्ये उद्योग स्थापन करण्याची परवानगी खाजगी क्षेत्रास देण्यात आली. मात्र या उद्योगांना शासनाकडून तसा परवाना घेणे बंधनकारक करण्यात आले. या तरतूदीमधूनच पुढे कुप्रसिध्द आणि अर्थव्यवस्थेस अपायकारक असा कोटा परमीट राज जन्मास आला.

१९५६ च्या औद्योगिक धोरणाची वैशिष्ट्ये

१. औद्योगिक परवाना प्रणाली सुरू करण्यात आली.
२. औद्योगिक क्षेत्रात सामजवाद व सार्वजनिक मालकीचा विकास करणे
३. ग्रामीण विकास आणि रोजगारीच्या संधीना चालना देण्यासाठी कुटिर आणि लघुउद्योगांना प्रोत्साहन देणे.
४. प्रादेशिक विषमता कमी करणे
५. औद्योगिक विकासात परकीय भांडवलाची भूमिका स्पष्ट करण्यात आली.
६. खाजगी व सार्वजनिक उद्योगांना न्याय व समानतेची वागणूक देणे.

➤ औद्योगिक धोरण — १९७७

२३ डिसेंबर १९७७ रोजी मोरारजी देसाई यांच्या नेतृत्वाखाली जनता सरकारने औद्योगिक धोरण

१९७७ जाहिर केले. हे धोरण नंतर १९८० मध्ये विद्यमान काँग्रेस सरकारने बदलले. या औद्योगिक धोरणांत मोठ्या उद्योगांची मक्तेदारी कमी करण्यासाठी कडक नियम करण्यात आले. यात औद्योगिक श्रमिक अशांततेच्या घटना कमी करण्यावर जोर देण्यात आले व्यवस्थापनात श्रमिकांचा सहभाग वाढविण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात आले.

१९७७ च्या धोरणाची वैशिष्ट्ये

१. श्रम केंद्रित तंत्रज्ञानावर लक्ष केंद्रित करणे, उद्योगांच्या वाढीसाठी पोषक वातावरण तयार करून लघु आणि मध्यम उद्योगांवर लक्ष केंद्रित करणे.
२. कॉटेज आणि घरगुती, सुक्ष्म आणि लघु उद्योग अशा छोट्या क्षेत्राची वर्गवारी करून प्रोत्साहन देणे
३. स्वदेशी तंत्रज्ञान विकसीत करून परदेशी तंत्रज्ञानावरील अवलंबित्व कमी करणे
४. रोजगारीच्या संधी निर्माण करणे—या कामगार केंद्रित उद्योगांच्या वाढीला प्रोत्साहन देणे.
५. मोठ्या उद्योग व उद्योगपतीच्या वित्त पुरवठ्यावर नियंत्रण तसेच मक्तेदारी विरूध्द कायद्याचा वापर.
६. मालक मजूर संबंध सुधारण्यासाठी कामगारांना व्यवस्थापनात सहभागी करून घेणे.
७. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर निर्बंध घालणे.

➤ औद्योगिक धोरण — १९८०

१९८० मध्ये काँग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेत आल्यानंतर १९७७ च्या औद्योगिक धोरणावर टिका करून २३ जुलै १९८० रोजी नवीन औद्योगिक धोरणाची घोषणा केली. या औद्योगिक धोरणानुसार आर्थिक महासंघाच्या संकल्पनेला चालना देण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आणि योजना गेल्या तीन वर्षातील औद्योगिक उत्पादनाची प्रवृत्ती पूर्ववत करण्याचा प्रयत्न केला गेला आणि मक्तेदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार पध्दती कायद्यावरील पूष्टी करून परकीय चलन नियमन कायदा अमलात आणण्यात आला.

१९८० च्या औद्योगिक धोरणाची वैशिष्ट्ये

अविकसीत क्षेत्र आणि उद्योगानंतर लक्ष केंद्रित करून संतुलित प्रादेशिक औद्योगिक विकासाला प्रोत्साहन देणे.

१. लहान आणि मध्यम आकाराच्या व्यवसायांच्या तांत्रिक प्रगतीला समर्थन देणे. औद्योगिक क्षेत्रात त्याचे स्थान मजबूत करणे.
२. निर्यातीवर लक्ष केंद्रित करणे—या उद्योगांच्या वाढीस प्रोत्साहन देणे. तसेच आंतरराष्ट्रीय

बाजारपेठेत भारतीय उत्पादनांची स्पर्धात्मकता वाढविण्यावर भर देणे.

३. ज्या उदयोगांवर श्रम जास्त लागतात अशा उदयोगांच्या विस्तारास प्रोत्साहन देणे आणि सर्वांसाठी रोजगारीच्या संधी उपलब्ध करणे.
४. अत्याधुनिक व्यवस्थापन तंत्राद्वारे औदयोगिक क्षेत्राचे उत्पादन आणि कार्यक्षमता वाढवणे.
५. औदयोगिक क्षेत्राच्या वाढीमध्ये खाजगी क्षेत्राच्या सहभागावर भर देणे.

➤ औदयोगिक धोरण — १९९१

श्री नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस सरकारने अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंग व उदयोगमंत्री पी.जे. कुरियन यांनी २४ जुलै १९९१ रोजी भारत सरकारने नवीन औदयोगिक धोरण स्विकारले. केंद्रिय अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंह यांनी १९९१ मध्ये नविन आर्थिक धोरण सुरू केले. या औदयोगिक धोरणांत सरकारने परकीय व्यापार परकीय शेट गुंतवणुक, विनीमय दर, उदयोग राजकोशीय शिस्त ईत्यादींशी संबंधित असलेल्या धोरणांमध्ये काही मुलभूत बदल केले. नविन औदयोगिक धोरणांत उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण यांचा समावेश करण्यात आला. तसेच मक्तेदारी व प्रतिबंधित व्यापार पध्दती कायदा रद्द करण्यात आला. भारतीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा दर्जा देण्यासाठी प्रयत्न केले गेले.

१९९१ च्या औदयोगिक धोरणाची वैशिष्ट्ये

१. औदयोगिक विकासामध्ये खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे. आणि अर्थव्यवस्थेवरील सरकारचा प्रभाव कमी करणे.
२. औदयोगिक निर्णय प्रक्रीयेतील सरकारी सहभाग कमी करणे आणि औदयोगिक परवाना प्रणालीचे उदारीकरण आणि तर्कसंगीतकरण करणे.
३. तंत्रज्ञान हस्तांतरणाची भुमिका औदयोगिक क्षेत्रात परकीय गुंतवणुकीला बळकट करणे आणि प्रोत्साहित करणे.
४. उदयोगांच्या तांत्रिक आधुनिकीकरणाच्या गरजेवर भर देवून तंत्रज्ञानाच्या आयातीला प्रोत्साहन देणे.
५. निर्यातीला चालना देणे आणि निर्यात उन्मुख युनिटसाठी कच्च्या शुल्कमुक्त आयातीला परवानगी देणे.
६. कामगार कायदे सुलभ करणे.
७. उदयोगांच्या विकासासाठी वाहतुक, दळणवळण आणि वीज यासारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास करणे.

भारतातील औदयोगिक धोरणाच्या मर्यादा

- ❖ प्रभावी अंमलबजावणीची मर्यादा — भारतातील औदयोगिक धोरणाच्या मुख्य मर्यादापैकी एक आहे औदयोगिक धोरणांना नोकरशाही, अडचणी,

विलंब आणि भ्रष्टाचार यांचा सामना करावा लागणे. ज्यामुळे त्यांच्या परिणामकारकतेमध्ये अडथळा निर्माण होतो.

- ❖ **उत्पादन क्षेत्राची स्तब्धता** — भारतातील औदयोगिक धोरणे औदयोगिक क्षेत्राला चालना देण्यात असमर्थ ठरल्या आहेत. ज्यांचे जी.डी.पी. मध्ये योगदान १९९१ पासून सुमारे १६: वर थांबले आहे.
 - ❖ **औदयोगिक धोरण** आखणीत व्यवसायीकांशी सल्लामसलत न करता औदयोगिक धोरण आखले गेले त्यामुळे धोरणाची प्रभावीता कमी होवून व्यवसाय व गुंतवणुकदारांकडून योग्य सहकार्य मिळत नाही.
 - ❖ **कामगारांचे विस्थापन** — नविन औदयोगिक धोरणामुळे औदयोगिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात आधुनिकीकरणामुळे मजूरांचे विस्थापन झाले आहे. तसेच श्रमिकांच्या कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी प्रोत्साहनांचा अभाव असल्यामुळे औदयोगिक धोरणांवर मर्यादा पडतात.
 - ❖ **अस्पष्टपणे परिभाषित केलेले औदयोगिक स्थान धोरण** — नविन औदयोगिक धोरण, पर्यावरणाच्या हानीच्या हानीकारक प्रभावांवर भर देताना, औदयोगिक वातावरणाचा प्रदूशणमुक्त विकास सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य औदयोगिक स्थान धोरण परिभाषित करण्यात अयशस्वी ठरले.
 - ❖ **औदयोगिक पॅटर्नमधील विकृती**— उदारीकरणानंतरच्या गुंतवणुकीच्या सध्याच्या टप्प्यात काही उदयोगांमध्ये भरीव गुंतवणुक होत असतानां अभियांत्रिकी, उर्जा, मशीन टुल्स इत्यादीसारख्या अनेक मूलभूत आणि धोरणात्मक उदयोगांमध्ये प्रमाण कमी आहे.
 - ❖ **औदयोगिक धोरणांमध्ये वारंवार बदल** — भारतातील औदयोगिक धोरणांमध्ये वारंवार बदल आणि उलथापालथ होत असल्यामुळे व्यवसाय आणि गुंतवणुकदारांसाठी अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. या सातत्याच्या अभावामुळे अनेक उदयोगांसाठी दिर्घकालीन योजना आखणे आणि गुंतवणुक करणे कठीण झाले आहे.
 - ❖ **पायाभूत सुविधांचा अभाव** — वीज, वाहतूक, दळणवळणाच्या मुलभूत सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्यामुळे औदयोगिक धोरणात अडथळा निर्माण झाल्याचे मुख्य कारण आहे.
- औदयोगिक धोरण सुधारण्यासाठी उपाय —**
- ❖ **पायाभूत सुविधांचा विकास** — औदयोगिक क्षेत्राचा विस्तार करण्यासाठी सरकारने पायाभूत सुविधा निर्माण कराव्यात जसे— वीज, वाहतूक, आणि दळणवळणाची साधने.

- ❖ **व्यवसाय करण्याच्या सुलभतेला चालना** — सरकारने प्रशासकीय अडथळे कमी करून व्यवसाय करण्याच्या सुलभतेला चालना देवून खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. औद्योगिक उद्यानांची निर्मिती आणि धोरणात्मक वातावरण गुंतवणुक दारास आकर्षित करण्यास मदत करू शकेल.
- ❖ **अनुकूल पर्यावरण पध्दतीला प्रोत्साहन** — औद्योगिक धोरणाचा मूळ उद्देश औद्योगिक नियम पर्यावरण अनुकूल पध्दतींना प्रोत्साहन देणारे असावे.
- ❖ **नाविन्यपूर्ण विकासावर लक्ष** — दिर्घकालीन षाष्वत विकास साधण्यासाठी भारताने पारंपारिक उत्पादनाच्या पलीकडे जाउन विचार करावयास पाहिजे. भारताने नाविन्यपूर्ण विकासावर लक्ष केंद्रित करून संशोधनासाठी प्रोत्साहन — तंत्रज्ञान हस्तांतरणास प्रोत्साहन दिल्यास सर्जनशील उद्योगांच्या वाढीस चालना मिळेल.
- ❖ **उद्योग हितधारकांशी संवाद साधने**— औद्योगिक धोरणे विकसीत करतांना सरकारने उद्योग हितधारकांशी संवाद साधने आवश्यक आहे. त्यामुळे औद्योगिक धोरणे अनुकूल होवून व्यवसायीकांच्या व्यवसायांना पुरेसा पाठिंबा मिळेल.
- ❖ **अनुकूल व्यावसायिक वातावरण निर्मिती** — भारतातील यशस्वी औद्योगिक धोरण हे सर्वसमावेशक आणि शाश्वत वाढीवर लक्ष केंद्रित असले पाहिजे. गुंतवणूकीसाठी आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी अनुकूल व्यावसायिक वातावरण दिले पाहिजे.

समारोप

वरिल औद्योगिक धोरणाचा अभ्यास केले असता असे दिसून येत आहे की, देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशातील विस्कटलेली अर्थव्यवस्था, मोडकळीस आलेले ग्रामिण उद्योग, लघु उद्योग,

कुटिर उद्योग, वाढलेली बेकारी, बेरोजगारी, यावर मात करण्यासाठी सरकारने औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासासाठी एक नियोजित ढांचा तयार करण्यात गरज लक्षात घेवून औद्योगिक धोरणाची सुरुवात केली, पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमाने औद्योगिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात आली. तसेच अनेक कायदे पारित करण्यात आले जेणेकरून देशी उद्योगांना संरक्षण प्राप्त होईल. औद्योगिक धोरणामुळे औद्योगिक क्षेत्रात नविन उद्योगाची स्थापना झाली. तर अनेक आजारी उद्योगांना बळकटी मिळाली. तरीपण पाहिजे त्या प्रमाणात प्रत्येक औद्योगिक धोरणाची उद्दिष्ट्ये साख करण्यास सरकारला यश मिळाले नाही याचे कारण औद्योगिक धोरण राबविण्यात अनेक मर्यादा होत्या यात उद्योगाला आवश्यक असणा—या मूलभूत सुविधांचा अभाव तसे औद्योगिक धोरण राबवितांना उद्योजकांचे मत जाणून न घेणे, श्रमांना प्रषिक्षणाचा अभाव वाढत जाणा—या बाजारातील तीव्र स्पर्धा, वित्तपूरवठ्याच्या अपू—या सोयी अशा अनेक मर्यादा होत्या. भविष्यात औद्योगिक धोरण राबवितांना सरकारला या सर्व मर्यादांचा विचार करून धोरण राबविण्यास औद्योगिक विकास जोमाने होवून बेरोजगारीची समस्या दूर केली जाईल यात शंका नाही.

संदर्भसूची

- ✚ भारतातील औद्योगिक धोरण <https://mr.vikaspedia.in>
- ✚ औद्योगिक धोरण <https://www.midcindia.org>
- ✚ औद्योगिक धोरण <https://unacademy.com>
- ✚ भारतातील औद्योगिक धोरण <https://byjus.com>
- ✚ भारताचे औद्योगिक धोरण <https://www.drishtiiias.com>
- ✚ औद्योगिक धोरण <https://en.wikipedia.org>
- ✚ भारतातील पहिले औद्योगिक धोरण <https://www.loksatta.com>

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी आंबेडकर-फुले यांचे योगदान

प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे

(समाजशास्त्र विभागप्रमुख)

श्री संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय

पालांदूर (चौ.), ता. लाखनी जि. भंडारा (म.रा.)

सारांश :-

भारतीय समाजामध्ये प्राचीन काळापासून आजपर्यंत स्त्रियांचे स्थान नेहमी दुय्यम राहिले आहे. वैदिक काळामध्ये स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क, प्रौढ विवाह पद्धती, सती प्रथा नसली तरी कुटुंबामध्ये तिचे स्थान पुरुषापेक्षा नेहमी दुय्यम होते. मुलाचा जन्म होण्यासाठी प्रार्थना केल्या जातात. पण मुलीचा जन्म होण्यासाठी एकही प्रार्थना केल्याचा उल्लेख मिळत नाही. उत्तर वैदिक काळामध्ये तिचे सर्व हक्क नाकारून धर्म व पितृसत्ताक या चौकटीत बंदिस्त केले. इ.स. पूर्व ६ व्या शतकामध्ये विविध धर्म संप्रदायाचा उगम झाला. या धर्म संप्रदायाने उत्तर वैदिक कालीन स्त्री जीवन पद्धतीला आव्हान दिले. गौतम बुद्ध व चार्वाक यांनी समतेचा पुरस्कार केला. गौतम बुद्धांनी स्त्री व पुरुष या दोघांनाही धर्मांमध्ये प्रवेश दिला. त्यांनी निर्वाण पदासाठी स्त्रियाही पात्र ठरविले. गुप्ततोर काळामध्ये सती प्रथा, बालविवाह, पडदा पद्धत या प्रथेचा उगम झाला. या प्रथेमुळे स्त्री स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने आली मध्ययुगीन कालखंडामध्ये अनेक संताने स्त्री सुधारणेचे प्रयत्न केले. पण विशेष असा स्त्री जीवनावर परिणाम झाला नाही. भारतीयांना आधुनिक कालखंडामध्ये ब्रिटिशांनी पाश्चात्य जागृती निर्माण झाली. त्यांनी स्त्री व धर्म सुधारणा करण्याचे काम केले. या सुधारकांमध्ये डॉ. आंबेडकर आणि महात्मा फुले यांनी केलेले कार्य क्रांतीकारक होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात या दोन सुधारकांनी स्त्री सुधारणेसाठी केलेल्या कार्याचा विचार केलेला आहे.

बिजशब्द :-

महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री मुक्तीचे कार्य व विचारांचा अभ्यास करणे. पितृसत्ता व धर्म सत्तेच्या माध्यमातून होणारे स्त्री शोषणाचा अभ्यास करणे

विषय प्रवेश :-

महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकरांनी धर्म व पितृसत्तेची चौकट मोडून स्त्री — मुक्तीची संकल्पना मांडली.

पितृसत्ताक पद्धती वा फुले — आंबेडकरांची स्त्रीवादी भूमिका :-

भारतामध्ये जेव्हापासून पितृसत्ताक पद्धतीचा उगम झाला तेव्हापासून स्त्री शोषणामध्ये वाढ झालेली दिसते. स्त्रीचे कुटुंबातील स्थान या पद्धतीने निश्चित केलेले होते. या पद्धतीने स्त्रियांना पुरुषापेक्षा दुय्यम स्थान दिले होते. या पद्धतीला फुले यांनी आव्हान दिले. त्यांनी स्त्री ही पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ आहे हे दाखवून दिले. जी स्त्री थोर महापुरुषाला जन्म देते, नऊ महिने पोटात सांभाळ करते, पुरुष लहान असताना संगोपन करते ती स्त्री पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ असते. ही फुलेची स्त्रीवादी भूमिका पितृसत्तेच्या विरोधी होती. पितृसत्तेने पुरुषाला अनेक विवाह करण्याची सोय निर्माण केली होती. यावर फुले हल्ला करतात. घरामध्ये महापतिर्वता स्त्री असता लोभी पुरुष तिच्या उरावर दोन—तीन बायका करतात. परंतु सर्व स्त्रिया लग्न लावल्यानंतर त्याच पुरुषाच्या घरी नांदत असतात. त्या दुसऱ्या पुरुषाबरोबर लग्न करून “सवता” आणत नाहीत.

महात्मा फुले यांनी समाजामध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यम का झाले याची चिकित्सा केली. स्त्रिया अबला असल्यामुळे लोभी पुरुषाने कावेबाजी केली, कोणत्याही कामात स्त्री जातीची संमती न घेता आपले घोडे पुढे नेले. त्यांना शिक्षणापासून दूर ठेवले. हे फुले दाखवून देतात.”

फुलेंच्या विचाराने प्रभावित होऊन डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्री मुक्तीसाठी कार्ये केले. त्यांनी पितृसत्तेच्या बंधनातून स्त्री मुक्त करण्यासाठी त्यांनी स्त्रियांना चळवळीत सामील करून घेतले. पुरुषांप्रमाणे स्त्रियाही चळवळीत काम करू शकतात असा बाबासाहेबांना विश्वास होता. स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात आणले तर समाजाची उन्नती होईल जर तिला कुटुंबात गुलामाप्रमाणे बंदिस्त करून ठेवले तर समाजाचा विकास होणार नाही म्हणून ते स्त्रियांना आव्हान करतात की “तुम्ही लग्न झाल्यावर पतीची मैत्रीण म्हणून पतीला प्रत्येक कार्यात सहकार्य करावे. गुलामाप्रमाणे वागण्यात नकार द्यावा व पुरुषाच्या खांद्याला खांदा देऊन चळवळीत कार्य करावे.” डॉ. बाबासाहेबांना प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्री—पुरुष समानता हवी होती.

विश्लेषण व स्पष्टीकरण :-

धर्म सत्तेविरोधी फुले — आंबेडकरांचा संघर्ष :-

ज्याप्रमाणे स्त्री शोषणामध्ये पितृसत्ता महत्वाची भूमिका निभावत होती त्याचप्रमाणे धर्मसत्ता ही सुद्धा महत्वाची भूमिका निभावत असे. धर्माने स्त्रीचे हक्क, अधिकार नाकारून त्यांच्यावर अनेक बंधने घातली होती. या विरोधी फुले—आंबेडकरांनी बंड केले. धर्माची बंधने स्त्रीया पाळण्याचे कारण म्हणजे या अज्ञानी होत्या. या स्त्रियांना धर्म सत्तेच्या शोषणातून मुक्त करायचे असेल तर त्यांना शिक्षण देणे आवश्यक होते. फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यातील बुधवार पेठेत पहिली शाखा काढली. १८५१ रोजी रास्ता पेठेत मुलींची दुसरी आणि १८५२ रोजी वेताळ पेठेत तिसरी मुलींची शाळा काढली.

महात्मा फुले यांनी शैक्षणिक कार्य केले, त्याचबरोबर स्त्रियांचा शोषण करणाऱ्या धार्मिक प्रथेवर लिखाणाच्या माध्यमातून हल्ला केला. भारतीय समाजामध्ये सतीची प्रथा होती. या प्रथेला धर्माचा आधार होता. फुले असा प्रश्न उभा करतात की, एखाद्या स्त्रीचा नवरा मृत पावल्यानंतर ती स्त्री सती जाते; पण एखाद्या पुरुषाची पत्नी मृत पावल्यानंतर तो “सता” का जात नाही. हा फुलेंचा प्रश्न धर्मसत्तेला आवाहन देणारा होता. फुले हेही दाखवून देतात की, खोटया धर्म ग्रंथाच्या आधारे स्त्रीला गुलाम बनविले.

फुलेप्रमाणे बाबासाहेबांनी धर्मसत्तेची चौकट मोडून स्त्री मुक्तीसाठी संघर्ष केला. स्त्रियांना वारसा हक्क, घटस्फोटाचा अधिकार धर्माने नाकारला होता. डॉ. बाबासाहेब दाखवून देतात, हिंदू धर्म शास्त्रातील कायदे हे स्त्रियांवर अन्याय, अत्याचार करणारे आहेत. मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथातून व माध्यमातून सर्व अधिकार पुरुषाला प्रदान केले होते. या विषमतावादी मनुस्मृती दहन बाबासाहेबांनी केले. धर्माने नाकारलेले हक्क स्त्रियांना मिळव्यात याकरिता त्यांनी “हिंदू कोड बिल” तयार करून ते लोकसभेत मांडले. पण हे बिल मंजूर होऊ शकले नसले तरी बाबासाहेबांनी केलेला स्त्री मुक्तिचा संघर्ष लक्षात घेण्यासारखा आहे.

बाबासाहेबांनी हिंदू धर्मातील दोशांकडेच लक्ष दिले नाही तर त्यांनी मुस्लिम धर्मातील दोश पण दाखवून दिले मुस्लिम धर्मातील पडदा पद्धत ही कशी स्त्री स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालणारी आहे हे दाखवून देताना बाबासाहेब म्हणतात, “या पद्धतीमुळे मुस्लिम स्त्री इतर धर्माच्या तुलनेने मागे पडली आहे. ती

कार्यक्रमात सहभागी होऊ शकत नाही. गुलामगिरीच्या मनोवृत्तीमुळे न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली आहे. त्यांना ज्ञान संपादनाची इच्छा राहिलेली नाही. ही स्त्री असहाय्य झाली आहे.

डॉ. बाबासाहेबांनी स्त्री—मुक्तिसाठी बौद्ध धर्म हा योग्य आहे. याकरिता हिंदू व मुस्लिम, दलित स्त्रियांनी धर्माचा स्विकार केला तर त्यांची प्रगती होऊ शकते असा आशावाद व्यक्त केला आहे.

निष्कर्ष :-

१. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर यांनी धर्म व पितृसत्तेची चौकट मोडून स्त्री मुक्तिसाठी संघर्ष केला.
२. महात्मा फुले यांनी स्त्रीला पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ स्थान दिले.
३. डॉ. बाबासाहेबांनी मुस्लिम स्त्रियांच्या समस्यांचा वेध घेतला.
४. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकरांच्या विचारातून स्त्रीवादी चळवळ गतिमान झाली.
५. महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर स्त्री—पुरुष समानतेचे पुरस्कर्ते होते.

आज स्त्रियांच्या ज्या काही समस्या निर्माण झाल्या आहे या समस्यांचे मूळ इतिहासामध्ये आहे. या समस्या सोडवायचे असल्यास इतिहाचा आधार घेऊन उपाय योजना केल्या तर स्त्रियांचा विकास होईल. पण आज स्त्री—मुक्तिकरीता फुले—आंबेडकर विचारांची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :-

- ✚ फडके य.दि. (संपा), “महात्मा फुले समग्र वाङ्मय” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (१९९१) पृ.क्र. ४४६
- ✚ मून वसंत, नरके हरी, “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची लेखन आणि भाषणे” खंड १८, भाग—३, पृ. क्र. १४२
- ✚ कीर धनंजय, “महात्मा फुले समग्र वाङ्मय” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (१९९१) पृ.क्र. ४४७
- ✚ फडके य.दि. (संपा), “महात्मा फुले समग्र वाङ्मय” महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई (१९९१) पृ.क्र. ४४७
- ✚ सुरवाडे दिलीप (संपा), “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री सुधारणा”, लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद (२००९) पृ.क्र. १०५

यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता

डॉ. बाळासाहेब लाड

सहाय्यक प्राध्यापक

प्रस्तावना व जीवन परिचय :

सह्याद्रीची उंची आणि सखोलता जशी आहे तशीच माणसे सह्याद्रीने आपल्या कुशीत जन्माला घातली. छत्रपती शिवरायांनी याच सह्याद्रीच्या कुशीत जन्म घेऊन स्वतंत्र हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली आणि अटकेपार झेंडा रोवला. त्यानंतरही त्याच उंचीची आणि खोलीची माणसे सह्याद्रीनी जन्माला घातली. त्यापैकी एक नाव यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण यांचा जन्म १२ मार्च १९१३ मध्ये सातारा जिल्ह्यातील (सद्या सांगली जिल्हा) देवराष्ट्रे या गावी झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण देवराष्ट्रे येथील प्राथमिक शाळेत झाले व नंतर कराड येथे शिक्षणासाठी दाखल होऊन १९२७ मध्ये कराडच्या केंद्र शाळेतून व्हर्नाक्यूलर फायनल परीक्षा पास होऊन कराड येथील टिळक हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. १९३१ साली पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयातर्फे घेण्यात आलेला वकृत्व स्पर्धेत ग्रामसुधारणा या विषयावर वकृत्व करून पहिल्या क्रमांकाचे रूपये १५० चे पारितोषिक मिळवले. १९३४ मध्ये दहावी उत्तीर्ण होऊन कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजमध्ये प्रवेश. १९३८ मध्ये यशवंतराव चव्हाण यांनी इतिहास व राजकारण हे विषय घेऊन मुंबई विद्यापीठाची बी.ए. ही पदवी उत्तीर्ण होऊन पुणे येथील लॉ कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. १९४० मध्ये सातारा जिल्हा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून कार्यरत. ऑगस्ट १९४१ मध्ये एल.एल.बी. परीक्षेत सुयश व वकिलीच्या व्यवसायात प्रारंभ केला. २ जून १९४२ रोजी कराड येथील वेणूताईशी विवाहबद्ध. १ मे १९६० रोजी संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची उत्साही वातावरणामध्ये स्थापना व नवीन राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून षपथविधी घेतली. त्यावेळी त्यांचे वय ४६ वर्षे इतके होते. २६ जून १९७० रोजी केंद्रीय अर्थमंत्री म्हणून नियुक्ती. १९८२ मध्ये आठव्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष. २५ नोव्हेंबर १९८४ रोजी सायंकाळी ७.४५ वा. दिल्ली येथे यशवंतराव चव्हाण यांचे निधन झाले.

यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री, लोकसभेचे पक्षनेते, कर्तबगार संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, अर्थमंत्री, विदेशमंत्री तसेच भारताचे उपपंतप्रधान अशा विविध जबाबदाऱ्यांच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये त्यांचे योगदान प्रेरक ठरते. यशवंतराव चव्हाणांचे विचार व त्यातून महाराष्ट्राची होणारी आर्थिक जडणघडण अभ्यासनाचा

उद्देश “यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता” हा विषय शोध निबंधासाठी निवडलेला असून प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये वर्णनात्मक संशोधनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून हे संशोधन द्वितीय आधारसामुग्रीच्या सह्याने पूर्ण केले आहे. यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, ग्रंथ, मासिके, आत्मचरित्र आणि संकेतस्थळ इत्यादी साधनांचा वापर केलेला आहे.

संशोधन पद्धत:

प्रस्तुत विषयाचे अध्ययन करण्याकरिता दुय्यम साधन सामग्रीमध्ये संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके व अधिकृत संकेतस्थळाचा वापर केलेला आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार आणि उपयुक्तता :

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांचे विचार अत्यंत मोलाचे ठरले आहेत. राज्याचे मुख्यमंत्री असल्यापासून ते संरक्षणमंत्री पदाचा कार्यभार स्वीकारण्यापर्यंत आणि अर्थमंत्री असताना स्वीकारलेल्या धोरणांवरून वेगवेगळ्या ठिकाणी केलेल्या भाषणांवरून त्यांचे आर्थिक विचार स्पष्ट होतात.

शेतीसंबंधी विचार :

यशवंतराव चव्हाण आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात. महाराष्ट्राच्या कृषी विकासाचा पाया त्यांनी १९६० च्या दशकात रचला. आपल्या देशातील शेतीच्या प्रश्नांशी निगडित असणारा अतिशय महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे शेतीच्या विकासाचा प्रश्न आहे. यामध्ये प्रामुख्याने भूमिहीनांचा प्रश्न, जमिनीच्या विकासाचा प्रश्न, जमीन मालकीचा प्रश्न, शेतीच्या आधुनिकीकरणाचा प्रश्न, इत्यादी प्रश्न भेडसावत आहेत.

भारत हा कृषी प्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. भारतात शेतीत काम करणाऱ्यांमध्ये भूमिहिनांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. भारतामध्ये प्रामुख्याने यशवंतरावांच्या मते, ८० टक्के लोकांकडे फारच कमी जमीन असून फक्त २० टक्के लोकांकडे जास्त जमीन असल्यामुळे भूमिहिनांचा प्रश्न बिकट आहे. त्याचप्रमाणे भारतामध्ये जमिनीचा विकास व्हायला पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात झालेला नाही. यशवंतरावांच्या मते, भारतात फार मोठ्या प्रमाणात जमीन अविकसित राहिली असल्याने ती अनुत्पादक व लागवड करण्यायोग्य बनली आहे. त्यामुळे ही

अनुत्पादक व पडीक जमीन लागवडीखाली आणली पाहिजे. त्यासाठी सिंचन सुविधांचा मोठया प्रमाणात विकास व विस्तार झाला पाहिजे. तसेच जमीन मालकीच्या प्रश्नासंदर्भात यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते, एखाद्या व्यक्तिकडे जास्तीत जास्त किती जमीन असावी याबाबत काही मर्यादा असावी. यशवंतराव चव्हाणांचे असे मत होते की, जो शेती कसतो तोच जमिनीचा मालक असला पाहिजे. जर असे झाले तर भूमिहिन शेतमजूर आणि श्रीमंत शेतमजूर आणि श्रीमंत शेतकरी ही वर्ग विसमता कमी होण्यास हातभार लागेल.

वरील प्रश्न शेतीला भेडसावत असतानाच शेतीच्या आधुनिकीकरणाचा प्रश्न देखील समोर येतो. या संदर्भात यशवंतरावांच्या मते, शेतीच्या आधुनिकीकरणाबाबत आपण फारच मागे आहोत, हरितक्रांतीनंतर रासायनिक खते, बी-बियाणे व आधुनिक तंत्रज्ञान शेतीसाठी उपलब्ध झाले असले तरी ते खरेदी करण्याची कुवत शेतकऱ्यांमध्ये नसते. तसेच जमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण या कारणामुळे देखील आधुनिक शेती करणे शेतकऱ्यांना परवडत नाही. शेतीमध्ये अनेक प्रश्न उपस्थित आहे. शेतीसंबंधी यशवंतरावांचे आणखीन विचार आहेत. या संदर्भात भारतीय शेतकरी शेतीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून पाहतात. यशवंतरावांच्या मते, शेतीकडे फक्त उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून न पाहता ती व्यापारी तत्त्वावर करणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे शेतीला उद्योगाची जोड द्यावी. शेती हा ग्रामीण विकासाचा गाभा असल्यामुळे ग्रामीण भागामध्ये लहान-लहान उद्योग उभारणे आवश्यक आहे. म्हणजेच शेतीसाठी लागणारी अवजारे हे शहरात तयार न करता खेड्यातच तयार झाली आहे. त्यामुळे शेतीचाही विकास होईल. तसेच शेतीतील उत्पादन वाढविण्यासाठी पाण्याचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे. भारतामध्ये नद्यांचे पाणी भरपूर असले तरी त्या नद्यांवर धरणे नसल्यामुळे ते पाणी वाया जाते. त्यामुळे नद्यांवर धरणे बांधून त्याचा योग्य वापर करून उत्पादन वाढीस चालना मिळेल. त्याचबरोबर शेतकरी हा शिकला पाहिजे. शेतकऱ्यांनी आधुनिक पद्धतीचे ज्ञान आत्मसात करणे आवश्यक आहे, अस यशवंतरावांचे मत होते.

यशवंतरावांनी शेतीविषयक जे विचार मांडले होते. त्या विचारांची आजदेखील उपयुक्तता आहे. यामध्ये भूमिहिनांच्या बाबतीमध्ये ते त्यांचे असे मत होते की, खुप थोड्या लोकांकडे जास्त जमीन आहे तर ही विशमता कमी झाली पाहिजे तसेच जमीन कसणाराच त्या शेतीचा मालक असावा असा विचार आज प्रत्यक्षात आणण्याची आवश्यकता आहे. भारतामध्ये आजदेखील खुप मोठया प्रमाणावर जमीन अनुत्पादक

उवस्थेत आहे. तिला लागवडीखाली आणणे गरजेचे आहे. त्यामुळे उत्पादनात वाढ होऊन अन्नधान्याचा प्रष सुटण्यास मदत होईल. शेतीच्या आधुनिकीकरणाबाबत यशवंतरावांनी त्यावेळी मांडलेले विचार आज प्रत्यक्षात आणावयाची आवश्यकता आहे. त्यांच्या मते, शेतीच्या आधुनिकीकरणाबाबत आपण खूपच मागे आहोत. त्यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी जमिनीचे तुकडीकरण थांबवणे आवश्यक आहे. तसेच शेतकऱ्यांनी शेतीकडे फक्त उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून न पाहता व्यापारी तत्त्वावर शेती करावी. शेतीला उद्योगधंद्याची जोड द्यावी. आजदेखील ग्रामीण भागामध्ये खुप अल्प प्रमाणावर लघु उद्योग आहेत. लघु उद्योगाची संख्या ग्रामीण भागामध्ये वाढवणे आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होऊ शकतात. आज दुष्काळी परिस्थिती खुपच भयानक रूप धारण करत आहे. यशवंतरावांनी त्यावेळी असे सांगितले की, नद्यांवर धरणे बांधून ते पाणी शेतीसाठी, पिण्यासाठी वापरणे आवश्यक आहे. जर सर्व नद्यांवर जर धरणे बांधण्यात आली असती तर आजच्या दुष्काळी परिस्थितीला आपण समर्थपणे लढा देऊ शकलो असतो. यावरून स्पष्ट होते की, यशवंतरावांचे शेतीविषयक विचार उच्च कोटीचे असून वर्तमान काळामध्ये देखील ते उपयुक्त आहेत व ते विचार आज खऱ्या अर्थाने आमलात आणवयाची आवश्यकता आहे.

उद्योगासंबंधी विचार :

यशवंतराव चव्हाण यांनी १९६० मध्ये महाराष्ट्र व्यापार व औद्योगिक परिषदेचे उदघाटन करत असताना उद्योगाचा समतोल विकास ग्रामीण औद्योगिकीकरण, औद्योगिक विकासाचा मास्टर प्लॅन संयुक्त औद्योगिक क्षेत्राची कल्पना, स्वयंचलित विकास, व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग, नव्या उत्पादन तंत्राचा वापर, कारखानदारांचा सहाय्य इत्यादी बाबींमधून त्यांची औद्योगिक विकासाबाबतचा दृष्टीकोन स्पष्ट होताना दिसतो. यामध्ये विशेषतः कामगारांचा सहभाग पाहिला असता 'हायर अॅण्ड फायर' धोरणाच्या माध्यमातून कामगार कपात केली जाते. यामुळे कामगार कायदे असुरक्षित बनत चालली आहेत. औद्योगिक कलह वाढण्यास पाठबळ मिळत आहे. अशावेळी यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचारांची आठवण झाल्यावाचून राहणार नाही. कारण जर व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग वाढवला तर कामगारांचे उत्पादन वाढेल. औद्योगिक कलह कमी होतील. परिणामी उत्पादन वाढीस चालना मिळेल, असे यशवंतराव चव्हाण यांचे मत होते. म्हणूनच यशवंतराव चव्हाण यांचे उद्योगसंबंधीचे विचार खऱ्या

अर्थाने आज महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत उपयुक्त वाटतात.

चलनवाढीसंबंधी विचार :

महाराष्ट्राच्या आर्थिक जडणघडणी संबंधीचे (महागाईचे) विचार देखील महत्त्वपूर्ण वाटतात. (महागाईमुळे) पैशाचे मूल्य कमी होते व वस्तूचे मूल्य वाढते. याचा सर्वसामान्य नागरिकांच्या उपभोगावर विपरित परिणाम होतो. लोकांची क्रयशक्ती कमी होते. परिणामी अर्थव्यवस्थेत स्थिरता प्रस्थापित होण्यास प्रारंभ होतो. हे दूर करण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण यांच्या मते, काळ्या पैशाचे प्रमाण कमी झाले पाहिजे. परंतु 'गार' सारखे कायदे फक्त कागदावरच ठेवले जातात. लागू करण्यास विलंब होतो. त्यामुळे काळ्या पैशाचे प्रमाण वाढून महागाईला (चलनवाढीला) चालना मिळते. तर यासारखे कायदे देशहित लक्षात घेऊन यशवंतराव यांनी सांगितल्या प्रमाणे तात्काळ लागू करण्यात यावेत. गरीब आणि श्रीमंत यामधील दरी लक्षात घेऊन उत्पन्नाचे योग्य वाटप करणे व समाजजागृतीचे करणे या बाबींवर यशवंतरावांनी भर दिलेला दिसून येतो. सरकारने वरील गोष्टींची पूर्तता करून यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचारांचा आदर करावा हिच खरी त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता होय.

करासंबंधी :

कर हा सरकारच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत असतो हे यशवंतराव चव्हाण यांनी ६० च्या दशकात ओळखले होते. वाढत्या खर्चाची गरज लक्षात घेऊन सरकारच्या महसूली उत्पन्नात वाढ घडवून आणण्यासाठी महसूल प्राप्तीतील विषमता कमी करणे, प्रगतीशील कर रचनेचा अवलंब, करांचा आधार वाढविणे, कर प्रशासन यंत्रणा कार्यक्षम करणे या गोष्टींवर भर देण्याचे गरजेचे आहे, असे यशवंतराव चव्हाण यांना वाटत असे. प्राप्ती कर विभागाला स्थापन होऊन १५० वर्षे झाली. तरी देखील प्राप्तीकराच्या एकूण करातील वाटा वाढत नाही ही देशाची शोकांतिका आहे. जर प्रगतीशील कराच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष कराचे उत्पन्न वाढवायाचे असेल तर अतिश्रीमंतीवर ५० टक्के कर लावून उत्पन्न व विशमता दूर करून प्रत्यक्ष कराचे उत्पन्न वाढविले पाहिजे. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने यशवंतराव चव्हाण यांच्या विचाराला कुठेतरी न्याय मिळेल.

आर्थिक विषमतेविषयी विचार :

यशवंतराव चव्हाण व त्यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता अभ्यासात असताना त्यांचे आर्थिक विषमतेविषयीचे विचार हे देखील खूप वाखऱ्यांजोगे आहेत. आर्थिक विषमतेसंबंधी विचार मांडत असताना यशवंतरावांनी जागतिक पातळीवरील विषमता लक्षात घेतली. अविकसित देशात लोकसंख्या जास्त व

उत्पन्न कमी यामुळे विशमता वाढत आहे. यामुळे दिवसेंदिवस अविकसित देशातील आर्थिक विषमता वाढत आहे. हे अंतर कमी करण्यासाठी साक्षरता वाढ, मानव विकास निर्देशांक वाढ, आयुर्मान अपेक्षा वाढ, इ. गोष्टींवर भर देवून आर्थिक विषमता कमी होऊ शकते. असे यशवंतराव चव्हाण यांना वाटत होते. म्हणून भारतातील योजनाकारांनी वरील गोष्टींची पूर्तता करून यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक कार्याला न्याय द्यावा, हीच खरी त्यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता होईल.

यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांचे मूल्यमापन व उपयुक्तता :

यशवंतराव चव्हाण यांनी अनेक विचारांवर प्रकाश टाकला परंतु त्यांच्या मते, खऱ्या अर्थाने भारताला विकास साध्य करावयाचा असेल तर शेतीच्या विकासाशिवाय पर्याय नाही, असे सांगून त्यांनी आर्थिक नियोजनात शेतीला प्राधान्य देण्याची कल्पना मांडली. जी की, आपल्या नियोनकारांनी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये कृषीला शेवटच्या टप्प्यात महत्त्व दिले. तेव्हापासून आजतागायत पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राला डावलण्यात आलेले आहे. ही बाब नियोजनकारांनी लक्षात घेण्यासारखी आहे. तसेच भारताच्या आर्थिक विकासात शेतीप्रमाणे उद्योगधंदे हे देखील महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हे लक्षात घेऊन यशवंतरावांनी विकेंद्रीकरणाची व संयुक्त क्षेत्राची व्यवस्थापनात कामगारांना सहभाग करून घेण्याची जी कल्पना मांडली ती औद्योगिक शांततेच्या व असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या न्यायाच्या दृष्टीने उपयुक्त वाटते. तसेच यशवंतराव चव्हाण यांनी प्रगतशील कररचनेवर भर दिला व सद्या अर्थव्यवस्थेला वेढावून टाकणाऱ्या महागाई यावर देखील विशेष लक्ष केंद्रित केले आणि सर्वसामान्यांचे जीवन सुखकर व समृद्ध करण्यासाठी आपल्या आर्थिक विचारांच्या माध्यमातून वरीलप्रमाणे प्रयत्न केले. त्यांचे विचार लक्षात घेऊन महागाई निर्देशांक आटोक्यात आणणे, श्रीमंत व गरीबांतील उत्पन्नाचे वितरण करणे. सहकारी क्षेत्र बळकट करणे, दुष्काळ निवारण्यासाठी नव-नवीन मास्टर प्लॅन बनविणे, कृषी क्षेत्राला प्राधान्य देणे हीच खरी त्यांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता होईल, असे म्हणता येईल. १३ मार्च २०१२ ते १२ मार्च २०१३ हे वर्ष यशवंतराव चव्हाण जन्मशताब्दी वर्ष म्हणून साजरे केले गेले. यशवंतराव चव्हाण हे सर्वार्थाने मोठे होते, एवढे मात्र खरे. त्यांनी आखून दिलेल्या मार्गावरून महाराष्ट्राची कालक्रमाने सुरु आहे. गेल्या अर्धशतकात महाराष्ट्राने वेगवेगळ्या क्षेत्रात जी नेत्रदीपक प्रगती केली आणि राष्ट्राच्या पटावर आपले स्वःतचे जे स्थाने निर्माण केले, त्याचे श्रेय

निःसंशयपणे यशवंतरावांच्या दूरदृष्टीला जाते हे नक्की.

संदर्भ ग्रंथ :

देशमुख नवनीत (२०१२), “यशवंतराव आणि विदर्भ”, लेख लोकराज्य मासिक, अंक-१२, मार्च-२०१२, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

- रायखेलकर ए.आर. (२००५), “आर्थिक विचारांचा इतिहास”, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- चव्हाण यशवंतराव (२००६), “युगांतर”, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- जोषी रामभाऊ (१९७६), “यशवंतराव : इतिहासाचे एक पान”, केसरी प्रकाशन, पुणे.
- पाटील विनायक (१९७७), “यशोधन”, साकेत प्रकाशन, पुणे.
- www.yashawantraochan.com

भारताची लोकसंख्या: एक सामाजिक आणि आर्थिक आव्हान

डॉ. अंजली जोशी - टॅम्बुर्णीकर

प्राध्यापक आणि विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

गोषवारा:

भारताची लोकसंख्यावाढ सध्या चीनला मागे टाकत आहे. अजून बारा वर्षांनी म्हणजे 2036 मध्ये देशाची लोकसंख्या 152 कोटीपेक्षा जास्त होणार आहे अशी माहिती केंद्रीय सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाने नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या भारतातील महिला आणि पुरुष 2023 या अहवालात ही बाब नमूद केली आहे. हा अहवाल भारतातील स्त्री-पुरुषांच्या परिस्थितीचा समग्र आढावा आणि विविध विषयांवरील माहिती सांगणारा सर्वसमावेशक दस्तावेज आहे. यातून पुरुष आणि स्त्रियांच्या विविध गटांमध्ये अस्तित्वात असलेली असमानताही समजून घेण्यास मदत होते. ही लोकसंख्या भारताचे जसे भांडवल आहे, तसेच ती जोखीमही आहे याचा अनुभव कोरोना काळामध्ये संपूर्ण लोकसंख्येने घेतला होता. इतक्या प्रचंड मोठ्या प्रमाणावरील लोकसंख्येचे व्यवस्थापन करणे किती आव्हानात्मक असते हे त्या दोन वर्षात लक्षात आले. तब्बल ८० कोटी नागरिकांना मोफत अन्नधान्य देण्याची वेळ त्यावेळी भारतावर आली होती. अन्नधान्य आणि संपत्तीची निर्मिती या जोरावर भारताने हे आव्हान पेलले. कोरोना प्रतिबंधक लसींचे उत्पादन, त्याचे 225 कोटी पेक्षाही अधिक डोस देणे आणि कोरोना संकटावर काही प्रमाणात मात करताना अर्थव्यवस्थेला गती देण्याची किमया भारताने या काळात करून दाखवली आहे. इतक्या मोठ्या लोकसंख्येची अन्नसुरक्षा सांभाळून इतर देशांना अन्नधान्याचा पुरवठा करणे, श्रीलंका-नेपाळ सारख्या शेजारी देशांना मदत करणे, जगातील लसींची गरज भागवणे अशा मार्गाने वसुधैव कुटुंबकम, ही बांधिलकी भारताने जोपासली आहे. युकेन-रशिया युद्धात तटस्थ राहून भारत स्वतंत्र भूमिका घेऊ शकतो हेही भारताने दाखवून दिले आहे. भारताची लोकसंख्या वाढ हे एक फार मोठे आव्हान असतानाच सध्याच्या अस्थिर जागतिक वातावरणात भारत एक देश म्हणून ठामपणे उभा आहे.

एका सर्वात मोठ्या समस्येचे संधीमध्ये रूपांतर केल्यास भारत भविष्यामध्ये दमदार वाटचाल करू शकेल.

मुख्य शब्द : (Key Words):

वाढती लोकसंख्या, नवीन आव्हाने, शिक्षणाच्या संधी, स्त्रियांचे सक्षमीकरण, सामाजिक समस्या, जागतिकीकरण.

गृहितके :

- ✓ भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे. त्याबरोबरच पायाभूत सुविधांची गरज, सामाजिक तसेच आर्थिक समस्या आणि आव्हाने वाढत आहेत.
- ✓ पायाभूत सुविधांवर आणि सामाजिक समस्या निर्मूलनावर वाढत्या लोकसंख्येचा ताण निर्माण होत आहे.
- ✓ वाढत्या लोकसंख्येचा उपयोग नियोजन पूर्वक करून घेतला तर वाढत्या लोकसंख्येतील आव्हाने संधीत रूपांतरित होऊ शकतात.

अभ्यास पद्धती:

तथ्यसंकलनाच्या दुय्यम स्त्रोताचा वापर करून वर्तमानपत्रातील आणि मासिकातील लेखांचा आधार घेतला आहे.

प्रस्तावना:

भारतीयांचे 1950 मध्ये दर माणसी राष्ट्रीय उत्पन्न केवळ 265 रुपये होते. ते आज दीड लाख रुपये आहे. भारताचा जीडीपी 1960 मध्ये 0.04 ट्रिलियन डॉलर होता. जो आज 3.18 ट्रिलियन डॉलर इतका आहे. म्हणजे तो जगातील 192 देशांमध्ये पाचव्या क्रमांकाचा आहे. 1960 मध्ये जीडीपीच्या टक्केवारीत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा वाटा 11.3% होता. तो 2015 मध्ये 55 टक्क्यांवर गेला होता, सध्या तो 40% आहे.

1951 मध्ये रेल्वेने 40 लाख प्रवासी प्रवास करत होते. आज 2.3 कोटी नागरिक रेल्वे प्रवास करतात. भारतातील रेल्वे नेटवर्क जगातील चौथ्या तर रोड नेटवर्क दुसऱ्या क्रमांकाचे आहे. 1951 मध्ये गाड्यांची संख्या तीस हजार होती. ती आज तीस कोटीपेक्षा अधिक झाली आहे.

1995 मध्ये विमान प्रवास करणाऱ्यांची संख्या 37 लाख होती. ती 2018 मध्ये 3.50 कोटी झाली आहे. 1951 मध्ये 4.8 दशलक्ष टन अन्नधान्याची आयात करावी लागत होती. तर 2020 मध्ये आपण 5.9 दशलक्ष टन अन्नधान्याची निर्यात केली आहे. दूध आणि साखर उत्पादनात जगात पहिला क्रमांक तर गहू आणि तांदूळ उत्पादनात भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. 1951 मध्ये सरासरी आयुष्यमान केवळ 37 वर्षे होते तर सद्यस्थितीमध्ये आता ते 70 वर्षे झाले आहे साक्षरतेचे प्रमाण 1951 मध्ये 18.3 होते होते ते आज 77.7% झाले आहे या काळामध्ये भारताची लोकसंख्या दुप्पट झाली या पार्श्वभूमीवर ही कामगिरी भारताने केली आहे.

भारताची आर्थिक कामगिरी आणि पायाभूत सुविधा:

भांडवली बाजाराला जगात अतिशय महत्त्व आले आहे. भारताच्या भांडवली बाजाराचे मूल्य आज 300 अब्ज डॉलर वर पोहोचले आहे. आणि 5215 कंपन्या म्हणजे जगात सर्वाधिक कंपन्या लिस्ट झालेल्या आहेत. ग्रीन एनर्जी बाबतच्या उभारणीत भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. जगातील सर्वात मोठे सोलर एनर्जी पार्क राजस्थानामध्ये 14 हजार एकरवर भादला येथे उभे करण्यात आले आहे. जगातील 3.5 % परचेसिंग पावर भा आहे . प्रत्येक घरात सोने साठवण्याची सवय असलेल्या भारतात आज 21000 टन सोने आहे. भारताची 140 कोटी लोकसंख्या आणि तिची घनता पाहिल्यास भारत देश जगात सातव्या क्रमांकाचा मोठा देश असला तरी प्रति चौरस किलोमीटर ला भारतात 425 लोक राहतात. लोकसंख्येची ही घनता अधिक मानली जाते.कारण आपण आपली ज्या प्रगत देशांशी तुलना करतो अशा अमेरिकेची 33, रशिया 9एचीन 145, ऑस्ट्रेलिया 9 अशी आपल्यापेक्षा खूपच कमी घनता आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताचा प्रवास निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतात मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला.खाजगी उद्योग पायाभूत सुविधा उभ्या करण्याच्या कामात उतरणार नाहीत. त्यामुळे सरकारनेच ते काम केले पाहिजे हा हेतू त्यामागे होता. त्यातून अनेक धरणे आणि वीज प्रकल्पांची कामे झाली. तसेच कोळसा, धातू, वाहतूक क्षेत्रात सरकारने भांडवल गुंतवले ही त्या काळाची गरज होती.त्यानंतर मोजक्या राजकीय नेते व्यापारी, नोकरदार आणि उद्योजकांनी त्याचा आर्थिक लाभ घेतला. भारतात प्रचंड निर्मिती क्षमता होती. निर्मिती क्षमतेला वाव मिळाल्यावर म्हणजे जागतिकीकरणाच्या

माध्यमातून खुले आर्थिक धोरण राबवल्यानंतर भारतात अनेक बदल दिसून आले.

खुले आर्थिक धोरण येऊनही आता तीन दशके झाली आहेत. या काळात देशाच्या संपत्तीमध्ये प्रचंड वाढ झाली. परंतु तिचे न्याय्य वितरण होऊ शकले नाही. कारण संपत्तीच्या वितरणाचा एक मार्ग आहे बँकिंग. जनधन योजना येईपर्यंत म्हणजे 2014 पर्यंत देशातील 50 टक्के नागरिकांना बँकिंग माहीत नव्हते. ज्यांना बँकिंगचे फायदे मिळाले ते मात्र संपत्तीच्या वितरणाचे लाभधारक झाले. दुसरीकडे बँकिंगच कमी असल्याने रोखीच्या व्यवहारांचा गैरव्यवहारासाठी सर्रास वापर झाला. त्यातून प्रचंड कर चोरी करणे शक्य झाले. देशातील संपत्ती वाढत असतानाही सरकारची तिजोरी अपुरी पडत होती.सरकारच्या तिजोरीत पैसा नसताना एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा सोयी सुविधा निर्माण करण्यासाठी सरकार निधी खर्च करण्याचा प्रश्नच येत नव्हता. त्यामुळे सरकारचा भांडवली खर्चही मर्यादितच राहिला. कोरोना काळातील दोन वर्षांचा अपवाद सोडला तर वर्तमानातील डिजिटल क्रांतीमुळे कर चोरीचे प्रमाण कमी झालेले दिसते. सरकारच्या तिजोरीत चांगला महसूल जमा होऊ लागला आहे.नोटाबंदी आणि त्याचे उद्देश साध्य करण्यासाठी घेतल्या गेलेल्या निर्णयामुळे रोखीच्या व्यवहारांना रोखणे काही प्रमाणात शक्य झाले आणि त्यातून आर्थिक व्यवस्थेचे काही प्रमाणात शुद्धीकरण सुरू झाले आहे. त्याचे लाभ दीर्घकालीन आहेत. गेल्या दोन वर्षात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करात झालेली वाढ ही त्याची प्रचिती आहे. नुकत्याच मांडल्या केलेल्या अर्थसंकल्पात मूलभूत कामांसाठी 13 लाख कोटी रुपयांची केली गेलेली तरतूद ही विक्रमी तरतूद ठरली आहे. शेजारी देश आर्थिक दृष्ट्या अस्थिर असताना आणि अमेरिकेसारखे विकसित देशही आर्थिक दृष्ट्या अस्थिर दिसत असताना भारत आज तुलनेने स्थिर आहे. त्याची जी अनेक कारणे आहेत त्यातील पुरेशी कर वसुली हे एक मुख्य कारण आहे. आपल्या शेजारील राष्ट्र श्रीलंका आणि पाकिस्तान यांनी कर पद्धतीमध्ये वेळीच सुधारणा न केल्याने वर्तमानात त्यांना आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या सक्तीने सुधारणा करणे भाग पडले आहे .

भारतासमोरील वर्तमान काळातील आव्हाने:

अलीकडे राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने जाहीर केलेल्या ताज्या आकडेवारी नुसार, जागतिक पातळीवर अस्थिर परिस्थिती असतानाही 2021-22 या आर्थिक वर्षात भारताचा विकासदर 8.7% आला आहे. गेल्या दोन

दशकातील हा सर्वाधिक विकासदर असल्याचे मानले जाते. याचा अर्थ कोरोनानंतर भारताने अर्थचक्र वेगाने फिरवले आहे. हा अंदाज केवळ भारतीय राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाचा नसून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि इतर खाजगी आर्थिक संस्थांनी ही अशा स्वरूपाचा अंदाज दिला आहे. कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेसमोर बेरोजगारी, महागाई सारखे प्रश्न असताना ते सोडवण्यासाठी त्या देशातील विकासदर सुधारणे आवश्यक असते. भारतामध्ये हा विकासदर वाढतो आहे. जगातील ज्या प्रमुख अर्थव्यवस्था मानल्या जातात त्यामध्ये अमेरिका आणि चीनचा समावेश होतो. त्यांच्याशी तुलना करता भारताचा विकासदर सर्वात अधिक आहे. कोरोना आणि त्यानंतर झालेल्या युद्धा आणि रशिया युद्धामुळे जगात उत्पादन वाढ आणि व्यापाराच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

भारताचा परकीय चलनाचा साठा गेल्या वर्षात सातत्याने सहाशे अब्ज डॉलर्सच्या घरात राहिला आहे. रुपयाच्या तुलनेत डॉलर वधारल्यामुळे आणि रुपयाची घसरण कमी करण्यासाठी रिझर्व बँकेने केलेल्या हस्तक्षेपामुळे तो गेल्या काही महिन्यात कमी होत होता. पण आता तो पुन्हा वाढू लागला आहे. याचा अर्थ गेल्या आर्थिक वर्षात आणि वर्तमानातील वर्षात भारताने निर्यातीत जी वाढ केली आहे तिचे प्रतिबिंब या साठ्यात दिसते आहे.

भारतातील खाजगी गुंतवणूक वाढ :

भारतामध्ये खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक मात्र आवश्यक त्या प्रमाणात वाढलेली नाही. सध्या सरकार करत असलेला खर्च हाच विकासाचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. मेटल आणि केमिकल क्षेत्रातील गुंतवणुकीने कोविड पूर्व स्थिती गाठली आहे. मोबाईल फोनचे भारतात सुरु झालेले उत्पादन, संरक्षण सामुग्रीची वाढलेली निर्यात, संगणक, फोन आणि मोटारीत लागणार्या चिप्सचे उत्पादन करण्यासाठी सरसावलेले देशी उद्योग यातून सरकार अर्थव्यवस्थेला गती देण्याचा प्रयत्न करत आहे.

भारताची आव्हाने पेलण्याची क्षमता:

भारताची प्रचंड लोकसंख्या आणि लोकसंख्येची वाढती घनता याचा विचार करताना भारतासमोरील समस्या अनेक आव्हाने घेऊन उभ्या आहेत. कोरोनांनी या समस्यांमध्ये अधिकच वाढ केली आहे. मात्र त्याही स्थितीत वर्तमानात भारताच्या परिस्थितीचे आकडे समाधानकारक आहेत. चीनकडून होणारी आयात कमी करून निर्यात वाढीचा गेल्या वर्षीचा कल कायम राहिल्यास

भारत ही आव्हाने पेलू शकेल. लोकशाही आणि राजकीय स्थैर्य ही भारताची जमेची बाजू आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि परिवर्तन, दहशतवाद, राजकीय गुंतागुंत, बेरोजगारी, कौशल्य विकास, पर्यावरण जागृता, राष्ट्रीय विकास वाढीचा वेग ही सध्याची ताजी आव्हाने आहेत.

आर्थिक साक्षरता, वाढती लोकसंख्या आणि बेरोजगारी यामुळे अनेक सामाजिक आर्थिक आणि इतर समस्या नव्याने जन्म घेत आहेत. शिक्षणासोबतच प्रशिक्षणाला आणि कौशल्याला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारतामध्ये युवकांनी जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी शैक्षणिक साक्षरते सोबत संगणक साक्षरता आणि आर्थिक साक्षरता यांची कास धरणे ही काळाची गरज आहे. आर्थिक साक्षर बनण्यासाठी प्रशिक्षण घेणे क्रमप्राप्त आहे. दुर्दैवाने नवीन पिढीचे आर्थिक साक्षरतेकडे आणि व्यवस्थापनाकडे लक्ष नसल्याचे दिसून येते. त्यामुळे अनेकदा तरुणांना निराशेला सामोरे जावे लागते. आर्थिक नियोजन आणि व्यवस्थापन याला वर्तमानात महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आर्थिक साक्षरतेसाठी विविध स्तरांवर अभ्यासक्रम, कार्यशाळा, तज्ञांचे मार्गदर्शन, व्याख्याने, प्रशिक्षण इत्यादी युवकांसाठी सहज उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

अर्थ प्राप्तीसाठी साधन साक्षरता महत्त्वाची आहे. साधन साक्षरता म्हणजे माणूस सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत ज्या अनेक वस्तू आणि साधनांचा वापर करतो त्या सर्व वस्तू आणि साधनांचा वापर सहजपणे जमत असेल तर आपण साधन साक्षर आहोत. उदाहरणार्थ आपल्याला रिमोटने पंखा, टीव्ही, वाहतूकलीत यंत्रणा लावता यायला हवी. वॉशिंग मशीन, मायक्रोवेव, कुलर, डिश वॉशर यांचा श्रम आणि वेळ वाचवण्यासाठी उपयोग करता यायला हवा. मोबाईल वरून मेल करणे, फोटो काढणे, मेसेज करणे, रेल्वेचे बुकिंग, हॉटेलमधून खाद्यपदार्थ मागवणे, पैसे काढणे आणि पाठवण्याच्या अपचा वापर करता येणे म्हणजे साधन साक्षरता.

1990 नंतर जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण पश्चीमातीकरण, खाजगीकरण यामुळे सामाजिक चित्र मोठ्या प्रमाणावर बदलले. भारतीयांच्या सामाजिक जीवनात अमुलाग्र बदल झाला. भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली. गुंतवणुकीसाठी विविध पर्याय उपलब्ध झाले. भारतीयांची जीवनशैली बदलली. इंटरनेट मोबाईलचा वापर प्रचंड प्रमाणात वाढला. डिजिटल इकॉनॉमी चा विस्तार झाला. रोजगाराच्या संधी आकुंचन पावू लागल्या. वर्क फ्रॉम होम सुरु झाले. ग्रामीण

भागातून शहरी भागामध्ये स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर वाढू लागले. याचवेळी ग्रीन इकोनोमीचाही मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला. मध्यमवर्गीयांची संख्या वाढली. नव मध्यमवर्ग, नवश्रीमंत, अतिश्रीमंत, गर्भश्रीमंत अशी नवीन समाजव्यवस्था अस्तित्वात आली. लोकांची खरेदी शक्ती वाढली. हातात पैसा खुळखुळायला लागला. या बदलातूनच समृद्धी निर्माण झाली. पण त्याचबरोबर जीवनातील अस्थिरता, ताणतणाव आणि चिंता वाढली. या अस्थिरतेवर मात करण्यासाठी आर्थिक नियोजनाची प्रकर्षाने गरज भासू लागली आहे.

वाढती लोकसंख्या आणि उद्योग व्यवसाय :

मायक्रोसॉफ्ट नंतर ट्विटर आणि त्यानंतर मेटा या कंपन्यांनी शेकडो कर्मचार्यांना कामावरून काढून टाकले आहे. अमेझॉन कंपनीने दहा हजार कर्मचार्यांना घरी बसवण्याचा निर्णय घेतला आहे. मंदीमुळे या कंपन्यांच्या विक्रीत घट झाली असून खर्च कमी करण्याकरता त्यांनी हे पाऊल उचलले आहे. जगभरात अमेझॉन कंपनी सोळा लाख लोकांना रोजगार देते. वर्तमान काळात शाश्वत विकासासाठी एकूण सकल राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजेच जीडीपीच्या चार ते पाच टक्के रक्कम खर्च होते. हे प्रमाण 16 ते 20 टक्क्यापर्यंत नेणे आवश्यक आहे. भारतात इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या प्रचंड असून 5जी च्या प्रसारामुळे अतोनात व्यवसाय संधी उपलब्ध होत आहेत. भारतात तरुण आणि कुशल मनुष्यबळ मोठ्या प्रमाणात आहे. 2022 मध्ये लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी तसेच सस्टेनेबल मेटाबिलिटी करता भारतात अनुक्रमे 16 टक्के आणि ११ टक्के भाग भांडवल उभे करण्यात आले. सरासरी 5 वर्षे मुदतीच्या गुंतवणुकीवर गेल्या 10 वर्षांत सुमारे 30% रिटर्न मिळाला. त्यामधून 50 कोटी लोकांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आले. आजूबाजूच्या परिसरात चांगले बदल घडवणाऱ्या स्टार्टअप साठी तांत्रिक आणि पायाभूत मदत करणे हे अटल इनोव्हेशन मिशनचे उद्दिष्ट आहे. 2016 साली सरकारची ही योजना सुरू झाली. अटल इंक्युबेशन सेंटर मार्फत ऊर्जा, आरोग्य, शिक्षण, शेती आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता क्षेत्रातील नवीन प्रयोगांना मदत केली जाते. केंद्र सरकारने सोशल स्टॉक एक्सचेंज हा मंच सुरू केला असून त्याद्वारे गतिमान व प्रभावशाली विकास साधू इच्छिणाऱ्या उपक्रमांना भांडवल उपलब्ध होणार आहे.

विषयाचे वर्तमानातील महत्त्व :

दरवर्षी 11 जुलैला जागतिक लोकसंख्या दिन साजरा केला जातो. आज मानवाचे जीवनमान सुधारित औषधे आणि उत्तम आरोग्यसेवा यामुळे वाढले आहे. जगाची लोकसंख्या आठ अब्जापर्यंत पोहोचल्याने संपूर्ण मानव विश्व विविध आव्हानांचा सामना करत आहे. आजपर्यंतची ही सर्वात मोठी संख्या आहे. एकीकडे वाढती लोकसंख्या हा चिंतेचा विषय आहे. तर दुसरीकडे घटती लोकसंख्या हा सुद्धा चिंतेचा विषय बनत आहे. काही राष्ट्रांमध्ये लोकसंख्या वाढ इतक्या मोठ्या प्रमाणावर आहे की, पृथ्वीवर विविध संसाधनांचा भार झाला आहे. लोकसंख्येची दाटीवाटी झाली आहे. तर काही देशांमध्ये लोकसंख्या इतकी घटली आहे की सततच्या घटत्या जन्मदराची चिंता वाढत चालली आहे. अशा काही देशांच्या अनिश्चित भविष्याबद्दल चिंता निर्माण होत आहे.

सातत्याने होणारे हवामानातील बदल, नैसर्गिक आपत्ती, जागतिक पातळीवर मोठ्या प्रमाणावर सुरू असणारे संघर्ष आणि त्यातून भविष्याची चिंता तसेच साथीच्या रोगांचा धोका यामुळे यातील गुंतागुंत प्रचंड प्रमाणात वाढत आहे.

वाढते नागरीकरण :

जगभरामध्ये सातत्याने नागरीकरण होत आहे. नगरे-महानगरे- अति महानगरे अशा एका बिंदूवर आली आहेत. जेथे 80% पेक्षा जास्त नागरीकरण झाले आहे. त्याच वेळी विकसनशील देशांमध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण यापेक्षा खूप कमी आहे. तरीही नागरीकरणाची प्रक्रिया थांबलेली नाही. लोकसंख्याशास्त्रीय आकडेवारी असे दर्शवते की 2050 सालापर्यंत जगातील 2/3 लोकसंख्या शहरांमध्ये राहिल. परिणामी शहरांमधील जीवनाची गुणवत्ता ही धोकादायक पातळी ओलांडेल. वाढत्या लोकसंख्येला दर्जेदार जीवन देण्याची हमी मिळू शकणार नाही. भारतातही औद्योगिक क्रांती नंतर नगरांचा उदय होत राहिला आहे आणि भविष्यातही नागरीकरणाची प्रक्रिया होत राहिल हे उघड आहे. जगाप्रमाणेच भारतासमोरही दोन प्रश्न उभे आहेत. भारत किती वेगाने नागरीकरण करेल आणि अस्तित्वात आलेल्या नगरांमध्ये नागरिकांचे जीवनमान कसे असेल?

नगरातील पायाभूत सुविधा आणि सेवांचे पाठबळ मिळाल्यास नागरिक चांगले जीवनमान जगू शकतात आणि अधिक उत्पादनक्षम होऊ शकतात. मात्र भारताच्या नागरीकरणाचा वेग निश्चितपणे मंद आहे. तो 1951 पासून प्रति दशक सरासरी 2.3% आहे. भारतामध्ये मजबूत अर्थव्यवस्था आणि रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता

असलेल्या अनेक शहरांचा अभाव आहे. भारताने मोठी उलाढाल असलेल्या 500 शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा आणि उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी गुंतवणूक केली तर नागरीकरणाचा वेग वाढू शकेल. परंतु सध्या तरी असे चित्र दिसत नाही. स्मार्ट सिटी योजना कागदावरच रखडलेल्या आहेत. मर्यादित असलेल्या आणि सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या मोठ्या शहरांनी जवळजवळ संपूर्ण स्थलांतराचा भार उचललेला आहे. या शहरांवर सरकारी आणि खाजगी गुंतवणुकीचा ही फार मोठा भाग खर्च झालेला आहे. मात्र त्यांची लोकसंख्या शास्त्रीय घनता शाश्वत नसल्याने या शहरांमधील पायाभूत सुविधांवर आणि सेवांवर गंभीर ताण निर्माण होत आहे. 1988 मध्ये पुनर्वितरण राष्ट्रीय शहरीकरण आयोगाने सुचवल्याप्रमाणे, लोकसंख्येचे वितरण आणि विकासात्मक उद्दिष्टांचा प्रसार अशा निरोगी राष्ट्रीय वैशिष्ट्यांना सहाय्यभूत ठरेल असा लहान आणि मध्यम शहरांच्या एकात्मिक विकास योजनेचा कार्यक्रम विकसित केला होता. परंतु त्यात संसाधनाची उपलब्धता न झाल्याने ही योजनाच राहिली. ऑबजरवर रिसर्च फाउंडेशनचे रामनाथ झा यांनी असे म्हटले आहे की, जिथे एक कोटीहून अधिक लोक राहतात अशा मोठ्या शहरांमध्ये त्यांच्या क्षमतेच्या पलीकडे निश्चितपणे घनता वाढत राहिल. ज्यामुळे पायाभूत सुविधांची कमतरता निर्माण होईल. एखादे ठिकाण राहण्यास योग्य अथवा चांगले असल्याचे प्रमाण बिघडेल. मोठी महानगरे उत्पादकतेत तडजोड झाली तरी अधिक संपत्ती निर्माण करतील. मात्र त्यातील नागरिकांचे हाल वाढतील. शहरात येणार्या प्रत्येक व्यक्तीला सामावून घेणे म्हणजे त्यांच्या बहुविध गरजांसाठी जागा तयार करणे. निवास, कामाची जागा, मनोरंजन, शिक्षण, आरोग्यसेवा, पाणी, स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन हे सर्व पुरवताना शहराच्या पर्यावरणीय शाश्वततेची किंमत मोजावी लागेल. अब्सरवर रिसर्च फाउंडेशनच्या शोभा सुरी यांनी म्हटले आहे की एदेशाच्या जलद लोकसंख्येच्या वाढीमुळे संसाधने आणि सेवांवर दबाव येतो. ज्यामुळे पर्यावरणाचा न्हास, गरिबी आणि असमानता वाढते. आरोग्य सेवेवरचा भार वाढतो. शैक्षणिक पायाभूत सुविधा वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी संघर्ष करतात. लोकसंख्येच्या प्रभावामुळे पर्यावरणाची चिंता निर्माण होते आणि रोजगारच्या संधीची कमतरता निर्माण होते. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनोमीच्या मते, भारतातील बेरोजगारी 8.5 टक्क्यांच्या आतापर्यंतच्या

उच्चांकावर आहे. त्यातील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे गरिबी आहे. जवळपास 16.4% लोकसंख्या दारिद्र्यात आणि 4.2% लोक गंभीर दारिद्र्यात जीवन जगत आहेत. मागील चार दशकात भारतातील संपत्ती असमानतेत प्रचंड वाढ दर्शवते, ज्यामध्ये 10% लोकांकडे एकूण संपत्तीच्या 60 टक्क्याहून अधिक संपत्ती आहे आणि तळाच्या 50% लोकसंख्येच्या संपत्तीत घट झाल्याचेही सूचित करते. भविष्यात लोकसंख्या वाढत जाईल आणि गरिबी तसेच संपत्तीची असमानता दूर करणे अधिकाधिक कठीण होत जाईल. ज्यावेळी लोकसंख्या वाढत असते तेव्हा सामाजिक, आर्थिक दृष्ट्या वंचित गटांना आधार देणे कठीण होत जाते. शहरी नियोजन सुव्यवस्थित नसल्यामुळे झोपडपट्ट्या, वाहतूक कोंडी, मूलभूत सुविधांचा अभाव, कचऱ्याचे व्यवस्थापन यासारख्या समस्या निर्माण होत जातात. वाढती व्यसनाधीनता, वाढती बेरोजगारी आणि त्यातून वाढती गुन्हेगारी ही शहराची वैशिष्ट्ये बनतात. 2022-23 मध्ये 1.2 अब्ज मुले शाळाबाह्य असल्याने शिक्षण कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणात सार्वत्रिक प्रवेशासाठी शिक्षण प्रणाली मजबूत करणे आवश्यक आहे. 2021-22 मध्ये भारताचा आरोग्य सेवेवरील सार्वजनिक खर्च जीडीपीच्या जवळपास 2.1% होता. 2020-21 मध्ये 1.8 टक्के आणि 2019-20 मध्ये 1.3 टक्के होता. एजो सार्वजनिक आरोग्य सेवा आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे वाढते महत्त्व अधोरेखित करतो. दर 1000 लोकसंख्येमागे केवळ 0.5 सार्वजनिक रुग्णालयातील खाटा उपलब्ध असून डब्ल्यूएचओ च्या मानकानुसार भारतात खाटांची कमतरता दिसून येते. प्राथमिक आरोग्य सेवा माता आणि बाल आरोग्यसेवा आणि विशेष उपचारांसाठी पायाभूत सुविधांसह आरोग्य सेवा वाढवण्याची तातडीची गरज नमूद करण्यात आली आहे. ग्लोबल कार्बन बजेट अहवाल 2022 नुसार, भारतातील कोळसा, तेल आणि वायू उत्सर्जन 6 % नी वाढण्याचा अंदाज आहे. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि दीर्घकालीन शाश्वतता वाढवण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन आणि संवर्धन पद्धती असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

- वर्तमान काळातील पुढील पाच वर्षांसाठी कोणती उद्दिष्टे आहेत आणि ती कोणत्या कार्यक्रमातून साध्य करावी आहेत याचा देश पातळीवर प्रचार आणि प्रसार करण्याची गरज आहे.

२. अस्थिर राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीमध्ये आपला देश कसा टिकून राहणार आहे याचे नियोजन करणे आवश्यक आहे
३. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या 75 वर्षात स्वातंत्र्याची फळे ज्या नागरिकांपर्यंत पोहोचलेली नाही त्यासाठी सक्षम व्यवस्था तयार करणे आवश्यक आहे
४. रोजगाराची हमी देण्याच्या दृष्टिकोनातून पावले उचलली जाणे अत्यंत आवश्यक आहे.
५. राजकीय सत्तेचे पुरेसे विकेंद्रीकरण आजही झालेले नाही ज्यांच्या हातात सत्ता असते तेच संपत्तीचे मालक होतात. हे चक्र बदलणे आवश्यक आहे
६. उपलब्ध साधनसामग्रीचा वापर करून विविध पायाभूत सुविधा निर्माण करणे आवश्यक आहे
७. मुक्त आर्थिक धोरणामुळे देशाच्या संपत्तीत वाढ झाली परंतु तिचे न्याय वितरण झाले नाही ते होण्यासाठी आवश्यक कार्यक्रम राबवले गेले पाहिजेत
८. इंधन टंचाईमुळे हरित ऊर्जेची निर्मिती आणि वापर वाढवणे आवश्यक आहे
९. सध्या ग्रीन एनर्जीच्या उभारणीत भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. याच प्रकारची कामगिरी सातत्याने होणे आवश्यक आहे.
३. पर्यावरण स्नेही वातावरण निर्माण करण्यासाठी त्याला अनुकूल कायदे आणि संस्कार रुजवणे आवश्यक आहे
४. शाश्वत आर्थिक विकासाची गरज आहे
५. वरील बाबींना सुसंगत धोरणे आणि कार्यक्रम आखणे गरजेचे आहे
६. संपत्तीतील असमानता दूर होणे ही सुद्धा काळाची गरज आहे
७. रोजगाराच्या संधी अधिकाधिक निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले गेले पाहिजेत
८. हवामान बदलाचे नकारात्मक परिणाम कमी करण्यासाठी भारताला हरित धोरणांची अंमलबजावणी अक्षय ऊर्जा स्रोतांना प्रोत्साहन आणि पर्यावरण रक्षणाचा जागर वाढवावा लागेल
९. नियोजनाचे महत्त्व सर्व पातळ्यांवर समजून घेणे आवश्यक आहे.
१०. न्याय्य विकासाचा चालना देणारी सामाजिक पायाभूत सुविधांना बळकटी देणारी आणि मानवी विकासाचा चालना देणारी धोरणे आखणे आणि स्वीकारणे गरजेचे आहे.

काही ठळक उपाययोजना:

१. भारताला जी उद्दिष्टे साध्य करायची आहेत त्यासाठी कौशल्य विकास अत्यंत महत्त्वाचा आहे त्यामुळे भविष्यकाळात कौशल्य विकासावर लक्ष देणे आवश्यक आहे
२. भारतामध्ये उद्योजकता वाढीवर लक्ष देणे अधिक गरजेचे आहे ही वाढ सर्वसमावेशक असली पाहिजे

संदर्भ:

- ✚ उद्योजकता, 2023
- ✚ रोजगाराच्या संधी, दैनिक लोकसत्ता, 29 ऑक्टो 2023
- ✚ तयारी गगन भरारीची, दै.सकाळ, 29 ऑक्टो 2023
- ✚ भारताच्या लोकसंख्येचे उड्डाण 152.2 कोटीकडे, दै. सकाळ, 18 ऑगस्ट 2024.

महात्मा गांधी यांचा ग्रामस्वराज्यावरील दृष्टीकोण आणि वंचित समूह

रजनी वाढई

पदव्युत्तर शैक्षणिक समाजशास्त्र विभाग

गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

wadhairajani@unigugu.ac.in

सारांश:

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले व आपल्या जगण्याने जीवनाचा खरा अर्थ स्पष्ट केला. जीवनातल्या मूलभूत संकल्पना स्पष्ट केल्या. आमार जीवन आमार वाणी. माझ जीवन हाच माझा संदेश या चार शब्दातून गांधीजींना सुचवायचे होते की आपल्या कामातून आचरणातून जीवनसंदेश प्रकट व्हायला हवा. महात्मा गांधीजींनी अनेक संकल्पना मांडल्या, स्वराज्याचा खरा अर्थ अहिंसा, शिक्षण सत्याग्रह, सर्वोदय. ग्रामस्वराज्य इत्यादि. विश्व-ग्रामा ही कल्पना भारतीय संस्कृतीने जगाला दिलेली एक महत्त्वाची देणगी आहे. केवळ गावाचा भौतिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या विचार न करता त्याचा अध्यात्मिक आणि संस्कृतीचे प्रतीक म्हणून विचार केलेला आहे. जर ग्रामला (गाव) संपूर्ण जगाचे रूप मान्य केले तर एक स्वस्थ आणि सुंदर विश्व निर्माण होईल असा विचार रूढ आहे. वेदांमध्ये विश्वं पुष्टम ग्रामे अस्मित अतातुरम असा गावासंदर्भात विचार केलेला दिसतो. महात्मा गांधींच्या स्वराज्याच्या दृष्टिकोनात ग्रामस्वराज हे गावाचे स्वयंशासन अत्यंत महत्त्वाचे होते. स्वातंत्र्यापेक्षाही जास्त त्यांना ग्रामस्वराज महत्त्वाचे वाटत होते. कारण, देश स्वतंत्र झाला असला तरी गावांना खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य मिळायला ग्रामस्वराज गरजेचं आहे, असं त्यांचं मत होते. ग्रामस्वराज्याविषयी त्यांचं स्पष्ट आणि व्यापक दृष्टिकोन होता. हा संशोधन लेख महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या दृष्टिकोनाचा सखोलपणे अभ्यास करतो. स्वराज्य म्हणजे गावपातळीवरील स्वायत्तता. भारतातील वंचित समाजाला सक्षम बनवण्यासाठी या स्वराज्याची क्षमता काय आहे याचा हा लेख आकलन करून देतो. ग्रामस्वराज्य हे वंचित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी एक संभाव्य साधन आहे. तथापि, त्याची यशस्वी अंमलबजावणी पूर्ण वचनबद्धतेने आणि सामाजिक व आर्थिक अडथळांचे निराकरण करण्याच्या प्रयत्नांवर अवलंबून आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि समावेशी धोरणांचा वापर केल्यास ग्रामस्वराज्य हे भारताच्या समावेशी विकासाला आणि सर्व घटकांच्या कल्याणासाठी

योगदान देऊ शकते. या संशोधन लेखासाठी विविध द्वितीयक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

मूळ शब्द :

ग्रामस्वराज्य, पंचायत राज, वंचित समूह

प्रस्तावना :

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले व आपल्या जगण्याने जीवनाचा खरा अर्थ स्पष्ट केला. जीवनातल्या मूलभूत संकल्पना स्पष्ट केल्या. आमार जीवन आमार वाणी. माझ जीवन हाच माझा संदेश या चार शब्दातून गांधीजींना सुचवायचे होते की आपल्या कामातून आचरणातून जीवनसंदेश प्रकट व्हायला हवा. महात्मा गांधीजींनी अनेक संकल्पना मांडल्या, स्वराज्याचा खरा अर्थ अहिंसा, शिक्षण सत्याग्रह, सर्वोदय. ग्रामस्वराज्य इत्यादि. विश्व-ग्रामा ही कल्पना भारतीय संस्कृतीने जगाला दिलेली एक महत्त्वाची देणगी आहे. केवळ गावाचा भौतिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या विचार न करता त्याचा अध्यात्मिक आणि संस्कृतीचे प्रतीक म्हणून विचार केलेला आहे. जर ग्रामला (गाव) संपूर्ण जगाचे रूप मान्य केले तर एक स्वस्थ आणि सुंदर विश्व निर्माण होईल असा विचार रूढ आहे. 'वेदांमध्ये विश्वं पुष्टम ग्रामे अस्मित अतातुरम' असा गावासंदर्भात विचार केलेला दिसतो. महात्मा गांधींच्या स्वराज्याच्या दृष्टिकोनात ग्रामस्वराज हे गावाचे स्वयंशासन अत्यंत महत्त्वाचे होते. स्वातंत्र्यापेक्षाही जास्त त्यांना ग्रामस्वराज महत्त्वाचे वाटत होते. कारण, देश स्वतंत्र झाला असला तरी गावांना खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य मिळायला ग्रामस्वराज गरजेचं आहे, असं त्यांचं मत होते. ग्रामस्वराज्याविषयी त्यांचं स्पष्ट आणि व्यापक दृष्टिकोन होता. गांधीजींच्या ग्रामराज्यात प्रत्येक गाव स्वावलंबी असेल. त्याचा आधार सहकार राहिल. राजकीय सत्ता व शक्तीचे विकेंद्रीकरण करण्यात येईल. गावाचे प्रशासन गाव पंचायतीकडे असेल. याचा अर्थ असा की प्रत्येक गाव हे आपल्या प्राथमिक गरजा भागविण्यास समर्थ असेल.

स्वराज्याचा अर्थ:

"स्वराज" हा शब्द पवित्र, वैदिक शब्द आहे. त्याचा अर्थ स्वशासन आणि स्वसंयम असा आहे, परंतु स्वातंत्र्य या शब्दाचा अनेकदा अर्थ होतो त्याप्रमाणे सर्व बंधनांपासून मुक्तता नव्हे. (M.K.Gandhi, 1962)

"स्वराज" याचा अर्थ मी भारताचे लोकशाही राज्य समजतो. या लोकशाहीमध्ये सगळ मोठ्या प्रमाणात प्रौढ नागरिक, पुरुष किंवा स्त्री, मूळ रहिवासी किंवा स्थायिक, ज्यांनी स्वतःच्या हातांच्या श्रमांनी राष्ट्रसेवा केली आहे आणि मतदानासाठी नोंदणी केली आहे त्यांच्या सहमतीनुसार राज्य चालावे. खऱ्या अर्थाने स्वराज हा काही मोजक्या लोकांकडे अधिकार येऊन मिळत नाही तर सर्वसामान्यांमध्ये अधिकाराचा गैरवापर झाला कि त्याचा विरोध करण्याची क्षमता निर्माण होऊनच मिळतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, जनतेला अधिकार नियंत्रित आणि संतुलित करण्याची पात्रता येऊन स्वराज प्राप्त होतो."

(M.K.Gandhi, 1962)

ग्रामस्वराज्याचा अर्थ:

'आपल्या गावांसाठी काम करणे म्हणजेच खरा स्वराज निर्माण करणे आहे. बाकी सर्व गोष्टी हे केवळ हवेतील स्वप्न आहेत'. (M.K.Gandhi, 1962)

उद्दिष्ट्ये:

१. महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या दृष्टिकोनाचा सखोलपणे अभ्यास करणे.
२. भारतातील वंचित समाजाला सक्षम बनवण्यासाठी या स्वराज्याची क्षमता काय आहे याचे आकलन करून घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा विषय 'महात्मा गांधी यांचा ग्रामस्वराज्यावरील दृष्टीकोण आणि वंचित समूह' असून तथ्यसंकलन साठी द्वितीयक स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी विविध ग्रंथ तसेच विविध संशोधन लेख याचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

पूर्व साहित्याचा अभ्यास :

हा लेख भारतासारख्या कोरोनाग्रस्त देशांच्या संदर्भात ग्रामस्वराज्य आणि ग्रामीण उद्योगांचे महत्त्व अधोरेखित करतो. तो अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांवर झालेला परिणाम, त्यांचे ग्रामीण-शहरी-ग्रामीण स्थलांतर आणि अनिश्चित उपजीविका, ग्रामीण उद्योगांची गरज आणि ग्रामस्वराज्य कल्पनांचे अनुकूलन आणि अंमलबजावणी यांची चर्चा करतो. हा विश्लेषण भारतासारख्या देशांमध्ये ग्रामीण भागात टिकाऊ रोजगार आणि उपजीविका निर्मिती

करण्यासाठी या कल्पनांचा विचार करण्यासाठी महत्त्वाचे ठरते. (Kakati, 2021) गांधीजींचे स्वप्न आणि पंचायत राजाचे महत्त्व आजही प्रासंगिक आहे. मजबूत पंचायतींमधून खऱ्या अर्थी लोकशाही आणि खेडेगावांचा सर्वांगीण विकास साध्य होऊ शकतो. आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी पंचायत राजाची कार्यक्षमता वाढवणे आणि त्यांच्या सहकार्याने समृद्ध समाजाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. (Hazra, 2020) ग्राम स्वराज्य ही स्वयंपूर्ण गाव या कल्पनेचे वर्णन आहे. ही ग्रामीण पुनरुत्थानाची अनोखी संकल्पना महात्मा गांधींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच मांडली होती आणि कालांतराने विकसित केली. त्यांचे ग्राम स्वराज्य हे ग्रामीण पुनरुत्थानाचे पर्यायी मॉडेल म्हणून पाहिले जाते जे समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करते आणि ज्यामध्ये व्यक्तींना आर्थिक व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी ठेवले जाते. ग्राम स्वराज्य हा आदर्श विकासात्मक दृष्टिकोन मानला जातो. (Tishwarya A N, 2022)

महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेचा आशय:

गांधीजींनी कल्पना केलेल्या ग्राम स्वराज्याचे चित्र हे जुन्या ग्राम पंचायतींचे पुनरुत्थान नसून, आधुनिक जगात स्वराज्याच्या स्वतंत्र ग्राम युनिट्सची नवीन रचना आहे. ग्राम स्वराज्य हा राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि समाजशास्त्र क्षेत्रात अहिंसा तत्त्वाचे प्रत्यक्ष स्वरूप आहे. राजकीय क्षेत्रात त्यांनी आपल्याला आपल्या राज्यविरहित लोकशाहीच्या आदर्शाच्या जवळ नेणारे ग्राम स्वराज्य दिले. गांधीजींनी मांडलेले ग्राम स्वराज्य या कल्पनेद्वारे ते या आधुनिक लोकशाहीच्या मर्यादा अधोरेखित करतात. ते आपल्या ग्राम स्वराज्याच्या माध्यमातून खऱ्या लोकशाहीची स्थापना करण्याचे स्वप्न पाहतात. त्यांच्या या कल्पनेत खेडेगावांना स्वायत्तता आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार आहेत. स्थानिक गरजा आणि परिस्थिती लक्षात घेऊन ते स्वतःचे विकास नियोजन करू शकतात. यामुळे लोकशाही जमीन स्तरापर्यंत पोहोचते आणि प्रत्येक व्यक्ती सक्रिय सहभागी बनते. त्यामुळे व्यक्ती ही केवळ मतदान करणारी यंत्रणा राहत नाही तर खऱ्या अर्थाने लोकशाहीमध्ये सहभागी होते. महात्मा गांधीजींना 'ग्रामस्वराज्य' हवे होते. त्यांना असा भारत निर्माण करायचा होता की जेथे उच्च निच असा वर्गभेद राहणार नाही व जेथे निरनिराळ्या पंथांमध्ये पुर्णपणे सामंजस्य राहिल अशा भारतात अस्पृश्यता किंवा व्यसन राहणार नाही. त्यात स्त्री पुरुष समानता असेल. संपूर्ण जगाशी

आपले संबंध शांततामय असतील तसेच कोणत्याही वंचित समूहाचे शोषण होणार नाही. प्रत्येकाला देश आपला वाटावा आणि ज्याच्या निर्मितीत त्याच्या मताला महत्त्व राहिल असा भारत निर्माण करण्याचे स्वप्न त्यांनी पहिले होते व त्यासाठीच ग्रामस्वराज्याची कल्पना गांधीजींनी मांडली.

गांधीजींचा आत्मनिर्भर आणि स्वयंशासित ग्राम स्वराज्य: जगातील शांततेची इच्छा असलेले राजकारणी हे वरून खाली योजना आखण्याचा विचार करतात मात्र, गांधीजी खालून वरच्या विकासाचा पुरस्कार करतात. ते म्हणतात, स्वातंत्र्य खालून सुरु व्हायला हवे. म्हणून प्रत्येक गाव हा पूर्ण अधिकार असलेले स्वतंत्र संघराज्य किंवा पंचायत असेल. त्यानुसार प्रत्येक गाव आत्मनिर्भर असला पाहिजे आणि संपूर्ण जगताविरुद्ध स्वतःचे संरक्षण करण्यापर्यंत त्याची स्वराज्य व्यवस्था असावी. गांधीजींसाठी स्वराज्य म्हणजे परकीय किंवा स्वदेशी, कोणत्याही सरकारच्या नियंत्रणापासून स्वतंत्र होण्याचा सततचा प्रयत्न. ग्राम स्वराज्यात अंतिम अधिकार व्यक्तीकडे राहिल. खऱ्या अर्थाने ग्राम स्वराज्याचा अनुभव घ्यायचा असेल तर प्रत्येक व्यक्तीने प्रथम "स्वराज्य" प्राप्त करणे गरजेचे आहे. जशी व्यक्ती तसे गाव. म्हणून ग्राम स्वराज्य हे व्यक्ती स्वराज्याचा आरसा असेल आणि ते त्यांच्या दैनंदिन जीवनात प्रकट होईल. म्हणून, गावकार्यांनी प्रथम खऱ्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करावे. हे शिक्षण म्हणजे मस्तक, हृदय आणि हात (Head, Heart & Hand) यांच्या संतुलित विकासात्मक शिक्षण असावे. नयी तालीम ही गांधीजींच्या तपश्चर्येचा फळ आहे. अहिंसा हा नयी तालीम संपूर्ण योजनेत व्याप्त आहे. (पानसे, २००७)

गांधीजींचे ग्राम स्वराज्य हे माणूसकेंद्रीत, शोषणमुक्त, विकेंद्रीकृत आणि सोपे गाव अर्थव्यवस्था आहे. या स्वराज्याचे उद्दिष्ट स्वयंसेवी सहकार्यांच्या आधारे प्रत्येक नागरिकाला रोजगार उपलब्ध करणे आणि अन्न वस्त्र आणि इतर मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आत्मनिर्भरता साध्य करणे आहे.

ग्राम स्वराज्य: सर्वसमावेशक, शोषणमुक्त आणि पूर्ण रोजगारीची स्वप्नभूमी:

गांधीजींनी सर्वांसाठी पूर्ण रोजगार उपलब्ध करून देणारी अहिंसक अर्थव्यवस्था उभारण्यासाठी औद्योगिकीकरण, केंद्रीकृत उद्योग आणि अनावश्यक यंत्रसामग्रीचा त्याग करण्याचे सुचवले. ते आधुनिक शहरे हे खेड्यांचे शोषण करणारे मानत होते. भविष्यातील जगाला आशा

गावांकडूनच आहे असे त्यांचे मत होते. म्हणजे लहान आकार, शांतता व स्वेच्छेने केलेल्या सहकार्यावर आधारित अशा समुदायांमध्ये जबरदस्ती नाही दबाव नाही फक्त सर्व कामे परस्पर सहकार्याने चालतात. ग्राम स्वराज्याच्या संपूर्ण रचनेत प्रेम राज्य करत असल्यामुळे उच्च-नीच नाहीत. सर्व समान आहेत. येथे जाती नाहीत, वर्ग नाहीत, अस्पृश्यता नाही, हिंदू-मुस्लिम भांडण नाहीत. सर्व व्यक्तींना त्यांचा नैसर्गिक आदर आणि स्थान मिळते.

पूर्णपणे कार्यान्वित झालेले ग्राम स्वराज्य जगाला अनुकरणीय ठरेल. ही भारताकडून जगाला देणगी असेल. स्वयंशासित गाव ही सुसंस्कृत, बुद्धिमान आणि तेजस्वी स्त्री-पुरुषांची जिवंत बंधुता असतील. या समाजात राहणे हेच एक शिक्षण आणि पूर्णत्व असेल. या जीवनात प्रत्येक जण आपल्या सर्व क्षमता व्यक्त करेल आणि परस्पर आदर आणि प्रेम व्यक्त करणारे कार्य करून भावनांची देवाणघेवाण होईल. संस्कृती, कला, कविता, चित्रकला आणि विज्ञानाला येथे परिपूर्णता मिळेल. हे पृथ्वीवर देवाचे राज्य असेल. ग्राम स्वराज्याची अमर्याद क्षमता आहे ते प्रत्येकाने गतीशिल आणि वास्तविक बनवण्याचे महत्वाचे काम आहे. राष्ट्रपितांचे स्वप्न पूर्ण करणे हे त्यांचे समृद्ध आणि अमर वारसा मिळवलेल्या आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे. म्हणूनच सध्याची राज्य सरकारे ग्रामपंचायतींना अधिक अधिकार देऊन कायदे करत आहेत हे योग्यच आहे.

ग्रामपंचायतींनी गांधीजींनी कल्पना केलेल्या ग्राम स्वराज्याचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी दिलेल्या मार्गावर काम करावे अशी अपेक्षा आहे. ग्राम स्वराज्याची अंमलबजावणी गांधीजींनी कल्पना केलेल्या आत्म्यानेच केली पाहिजे. जर जाती, धर्म किंवा वर्गाच्या मर्यादा ओलांडून निस्वार्थ सेवा आणि प्रेमाचा आत्मा ज्यांच्यात नाही त्यांच्यावर ग्रामपंचायतीची जबाबदारी असेल, तर गांधीजींना अपेक्षित गोड फळ ग्राम स्वराज्य देऊ शकणार नाही.

निष्कर्ष:

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांना ब्रिटिशकालीन भारतशासनात ग्रामीण पंचायत व्यवस्थेत चांगला कामगिरी करणारा वकील मानले जात होते. ते पंचायत संस्थांच्या माध्यमातून खेडेगावांचे आयुष्य पुन्हा उभे करू इच्छित होते. त्यांच्या मते खेडे हेच राष्ट्राचा मुख्य भाग आहेत. भारतची खेडेच खरा भारत आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी स्वतःच्या शब्दांत म्हटले होते, जर खेडे नष्ट

झाले तर भारतही नष्ट होईल, तो भारत राहणार नाही आणि त्याचे स्वतःचे ध्येय जगात हरवेल." गांधीजींच्या मते स्वराज्याचा खरा अर्थ भारताचा ग्रामीण विकास त्याच्या स्वतःच्या परंपरा आणि गरजांनुसार करण्याची संधी होती. "आपली खेडे स्वराज्याची सेवा करतात. सर्व काही आदर्श स्वप्न आहे." असे त्यांनी नमूद केले होते. गांधीजींना खेडेगावाच्या समाजाच्या विकासात खूप रस होता. लोकशाही देशात पंचायतींचे अधिकार वाढवण्यासाठी त्यांनी मोलाचे योगदान दिले. त्यांच्या विचारानुसार, हीच त्यांची विकेंद्रीकरणाची स्वप्न पूर्ण करण्याची साधन होती. आधुनिक लोकशाहीच्या मर्यादांवर आपण विचार करणे गरजेचे आहे. गांधीजींच्या ग्राम स्वराज्यासारख्या पर्यायी कल्पनांचा विचार केल्याने खरा लोकशाहीचा आदर्श साध्य करण्यात मदत होऊ शकते. गांधीजींचे स्वप्न आणि पंचायत राजाचे महत्त्व आजही प्रासंगिक आहे. मजबूत पंचायतींमधून खऱ्या अर्थी लोकशाही आणि खेडेगावांचा सर्वांगीण विकास साध्य होऊ शकतो. आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी पंचायत राजाची कार्यक्षमता वाढवणे आणि त्यांच्या सहकार्याने समृद्ध समाजाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. आजच्या भारतात गांधीजींच्या ग्रामीण स्वराज्याच्या कल्पनांचे अनुकूलन कसे करता येईल तसेच स्थानिक पंचायतींना आणखी सक्षम आणि प्रभावी

बनवण्यासाठी काय करता येईल यावर विचार करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी स्थानिक समुदायांचे सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- ✚ Hazra, S. (2020). Mahatma Gandhi's View on Gram Swaraj and Panchayati Raj System in India. INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH CULTURE SOCIETY.
- ✚ Kakati, B. K. (2021). Gram Swaraj: The Sustainable Model for Rural Industrialisation and Employment. The International Journal of Community.
- ✚ M.K. Gandhi. (1962). Village Swarajya. Ahmedabad 380 014 (INDIA): Navajivan Publishing House.
- ✚ Tishwarya A N, D. T. (2022). The Principles of Sustainable Villages Through Gandhi's Gram Swaraj. Journal of Social Science and Humanities.
- ✚ पानसे, प. (२००७). नयी तालीम: गांधीप्रणित शिक्षण विषयक प्रयोगांचा इतिहास. वर्धा: डायमंड पब्लिकेशन्स.

महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. राजेंद्र फकिरा बगाटे

सहायक प्राध्यापक / शैक्षणिक समन्वयक,

बहुविद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, तथा

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

गोषवारा:

महात्मा गांधी हे केवळ भारतीयच नाहीत तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील महत्वाचे व्यक्ती आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी मोठे योगदान दिलेले आहे. त्यांनी ब्रिटिशांसोबत वैचारिक पद्धतीने दिलेले लढे हे संपूर्ण जगामध्ये आदर्श लढे म्हणून स्वीकारले गेलेले आहेत. २० व्या शतकातील प्रभावी व्यक्ती म्हणून महात्मा गांधी यांना सर्व जगभर ओळखले जाते. महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार क्रांतिकारक मूलभूत आणि उपयुक्त आहेत. ते प्रचलित वर्ण वर्ग प्रभावीत शिक्षण व्यवस्था क्षीण करण्यास व व्यक्तीची बुद्धी सृजनशीलता व कल्पनाशक्ती या मानसिक शक्तींचा विकास करण्यास उपयुक्त आहेत. ते लोकोपयोगी श्रमाला चालना देणारे व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारे आहेत. व्यक्ती व समाजाचे चारित्र्य घडविण्यात उपयुक्त असलेले हे विचार व्यक्तिमध्ये कर्तव्यनिष्ठा व सेवावृत्ती रुजविण्यास सक्षम आहेत. आपल्या समाजाचे वास्तव लक्षात घेऊन मांडलेले हे विचार सामाजिक स्थैर्यास आणि सामाजिक धारणेस मार्गदर्शक आहेत. म्हणून त्यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यवस्थित व गांभीर्याने समजून घेणे आवश्यक आहे.

त्यांनी शिक्षणासंबंधीचे विचार व्यवस्थित पद्धतीने मांडलेले नसले तरीही त्यात सुसंगती आहे. त्यांचे विचार गुजराती, हिंदी, आणि इंग्रजी भाषेत विखुरलेले आहेत. त्यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या अनेक लेखातून आणि भाषांमधून ते प्रकट झालेले आहेत. त्यांनी माझे सत्याचे प्रयोग, हिंद स्वराज्य, रचनात्मक कार्यक्रम, दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह, इत्यादी ग्रंथात हे विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी फिनिक्स आश्रम (१९०४) टॉलेस्टॉय फार्म (१९११) साबरमती आश्रम व गुजरात विद्यापीठ येथे शिक्षणासंबंधी विविध प्रयोग केले या प्रयोगातून अनुभवांतून त्यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आकार घेत होते. परंतु त्यांनी वर्धा येथे २३ ऑक्टोबर १९३७ मध्ये आयोजित केलेल्या शिक्षण

परिषदेत स्वतःचे शिक्षणासंबंधीचे विचार अत्यंत स्पष्ट आणि सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडले. पुढे ही योजना 'वर्धा योजना' 'जीवन शिक्षण' 'बेसिक एज्युकेशन' वा 'मुल्योयोगिक शिक्षण' या विविध नावाने संबोधली जाऊ लागली या योजनेतून त्यांचा शिक्षण विषयक समग्र दृष्टिकोन प्रगट झालेला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश हा महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा अभ्यासणे हा असून या शोधनिबंधासाठी द्वितीय स्रोतांचा उपयोग केलेला आहे.

सूचक शब्द:

महात्मा गांधी, शिक्षणविषयक विचार, मुल्योयोगी शिक्षण

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी हे केवळ भारतीयच नाहीत तर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील महत्वाचे व्यक्ती आहेत. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी मोठे योगदान दिलेले आहे. त्यांनी ब्रिटिशांसोबत वैचारिक पद्धतीने दिलेले लढे हे संपूर्ण जगामध्ये आदर्श लढे म्हणून स्वीकारले गेलेले आहेत. २० व्या शतकातील प्रभावी व्यक्ती म्हणून महात्मा गांधी यांना सर्व जगभर ओळखले जाते. भारतीय राजकारणात १९२० च्या दशकात ज्या प्रमुख नेत्यांचा उदय झाला त्यात महात्मा गांधी यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर गांधीजीकडे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची सूत्रे आली.

महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार क्रांतिकारक मूलभूत आणि उपयुक्त आहेत. ते प्रचलित वर्ण वर्ग प्रभावीत शिक्षण व्यवस्था क्षीण करण्यास व व्यक्तीची बुद्धी सृजनशीलता व कल्पनाशक्ती या मानसिक शक्तींचा विकास करण्यास उपयुक्त आहेत. ते लोकोपयोगी श्रमाला चालना देणारे व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणारे आहेत. व्यक्ती व समाजाचे चारित्र्य घडविण्यात उपयुक्त असलेले हे विचार व्यक्तिमध्ये कर्तव्यनिष्ठा व सेवावृत्ती रुजविण्यास सक्षम

आहेत. आपल्या समाजाचे वास्तव लक्षात घेऊन मांडलेले हे विचार सामाजिक स्थैर्यास आणि सामाजिक धारणेस मार्गदर्शक आहेत. म्हणून त्यांचे शिक्षणविषयक विचार व्यवस्थित व गांधीर्याने समजून घेणे आवश्यक आहे.

महात्मा गांधीजींना स्वतःला देखील त्यांचे शिक्षणासंबंधीचे विचार महत्त्वाचे वाटतात. ते लिहितात, 'मैने हिंदुस्तान को आज तक जो बहुत सी चीजे दि उन सभी मे यह योजना और पद्धती सबसे बड़ी चीज है और मैं मानता हूँ की इस से ज्यादा अच्छी चीजे मैं देश को नहीं दे सकुंगा।' सुप्रसिद्ध तत्वज्ञ डॉ. राधाकृष्णन महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे महत्त्व सांगताना लिहितात की, देशाच्या इतिहासात अत्यंत आणीबाणीच्या वेळी सुदैवाने आपल्याला गांधीजींच्या विचारांचा लाभ झाला त्यामुळे आपण अपेक्षित असलेल्या नवीन भारताची निर्मिती करू शकू. गांधीजींच्या विचारात काही त्रुटी असतील, परंतु समग्रवृत्तीने विचार केल्यानंतर ही शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकासाला उपयुक्त आहे हे मान्यच करावे लागेल. त्यांची मुल्योयोगी शिक्षण योजना शिक्षण संस्थेला मिळालेली एक मौलिक देणगी आहे. सुप्रसिद्ध शिक्षणतज्ञ जॉन ड्युई या संदर्भात लिहितात महात्मा गांधींची शिक्षण पद्धती ही इतर सर्व शिक्षण पद्धतींच्या पुढचे पाऊल आहे असे मला खात्रीने वाटते. तिच्यात प्रचंड शुद्ध सामर्थ्य आहे. या क्रांतिकारक शिक्षण प्रयत्नातूनच भारतापासून आम्हाला पुष्कळ शिकता येईल अशी मला आशा आहे. जॉन ड्युई यांच्या या उद्गारावरून महात्मा गांधीजींचे शिक्षण विषयक विचार किती महत्त्वाचे आहेत हे आपल्या लक्षात येते.

३१ जुलै १९३७ रोजी हरिजन या नियतकालिकात त्यांनी शिक्षणाचा अभिप्रेत असलेला अर्थ सांगितलेला आहे, त्यांच्यामते, व्यक्तीच्या ठिकाणी असलेल्या शारीरिक मानसिक व आत्मिक शक्तींचे उन्नयन करणे होय. मनुष्य म्हणजे केवळ शरीर बुद्धी हृदय किंवा आत्मा नव्हे तर या सर्वांचा सुसंगत मेळ शिक्षणाद्वारे साध्य झाला पाहिजे हेच शिक्षणाचे अर्थशास्त्र होय. 'केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे त्याचा प्रारंभ देखील नव्हे; तर आत्मा व मन यांचा पूर्ण विकास करून व्यक्ती मधील सर्वोत्कृष्ट गुणांची अभिव्यक्ति करणे हे शिक्षणाचे मर्म आहे.' त्यांनी शिक्षणासंबंधीचे विचार व्यवस्थित पद्धतीने मांडलेले नसले तरीही त्यात सुसंगती आहे. त्यांचे विचार गुजराती, हिंदी, आणि इंग्रजी भाषेत विखुरलेले आहेत. त्यांनी वेळोवेळी लिहिलेल्या अनेक लेखातून आणि भाषांमधून ते प्रकट झालेले आहेत. त्यांनी माझे सत्याचे प्रयोग, हिंद स्वराज्य,

रचनात्मक कार्यक्रम, दक्षिण आफ्रिकेतील सत्याग्रह, इत्यादी ग्रंथात हे विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी फिनिक्स आश्रम (1904) टॉलेस्टॉय फार्म (1911) साबरमती आश्रम व गुजरात विद्यापीठ येथे शिक्षणासंबंधी विविध प्रयोग केले या प्रयोगातून अनुभवांतून त्यांचे शिक्षण विषयक चिंतन आकार घेत होते. परंतु त्यांनी वर्धा येथे 23 ऑक्टोबर 1937 मध्ये आयोजित केलेल्या शिक्षण परिषदेत स्वतःचे शिक्षणासंबंधीचे विचार अत्यंत स्पष्ट आणि सूत्रबद्ध पद्धतीने मांडले. पुढे ही योजना 'वर्धा योजना' 'जीवन शिक्षण' 'बेसिक एज्युकेशन' वा 'मुल्योयोगिक शिक्षण' या विविध नावाने संबोधली जाऊ लागली या योजनेतून त्यांचा शिक्षण विषयक समग्र दृष्टिकोन प्रगट झालेला आहे.

महात्मा गांधीजी दूरदृष्टीचे होते. देश स्वतंत्र झाल्यानंतर देशाला कोणकोणत्या गोष्टींची आवश्यकता भासेल, त्या सर्वांचा त्यांनी विचार केलेला होता. स्वराज्य प्राप्त झाल्यानंतर झेंडा बदलला की शिक्षण बदलले पाहिजे, या मताचे ते होते म्हणून ते स्वातंत्र्यानंतर देशात कोणत्या प्रकारचे शिक्षण दिले पाहिजे चारित्र्यसंपन्न स्वावलंबी आणि स्वतंत्र वृत्तीची तरुण पिढी घडवून नवा समाज कसा निर्माण करता येईल या प्रश्नांसंबंधी सतत चिंतन करीत असत या चिंतनात त्यांच्या शिक्षण विषयक विचारांचा उगम आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

१. महात्मा गांधी यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा आढावा घेणे.
२. महात्मा गांधी यांच्या मुल्योयोगी शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने द्वितीय स्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला असून यामध्ये प्रकाशित अप्रकाशित साहित्य, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, साप्ताहिके इत्यादी साधनांचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

मेकॉले प्रणित शिक्षण प्रणालीची समीक्षा:

महात्मा गांधीजींच्या मते प्रचलित मेकॉले प्रणित शिक्षण व्यवस्था निरुपयोगी व सदोष आहे. प्रशासनाला उपयोगी पडणारे कारकून तयार करणे हा या व्यवस्थेचा प्रधान हेतू आहे. यातून विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा व स्वतंत्र विचार करण्याच्या वृत्तीचा विकास होत नाही. ही व्यवस्था त्यांच्या सृजनशील शक्तीवर आधार करणारी आहे. साध्या सोप्या साधनांना महत्त्व देणारी ही व्यवस्था विद्यार्थ्यांचा नैतिक विकास करू शकत नाही. कारण यातून बाहेर पडणारे

विद्यार्थी त्यांच्या वासना व विकारांवर नियंत्रण ठेवण्यास असमर्थ असतात. विद्यार्थ्यांना निरर्थक ओझे वाहावयास लावणारी ही व्यवस्था त्यांच्यात सेवावृत्ती व जबाबदारीची जाणीव रुजवू शकत नाही. आनंददायी व आकर्षक नसलेल्या या व्यवस्थेत सामाजिक वास्तव्य व राष्ट्रीय आकांक्षा यांची प्रतिबिंब उमटत नाही. ही व्यवस्था विद्यार्थी आणि समाज या दोघांच्याही उपयोगाची नाही. कारण यात समाजाची आव्हाने पेलण्याची क्षमता नाही. या व्यवस्थेतून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतःचे देखील पोट भरण्याची सामर्थ्य नसते. यातून शिकलेल्या व्यक्ती समाजाला फसवतात त्रास देतात आणि समाजाचे शोषण करतात. या व्यवस्थेने करोडो भारतीयांना गुलामगिरीत टाकलेले आहे. ते 'हिंदू स्वराज्य' मध्ये लिहितात, मॅकॉलोनी ज्या शिक्षणाचा पाया घातला तो खरे म्हणजे गुलामगिरीचा पाया होता. या शिक्षणामुळे विद्यार्थी स्वतःच्या समाज आणि संस्कृती पासून तुटत आहेत. म्हणून महात्मा गांधीजींनी निस्तेज परावलंबी व चारित्रहीन तरुण पिढी निर्माण करणाऱ्या देशाच्या अंधपतनास कारणीभूत ठरणाऱ्या व विषमश्रित दुधासारख्या या प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेवर कडाडून टीका केली व देशासमोर स्वतःचे क्रांतिकारक विचार मांडले. त्यांनी शिक्षणाचा अर्थ शिक्षणाचे प्रयोजन शिक्षणाचे माध्यम अभ्यासक्रम पाठ्यपुस्तके शिक्षक विद्यार्थी बाल शिक्षण प्रौढ शिक्षण स्त्रियांचे शिक्षण दलिताने शिक्षण धार्मिक शिक्षण आदी, शिक्षणाच्या अंगोपांगांना स्पर्श करणारे नाविन्यपूर्ण विचार मांडलेले आहेत.

शिक्षणाची उद्दिष्टे:

महात्मा गांधीजी कोणत्याही प्रश्नांचा सर्वांगीण व संतुलित पद्धतीने विचार करतात. त्यांनी शिक्षणाची उद्दिष्टे समग्र रीतीने व संतुलित स्वरूपात मांडलेली आहेत शिक्षणाची उद्दिष्टे व्यक्तीनिष्ठ असावीत की समाजनिष्ठ, त्यांच्या मते ही दोन्ही उद्दिष्टे परस्पर पूरक आहेत व्यक्ती हीच शिक्षणाचा केंद्रबिंदू असली पाहिजे. परंतु व्यक्तीने देखील हे लक्षात घेतले पाहिजे की तिचा विकास समाजामुळे होतो तिच्या जीवनाची सफलता सामाजिक सेवेतच असते. गुलामगिरीतून मुक्ती ज्यायोगे मिळते तेच खरे शिक्षण होय यावरून त्यांना अभिप्रेत असलेल्या शिक्षणाच्या उद्दिष्टांची कल्पना येते.

१. **चारित्र्याची बांधणी:** महात्मा गांधीजींच्या मते, शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्याची बांधणी करणे हे आहे. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या

चारित्र्याची जडणघडण झाली पाहिजे, त्यांच्या चारित्र्याचे संवर्धन झाले पाहिजे. म्हणून महात्मा गांधी म्हणतात नीती शिक्षणावर भर दिल्याशिवाय आपल्याला सुटका नाही. नीतीशिक्षण देणे अवघड गोष्ट नाही, यासाठी आपल्याला पाश्चात्य शब्द नाकारावी लागेल. चारित्र्य घडविणारे शिक्षणच खरे शिक्षण असते असे त्यांचे ठाम मत आहे. कोलंबो येथील एका महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांसमोर बोलताना ते म्हणतात शिक्षणाला शुद्ध चारित्र्याची बैठक नसेल तर त्या शिक्षणाची किंमत शून्य आहे. त्या शिक्षणाला सत्य निष्ठेचा आणि शुद्धतेचा भरभक्कम आधार नसेल तर ते कुचकामी ठरेल. आपल्या जीवनातील व्यक्तिगत शुद्धता पावित्र्य याकडे तुमचे लक्ष नसेल तर तुमचा नाश होईल. केवळ तुमच्या पांडीत्याला काही किंमत नाही यावरून हे स्पष्ट होते की ते शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्य संवर्धनाला सर्वात जास्त महत्त्वाचे स्थान देतात.

२. **विवेकशीलता विकसित करणे:** महात्मा गांधीजींच्या मते शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांमध्ये विवेकशीलता विकसित झाली पाहिजे. त्यांना शुभ अशुभ योग्य अयोग्य चांगले वाईट यात भेद करता आला पाहिजे. विवेक न शिकविणारे शिक्षण खरे शिक्षण नसते. म्हणून त्यांनी असे प्रतिपादन केलेले आहे की आपण मानव विचार करणारे प्राणी आहोत शिक्षणाच्या काळात सत्य कोणते असतय कोणते, कटू भाषण कोणते, मधुर भाषण कोणते, शुद्ध वस्तू कोणती अशुद्ध वस्तू कोणती यात विवेक करायला शिकले पाहिजे. तत्वतः त्यांच्या मते शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये सत्य अहिंसा संयम सहनशीलता त्याग सेवा समता स्वातंत्र्य आणि न्याय आदी मूल्य आणि सदगुणांचे संस्कार केले पाहिजेत. त्याशिवाय शिक्षणातून चांगला माणूस व लोकशाहीच्या यशासाठी आवश्यक असणारा जबाबदार नागरिक आपल्याला घडविता येणार नाही. शिक्षणाचा हेतू आदर्श नागरिक तयार करणे हा असला पाहिजे. महात्मा गांधींच्या मते शिक्षणाचे अंतिम ध्येय शील संपन्न विवेकी आणि जबाबदार नागरिक तयार करणे हेच असते. परंतु त्यासाठी शिक्षण संस्थांनी विद्यार्थ्यांच्या विचारात शब्दात आणि कृतीत शुद्धता कशी राहिल याकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजेत.

३. **आत्मनिर्भरता:** महात्मा गांधीजी यांच्या मते शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मनिर्भरता निर्माण झाली

पाहिजे. विद्यार्थी शिक्षक आणि शिक्षण संस्था आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाल्या पाहिजेत. गांधीजींच्या समोर देशातील साडेसात लाख खेड्यातील दारिद्र्य आणि बेकारी कशी संपवता येईल. लोकांच्या मूलभूत गरजा कशा पूर्ण करता येतील. ग्रामीण जीवन कसे बदलता येईल असे प्रश्न होते. शिक्षणाने हे प्रश्न सोडविण्यास मदत केली पाहिजे म्हणून त्यांनी पुस्तक केंद्रीय शिक्षणाऐवजी हस्तोद्योग केंद्रित शिक्षणाचा पुरस्कार केला. ते असा प्रश्न विचारतात की जे शिक्षण जगण्यासाठी कला हस्तगत करून देत नाही ते शिक्षण काय कामाचे. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचे आणि समाजाचे प्रश्न सुटले पाहिजेत म्हणून त्यांनी शिक्षणात श्रम व उत्पादकता यावर अधिक भर दिलेला आहे. शिक्षणात त्या परिसराच्या भौतिक व सामाजिक गरजांचे प्रतिबिंब उमटले पाहिजे. त्यातून भूक दारिद्र्य आणि बेकारी आधी प्रश्न सोडविण्यास मदत झाली पाहिजे म्हणून त्यांनी आग्रहपूर्वक हस्त व्यवसायातून शिक्षण या कल्पनेचा आग्रह धरला त्यांच्या मते हस्त व्यवसायातून शिक्षण झाल्याशिवाय व्यक्ती व समाज आर्थिक दृष्ट्या आत्मनिर्भर होणार नाहीत व शिक्षण स्वाश्रमी बनणार आहे.

४. **समाजसेवा:** महात्मा गांधीजींच्या मते शिक्षणाचे उद्दिष्ट समाजोपयोगी विद्यार्थी निर्माण करणे हे असले पाहिजे. ते शिक्षणाकडे सामाजिक क्रांतीचे साधन म्हणून पाहतात. त्यांच्या मते शिक्षणातून सामाजिक विकास व सामाजिक परिवर्तन झाले पाहिजे. त्यांच्या मते शिक्षणातून सामाजिक बदल झाला पाहिजे यासाठी समाजसेवा हा विषय शिक्षणाचा अविभाज्य व आवश्यक भाग केला पाहिजे. शिक्षणाने विद्यार्थ्यांत सेवा व त्याग वृत्ती रुजविण्याचे कार्य झाले पाहिजे. विद्यार्थी आणि शिक्षण संस्था यांचा समाजाशी सतत संपर्क राहिला पाहिजे. म्हणून त्यांनी या योजनेत निरनिराळे सण जयंती वा पुण्यतिथी त्यात राष्ट्रीय उत्सव, भाषणे, चर्चा, वादविवाद सहली भेटी, ग्रामसफाई इत्यादी उपक्रमांना महत्त्वाचे स्थान दिलेले होते. या उपक्रमांमुळे शिक्षण संस्था आणि समाज यांच्या संपर्क व संवाद वाढतो समाज विकासाला अनुकूल वातावरण निर्माण होते. विद्यार्थ्यांमागे सामाजिक जाणीव व समाजसेवेची भावना वाढीस लागते म्हणून विद्यार्थ्यांना समाजसेवेसाठी तयार करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट असावे असे त्यांना वाटते.

५. **अभ्यासक्रम:** अभ्यासक्रम शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे प्रभावी साधन असते. याची महात्मा गांधीजींना कल्पना होती. त्यांच्या मते अभ्यासक्रम हा जीवन केंद्रित असावा तो विद्यार्थ्यांना भौतिक सामाजिक आर्थिक आणि सांस्कृतिक वातावरणाची समायोजन करण्यास उपयोगी पडावा. तो सर्वांगीण विकास आणि आर्थिक स्वावलंबन या दोन तत्वांना केंद्र मानून तयार करावा. तो उद्योग क्रिया व उत्पादकता याला चालना देणारा असावा. बदलत्या गरजा व प्रश्न यांचा विचार करण्याइतपत तो लवचिक असावा.

६. **शिक्षणाचे माध्यम:** महात्मा गांधीजींच्यामते संपूर्ण शिक्षण मात्र भाषेतून घ्यावे ते इंग्रजीच्या माध्यमातून शिक्षण देण्याच्या विरोधात होते. इंग्रजीतून शिक्षण देणे म्हणजे विद्यार्थ्यांचा नैसर्गिक विकास खुंटविणे व त्यांची नवनिर्माण क्षमता कमी करणे होय. म्हणून ते लिहितात इंग्रजी माध्यमाचा आग्रह धरणे म्हणजे ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीचे जतन करणे होय. मातृभाषा ही सक्षम संस्कृती व समृद्ध संस्कृती निर्माण करण्यास लाभदायक असते.

७. **अध्यापन पद्धती:** महात्मा गांधीजींच्या मते हस्तव्यवसाय पद्धती ही अध्ययन व अध्यापनासाठी उपयुक्त असते. म्हणून ते विद्यार्थ्यांना हस्त व्यवसायातून शिक्षण घ्यावे असे सांगतात. प्रत्यक्ष कृतीच्या माध्यमातून अध्ययन व अध्यापन केल्यास ते परिणामकारक ठरते. म्हणून ते म्हणतात खरे बौद्धिक शिक्षण हे शरीराच्या हात पाय डोळे व नाक इत्यादींच्या योग्य वापरातून होऊ शकते म्हणून त्यांनी अध्ययन व अध्यापनासाठी समन्वय प्रकल्प पद्धती यांचा पुरस्कार केला आहे. विद्यार्थी जितके अधिक अनुभव घेतील तितके त्यांचे ज्ञान व्यापक व खोल होईल अनुभवातून शिक्षण घ्यावे हे तत्व त्यांच्या पद्धती मागे आहे परंतु दिला जाणारा अनुभव मात्र जीवोन्मुख असावा असा त्यांचा आग्रह होता.

८. **शिक्षक:** महात्मा गांधीजींनी शिक्षणात शिक्षकाला देखील महत्त्वाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान दिले आहे. शिक्षकांचे मुख्य कार्य विद्यार्थ्यांच्या सर्व क्षमता व शक्तींचा विकास करणे व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देणे हे असते शिक्षकांनी केवळ पुस्तकी ज्ञान देण्याचे व विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात माहिती कोमण्याचे काम करता कामा नये. त्यांनी

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला उचित आकार दिला पाहिजे शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या जीवनात प्रेरणा देणारा प्रेरक बनला पाहिजे त्यांनी विद्यार्थ्यांना विवेकी बनविले पाहिजे शिक्षकांनी आपला विषय संपूर्ण तयारीनिशी शिकविला पाहिजे. त्यांच्यामध्ये शिक्षक त्यागी व सहिष्णू वृत्तीचा असावा त्यांच्या हृदयता असावी तो देहवादी असावा त्यांनी शिक्षणाकडे स्वच्छ दृष्टीने पाहिले पाहिजे त्यांच्या मनात कोणत्याही व्यक्तीला विचारसरणी यांच्या विषयी पूर्वग्रह असता कामा नये त्यांनी स्वतःच्या कृतीतून विद्यार्थ्यांसमोर आदर्श ठेवला पाहिजे त्यांनी कोणतेही काम विद्यार्थ्यांना सांगण्यापूर्वी स्वतः प्रथम केले पाहिजे त्यांनी विद्यार्थ्यांसोबत काम केल्यास त्यांचा विद्यार्थ्यांवर अनुकूल परिणाम होतो. त्यांनी विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या त्रुटी न रागावता सहजरीत्या त्यांना दाखवून दिल्या पाहिजेत तरच तो विद्यार्थ्यांचा खरा मित्र मार्गदर्शक व तत्वज्ञ होऊ शकतो.

९. **विद्यार्थी:** महात्मा गांधीजी विद्यार्थी केंद्रीय शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. विद्यार्थी हा देशाच्या भविष्याचा व विकासाचा मुख्य आधार असतो अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी आचारसंहिता सांगितलेली आहे विद्यार्थ्यांनी स्वतःचे ज्ञान वाढवावे. त्यांच्या विचार आणि आचारात शुद्धता व विनम्रता असावी. त्यांनी स्वयं नियंत्रण या तत्त्वाचा वापर करून वागावे त्यांचे विचार व आचार पवित्र असले पाहिजेत. त्यांनी विद्यार्थिनी भगिनींशी शुद्ध व सभ्यवर्तन ठेवले पाहिजे. त्यांनी स्वतः तर राष्ट्रीय भाषा शिकलीच पाहिजे व इतरांनाही शिकवली पाहिजे विद्यार्थ्यांनी शिकलेले नवीन सिद्धांत व विचार त्यांचे मातृभाषेत भाषांतर केले पाहिजे त्यांनी कोणत्याही पक्षीय राजकारणात सहभागी होऊ नये. त्यांनी राष्ट्रीय कार्यासाठी मात्र कार्य करावे. स्वतः राष्ट्रगीत वंदे मातरम गीत म्हणावे ध्वजांकित गुंड्या व बिल्ले लावावे समाजातील जातीयता व अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करावा समाजात वेळ प्रसंगी उद्भवणाऱ्या जातीय दंगली स्वतःचा जीव डोक्यात घालून समविण्याचा प्रयत्न करावा त्यांनी त्यांचे शेजारी जखमी झाली किंवा आजारी पडल्यास प्रथम उपचार व अन्य वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून द्यावी रुग्णांची सुश्रुषा करावी त्यांनी ग्रामसेवेचे कार्य एक वृद्ध म्हणून करावे सुट्टीचा दिवस त्यांच्या शाळा महाविद्यालयाच्या जवळच्या खेड्यात

घालवावा येथे ग्रामसफाई करावी लोकशिक्षण व लोकप्रभोधनाचे कार्य करावे स्वातंत्र्य टिकविण्यासाठी व ते अर्थपूर्ण करण्यासाठी सतत दक्ष रहावे त्यासाठी आवश्यक ती सर्व कामे त्यांनी केली पाहिजेत विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या विचार व आचारात सत्य आणि पावित्र्य याला सर्वोच्च स्थान दिले पाहिजे. म्हणून महात्मा गांधी विद्यार्थ्यांना सत्यवादी व पवित्र जीवन जगा असा सल्ला देतात.

मुल्योगी शिक्षणाची तत्त्वे:

महात्मा गांधी आदर्शवादी होते पण ते व्यवहारवादीही होते. त्यांनी शिक्षणाचा व्यवहारिक दृष्टीने विचार केलेला आहे. त्यांना देशाच्या मूलभूत गरजांची आणि प्रश्नांची संपूर्ण जाणीव होती. देशातील गरीब माणूस त्यांच्या पाल्याच्या शिक्षणावर खर्च करू शकत नाहीत. त्यांना त्यांच्या मुलांची त्यांच्या धंद्यासाठी मदत घ्यावी लागते म्हणून त्यांनी सामान्यांच्या शिक्षणावर अधिक भर दिला. त्यांनी शिक्षणात शारीरिक श्रम आणि श्रम प्रतिष्ठा या दोन तत्त्वांना केंद्रीय स्थान दिलेले आहे. विद्यार्थ्यांनी स्वयं प्रयत्नांनी स्वतःच्या परिसराचे ज्ञान संपादन करावे आणि ते जीवनातील दैनंदिन गरजा पूर्ण करण्यासाठी व प्रश्न सोडविण्यासाठी वापरावे तसे त्यांचे मत होते. त्यांनी शिक्षणात अभिरुची प्रत्यक्ष कृती आणि विविधता या घटकांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान दिलेले आहे. त्यांना शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील शोषण व केंद्रीकरण यांचे समूळ उच्चारण करावयाचे होते. सर्वोदय समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षणाचा उपयोग व्हावा अशी त्यांची इच्छा होती म्हणून त्यांनी नई तालीम ही शिक्षण विषयक योजना मांडली त्यांनी येरवडा जेलमध्ये असताना 1932 मध्ये या योजनेची खालील तत्त्वे एका निबंधात मांडलेली आहेत.

१. देशातील स्त्री-पुरुषांना साक्षर करावे.
२. शारीरिक श्रम शिक्षणाचा अविभाज्य भाग असावा, विद्यार्थ्यांचा शिक्षणातील बहुसंख्य वेळ शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली शारीरिक श्रमामध्ये जावा.
३. त्यांना त्यांचा कल अभिरुची व परिस्थिती हे लक्षात घेऊन काम करावे.
४. त्यांना कामाच्या प्रक्रियेचे संपूर्ण ज्ञान करून देण्यात यावे.
५. त्यांना वस्तूचे ज्ञान होऊ लागल्यानंतर सामान्य ज्ञान व साहित्याचे ज्ञान द्यावे.

६. प्रारंभ पासून त्यांना चांगले हस्ताक्षर कसे काढावे ते शिकवावे.
७. त्यांना लिहिण्यापूर्वी वाचावयास शिकवावे.
८. सर्व प्रकारचे शिक्षण मातृभाषेतून द्यावे.
९. अध्यापनासाठी खेळ पद्धतीचा उपयोग करावा.
१०. त्यांच्या शिक्षणाचा दुसरा टप्पा 16 व्या वर्षानंतर सुरु करावा व त्यात शारीरिक श्रमाचा समावेश करावा.
११. भावी आयुष्याची तयारी करून घेण्यासाठी त्यांना उद्योगातून शिक्षण द्यावे.
१२. त्यांनी जगाचा इतिहास भूगोल वनस्पतीशास्त्र व गणित यांचे सामान्य ज्ञान संपादन करावे.
१३. प्रत्येक विद्यार्थ्यांना हिंदी ही राष्ट्रभाषा शिकवावी.
१४. 16 वर्षांच्या विद्यार्थ्यांनी पेरणी स्वयंपाक इत्यादी जीवनोपयोगी कौशल्ये अवगत करावीत.
१५. शिक्षण स्वाश्रमी असावे.
१६. शिक्षक तज्ञ व शील संपन्न असावेत, त्यांच्यात सेवावृत्ती असावी.
१७. 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुला मुलींना शिक्षण मोफत व शक्तीचे करावे.
१८. शिक्षण संस्थांमधून कोणत्याही विशिष्ट धर्माचे शिक्षण देता कामा नये.
१९. त्यांना विशिष्ट शिक्षण घेण्याची सक्ती करू नये, त्यांना त्यांचे इच्छेप्रमाणे शिकण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात यावे.
२०. शिक्षणासाठी भव्य व महागड्या इमारतीची आवश्यकता नाही.
२१. कला महाविद्यालयाच्या शिक्षणाच्या खर्चाची जबाबदारी समाजाने स्वीकारावी.
२२. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाहीला पूरक मूल्यांचे संवर्धन करावे.
२३. उच्च शिक्षण ही सुशिक्षितांना मिळालेली विशेष संधी असते, म्हणून त्यांनी समाजाचे ऋण मानले पाहिजे व स्वतःच्या ज्ञानाचा समाजाला व राष्ट्राला अधिकाधिक उपयोग करून दिला पाहिजे.

समारोप:

अशाप्रकारे महात्मा गांधी यांनी भारतीय समजमन घडविण्यात व उद्याचा नागरिक म्हणून भारतीय नागरिक निर्माण करण्यात शिक्षण पद्धतीचा साधन म्हणून केलेला उपयोग सर्वश्रुत आहे. व्यक्तीच्या जीवनामध्ये चारित्र्य घडविण्याची व स्वावलंबनाची आवश्यकता त्यांनी आपल्या

शैक्षणिक विचारातून मांडली आहे. मुल्योगी शिक्षण पद्धतीतून त्यांनी 14 वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुला मुलींना शिक्षण मोफत व सक्तीचे करावे. माध्यम मातृभाषा असावे आणि हस्तकला निगडीत शिक्षण राबवून आत्मनिर्भरतेचे पाठ देण्याचे तत्वज्ञान महात्मा गांधीजी यांनी मांडले आहे. त्यांच्या या विचारामधून स्वावलंबी व चारित्र्य संपन्न शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ:

- ✦ कुंभार नागोराव (२०१२), 'महात्मा गांधीजींचे सामाजिक तत्त्वज्ञान, लातूर अरुणा प्रकाशन, पृ. क्र. ५८-७४.
- ✦ देवनाळकर एस. एस. (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधीजींच्या शिक्षणविषयक विचारांचा चिकित्सक अभ्यास' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. २३७-२३८.
- ✦ दामाजीवाले एम. डी. (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. २३३-२३६.
- ✦ गिरी माधुरी गोविंद (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. ५३-५५.
- ✦ आवते प्रियांका (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधी व नई तालीम शिक्षण पद्धती' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. १५२-१५४.
- ✦ बगाटे राजेंद्र (२०१६) सुशिक्षित बेरोजगारांच्या समस्या, औरंगाबाद, चिन्मय प्रकाशन. पृ. क्र. ३९-५३.
- ✦ तोंडारे विजय (मार्च २०२०), 'महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार' (तांदळे प्रमोद आणि इतर, सपा.) Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (ISSN 2349-638x) Special Issue No.69 पृ. क्र. ३११-३१३.
- ✦ सरदार गंगाधर बाळकृष्ण (2009) गांधी आणि आंबेडकर', पुणे, सुगावा प्रकाशन.
- ✦ पवार ना. ग. (२००४) शिक्षण क्षेत्रातील विचारवंत, पुणे, नित्यनूतन प्रकाशन.
- ✦ गोनारकर संघमित्रा (२००९) शैक्षणिक विचारवंत, नांदेड, निर्मल प्रकाशन.
- ✦ सुराणा पन्नालाल (जून २००४), गांधीजींची ओळख, पुणे, सुगावा प्रकाशन.

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा

डॉ. रमेश जाधव

प्राध्यापक, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

प्रास्ताविक :

'जागतिकीकरण' हा शब्द साधारणतः १९८० पासून प्रचलित असला तरी प्रस्तुत शब्द १९८३ मध्ये 'थिओडोर लेविट' यांनी पहिल्यांदा योजला. 'लेविट' हे अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक म्हणून 'हार्वर्ड बिझनेस स्कूल' येथे कार्यरत होते. सगळ्या विधावर अधिराज्य प्रस्थापित करणाऱ्या या संज्ञेचे फायदे आणि तोटे आहेत. विशेषतः सांस्कृतिक क्षेत्रात या संकल्पनेने धुमाकूळ घातलेला दिसतो. भाषा, सांस्कृती, शिक्षण या घटकांवर जागतिकीकरणाचे विशेष परिणाम झालेले जाणवते. जागतिकीकरण ही संकल्पना खूप गुंतागुंतीची असून लोक, वस्तू आणि भांडवल यासी ती निगडित आहे. एखाद्या राष्ट्राच्या अर्थकारणास जागतिक अर्थकारणात समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. ही सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय बाबींचा समावेश असलेली संकल्पना आहे. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था दुसऱ्या देशासाठी खुली करून म्हणजे जागतिकीकरण होय. असे ठोकळ मानाने म्हणता येईल. तर भाषा म्हणजे आपल्या संस्कृतीची ओळख असून आपल्या आस्मीतेची ती घोनक आहे. सांस्कृतिक ओळख असून भाषा विचार व्यक्त करण्याचे साधन आहे. जागतिकीकरणामुळे मराठी भाषेवर संकट ओढावलेले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी भाषा आणि जागतिकीकरण या अनुषंगाने विवेचन केले आहे.

विषयप्रवेश :

'Globalization' या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीत 'जागतिकीकरण' असा शब्द योजला जातो. तर हिंदीत 'वैश्वीकरण' असा शब्द रूढ आहे. 'Globalization' या शब्दाची उत्पत्ती 'ग्लोबस' या लॅटीन शब्दापासून झाली आहे. थिओडोर लेविट या जर्मन-अमेरिकन शास्त्रज्ञाने प्रथमतः 'जागतिकीकरण' हा शब्दप्रयोग केला. त्यांना 'जागतिकीकरण' सिद्धांताचे संस्थापक मानले जाते. १९८० च्या दशकात त्यांनी हा शब्द रूढ केला. जागतिकीकरण ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने अर्थकारणाशी संबंधित आहे.

खुली किंवा मिश्र अर्थव्यवस्थेचा अंगिकार करणे या अर्थाने ही संज्ञा अलिकडच्या काळात प्रचलित झालेली दिसते. जागतिकीकरण ही विकसित आणि बलाढ्य राष्ट्रांनी अविकसित व दुबळ्या देशांवर लादलेली एकप्रकारची आर्थिक गुलामगिरीच होय. आर्थिकसत्तेच्या शर्यतीत तग पकडण्यासाठीची स्पर्धा म्हणजे जागतिकीकरण असे स्थूलपणे म्हणता येईल. 'जीवो जीवस्य जीवनम' हे जागतिकीकरणाचे सूत्र असल्याचे हळूहळू ध्वनित होऊ लागले आहे. अमेरिका, चिन आणि जपान या सारख्या सर्व क्षेत्रांत शक्तीमान, बलाढ्य आणि सर्वांगीण प्रबळ असलेल्या राष्ट्रांनी विकसनशील, अविकसित आणि लहानसहान गरीब देशांची केलेली आर्थिक मुस्कटदाबी व नाकेबंदी म्हणजे जागतिकीकरण असेही म्हणता येईल. जागतिकीकरणाच्या भयंकर महाजालात जगाच्या पाठिवरील कित्येक देशांची अर्थसत्ता गुदमरली आहे. जागतिकीकरणाच्या दबावाखाली 'आऊटडेटेड' गोष्टी गरीब व अविकसित देशांच्या माथी मारल्या जात आहेत. जागतिकीकरण या संकल्पने संदर्भात अर्थशास्त्रज्ञ सी.प. खेर म्हणतात, "जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळण-वळण, विदेशी स्थलांतर पर्यावरण, राहणी, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती आदी सर्वक्षेत्रांतून होत राहणारे रूपांतर होय." तर याच संदर्भात डॉ. सुखदेव थोरात लिहितात, "तंत्रज्ञानांतील प्रगती आणि मानवी जीवनात होणारे नव-नवीन बदल यांच्या परिणामाच्या गाभ्यातून प्रगत होणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या सर्व देशांच्या आणि शासनाच्या तसेच सर्व बाजारपेठांच्या जागतिक प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे समजण्यात येते." एडवर्ड हार्मन जागतिकीकरणा विषयी म्हणतात, "जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे." डॉ. वसंत आबाजी डहाके जागतिकीकरणा विषयी म्हणतात, "जागतिकीकरण ही भिन्न-भिन्न आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रवाहांना सामावून घेणारी संज्ञा आहे."

प्रभा गणोरकर या संदर्भात लिहितात, “उत्पादने, उपभोग, वस्तुंचा व्यापार, आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थनीतीचा पाया असलेली मालमत्ता यांच्या बदलत्या स्वरूपामधून उदय पावलेल्या आर्थिक, सामाजिक, तंत्रज्ञानात्मक, राजकीय व सांस्कृतिक संरचना प्रक्रियांचा संच म्हणजे जागतिकीकरण होय”

अशा या मनुष्याला एकमेकांच्या जवळ आणून मग त्यांच्या खांद्यावर गुलामगिरीचे 'जू' ठेवणाऱ्या जागतिकीकरण संकल्पनेचा जन्म १९९५ या वर्षी झाला. त्याचवेळी विश्वभरातील १४९ देशांनी या संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारले आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेचा खुल्या मनाने अंगिकार केला. पीटर सदरलॅंड हे जागतिकीकरण संकल्पनेचे जनक मानले जातात. अशा प्रकारचा भूतकाळ असणारी जागतिकीकरण ही प्रक्रिया हळूहळू मानवी जीवनाचे सर्वच क्षेत्र व्यापताना दिसते. खासगीकरण, जागतिकीकरण, उदारीकरण म्हणजे 'खाऊजा' धोरण म्हणजेच भारतासारख्या अनेक विकसनशील राष्ट्रांच्या मानेवर बसलेले हे एक महाकाय राक्षस होय असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. भारतात १९९० च्या आसपास जागतिकीकरणास प्रारंभ झाल्याचे लक्षात येते. जागतिकीकरणाचे जसे फायदे आहेत तसेच त्याचे तोटेही झालेले आताशी कुठे ठाऊक होत आहेत. तसे पाहता जागतिकीकरण ही प्रक्रिया व्यापार व अर्थक्षेत्रात खूप महत्वाची बाब समजण्यात येते. असे असले तरी जागतिकीकरण ही संज्ञा मानवी जीवनाच्या सर्वच अंगाना व्यापणारी गोष्ट आहे. त्यामुळेच या प्रक्रियेचा अनुबंध मनुष्य जीवनाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक व भाषिक परिप्रेक्षासही निश्चितपणे येतो.

समाज व संस्कृतिला संवर्धित करणारे उत्तम माध्यम म्हणजे भाषा होय. भाषेमुळेच माणसांनी नेत्रदीपक अशी प्रगती केली. भाषेमुळेच मनुष्य इतर प्राण्यापेक्षा भिन्न ठरला. भाषाच त्याच्या अलौकिक प्रगतीचे प्रवेशद्वार ठरले. जगाच्या पाठीवर अनेक भाषा व बोली बोलल्या जातात. भारतातही अनेक भाषा व बोली बोलल्या जातात. स्वातंत्र्यानंतर एकसंघ भारताचे प्रशासकीय सोयीसाठी अनेक घटकराज्य करण्यात आले. त्यापैकीच महाराष्ट्र हे एक घटक राज्य होय. या राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी करण्यात आलेली असून त्याची राज व व्यवहार भाषा म्हणून मराठीला मान्यता देण्यात आलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या जमाण्यात 'मराठी भाषेला' कसे प्रवाहित करता येईल. असा प्रश्न व चिंता आज मराठी

भाषेवर जिवापाड प्रेम करणाऱ्यांना पडलेली आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात इंग्रजी ही 'ग्लोबल लॅंग्वेज' म्हणून झपाट्याने प्रगती साधत आहे. अमेरिका, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलियासह जगातील पाश्चिमात्य राष्ट्र इंग्रजी ही विश्वातील एकमेव अद्वितीय भाषा आहे असा तिचा प्रचार व प्रसार करू लागले आहेत. मला वाटतं ते काही प्रमाणात सत्यही आहे. जगाचा नकाशा पाहिला तर असे लक्षात येईल की, कित्येक राष्ट्र इंग्रजी भाषा वाचणारे, बोलणारे आणि लिहिणारे आहेत. त्यामुळेच इंग्रजी भाषेशिवाय गत्यंतर नाही असे भाषचित्र निर्माण करण्यात इंग्रजी भाषेचे पाठिराखे निश्चितच यशस्वी बनलेले आहेत.

आजचे युग हे स्पर्धेचे आहे. जागतिकीकरणामुळे ही स्पर्धा अधिकच तीव्र झाली आहे. आज जग हे एक 'व्हीलेज' बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे जगभर नोकरी व व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. दुसऱ्या देशात नोकरी वा व्यापार करावयाचा असल्यास सर्व जगाने ज्ञान व व्यवहार भाषा म्हणून अंगिकारलेल्या भाषेचे सखोल ज्ञान असणे अगत्याचे झाले आहे. इंग्रजी भाषेच्या पाठिराख्यांनी जाणिवपूर्वक जागतिक स्तरावर इंग्रजी ही एकमेव भाषा 'विनिमय भाषा' आहे असे चित्र निर्माण केले आहे. अशा परिस्थिती मराठी भाषेसारख्या जगातील कित्येक भाषा वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरे जाताना दिसतात. त्या कशातरी जिवंत राहण्याचा प्रयत्न करताना आढळतात. मराठीच्या संदर्भात बोलायचे असल्यास असे सांगता येईल की, १९६० साली मराठी ही महाराष्ट्राची राज व व्यवहार भाषा म्हणून स्वीकारण्यात आली. हे वास्तव असले तरी महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक साहेब यांच्या कार्यकाळात मराठीला ११ जानेवारी १९६५ राजभाषा म्हणून अधिकृत मान्यता मिळाली. मराठीला अधिकृत राजभाषेचा दर्जा बहाल करणारे मुख्यमंत्री नाईक हे अमराठी भाषक होते. हे इथे नोंद घेण्यासारखे आहे. १९६०-६५ नंतर शिक्षण, न्याय व कार्यालयीन कामकाजाची भाषा म्हणून मराठी असेल असे जाहीर करण्यात आले. मात्र पुढे हे सूत्र रुजले नाही. मराठी इथल्या लोकांची मातृभाषा असूनही तिची अक्षम्य अवहेलना करण्यात आली. शाळा व महाविद्यालयात तिला सावत्र वागणूक म्हणजे द्वितीय भाषेचा दर्जा दिला गेला. परकीय इंग्रजी भाषेला मात्र अनिवार्य भाषेचा दर्जा देण्यात आला. कार्यालयीन कामकाज व न्यायालयातही मराठीला दुय्यमस्थान बहाल केले. त्यामुळे मराठी भाषेची गळचेपी झाली. मराठी ही केवळ आपली 'मायभाषा' आहे. ती

ज्ञानभाषा किंवा 'ग्लोबल लॅंग्वेज' नाही असे चित्र आहे. हे वास्तव असले तरी मराठी भाषेवरील आंग्ल भाषेचे अतिक्रमण केवळ जागतिकीकरणाचे वारे आल्यापासून झालेले नाही तर ते थेट वसाहत काळापासून सुरु झालेले दिसते. या संदर्भात वि. का. राजवाडे म्हणतात, "मराठीचा संकोच सध्या चोहोकडून होऊ लागला आहे. सरकार परदेशी पडल्यामुळे ते या भाषेला वार्यालाही उभे राहू देत नाही व एतद्देशीय विद्वान लोकांच्या स्वाभिमानाच्या कल्पना काही अपूर्व झाल्यामुळे गंभीर ग्रंथ रचनेच्या कामी इंग्रजीभाषा वापरल्याने मराठीचा आपण काही गुन्हा करतो हे त्यांच्या गावीही नसते. येणेप्रमाणे इंग्रजीच्या अंमलाखालील महाराष्ट्रात मराठीचा संकोच अत्यंत झाला आहे. दहा पाच मोठी मराठी संस्थाने आहेत. तेथीलही दरबारी भाषा अलीकडे इंग्रजीच बनत चालली आहे. अशीच स्थिती १००/१५० वर्षे चालली तर मराठी निःशंसय मिश्र नव्हे, भ्रष्ट नव्हे तर अजिबातच नष्ट होईल." वि. का. राजवाडे यांनी १९२६ साली व्यक्त केलेली मराठी भाषेविषयीची चिंता आज रास्त ठरण्याच्या समीप येऊन ठेपली आहे. म्हणूनच मराठी भाषा व संस्कृतीवर मनस्वी प्रेम करणाऱ्या सर्वच लोकांनी आज मराठी भाषा व संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार कसा साधता येईल? मराठी 'ग्लोबल लॅंग्वेज' व 'ज्ञानभाषा' कशी बनेल? यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक झाले आहे. मराठी भाषकांनी मराठी भाषेचा अभिमान बाळगला पाहिजे. घर व घराबाहेर मराठी बोलण्याचा आग्रह धरला पाहिजे. व्यापारी लोकांनी दुकानासमोरील नावाच्या पाट्या मराठीत तयार करून लावल्या पाहिजे याचाही आपण आग्रह केला पाहिजे. बँक व्यवहार मराठीत व्हावा यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. मराठी माणसांनी स्वाक्षरी मराठीत केली पाहिजे. मराठी प्रसारमाध्यमांनी इंग्रजी व हिंदी शब्दांचा अनाठायी वापर न करता अधिकाधिक प्रमाणात मराठी शब्दांचा सुयोग्य वापर करावा. या काही किरकोळ वाटणार्या गोष्टी जरी केल्या तरी मराठी भाषेचा विकास व वृद्धी होईल. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा त्यासाठीची लागणारे उपलब्ध पुरावे आणि साधने गोळा करून केंद्र सरकारला सादर करण्यात आलेले आहेत. कन्नड, तेलगू, तमिळ आणि संस्कृत या चार भाषांप्रमाणेच मराठीलीही अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला तर मराठीच्या सर्वांगीण विकासाला निश्चितच गती प्राप्त होईल. नवीन शैक्षणिक धोरणातही मातृभाषेला विशेष महत्त्व देण्यात आलेले आहे. यामुळे मराठीसह भारतातील अनेक मातृभाषांना निश्चितच गती व चालना मिळणार

आहे. ज्ञानभाषेकडे मराठी भाषेची घोडदौड सुरु झाल्याचे हे उत्तम लक्षण आहे. भाषा व संस्कृतीच्या संदर्भात डॉ. महेश एलकुंचवार लिहितात, "ज्या मानव समूहाने आपली भाषा गमावली-हरवली आहे त्यांची संस्कृती मृतप्राय व्हायला वेळ लागणार नाही. कारण भाषा हा संस्कृतीचा हुंकार असतो. भाषा व संस्कृती यांचा नाळेचा संबंध असतो." श्रीमान एलकुंचवार यांचे उपरोक्त विधान चिंतनीय आहे. कारण भाषा हे आपल्या सांस्कृतिक आस्मीतेचे केंद्र आहे. त्यात आपल्या संस्कृतीचे पासवर्ड दडले आहे. भाषा मरते तेंव्हा संपूर्ण संस्कृतीच लयाला जाते.

समारोप व निष्कर्ष :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा या संदर्भात स्थूलपणे विवेचन करण्यात आले आहे. हे विवेचन करताना पुढील निष्कर्ष लक्षात आलीत.

१. जागतिकीकरण ही संकल्पना मूलतः अर्थकारणासी संबंधित आहे.
२. प्रबळ देशांनी अविकसित देशांची केलेली आर्थिक कोंडी म्हणजे जागतिकीकरण होय.
३. जागतिकीकरणामुळे अनेक गोष्टी अविकसित राष्ट्रांवर थोपवल्या जात आहेत.
४. जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उदय १९९५ साली झाला असून १४९ देश त्याचे सदस्य आहेत.
५. जागतिकीकरणाचा संबंध सांस्कृतिक, सामाजिक आणि भाषिक परिप्रेक्ष्यासही आहे.
६. जागतिकीकरणाच्या या काळात इंग्रजी ही 'जागतिकभाषा' म्हणून लौकिक पावत आहे.
७. १९ जानेवारी १९६५ साली मराठीला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. त्यावेळी वसंतराव नाईक महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होते.
८. शाळा व महाविद्यालयात मराठीस राजभाषा असूनही द्वितीय भाषेचा दर्जा दिला गेला.
९. कार्यालयीन व न्यायालयीन कामकाजात मराठीभाषेला दुय्यम स्थान महाराष्ट्रात दिल्याचे लक्षात येते.
१०. माय मराठीवरील आंग्ल भाषेचे अतिक्रमण जागतिकीकरणाचे युगारंभ झाल्यापासून झालेले नाही तर वसाहत काळापासून हे अतिक्रमण झालेले लक्षात येते.
११. अविकसित राष्ट्रांची परिस्थिती मजबूत करणे, राष्ट्रांमधील सांस्कृतिक संबंध वृद्धीगत करणे आणि

- आंतराष्ट्रीय व्यापारास चालना देणे ही जागतिकीकरणाचे उद्दिष्टे आहेत.
१२. जागतिकीकरणामुळे जगातील अनेक देशांना भरपूर फायदा झाला असून त्यामुळे गरीब, श्रीमंत यांच्यामधील अंतर खूप वाढले आहे.
१३. जागतिकीकरण ही अहर्निश सामाजिक असून आर्थिकतेशी ती निगडित आहे.
१४. मराठी भाषक इंग्रजी भाषा व पाश्चिमात्यांच्या संस्कृतीचे अंधानुकरण करताना दिसतो.

संदर्भ :

- ✚ लोकराज्य, ऑक्टोबर, २०११ संपादक विजय नाहटा
- ✚ भाषा आणि संस्कृती- ना.गो. कालेलकर
- ✚ भाषाकारण- अविनाश बिनीवाले
- ✚ साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण - भालचंद्र नेमाडे
- ✚ प्रतीतिभेद - द. भ. कुलकर्णी
- ✚ जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा - डॉ. सूर्यकांता अजमेरा

भारतातील प्रमुख आदिवासी चळवळी

प्रा. बालाजी गंगाधरराव दमकोंडवार

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,

ब्रम्हपुरी, जिल्हा- चंद्रपूर

email : damkondwarb@gmail.com

गोषवारा :

भारतात आदिवासी समुदायाचे मागासलेपण ही वर्तमान काळातही एक महत्त्वपूर्ण समस्या आहे. भारतातील आदिवासींच्या अलिप्त आणि शांततामय जीवनात ब्रिटीशांच्या काळात मोठ्या प्रमाणात हस्तक्षेप सुरु झाला. आदिवासींचे जगण्याचे मुख्य साधन म्हणजे जंगल आणि जमीन होते. परंतु ब्रिटीशांनी निर्माण केलेल्या कायद्यांमुळे आणि जंगल व जमिनीविषयक

धोरणांमुळे आदिवासींना जंगल आणि जमिनीवरील हक्क आणि अधिकारांपासून वंचित व्हावे लागले. ब्रिटीश अधिकारी, राजस्व अधिकारी, जमीनदार, सावकार, व्यापारी, ठेकेदार, या सर्वांनी आदिवासींच्या निरक्षरतेचा, मागासलेपणाचा फायदा घेवून त्यांचे शोषण केले. परंतु आदिवासींनी आपले हक्क आणि अधिकार तसेच सांस्कृतिक वेगळेपण, राजकीय स्वातंत्र्य, आणि अस्मिता टिकविण्यासाठी संघटीत होऊन ब्रिटीश सत्तेशी विविध चळवळींच्या माध्यमातून संघर्ष केला. स्वातंत्र्यानंतरही स्वकियांच्या सरकारशी त्यांना लढा द्यावा लागला. अशा विविध चळवळींचे आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विकासात महत्त्वाचे योगदान आहे. त्यातील संथाल चळवळ आणि झारखंड चळवळ या दोन प्रमुख चळवळींचे अध्ययन करून आदिवासींच्या संघर्षांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा :

संथाल चळवळ, झारखंड चळवळ, ख्रिश्चन स्टुडंट्स ऑर्गनाइजेशन, छोटा नागपूर उन्नती समाज, आदिवासी महासभा, झारखंड मुक्ती मोर्चा

प्रस्तावना:

भारतीय समाजाचे प्रमुख्याने नागरी, ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायात विभाजन झालेले आहे. भारतीय समाजात विकासाच्या बाबतीत विविध समुदायांमध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात तफावत दिसून येते. विकासाच्या सुविधांचे केंद्रीकरण नागरी समाजात झालेले आहे. ग्रामीण आणि आदिवासी समुदाय अजूनही विकासाच्या

प्रक्रियेपासून वंचित असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समुदाय हा अजूनही विकासाच्या प्रक्रियेत शेवटच्या स्तरावर आहे. रस्ते, पाणी, वीज, शिक्षण, आरोग्य, या सुविधा देखील सर्व आदिवासी भागात अजूनही उपलब्ध नाहीत. अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य, आरोग्यविषयक समस्या, कर्जबाजारीपणा, बेरोजगारी, शोषण अशा अनेक समस्यांमुळे आदिवासी समाजातील मागासलेपण कायम आहे. भारतातील आदिवासी प्राचीन काळापासून अलिप्तपणे पर्वते, दर्या, नदीकाठचे प्रदेश, जंगलमय भागात, शांततापूर्ण जीवन जगत आहे. त्यांच्या गरजा अतिशय कमी असल्याने ते निसर्गाच्या सानिध्यात उपलब्ध संसाधनांच्या आधारे आपले जीवन जगत होते. जोपर्यंत बाह्य जगाशी म्हणजेच आधुनिक संस्कृतीशी त्यांचा संबंध आला नाही तोपर्यंत त्यांच्या शांत अशा सामाजिक जीवनात कोणतेही आंदोलने झाली नाहीत. स्थानिक वाद त्यांच्या जमात पंचायतीद्वारे परंपरागतपणे विचार विनिमय करून दिले जात होते. जमात पंचायतीचा निर्णय सर्वच लोक मान्य करायचे. त्याचे पालन सर्व सदस्यांकडून केले जायचे. मात्र बाह्य जगाशी संपर्क आल्यानंतर यामध्ये परिवर्तन व्हायला लागले. परकीय सत्ता, फिरते व्यापारी, सावकार, बाह्य संस्कृतीतून स्वतःच्या हितसंबंधासाठी येणारी आणि आदिवासींचे शोषण करणारी माणसे या सर्वांच्या परिणामामुळे सामाजिक आणि आर्थिक बाबतीत परिवर्तन आणि शोषणाचे पर्व सुरु झाले. या शोषणाचा आणि प्रतिकूल परिणामांचा विरोध करण्यासाठी आदिवासी समुदायात सामाजिक चळवळी निर्माण झाल्या. आदिवासी समुदायाच्या वर्तमान स्थितीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक काळात झालेल्या चळवळींचे अध्ययन करणे महत्त्वाचे ठरते.

Anthopological Survey of India च्या मुख्य जर्नल असलेल्या Man in India च्या १९४५ च्या विशेषांकात संपादकीय लेखात लिहिले आहे कि, आदिवासी चळवळी फार प्रमाणात झाल्या असे नाही. परंतु एवढे मात्र निश्चित कि, मागील दिडशे वर्षात कोणत्याही मुख्य आदिवासी समूहाने आंदोलन केले नाही असेही नाही. Anthopological

Survey of India च्या ई. स. १९७६ साली प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार भारतात ३६ आदिवासी चळवळी झाल्या. त्यातील १४ चळवळी ह्या उत्तरपूर्व भारतातल्या असून त्या बहुतांशी राजकीय स्वरूपाच्या होत्या. मध्यभारतात भगत चळवळ व गोंड आदिवासींची राजकीय चळवळ झाली. तसेच आदिवासी शेतकरी चळवळ व स्वायत्ततेसाठी राजकीय चळवळी उभ्या राहिल्या. नाग आणि मिझो या आदिवासींनी ब्रिटीशांविरुद्ध स्वतंत्र राज्यासाठी लढा दिला. बिहारमधील आदिवासींनी झारखंड या वेगळ्या राज्यासाठी लोकचळवळ उभी केलेली दिसते. राघवैय्या यांच्या Tribal Revolts (1971) या पुस्तकानुसार १७७८ ते १९७९ या काळात ७९ चळवळी झाल्या आहेत. आदिवासी समुदायाच्या वर्तमान स्थितीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक काळात झालेल्या काही प्रमुख चळवळींचे अध्ययन करणे महत्वाचे ठरते.

उद्देश :

1. संथाल आणि झारखंड चळवळींचे अध्ययन करणे.
2. आदिवासीच्या चळवळींनी आदिवासी विकासात दिलेले योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

या शोध निबंधात आशय विश्लेषण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. दुय्यम तथ्यांच्या उपलब्धतेसाठी पुस्तके, मासिके, संशोधन जर्नल्स, इंटरनेटवरील लेख , संकेतस्थळे इत्यादींचा उपयोग करण्यात आला आहे.

१. संथाल चळवळ : एम. एस. राव यांच्या मते संथाल जमातीची चळवळ ही कृषी करणाऱ्यांची भारतातील पहिली चळवळ किंवा विद्रोह आहे. इ.स. १८५५-५६ मधील या विद्रोहाचा अभ्यास मोठ्या प्रमाणात करण्यात आला. प्रा. मान यांनी संथाल चळवळीच्या चार प्रमुख कारणांचा उल्लेख केला आहे.

१. महाजनांनी संथाल आदिवासींचे आर्थिक व्यवहारात शोषण करणे. २. कर्ज घेण्याची वेठबिगारी प्रथा ३. महाजनांची पोलिसांसोबत मिलीभगत आणि भ्रष्टाचार ४. संथालांना न्याय न मिळणे. प्रा. कुलशां यांनी The Santhal Rebellion (1943) या लेखात नमूद केले की, संथाल विद्रोहाकडे केवळ आर्थिक शोषणाच्या संदर्भात पाहणे पुरेसे नाही. आर्थिक शोषणाने त्यांना हताश केले, परंतु जमिनीबद्दल त्यांची भावनात्मक ओढ होती. त्यामुळे त्यांनी जमिनीपासून वंचित करणाऱ्या विरुद्ध चळवळ उभारली.

जंगलात स्थायी वस्ती करून शतकानुशतके राहणाऱ्या व शेती करणाऱ्या आदिवासींना जमिनीवरून हटविण्याचे अधिकार ब्रिटीशांनी जमिनीदारांना दिले त्याच्या विरुद्ध हा उठाव झाला. जी भूमी सामुदायिक मालकीची म्हणून आदिवासी करत होते तिला व्यक्तिगत स्वामित्व देण्याच्या विरुद्ध ही चळवळ होती. आर्थिक शोषण करणाऱ्या व्यापारी, मध्यस्थी दलाल आणि सावकार यांच्याही विरोधातील हा उठाव होता.

या चळवळीच्या मुळाशी छोटा नागपूर मधील भगनाडी गावातील सिधू, कांडू, चेहू आणि भैरव या युवकांवर होणारे अन्याय अत्याचार यांची पार्श्वभूमी आहे. इंग्रजांनी जंगल जमिनीचा बंदोबस्त केल्यामुळे संथाल लोक जमिनीपासून वंचित झाले होते. तेव्हा वेठबिगारीची प्रथा सुरु होती आणि अनेक संथाली वेठबिगारीत काम करीत होते. काही आदिवासी हटवादी या प्रकाराखाली काम करीत. ते महाजनांच्या शेतात काम करीत पण त्यांना काहीच मजुरी दिली जात नव्हती. हटवादी जीवनभर कर्जातच राहायचे. जमीनदार, सावकार, ठेकेदार, व्यापारी, राजस्व अधिकारी हे संथालांचे शोषण करीत. या लोकांना संथाल लोक 'डिक्' असे म्हणायचे. सावकार संथालांना कर्ज देवून त्यांच्याकडून जास्त व्याज वसूल करायचे. रेल्वे लाईनच्या कामावर युरोपीय ठेकेदार संथालांना मजूर म्हणून कामाला लावीत आणि अत्यल्प मजुरी देत असत. संथालांनी आपले शोषण करणाऱ्या शोषकांविरुद्ध अनेक तक्रारी केल्या परंतु ब्रिटीश शासनाने त्याकडे लक्ष दिले नाही. म्हणून संथाल जमातीने फार मोठा विद्रोह केला. इ.स. १८५५ च्या सुरुवातीला वीरभूम, बंकुरा, छोटा नागपूर आणि हजारीबाग मधील ७००० संथाली एकत्र आले. आधीच्या वर्षी महेशलाल दरोगा याने केलेल्या अन्यायाविरुद्ध व महाजनांच्या व्याजाच्या जाचाविरुद्ध चळवळ सुरु झाली. तेथिल संपूर्ण आदिवासी भगनाडी गावात एकत्र आले. ३० जून १८५५ रोजी १०००० संथाल संघटीत होऊन त्यांनी उठाव करण्याचे ठरविले. भादू, किरता, सुन्नो आणि साधू यांनी कमिश्नरला आणि जमीनदारांना सूचना दिली. ब्रिटीश शासनाने त्यांना उत्तर न देता त्यांच्यावर बंडखोर म्हणून कारवाई करण्याचे ठरविले. संथालांनी याविरुद्ध तीर कमान व झेंग थैमन विद्रोह सुरु केला . १९५४ मध्ये महेशलाल दत्त याने संथालांवर जे अन्याय केले होते त्याचा सूड घेण्यासाठी त्याचे शीर धडावेगळे केले. जमीनदार, व्याज घेणारे सावकार, महाजन हे पळून गेले. संथालांचा भागलपूर व

राजमहाल या भागात विजय झाला. ब्रिटीश पोलिसांनी परत त्यांचा सामना केला. आदिवासींनी 'गुरील्ला वार' ने त्यास उत्तर दिले. भागलपूर आणि राजमहाल मधील रेल्वे आणि डाक सेवा संधालांनी पूर्णपणे बंद केले. या गावात ढोल वाजले कि त्वरित १०००० च्या जवळपास संधाल आदिवासी गोळा होत असत. त्यांनी या दोन गावातील भूभाग ताब्यात घेतला. ब्रिटीश अधिकारी व मेजरला पळून जावे लागले. शेवटी ब्रिटिशांनी मार्शल लॉ घोषित केला. संधालांनी महाजन, जमीनदार आणि सावकारांचे दमन केले. शेवटी दोन रेजिमेंट पाठविण्यात आल्या. १ ऑगस्ट १८५५ पर्यंत संधाल आणि ब्रिटीश यांच्यात तुंबळ लढाई झाली. यामध्ये जवळपास ५०००० संधाली मारल्या गेले. ई. स. १८५६ मध्ये कांडू व इतर संधाल नेत्यांना कैदेत टाकले. संधालांचा पराभव झाला. परंतु नंतर ब्रिटीश सरकारने आपले धोरण बदलले हे या चळवळीचे यश मानावे लागेल. संधाल आदिवासींनी केलेले बंड एवढे प्रचंड होते की, ब्रिटीश सरकार काही काळ हादरून गेले होते. या चळवळीची नोंद कार्ल मार्क्स यांनी घेतली. तसेच रवींद्रनाथ टागोर यांनीही संधालांच्या या चळवळी बद्दल संधाली नेतृत्वाची पाठ थोपटली होती.

२. झारखंड चळवळ : राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या चळवळी सोबतच छोटा नागपूरच्या आदिवासींमध्ये एक नवीन राजकीय चेतना निर्माण झाली. या राजकीय चेतनेस झारखंड चळवळ या नावाने ओळखले जाते.

झारखंड चळवळ ही स्वतंत्र राज्याच्या मागणीसाठी सुरु झालेली एक सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळ आहे. ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करताना असे लक्षात येते की, झारखंड म्हणजेच छोटा नागपूर आणि संधाल परगणा यांचे वेगळे स्थान राहिले आहे. भौगोलिक, सांस्कृतिक, भाषिक आणि सामाजिक संरचनेच्या दृष्टीने हे क्षेत्र बिहार आणि बंगालपेक्षा वेगळे राहिले आहे. झारखंडच्या क्षेत्रात सध्याच्या बिहारमधील सात, पश्चिम बंगालमधील तीन, ओरिसातील चार आणि मध्यप्रदेशातील दोन जिल्हांचा समावेश होतो. झारखंड चळवळीचे मुख्य क्षेत्र छोटा नागपूर आणि संधाल परगणा हे होते. छोटा नागपूर आणि संधाल परगणा या क्षेत्रात ब्रिटिशांनी केलेल्या दडपशाही, शोषण, आणि परंपरागत व्यवस्थेत केलेल्या हस्तक्षेपाच्या विरोधात अनेक विद्रोह करण्यात आले. परंतु २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला यामध्ये स्वतंत्र राज्याच्या मागणीचा समावेश होऊन हि राजकीय स्वातंत्र्याची चळवळ बनली. स्वतंत्र झारखंड राज्याची

मागणी केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नव्हती तर आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सामाजिक,सांस्कृतिक पुनर्जागरण आणि पुनसंघटनाची हि चळवळ होती. भारताच्या विविध राज्यनिर्मितीच्या चळवळीत भाषा हा घटक प्रभावी ठरला होता. परंतु झारखंड राज्याची मागणी हि सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक अस्मिता आणि संरक्षणासोबतच स्थानीय जनतेला शासन, प्रशासन, धोरण निर्मिती आणि निर्णय प्रक्रियेत अधिकाधिक सहभाग मिळावा म्हणून पुढे आली होती. हे या चळवळीचे वेगळेपण होते.

झारखंड चळवळीचे जनक जे. बार्थोलमन यांना मानले जाते. ते चाईबासा येथील रहिवासी होते. त्यांनी १९१२ मध्ये 'ख्रिश्चन स्टुडंट्स ऑर्गनाइजेशन' ची स्थापना केली. या संघटनेचा प्रारंभिक उद्देश गरीब ख्रिश्चन विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकारची मदत करणे हा होता. त्यानंतर या संघटनेने छोटा नागपूरमधील सर्वच आदिवासींच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या कार्यात सक्रीय सहभाग घेतला. तेथील सुशिक्षित आणि ख्रिश्चन धर्म स्वीकारलेल्या आदिवासींना त्यांच्या सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय स्थितीत सुधारणा करण्यासाठी व्यापक स्तरावर काम करण्यासाठी संघटनेची आवश्यकता वाढू लागली होती. त्यामुळे 'ख्रिश्चन स्टुडंट्स ऑर्गनाइजेशन' या संघटनेच्या नावात आणि संरचनेत बदल करून १९१५ मध्ये 'छोटा नागपूर उन्नती समाज' या संघटनेची स्थापना केली गेली. या संघटनेद्वारे आदिवासी समाजात जागरूकता आणि एकता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने 'आदिवासी' या नावाने पत्रिकेचे प्रकाशन केले गेले. या सर्व कार्याच्या प्रभावाने आदिवासींमध्ये राष्ट्र भावना निर्माण होऊ लागली . छोटा नागपूरमधील मुंडा, उराँव, खारीया, हो, कोल व इतरही जमातींमध्ये संघटन घडून आले आणि ही चळवळ विस्तारत गेली . या चळवळीचे मुख्य उद्देश्य आदिवासींना आपली भाषा, संस्कृती आणि स्वतंत्र अस्तित्व टिकविणे हे होते, कारण आदिवासींच्या भाषेला शिक्षण आणि सामान्य व्यवहारात माध्यम म्हणून वापरले जात नव्हते. आदिवासी मुलांना ओरिसात ओडिया, बिहारमध्ये हिंदी आणि बंगालमध्ये बंगाली भाषा शिकावी लागायची. अशा विविध विषयांना लक्षात घेवून १९२८ मध्ये सायमन कमिशनने या भागाचा दौरा केला तेंव्हा सायमन कमिशन कडे आदिवासींना विशेष सुविधा मिळाव्यात आणि त्यांच्यासाठी स्वतंत्र राज्य निर्माण केले जावे या आशयाचे निवेदन 'छोटा नागपूर उन्नती समाज' द्वारे देण्यात आले. या

काळात किसान सभा, छोटा नागपूर कॅथोलीक सभा यांची स्थापना याच उद्देशाने झाली. विविध संघटनांद्वारे स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीसाठी कार्य केले जाऊ लागले. अशा विविध संघटनांनी एकत्र येवून आदिवासींच्या विकासासाठी आणि स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक होते. याच उद्देशाने १९३८ मध्ये रांची येथील छोटा नागपूर उन्नती समाजाच्या वार्षिक अधिवेशनात किसान सभा, छोटा नागपूर कॅथोलीक सभा, मुंडा सभा आणि छोटा नागपूर उन्नती समाज या चार प्रमुख संघटनांनी एकत्र येवून एकीकृत आदिवासी संघटन निर्माण करण्याचा निर्णय घेतला. आणि छोटा नागपूर उन्नती समाज यात सर्व संघटना समाविष्ट करून 'आदिवासी महासभा' निर्माण करण्यात आली. १९३९ ला जयपाल सिंह मुंडा यांना सर्वसंमतीने आदिवासी महासभेचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यात आले. जयपाल सिंह यांच्या नेतृत्वात झारखंडची स्वतंत्र सांस्कृतिक अस्मिता, भौगोलिक अखंडता, आर्थिक संपन्नता याबाबतीत मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करण्यात आली आणि ही चळवळ छोटा नागपूरच्या सर्व भागात विस्तारली गेली. याप्रकारे स्वातंत्र्यापूर्वी आदिवासींनी आपले राजकीय हक्क आणि अधिकारांसाठी लढे दिले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्वकीय सरकार त्यांच्या मागण्यांकडे प्राधान्याने लक्ष देईल असे त्यांना वाटले. पण त्यांचा भ्रमनिरास झाल्यामुळे १९४९ ला जयपाल सिंह यांच्या नेतृत्वात झारखंड पार्टीची स्थापना झाली. इ.स. १९५२ च्या निवडणुकीत ३२ जागा त्यांना मिळाल्या. परंतु जयपाल सिंह काँग्रेसच्या जवळ गेल्यामुळे इ.स. १९५७ च्या निवडणुकीत २५ जागाच मिळाल्या. इ.स. १९६२ मध्ये झारखंड पार्टीच्या जयपाल सिंहांनी काँग्रेस मध्ये प्रवेश केला. त्यामुळे नेतृत्वात फाटाफूट झाली. एकत्रित आलेले मुंडा, हो, संथाल या आदिवासींनी आपापले वेगळे नेते केले. हो जमातीचे नेते श्री सुंबई हेदेखील काँग्रेसमध्ये गेले. त्यामुळे होरो हेच एकटे झारखंड पार्टीत राहिले.

बिरसा मुंडांच्या आंदोलनातून प्रेरणा घेवून १९६७ ला बिरसा सेवादलाची निर्मिती झाली. बिरसा सेवादलाचे आंदोलन जमिनी बळकावणाऱ्यांच्या विरुद्ध तसेच सावकार आणि महाजन यांचे विरुद्ध जोर धरू लागले. इ. स. १९६८ मध्ये बिरसा सेवादलाने झारखंड राज्याची मागणी केली. इ. स. १९७३ मध्ये शिबू सोरेन यांनी झारखंड मुक्ती मोर्चाची स्थापना केली. त्यांनी स्वतंत्र झारखंडचे आंदोलन अधिक तीव्र केले. इ. स. १९८५ च्या निवडणुकीत त्यांना १४

जागा मिळाल्या. या आंदोलनाला कम्युनिस्ट, नक्षलवादी व इतर सर्वांचाच पाठींबा मिळाला. या आंदोलनात. ०१. भूमी व जंगलाच्या बाबतीत निष्कासित केले जाणे. २. रोजगार आणि प्रशिक्षणापासून वंचित असणे ०३. सांस्कृतिक संमिश्रण ४. असंतुलित विकास हे चार प्रमुख मुद्दे होते. आदिवासींचे शोषण करणाऱ्यांना त्यांच्यातून बाहेर हाकलण्यासाठी हे आंदोलन होते. इ.स. १९८६ मध्ये स्थापन झालेल्या ऑल झारखंड स्टुडंट्स युनिअन ने या आंदोलनात स्वतंत्र झारखंड आणि शोषण मुक्त समाज या उद्दिष्टांसाठी सक्रीय सहभाग घेतला. इ. स. १९८७ झारखंड को-ऑर्डिनेशन पार्टीची स्थापना झाली. इतर सर्व संघटनांनी त्यांना पाठींबा दिला आणि आंदोलन अधिक तीव्र झाले. आदिवासींनी सातत्याने केलेल्या संघर्षातून नोव्हेंबर २००० मध्ये झारखंड हे स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्यात आले. आदिवासींनी आपले हक्क आणि अधिकार मिळविण्यासाठी केलेल्या संघर्षाची फलश्रुती स्वतंत्र झारखंड राज्य निर्माण होण्यात झाली.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे स्वातंत्र्यापूर्वी आदिवासींनी सावकार, ठेकेदार, मध्यस्थ, व्यापारी, राजस्व अधिकारी यांनी केलेल्या शोषणा विरुद्ध आणि ब्रिटिशांनी जंगल आणि जमिनीबाबत केलेल्या नियमांविरुद्ध कठोर लढा देण्यासाठी संघटन घडवून आणले आणि चळवळी केल्या. तसेच आपली भाषा, संस्कृती, स्वतंत्र अस्मिता, आणि राजकीय अधिकारांसाठी दीर्घकाळ चळवळीच्या माध्यमातून आपला संघर्ष सुरू ठेवला. आदिवासींना सन्मानाने आपले जीवन जगता यावे, त्यांचे हक्क आणि अधिकार सुरक्षित असावे या उद्दिष्टाने केलेल्या चळवळीचे आदिवासींच्या विकासात महत्वाचे योगदान आहे.

संदर्भ सूची

- ✦ डॉ. एस. जी. देवगावकर, डॉ. शैलजा देवगावकर, डॉ. जयमाला डूमरे. (२०१४) सामाजिक चळवळी- परंपरागत आणि आधुनिक. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
- ✦ डॉ. बी. एम. कर्हाडे. (२०१४) आदिम जमातीचे समाजशास्त्र भाग २. नागपूर: पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स
- ✦ डॉ. प्रदीप आगलावे. (२०१०) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.

- ✚ राजीव कुमार महतो. (२०२४) International Journal of Political Science and Governance, 6(1), 34-36
- ✚ घनश्याम शहा (अनुवाद - प्राची चिकटे) (२००८) भारतातील सामाजिक चळवळी. पुणे: डायमंड पब्लीकेशन्स.
- ✚ घनश्याम शहा (अनुवाद - प्रा.योगिनी वेंगुर्लेकर) (२००९) सामाजिक चळवळी आणि सरकार . पुणे: डायमंड पब्लीकेशन्स.
- ✚ <https://www.historydiscussion.net/essay/tribal-movements-in-india/1797>
- ✚ <https://www.historydiscussion.net/articles/peasant-and-tribal-movements-during-british-east-india-company/2081>
- ✚ <https://www.historydiscussion.net/history-of-india/peasant-and-tribal-movements-in-india-during-independence/664>
- ✚ <https://www.yourarticlelibrary.com/sociology/top-4-tribal-movements-in-india-explained/32955>
- ✚ <https://www.yourarticlelibrary.com/india-2/tribal-movement-in-india-before-and-after-independence-2796-words/6141>

जलसिंचनप्रकल्प आणि विस्थापन

Bhagwat.D.Gore

Research Student,

Email-id-bdgre86@gmail.com

गोष्टवारा

विकास आणि विस्थापनाचा सहसंबंध आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मानवाच्या मूलभूत गरजा असून त्या पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला पाणी गरजेचे आहे. प्रकल्पाचे काम पूर्ण केल्याशिवाय विकास होऊ शकत नाही. विकास प्रकल्प केल्यास विस्थापन होत राहणार. विकास प्रकल्प यामुळे पाणी, रोजगार मिळतो त्यामुळे देशाचा विकास होतो. सदरील संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्य संकलनामध्ये मुलाखत अनुसूची दुय्यम साधन सामुग्रीमध्ये पुस्तके, मासिके वेबसाइटचा आधार घेतला आहे. या संशोधनासाठी विश्लेणात्मक संशोधन आराखडा उपयोग करण्यात आला आहे.

Keywords

जलसिंचन विकास विस्थापन साधनसंपत्ती सजीव पाणी जलसंधारण रोजगार.

प्रस्तावना

विकास हे मानवी प्रगतीचे मापदंड आहे. व्यक्तीचा किंवा समाजाचा विकास हा जमिनीचा उपयोग केल्याशिवाय शक्य होणार नाही. त्यासाठी त्या जमिनीचा वापर केल्यामुळे तो जमीनधारक किंवा मालक त्या ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी विस्थापित होतो. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मानवाच्या मूलभूत गरजा असून या गरजांना पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला पाणी महत्वाचे आहे. पृथ्वीवरील एक महत्वाचा घटक म्हणून पाणी महत्वाचे आहे. मानवी जीवनात पाण्याला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. मनुष्याच्या शरीरात जवळपास 50 ते 60 टक्के पाणी असते. पाण्या वाचून कोणताही सजीव पृथ्वी तलावर जिवंत राहू शकत नाही. जल ही मानवाला मिळालेली निसर्गाकडून मिळालेली साधनसंपत्ती आहे त्यामुळे त्यावर पृथ्वीवरील सर्व प्राणी मात्रांचा सारखाच अधिकार आहे. अन्नाशिवाय काही दिवस सजीवप्राणी जिवंत राहू शकतो परंतु पाण्याच्या शिवाय व्यक्ती अधिक वेळ जिवंत राहू शकत नाही. पृथ्वीवरील एकूण भूखंडाचा विचार करता पृथ्वीवर पाण्याचे प्रमाण अधिक म्हणजेच 71 टक्के असून 29 टक्के भाग जमीन आहे. पृथ्वीवर असलेल्या पाण्यापैकी केवळ एक टक्काच पाणी पिण्यास

उपयुक्त आहे. उपलब्ध असलेल्या पाण्यापैकी एक टक्काच पाणी मानव वापरू शकतो व उरलेले 99 टक्के पाणी मानवास वापरण्यास योग्य नाही.

पृथ्वीवर आज १.४ दशलक्ष घनमीटर पाणी उपलब्ध आहे त्यातील 70 टक्के म्हणजेच दोन तृतीयांश पाणी आर्टिक व अंटार्टिका खंडात बर्फाच्या रूपात गोठलेले आहे. त्यापैकी 30 टक्के पाणी जीवन उपयोगी असून ते जमिनीखाली आहे. उपलब्ध असलेल्या पाण्यापैकी 70 टक्के भाग जलसंधारणासाठी म्हणजेच जमिनीसाठी वापरले जाते तर २२ टक्के भाग उद्योगासाठी वापरला जातो आणि उरलेला ८ टक्के पाणी घरगुती वापरासाठी वापरले जाते. नैसर्गिकरीत्या उपलब्ध असलेल्या पाणी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मनुष्य प्राण्याने नीटनेटकेपाने वापर केला तर त्याला आपल्या मूलभूत गरजा भागवता येतील अन्यथा त्याला आपल्या गरजा पूर्ण करता येणार नाहीत. पहिली गरज म्हणजे पिण्याचे पाणी आणि दुसरी गरज म्हणजे जीवन जगण्यासाठी लागणारे अन्न निर्मिती करण्यासाठी लागणारे पाणी तर राहण्यासाठी निवासाची व्यवस्था करण्यासाठी लागणारे पाणी होय. अन्न, वस्त्र, निवारा गरजा पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तीला पाण्याचा नेहमी उपयोग होतो. निसर्ग आपल्याला पावसाळ्याच्या दिवसात पावसाच्या रूपात दरवर्षी जे पाणी उपलब्ध करून देतो ते पाणी साठवण्यासाठी जलसिंचन प्रकल्प याची गरज असते. मात्र त्या पडणार्या पावसाच्या पाण्यातून पाहिजे तेव्हा व पाहिजे तिथे पाणी निसर्गात असते. परंतु पावसाळा संपल्यावर पावसाचे पाणी उपलब्ध होत नाही म्हणून पावसाळ्यात पडलेले पावसाचे पाणी आपल्याला वर्षभर साठवून ते वापरायला मिळण्यासाठी त्याची साठवणूक किंवा साठा करणे गरजेचे असते. आपला भारत देश हा कृषिप्रधान आहे. भारतातील २/३ लोकसंख्या कृषी व्यवसायावर अवलंबून आहे. जलसिंचन व्यवस्थेचा इतिहास बघता इतिहासाच्या प्रत्येक कालखंडात सिंचनाचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. स्वातंत्र्यानंतर भारतातील सरकारने देशाचा विकास करावयाचा असेल तर कृषीचा विकास करणे गरजेचे आहे असे ठरवले. जर शेतीचा विकास करावयाचा असेल तर शेतीला मुबलक प्रमाणात पाण्याची उपलब्धता

करून देणे गरजेचे आहे त्यासाठी भारत सरकारने मोठ-मोठी धरणे बांधण्यास सुरुवात केली. स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक वृद्धिच्या उद्दिष्टासाठी, शेती व उद्योगधंधांच्या विकासासाठी मोठमोठी धरणे बांधण्याचा विचार पुढे आला. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे जगातील मोठ्या धरणांपैकी सर्वात जास्त धरणे भारतात बांधली गेली.जसे हिराकुड धरण, सरदार सरोवर ,भाकरा नांगल ,जायकवाडी ,पंच प्रकल्प येलदरी प्रकल्प, कोयना प्रकल्प,इसापूर यासारख्या योजनेच्या माध्यमातून कृषी ला अनुदान देण्यास सुरुवात झाली त्याचाच फायदा ग्रामीण तसेच शहरी भागातील विकास होण्याबरोबरच येथील सिंचनाच्या वाढीला फायदा झाला.त्यामुळे पाणी ,रोजगार मिळतो त्यामुळे देशाचा विकास होतो. त्याचाच परिणाम आता भारतामध्ये सिंचनाचे प्रमाण जवळपास 45 ते 50 टक्के च्या दरम्यान आहे ते 2004 मध्ये 38.61 टक्के होते. तर महाराष्ट्र मध्ये 14.36% होते तेच आता महाराष्ट्रात प्रमाण 16.60% झाले आहे.

विस्थापन :-

विस्थापनाचा अर्थ आपले नैसर्गिक ठिकाण सोडून किंवा जेव्हा व्यक्ती-व्यक्तीसमूह किंवा समाज कोणत्या कारणामुळे आपल्या पूर्वीच्या ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणी जातो त्याला विस्थापन असे म्हणतात.

विकास आणि विस्थापनाचा सहसंबंध आहे. विकास करायचा असेल तर विस्थापन होणार आणि जर विस्थापन केले नाही तर विकास होणार नाही.विकास करण्यासाठी प्रकल्प निर्माण करावे लागतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात शासनाद्वारे अनेक विकासप्रकल्पांसाठी जमीन अधिग्रहण करण्यात आली. त्यामुळे असंख्य लोक विस्थापित झाले.विकासप्रकल्प तयार केल्यामुळे लोकांना विस्थापित करावे लागते मग ते विस्थापन सेझ, मिहान प्रकल्प, कोळसाखाण, विद्युत्प्रकल्प ,सिंचन प्रकल्पाच्या माध्यमातून असो किंवा वाहतुकीसाठी रस्ते किंवा उद्योगधंदे यांच्या माध्यमातून असो. विकास जर करावयाचा असेल तर विस्थापन करावेच लागणार. सिंचन प्रकल्पांमुळे (धरणामुळे) कृषीचा विकास होतो व कृषीचे उत्पन्न वाढते. सिंचनामुळे कृषीच्या पीक पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झालेला आपणाला दिसतो त्याचाच परिणाम आपण अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालो त्यामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या व परिणामी दारिद्र्याचे प्रमाण व कुपोषणाचे प्रमाण घटले व समाजातील सामाजिक असमतोल कमी होण्यास मदत झाली.

भारतातील सिंचन प्रकल्प व त्यामुळे झालेले विस्थापित.

तक्का.क्र.०१

अ. क्र.	प्रकल्पाचे नाव	राज्य	विस्थापित संख्या	आदिवासी लोकसंख्या टक्के
१	कर्जन	गुजरात	११६००	१००
२	सरदार सरोवर	गुजरात	२००००	५७.६
३	महेश्वर	मध्यप्रदेश	२००००	६०
४	बोधघाट	मध्यप्रदेश	१२७००	७३.९१
५	इचा	बिहार	३०८००	८०
६	चंदील	बिहार	३७६००	८७.९२
७	कोलकारो	बिहार	६६०००	८८
८	महीबजाज सागर	राजस्थान	३८४००	७६.२८
९	पोलावरण	आंध्रप्रदेश	१५००००	५२.९०
१०	पैठण व पानशेत	बिहार	९३८७४	५६.४६
११	अप्पर इंद्रावती	ओरिसा	१८५००	८९.२०

१२	पोंग	हिमाचल प्रदेश	८०००	५६.४६
१३	इचमपल्ली	आंध्रप्रदेश-महाराष्ट्र	३८१००	७६.२८
१४	तुळतुळी	महाराष्ट्र	१३६००	५१.६१
१५	दमणगंगा	गुजरात	८७००	४८.७०
१६	भाकरा	हिमाचल प्रदेश	३६०००	३४.७६
१७	मसन रीझवैर	बिहार	३७००	३१
१८	उकाई रीझवैर	गुजरात	५२०००	१८.९२

Source: Satyjit Singh Taming the Waters (Oxford University Press, 1997) and Government figures

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की स्वातंत्र्यानंतर भारतात अनेक मोठी धरणे झाली त्यामध्ये आदिवासी लोकसंख्येला अधिक प्रमाणात विस्थापित व्हावे लागले. कर्जन या धरणामध्ये १०० टक्के आदिवासी जनतेचे विस्थापन झाले. त्यामुळे मोठ्या धरणाचा सर्वात अधिक फटका आदिवासी जनतेला बसला.

संदर्भ साहित्य परिशीलन :-

- ओरिसातील हिराकूड धरणामुळे १०८३८५ हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आली तसेच या धरणामुळे ४२००० हेक्टर जमीन व २४० गावे पाण्यामध्ये बुडाले.
- भारतामध्ये ४२९१ धरणे आहेत व भारतात अंतर्गत विस्थापितांची संख्या ३०.९ कोटी पेक्षा जास्त आहे.
- जागतिक बांध अहवालानुसार जगात ४५००० धरणे आहेत.
- सरदार सरोवर यामुळे २४५ गावातील २४५००० लोक विस्थापित झाली.
- पेनटाकळी प्रकल्पामुळे ४३१० व्यक्ती विस्थापित झाले. आपत्ती, संघर्ष आणि हिंसाचारामुळे घर सोडावे लागलेल्या लोकांच्या प्रकरणात चीन पहिल्या, फिलिपाईन्स दुसऱ्या क्रमांकावर असून भारत जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. २०१६ च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालानुसार भारतात सुमारे २८ लाख लोक विस्थापित होते. २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात अंतर्गत विस्थापितांची संख्या ३०.९ कोटी पेक्षा जास्त होती त्यात सुमारे ९० टक्के महिला होत्या. २०११ जनगणनेनुसार भारतात अंतर्गत विस्थापितांची संख्या ४० कोटी पेक्षा जास्त झाली. १० पैकी प्रत्येक तीसरा भारतीय अंतर्गत विस्थापनाच्या जाचातून जात आहे. दर मिनिटाला

६० लोक विस्थापित होतात तर प्रत्येक तासाला ३६०० व्यक्ती विस्थापित होतात. सिंचन प्रकल्पामुळे शेतीला, उद्योगांना पाणीपुरवठा झाला तसेच मोठ्या शहरांना व गावांना पाणीपुरवठा करण्यासाठी त्याचा फायदा झाला उदा. जायकवाडी प्रकल्प, कोयना प्रकल्प, पेनटाकळी प्रकल्प इत्यादी. पेनटाकळी प्रकल्पामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील कृषीच्या सिंचनामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली तसेच प्रकल्पा शेजारील गावे तसेच चिखली व बुलढाणा शहराचा पाण्याचा प्रश्न मिटला त्याप्रमाणेच चिखली तसेच बुलढाणा शहरातील उद्योगांना पाणीपुरवठा करण्याचे ठरवले. या प्रकल्पामुळे गहू, ऊस, हरभरा व इतर उत्पादनामध्ये वाढ झाली. या प्रकल्पामुळे पाच गावे तसेच एक हजार पेक्षा अधिक कुटुंबे तसेच ४३१० व्यक्ती विस्थापित झालेले आहेत. पेनटाकळी प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेली गावे ही चिखली व मेहकर तालुक्यातील आहे.

तक्ता.क्र.०२

अ. क्र	गावाचे नाव	तालुका	बुडीत क्षेत्रात येणाऱ्या घरांची संख्या	विस्थापित व्यक्तींची संख्या
१	२	३	४	५
०१	पिंपळगाव उंडा	मेहकर	२९७	१३९०
०२	कासारखेड	मेहकर	१९८	८७२
०३	नायगाव बु.	चिखली	३१८	११४८

०४	नायगाव खु.	चिखली	०६६	३१८
०५	पेनसावंगी	चिखली	१२२	५८२
एकूण		-	१००१	४३१०

संदर्भ % बुलढाणा पाटबंधारे प्रकल्प मंडळ बुलढाणा पेनटाकळी प्रकल्प संक्षिप्त टिप्पणी

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की पेनटाकळी प्रकल्प यामुळे मेहकर व चिखली तालुक्यातील ५ गावातील १००१ कुटुंबाचे विस्थापन झाले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

संशोधन करत असताना संशोधनाची उद्दिष्टे समोर ठेवून अभ्यास केला जातो सदरील संशोधनाचे उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

1. विकास आणि विस्थापन याचा संबंध संजून घेणे.
2. विस्थापनाची समस्या समजून घेणे.

संशोधनाची गृहिते :-

1. विकास आणि विस्थापन याचा संबंध
2. विकास प्रकल्पामुळे विस्थापन होते.

संशोधनाचे महत्त्व :-

विकास करायचा असेल तर विस्थापन होणार मग ते विस्थापन प्रकल्पासाठी असो की रस्त्यासाठी असो त्यातून विकास होणार व विस्थापन सुद्धा होणार व अशा विकासाचा व विस्थापनाचा अभ्यास होणे गरजेचे असते त्यामुळेच त्याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती

सदरील संशोधनासाठी संशोधन करण्यासाठी संशोधकाने प्राथमिक तथ्य संकलन यामध्ये मुलाखत-अनुसूची तसेच द्वितीय साधनसामग्रीचा आधार घेतला असून त्यामध्ये पुस्तके, अहवाल आणि मासिके तसेच वेबसाईट यांचा आधार घेतलेला आहे. सदरील संशोधनासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला आहे.

विस्थापनाचे परिणाम

नैसर्गिक अथवा मानवनिर्मित कारणांमुळे विस्थापित होणाऱ्यांची जबाबदारी सरकारने घेतली पाहिजे. ती न घेतल्यामुळे विस्थापितांचे विस्थापितांचे पुनर्वसन हा गंभीर प्रश्न बनत चालला आहे. विस्थापनाबाबत महाराष्ट्र शासनाने कायदे केले आहेत; पण त्याची अंमलबजावणी केली नाही. त्यामुळे 'आधी पुनर्वसन आणि मगच धरण' अशी मागणी संभाव्य विस्थापितांच्या आंदोलनातून स्वाभाविकपणे काही ठिकाणी दिसून येते असे दिसते. विस्थापन-पुनर्वसनाचे प्रश्न घेऊन स्वतंत्र भारतात अनेक जनआंदोलने उभी राहिली.

या जनआंदोलनांनी विकासप्रकल्पांमुळे होणाऱ्या विस्थापन व पुनर्वसनाच्या प्रश्नावर आवाज उठविला. बाधितांचे फक्त पुनर्वसन केले जाते. तेही आदर्श नसते, तर त्यात बऱ्याच प्रमाणात त्रुटी असतात; परंतु पुनर्स्थापना केले जात नाही. विकासप्रकल्पांमुळे बाधित होणाऱ्यांचे विकासप्रकल्प उभारला जावा की नाही, त्यासंबंधी सहमती विचारात घेतली जात नाही. विकासप्रकल्पांमुळे बाधित होणाऱ्यांना त्यापासून होणाऱ्या विकासात वाटा दिला जात नाही. म्हणजेच विकासाचे समन्यायी वाटप होत नाही. त्यातून सामाजिक न्याय व प्रादेशिक विषमतेचा प्रश्न उभा राहतो, असे अनेक आरोप केलेत. म्हणजेच विकास प्रक्रियेत विरोधाभास दिसतो कारण एकच विकासप्रकल्प हा एका समूहासाठी लाभदायक असतो, तर दुसऱ्या समूहासाठी तो विकासप्रकल्प नुकसानकारक ठरत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष

अभ्यासावरून असे दिसते की

1. धरणामुळे किंवा सिंचन प्रकल्पामुळे सिंचनामध्ये वाढ झाली.

पेनटाकळीप्रकल्पामुळे बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहकर तालुक्यात तसेच वाशिम जिल्ह्यात १०७०० हेक्टर क्षेत्रामध्ये कृषीमध्ये सिंचनाचा लाभ झालेला आहे. याप्रकल्पामुळे शेती, शहरे तसेच अनेक गावांना पिण्यासाठी पाण्याची सोय झाली त्याचप्रमाणे औद्योगिक क्षेत्रातील कंपन्यांना पाणीपुरवठा झाला. या प्रकल्पामुळे आजूबाजूच्या दहा पंधरा किलोमीटर अंतरावर पाईपलाईनने पाणी नेऊन शेतीमध्ये पाण्याची व्यवस्था केली गेली.

2. विस्थापित झालेल्या कुटुंबांचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतमजुरी आहे.

आपण वरील बघितले आहे की विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती व शेतमजुरी असतो कारण त्या प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबांचा मुख्य व्यवसाय शेतीचा आहे कारण पेनटाकळी प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेले गावे ही ग्रामीण भागात तसेच शेती व शेतमजुरी करणारी होती व आता सुद्धा आहेत म्हणूनच तेथील कुटुंबाचा प्रमुख व्यवसाय शेती व शेतमजुरी हाच आहे विस्थापित झालेले कुटुंबीय शेत तसेच मजुरी करूनच आपला उदरनिर्वाह करीत आहे.

3. प्रकल्पांमध्ये विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांची जमीन प्रकल्पामध्ये गेली आहे.

प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांची जमीन त्या प्रकल्पामध्ये गेलेली आहे पिंपळगाव आतील नदी तसेच नदीकाठची सर्वच जमीन त्या प्रकल्पामध्ये गेलेली आहे त्यामुळे तेथील गावाची जी जमीन राहिली ती बागायती झाली आहे. यांची जमीन प्रकल्पामध्ये गेलेली आहे त्यांनी दुसऱ्या ठिकाणी जमीन विकत घेतली आहे तसेच काही लोकांनी जमिनी न घेता घरे बांधली आहेत व अनेकांना व्यसनांचा आजार जडला आहे.

4. प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांना प्रकल्पात गेलेल्या घराचा व जमिनीचा योग्य मिळाला आहे असे वाटते.
5. विस्थापित झालेल्या कुटुंबातील व्यक्ती शिक्षणाचा फायदा शेतीसाठी व नोकरीसाठी करीत होते व अजूनही करतात.

शिफारसी

1. मानवी जीवनात पाण्याला महत्त्व आहे त्याचबरोबर समाजाचा विकास करावयाचा असेल तर त्यासाठी पाणी गरजेचे असते, हेच पाणी आपणाला निसर्गाकडून मुक्त मिळते परंतु ते मिळणारे पाणी आपल्याला साठवण करावे लागते. त्यासाठी आपल्याला प्रकल्प / धरणे निर्माण करावी लागतात. त्यासाठी जागा लागते आणि ते करण्यासाठी लोकांचे विस्थापन म्हणजेच एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी लोकांना न्यावे लागते त्यामुळे त्यांचा पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो म्हणूनच आता शासनाने धरणे जर बांधायचे असल्यास ती ज्या ठिकाणी लोक वस्ती नाही किंवा जी जमीन आपण वापरत नाही अशा ठिकाणी धरणे तयार केली पाहिजे. त्यामुळे पाण्याचा प्रश्न सुटेल तसेच विस्थापनाचा प्रश्न निर्माण होणार नाही.
2. आज आपण विकास झपाट्याने जरी करत असलो तरी त्याच प्रमाणात विस्थापन सुद्धा झपाट्याने होत आहे मग ते विस्थापन पाण्यासाठी असो की विजेसाठी रस्त्यासाठी वाहतुकीसाठी . आता ते विस्थापन करायचे कमी करावे लागेल जसे आता नवीन धरणे न निर्माण करता आहे त्याच धरणांची साठवण क्षमता वाढवण्याचा प्रयत्न करावा लागेल तसेच आपल्याला पाणी साठवण्यासाठी अनेक उपाय करावे लागतील जसे विहीर, शेततळे, नदी खोलीकरण, धरणातील गाळ काढणे.
3. नवीन रस्त्यांचे निर्माण न करता जुन्याच रस्त्यांची नवीन पद्धतीने बांधणी करणे गरजेचे आहे.

4. पाणी साठवण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने घरावरून पडणारे पावसाचे पाणी जमिनीवर वाहून जाऊ देता त्या पाण्याला आपल्या घराच्या खाली जमिनीमध्ये कसे जिरवता येईल याचा विचार करणे गरजेचे आहे.
5. पाण्याच्या साठवणे व वापराच्या बाबतीत सर्वांनी सावधानता बाळगणे गरजेचे आहे.
6. सर्व जनतेने आता जलसाक्षर होणे गरजेचे आहे त्याशिवाय आपल्याला आता पर्याय नाही, तसेच लोकसंख्या नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे कारण आता ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे त्या वाढणाऱ्या लोकांना आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पिण्यासाठी पाणी तसेच राहण्यासाठी घर आणि दळणवळणासाठी रस्ते यांची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता असते त्यामुळे ते करण्यासाठी मग आपल्याला धरणे बांधावे, घरे बांधावी लागतात आणि रस्ते निर्माण करावे लागतात म्हणून त्यासाठी जमीन आटते व त्यातून मग विस्थापनाचा प्रश्न निर्माण होतो.
7. मानवाने आपल्या विकासासाठी विस्थापन केले आहे जसे की आपण स्वातंत्र्य झालो त्यावेळेस आपल्या देशाची लोकसंख्या फक्त 35 कोटीच्या आसपास होती परंतु आता तीच लोकसंख्या जवळपास 125 कोटी पेक्षा अधिक झालेली आहे त्यामुळेच या लोकांच्या गरजा भागवण्यासाठी अनेक प्रकारचे प्रयत्न करावे लागतात त्यामध्ये अनेक प्रकल्प निर्माण करावे लागतात त्यासाठी जमीन पाहिजे आणि ती जमीन त्या जमिनीवरील लोक इतर ठिकाणी विस्थापित करावे लागतात व त्यातून त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न निर्माण होतो.

सारांश

अशा प्रकारे मानवी समाजाला आपला व आपल्या राष्ट्राचा विकास करावयाचा असेल तर जलसिंचन प्रकल्पाची निर्मिती करून त्या प्रकल्पा मुळे विस्थापित झालेल्या कुटुंबीयांना पर्यायी व्यवसाय उपलब्ध करून द्यावा. जर विकास करायचा असेल तर विस्थापण होणार. विस्थापन करणार तेव्हाच विकास होणार, त्यासाठी आपल्याला विकास पण करायचा आणि विस्थापण पण कमी करायचे आहे. म्हणून आपल्याला अनेक पर्याय शोधावे लागणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :-

- ✦ गुसा.एम.एल.आणि शर्मा .डी. डी., (२००५), 'समाजशास्त्र प्रतियोगिता साहित्य सिरीज', साहित्य भवन प्रकाशन, आग्रा. पृ. क्र.११२.
- ✦ काळदाते.सुधा.,(२००५), 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृ.क्र.१६५ - १६६
- ✦ काविमंडन विजय,'विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन', श्रीमंगेश प्रकाशन,नागपूर.
- ✦ जोशी, आर, आणि इतर (संपा), २००७, सामाजिक ज्ञानकोश, खंड २, पुणे,.
- ✦ दि.मा.मोरे.(संपा), 'सिंचन साधना'महाराष्ट्र सिंचन सहयोग, औरंगाबाद.
- ✦ मिश्रा.जे.पी. 2005, 'कृषी अर्थशास्त्र,' साहित्यभवन प्रकाशन, आग्रा. पृ. क्र.१४५.
- ✦ <https://divyamarathi.bhaskar.com/news>
- ✦ <http://www.aricessbase.com/self>
- ✦ <http://www.dams.org>
- ✦ बुलढाणा पाटबंधारे प्रकल्प मंडळ बुलढाणा पेनटाकळी प्रकल्प संक्षिप्त टिप्पणी, २००३.
- ✦ मुलाखत- अनुसूची

सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत उच्चशिक्षित महिलांचे योगदान

प्रा. खेत्री हनुमान रामभाऊ

वसंतदादा पाटील महाविद्यालय, पाटोदा, जि. बीड

मो.क्र. - 9545530524

Abstract -

कधी काळी उपेक्षित, वंचीत आणि सर्वच क्षेत्रामध्ये दुय्यमत्व आसलेली स्त्री आजच्या या आधुनिक युगात सर्व बंधणे तोडत ती आज प्रत्येक क्षेत्रात आपलं स्थान निश्चित करत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात आज स्त्री भरीव कामगिरी करत आहेत. आधुनिक शिक्षणामुळे उच्चशिक्षित स्त्री आज हक्क आणि अधिकार प्रत्येक क्षेत्रात गाजवत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात ती भरीव कामगिरी करीत आहे आणि पुरुषाच्या बरोबर प्रत्येक क्षेत्रात निर्णय गाजवत आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेतील प्रत्येक व्यवस्थेत भारतीय स्त्रीचे योगदान आज नाकारता येणार नाही म्हणून हा शोध निबंध महत्त्वाचा आहे.

Key words

Development, education, contribution, women empowerment

Introduction -

परिवर्तन हा समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. गूड आणि हंट मते सामाजिक बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. तसेच जॉन्सनमते मुलभूत आर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. भारतीय समाज व्यवस्था ही पुरुष प्रधान आसल्यामुळे येथील सर्व हक्क आणि अधिकार सहाजिकच पुरुषाकडे आले आणि स्त्रिकडे दास्यत्व आले. कोणत्याही समाजाची प्रगती हि स्त्री आणि पुरुष समानता आसेल तरच त्या समाजाची प्रगती होत आसते. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत स्त्रीयामध्ये देखील असंख्य स्वरूपाचे बदल त्याच्या दर्जामध्ये आणि अधिकारामध्ये घडून आले आणि या प्रक्रियेमध्ये स्त्रीया पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून कार्य करू लागल्या म्हणून या शोध निबंधाला महत्त्व आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objective) -

1. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.
2. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत उच्चशिक्षित महिलांचे योगदान अभ्यासणे.
3. स्त्रीशिक्षणामुळे घडून आलेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितकृत्ये (Research Hypothesis) -

1. सामाजिक परिवर्तन हा समाजाचा अविभाज्य घटक आहे.
2. उच्च शिक्षणामुळे स्त्रीने आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबर आपले योगदान सिध्द केले आहे.
3. परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत उच्चशिक्षणामुळे स्त्रीला आज प्रत्येक व्यवस्थेमध्ये समानतेची व आधिकाराची बाजू मांडता येत आहे.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) -

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये प्राथमिक व दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत प्रत्येक घटकामध्ये बदल होऊन नविन समाज व्यवस्था निर्माण होत असते. यामध्ये नविन कायदा, नविन सुधारणा, नविन चळवळी, नवे मुल्ये, प्रत्येकांना शिक्षण याचाच परिणाम महिलांनी उच्च शिक्षण प्राप्त केले. उच्च शिक्षणामुळे महिलांना जाणीव होऊन त्यांचे दुय्यमत्व व त्याचे दास्यत्व हे पुरुषप्रधान व्यवस्थेची लादलेली एक निती होती हे त्याच्या लक्षात आले. उच्च शिक्षणामुळे त्यांना “स्व” ची जानीव झाली. अधिकार आणि सत्ता याचे महत्त्व कळले यातूनच उच्चशिक्षित महिलांने नवविचार, नवमुल्ये याचा स्विकार करून त्या सत्ता आणि अधिकार प्राप्त करू लागल्या.

समाजामधील प्रत्येक क्षेत्रात मग ते सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आशा प्रत्येक क्षेत्रात त्या भरीव कामगिरी करू लागल्या. आजच्या आय.टी. च्या युगात तर स्त्री स्पेस मध्ये तसेच अंतराळामध्ये देखील संशोधन करून प्रत्येक क्षेत्रात मान - सन्मान प्राप्त करून एक भरीव कामगिरी त्या करत आहेत. आजची स्त्री प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबर खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात मोलाची कामगिरी करत आहे.

सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत आज स्त्रीयाचे योगदान नाकारत येणार नाही. स्त्री शिवाय प्रगती नाही स्त्री शिवाय विकास नाही हे आज च्या स्त्रीने दाखवून दिले आहे. सामाजिक व्यवस्था आसेल किंवा राजकिय व्यवस्था असेल प्रत्येक व्यवस्थेमध्ये आजच्या स्त्रीचे योगदान नाकारता येत नाही. आधुनिक युगातील स्त्रीयाची ही

कामगिरी राष्ट्राला एक्या प्रगतीच्या दिशेकडे नेताना दिसुन येते म्हणुन या शोधनिबंधामध्ये सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत उच्च शिक्षित महिलांचे योगदान हे राष्ट्रनिर्माती आणि राष्ट्रविकासामध्ये मोलाचे आसल्याचे दिसुन येते.

निष्कर्ष (Conclusion)-

1. उच्च शिक्षणामुळे कुटूंब व्यवस्थेमध्ये स्त्रीयांना समान अधिकार प्राप्त झाले आहे.
2. निर्णय प्रक्रियेमध्ये आज स्त्री पुरुषांच्या पुढे आहे.
3. सत्ता आणि अधिकार स्त्रीला प्राप्त झाले आहे.
4. उच्च शिक्षणामुळे स्त्री स्वताः निर्णय घेऊ शकते.
5. आजची स्त्री पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात कार्य करत आहे.
6. आजच्या आधुनिक स्त्रीचे राष्ट्राच्या निर्मातीमध्ये मोलाचे योगदान आहे.

7. सामाजिक परिवर्तनामुळे आजची महिला प्रत्येक क्षेत्रात भरीव कामगिरी करून प्रत्येक क्षेत्रात मोलाचे योगदान देत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची (Reference) –

- ✚ पुजारी कृष्णकुमार, सामाजिक परिवर्तन, राधेय प्रकाशन नागपुर 1977 पृ.क्र. 113
- ✚ बारबिंड भगवान, सामाजिक संस्था, शारदा प्रकाशन नांदेड – 1964 पृ.क्र. 79
- ✚ दिवेकर हरिशचंद्र – स्त्री शिक्षण – हिंगणे प्रकाशन नागपुर 1965 पृ. क्र. 13
- ✚ जाधव सुशिला – डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री कौशल्य प्रकाशन 2006 पृ.क्र.38
- ✚ शुभांगी गव्हाणे – महिला सबलीकरण वरद प्रकाशन 2004 पृ. क्र. 28

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्रीशक्तीकरणात योगदान- एक अध्ययन

डॉ. रंजना वि. तिजारे

सहाय्यक प्राध्यापिका

श्री. वसंत शिक्षण महाविद्यालय, नागपूर

Email-rtijare8@gmail.com

संक्षेप -

सामाजिक समतेच्या तत्वाचे पुरस्कर्ते आणि लोककल्याणकारी राजा म्हणून सार्या महाराष्ट्राला ओळख असणारे राजश्री छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्याचे अनेक पैलू आहेत; ज्यात दिनदुबळ्यासाठी शिक्षण, शेतकऱ्यांच्या उद्वारासाठी कार्य, उद्योगधंद्याविषयीचे धोरण, प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण विषयक धोरण, शिष्यवृत्ती, वस्तीगृहाची व्यवस्था इत्यादी कार्यांचा उल्लेख होतो यातीलच एक अतिशय महत्वाचा पैलू म्हणजे स्त्री शिक्षण व स्त्री सक्षमीकरणासाठी केलेले कार्य होय. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात स्त्रीला शिक्षणाच्या संधी नव्हत्या, अनेक जोखडाखाली अनिष्ट प्रथांनी स्त्री जखडली होती. बालविवाह, सतीची प्रथा, अंधश्रद्धा, पुनर्विवाहाला विरोध, देवदासी पद्धती स्त्री, शिक्षणाला विरोध, पडदा पद्धती इत्यादी. महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाला सुरुवात केली व तेच कार्य राजश्री शाहू महाराजांनी पुढे नेले. त्यांनी आपल्या कोल्हापूर संस्थानात स्त्रियांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था केली एवढेच नाही तर सामाजिक सुधारण्याच्या दृष्टीने स्त्रियांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळावे यासाठी अविरत प्रयत्न केले. प्रस्तुत लेखात राजश्री शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी केलेले कार्य सामाजिक सुधारणा व स्त्रियांना आत्मनिर्भर बनवण्यासाठी व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी केलेल्या कायद्यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

बीजशब्द-

स्त्री-सशक्तीकरण, राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य, सामाजिक सुधारणा विषयक कायदे व शिफारशी

प्रस्तावना-

भारतीय स्त्रीस्वातंत्र्य चळवळीचा विचार करता त्याचे तीन भागात विभाजन झालेले दिसून येते. पहिला कालखंड हा सुधारकांनी स्त्रीमुक्तीसाठी केलेले कार्य. दुसरा कालखंड म्हणजे स्त्री स्वातंत्र्याचा कालखंड आणि तिसरा म्हणजे स्त्री जागृतीचा कालखंड. शाहू महाराजांचे कार्य हे तिसऱ्या

कालखंडात मोडणार आहे. फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या विचारांनी आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण झाली. महात्मा फुलेंनी महाराष्ट्रात समानतेची बीजे पेरली. त्यांनी शुद्रातिशूद्रांना, स्त्रियांना गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त केले व त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले हीच परंपरा पुढे नेण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले. शाहू महाराजांचे वेगळेपण म्हणजे राजा असूनही त्यांनी आपल्या राजदंडाचा उपयोग जनतेच्या उन्नतीसाठी व लोकोद्वारासाठी केला आणि म्हणूनच त्यांना 'कल्याणकारी राजा' असे अभिमानाने म्हटले जाते. शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या उद्वारासाठी दोन पातळीवर कार्य केले, एक म्हणजे स्त्रियांना शिक्षित करणे व दुसरे म्हणजे त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व मिळावे म्हणून स्त्री संरक्षण विषयक कायद्याच्या तरतुदी करणे होय. त्यांच्या कार्याचा उल्लेख करताना इतिहास संशोधक डॉक्टर मंजुश्री पवार नवी दिल्ली येथील महाराष्ट्र परिचय केंद्राच्या वतीने आयोजित महाराष्ट्र हीरक महोत्सव व्याख्यानमालेत "छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री विषयक कार्य आणि सद्यस्थिती" या विषयावर व्याख्यान देताना म्हणतात, शाहू महाराजांनी जे स्त्रीमुक्तीचे कार्य १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीस केले ते विसाव्या शतकातील स्त्रीमुक्ती चळवळीचे प्रवेशद्वार आहे. पुढे जाऊन त्या म्हणतात स्त्री शिक्षण, मुलींच्या लग्नाचे वय, विधवा विवाह तसेच आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह अशा सर्वच पातळीवर राजश्री शाहू महाराजांनी केलेले कार्य हे योद्धा सुधारकाचे होते. यावरून राजश्री शाहू महाराजांची स्त्री विषयक भूमिका व स्त्रियांप्रति असलेला आदर, स्त्री पुरुष समानतेविषयी असलेली तळमळ, त्यासाठी त्यांनी केलेले अथक परिश्रम व स्त्रीमुक्तीचा उदारमतवादी दृष्टिकोन दिसून येतो.

संशोधनाचे महत्त्व -

अवघ्या २८ वर्षांच्या कारकिर्दीत शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात अनेक सुधारणावादी व शैक्षणिक कार्य केले त्यातीलच एक महत्वाच्या कार्याचा उल्लेख करावा लागेल व तो म्हणजे स्त्री शिक्षण व स्त्रियांना समाजात मानाचे

स्थान मिळावे यासाठी केलेले प्रयत्न होय. प्रस्तुत संशोधन पर लेखात त्यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व स्त्री सशक्तिकरण करण्यासाठी त्यांनी केलेले प्रयत्न, त्यासाठी केलेले कायदे याचा परामर्श घेतलेला आहे, हे त्यांचे विचार विद्यार्थ्यांपर्यंत समाजापर्यंत पोहोचविणे आपले कर्तव्य आहे या दृष्टीने हे संशोधन महत्वाचे आहे.

समस्या विधान-

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्रीशक्तीकरणात योगदान- एक अध्ययन

संशोधनाची उद्दिष्टे-

1. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षण विषयक कार्याचा अभ्यास करणे.
2. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्री सुधारणे विषयी केलेल्या कायद्यांचा अभ्यास करणे.
3. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांची स्त्रीसशक्तिकरण विषयक भूमिका अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती व साधने- प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला असून संशोधन नाची आधार सामग्री गोळा करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात पुस्तके, वर्तमानपत्रातील कात्रणे, मासिके, लेख व संकेतस्थळाचा उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा-

राजश्री शाहू महाराजांचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व होते त्यांनी शुद्रांसाठी, दलित, पीडित, वंचित घटकातील समाजासाठी शिक्षणाचे, समाज सुधारण्याचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्याचा आवाका फार मोठा आहे. प्रस्तुत संशोधन पर लेखात राजश्री शाहू महाराजांच्या स्त्रीशिक्षणविषय कार्याचा व त्यांनी केलेल्या कायद्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे ही या संशोधनाची मर्यादा आहे

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य राजश्री शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून आपले जीवन हे निरर्थक नसून ती एक सामाजिक पूजा आहे असे विचार व्यक्त केले होते म्हणूनच त्यांना 'स्त्री शिक्षणाचे कैवरी' म्हटले जात असे.त्यांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य पुढीलप्रमाणे-

1. **सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण-** प्राथमिक शिक्षण हा सर्वांचा अधिकार आहे आणि पायाभूत शिक्षण आहे हेरून राजश्री शाहू महाराजांनी २४ जुलै १९१७ ला आपल्या संस्थानात एक हुकूम काढून प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले होते. बहुजन समाज

तसेच मुलांना किमान प्राथमिक शिक्षण मिळावे म्हणून त्यांनी पाचशे ते हजार लोक वस्ती असलेल्या गावांमध्ये शाळा सुरू केल्या त्यासाठी वतनी शिक्षण योजना, शिक्षकांना प्रशिक्षण व मुला मुलींसाठी वस्तीगृहाची योजना, स्त्री शिक्षिकाची योजना त्यांनी आपल्या संस्थांना मध्ये केली होती.तसेच मुलींसाठी स्वतंत्र शाळांची व्यवस्था केलेली होती. जातनिहाय शाळांची सुद्धा व्यवस्था त्यांनी आपल्या संस्थानात केली होती.

2. **उच्च शिक्षण व अधिकाराच्या पदावर नियुक्ती-** मुलींना केवळ प्राथमिक शिक्षण देऊन चालणार नाही तर त्यांना उच्चशिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण दिले गेले पाहिजे असे शाहू महाराजांचे मत होते यासाठी त्यांनी उच्च शिक्षणाची व्यवस्था आपल्या संस्थानात केली होती अनेक अधिकार पदावर स्त्रियांची नियुक्ती केली. कोल्हापूर मधील फीमेल ट्रेनिंग स्कूलमध्ये रखमाबाई केळवक यांची कन्या कृष्णाबाई केळकर यांना वैद्यकीय शिक्षणासाठी मुंबईला पाठवले होते पुढे पदव्युत्तर शिक्षणासाठी त्यांना इंग्लंडला पाठवले होते तसेच अत्रिका बाई डॅनियल बेकर या इंग्रजी महिलेलाही त्यांनी उच्च शिक्षणासाठी पुण्याला पाठविले होते. यावरून त्यांची स्त्रियांच्या उच्च शिक्षणासाठी असलेली तळमळ दिसून येते.
3. **शिष्यवृत्तीची योजना-** मुलींना मुलांप्रमाणे शिक्षण घेता यावे यासाठी गरजू होतकरू व बुद्धिमान मुलींसाठी संपूर्ण फी माफ केली होती व स्त्रियांना शिक्षण घेता यावे यासाठी राधाबाई अक्कासाहेब महाराज स्कॉलरशिप या नावाने प्रत्येकी ४० रुपयांच्या पाच शिष्यवृत्ती चौथीची वार्षिक परीक्षेत सर्वाधिक गुण मिळवणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केल्या होत्या.
4. **मानसिक विकासासाठी शिक्षण-** ज्यावेळी समाजांनी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता त्यावेळी शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाचा वसा हाती घेतला होता. इच्छा असूनही मुलींना शिक्षणाच्या संधी नव्हत्या अशा मुलींचे मानसिक खच्चीकरण होत होते. हे लक्षात घेऊन शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात मुलींसाठी स्वतंत्र शाळाची योजना केली व आपली विधवा स्नुषा इंदुमती देवींना शिक्षासाठी प्रवृत्त केले.
5. **सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण-** स्त्रियांचा केवळ शैक्षणिक विकास करून चालणार नाही तर त्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रातील त्यांचा पुढाकार

वाढावा यासाठी महाराजांनी प्रयत्न केले. स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढावा यासाठी १८९५ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस अधिवेशनाच्या सभेसाठी आपले प्रतिनिधी म्हणून कृष्णाबाई केळवकर आणि द्वारकाबाई केळवकर या दोन महिलांना पाठविले होते. यावरून असे दिसून येते की शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या सामाजिक आणि राजकीय सहभागासाठी आटोकाट प्रयत्न केले होते.

6. **समाजाच्या दास्यात्वातून सुटका होण्यासाठी शिक्षण-** स्वातंत्र्यपूर्वकाळात पडदा पद्धती व खुळचट चालीरीतिच्या बंधनात स्त्री बंदिस्त होती. बालविवाह, सतीपथा, देवदासी, मुरळी या प्रथातून बाहेर काढण्यासाठी व स्त्रीला ताठ मानाने जगता यावे यासाठी शिक्षणाशिवाय तरनोपाय नाही, हे राजश्री शाहू महाराजांनी जाणले होते यासाठी स्त्रियांना शिक्षण देणे गरजेचे आहे आणि म्हणून त्यांनी खेड्यापाड्यात, डोंगरी भागात, आदिवासी तांडे व पाड्यांवर मुलींसाठी शाळा सुरू केल्या तसेच जातनिहाय मुले- मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. मुलींच्या शाळांची संख्या वाढावी म्हणून पारितोषिके व उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्काराची सुरुवात केली.
7. **स्त्रियांसाठी प्रौढ शिक्षण-** स्त्रियांच्या प्रौढशिक्षणासाठीही शाहू महाराजांनी कार्य केल्याचे दिसून येते. सन आहे १९१९ मध्ये महाराजांनी ज्या स्त्रियांना प्रौढ शिक्षण घ्यायचे आहे अशा स्त्रियांच्या राहण्याची खाण्याची सर्व व्यवस्था राजवाडा मार्फत मोफत केली जावी असा हुकूम काढल्याचा उल्लेख आढळतो.
8. **विधवा पुनर्विवाह-** शाहू महाराजांनी विधवा पुनर्विवाह चा पुरस्कार केला होता . शाहू महाराजांची स्नुषा इंदुमती अकराव्या वर्षी विधवा झाल्यावर त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था सोनतरी येथे केली होती शाहू महाराजांनी त्यांना केवळ पुस्तकी ज्ञानच दिले नाही तर अश्वारोहण, मोटर ड्राइविंग, शिकार, सारथ्य अशा अनेक गोष्टी शिकविल्या. इंदुमतींचे आयुष्य म्हणजे शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षण विषयक कार्याची उत्तम प्रयोगशाळाच होती. शाहू महाराजांनी त्यांच्यासमोर पुनर्विवाहाचा विचार सुद्धा मांडलेला होता यावरून त्यांचे विधवा पुनर्विवाह विषयीचे मत स्पष्ट होते.

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्री सुधारणे विषयी केलेले कायदे -

स्त्रियांना स्वावलंबी, स्वाभिमानी, आदर्श व समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी केवळ शिक्षण देऊन चालणार नाही तर स्त्रीच्या स्वतंत्र अस्तित्वासाठी, माणूस म्हणून जगण्यासाठी, परकीय दास्यातून तिची मुक्तता करण्यासाठी कठोर कायदे करण्याची गरज आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या संस्थानात पाच कायदे केले होते ते पुढील प्रमाणे-

१) **पुनर्विवाह कायदा-** हिंदू धर्मशास्त्रानुसार व सामाजिक रूढी परंपरेनुसार विधवा स्त्रियांना किंवा परितक्त्या स्त्रियांना पुनर्विवाह वर बंदी घातलेली होती ही बंदी कायदेशीर मार्गाने दूर करून १९१७ मध्ये शाहू महाराजांनी विधवा पुनर्विवाह कायदा आपल्या संस्थानात अमलात आणला एवढेच नाही तर आपली स्नुषा इंदुमतीबाई समोर त्यांनी पुनर्विवाहाचा प्रस्ताव मांडला होता.

२) **आंतरजातीय व आंतर धर्मीय विवाह कायदा-** १२ जुलै १९१९ मध्ये महाराजांनी आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह कायदा केला त्यांनी आपल्या संस्थानांमध्ये मुलींच्या लग्नाचे वय १२ वरून १४ वर्षे केले होते १८ वर्षांनंतर मुलींना लग्नासाठी पालकांच्या परवानगीची ही गरज नव्हती म्हणजे त्या काळात त्यांचा दृष्टिकोन किती उदात्त होता हे दिसून येते. आंतरधर्मीय व आंतरजातीय विवाह करणार्याला व त्यांच्या संततीला त्याकाळी अनौरस व बेकायदेशीर ठरवले जात असे पण या कायद्याने अशा लोकांना कायदेशीर मान्यता दिलेली होती.

३) **स्त्रियांचा छळ प्रतिबंधक कायदा-** भारतीय पुरुष प्रधान संस्कृतीत त्याकाळी व आजही ग्रामीण भागातील स्त्री असो की शहरी भागातील स्त्रीला पुरुषांच्या शारीरिक आणि मानसिक छळाला सामोरे जावे लागते. याचा विरोध करण्याची कुठलीही व्यवस्था त्याकाळी नव्हती अशा परिस्थितीत स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार देणारा तिसरा कायदा शाहू महाराजांनी केला तो म्हणजे स्त्रियांचा छळ प्रतिबंधक कायदा. २००५ ला या कायद्याची अंमलबजावणी झाली. या कायद्यानुसार स्त्रीचा कोणी शारीरिक व मानसिक छळ करित असेल तर तो शिक्षेस पात्र ठरत असे.

४) **घटस्फोटाचा कायदा-** पती-पत्नीमध्ये काही कारणाने वाद असेल तर त्या स्त्रीला घटस्फोट घ्यायचा अधिकार त्याकाळी नव्हता तो घेण्याचा अधिकार १९१९ मध्ये काडीमोड कायदा करून शाहू महाराजांनी प्राप्त करून दिला.

५) **देवदासी प्रथा बंद करणारा कायदा-** समाजातील खालच्या वर्गातील स्त्रिया, देवदासी, जोगतीनी, मुरळी, भावींनी यांच्यासाठी १९२० मध्ये कायदा करून या प्रथा बंद केल्या

तसेच होळीच्या सणाला स्त्रियांबद्दल विभक्त भाषा वापरण्यावर बंदी करणारा हुकूम १९२१ मध्ये त्यांनी आपल्या संस्थानात लागू केला.

अशा प्रकारे स्त्रियांची समाजाच्या दासत्वातून मुक्तता करण्यासाठी, स्त्रियांच्या सन्मानासाठी व उद्धारासाठी शाहू महाराजांनी कायदे केले पुढे त्या कायद्याची भारतीय संविधानातही दखल घेण्यात आली तरी पण अजूनही स्वातंत्र्य मिळून ७८ वर्षे पूर्ण झाली तरी पुरुषी दास्यत्वातून स्त्री पूर्णपणे मुक्त झाली असे म्हणता येत नाही.

निष्कर्ष -

राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला ज्योतिबा फुले यांच्या बरोबरीने महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाची चळवळ गतिमान केली स्त्री, शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली व त्याचे पडसाद सर्व महाराष्ट्रात पडून स्त्री शिक्षणाची दारे खुली केली. प्राथमिक शिक्षण, उच्चशिक्षण, वतनी योजना, पंचसूत्री योजना, शिष्यवृत्ती व वस्तीगृहाची योजना, बक्षिसे व पारितोषिके, विधवाविवाह आंतरजातीय व आंतरधर्मीय विवाह यासारखे स्त्री सुधारणा विषयक त्यांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री स्वसंरक्षणासाठी व आत्मनिर्भरणासाठी जे पाच कायदे केले ते विशेष उल्लेखनीय आहे हे कायदे करून त्यांनी स्त्रियांच्या हातात स्वसंरक्षणाचे हत्यार दिले तसेच स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मान, आत्मनिर्भरता वृद्धिंगत केल्याचे दिसून येते. इंग्रजी राजवटीत एका भारतीय वंशाच्या राजाने आपल्या संस्थानात असे प्रगत कायदे करावे व ते कायदे आजही भारतीय राज्यघटनेत मान्यताप्राप्त व्हावेत ही गोष्ट भारताच्या इतिहासात क्रांतिकारक पाऊल ठरावे अशी आहे. स्त्रीच्या स्वाभिमानाला कुठेही ठेच पोहोचणार नाही याची त्यांनी पुरेपूर दखल घेतली व याची सुरुवात त्यांनी 'आधी

केले मग सांगितले' या युक्तीप्रमाणे एक राजा असून आपल्या घरापासून केली हे उल्लेखनीय आहे, शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या उत्थानासाठी व सशक्तिकरण्यासाठी उचललेले हे पाऊल म्हणजे इतिहासाच्या पानावर कोरलेले एक अभिनव चित्र होय. राजकारण धुरंदर, प्रजाहितदक्ष, कलाप्रेमी, समाजसुधारक, शिक्षणप्रेमी, समताप्रेरक आणि बहुजन विकास साची सम्यक दृष्टी असलेले उत्तुंग व्यक्तिमत्व अलीकडील इतिहासात सापडणार नाही एवढे त्यांचे कार्य हे आकाशाला गवसणी घालण्यासारखे होते.

संदर्भ-

- ✦ बेनवाड रमेश, कदम एस. के. (२०१२), राजश्री शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक विचारांची प्रासंगिकता, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ✦ ब्रिजेस सिंह, (२०१८), मासिक, लोकराज्य माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मुंबई.
- ✦ गव्हाणे महादेव, सं पा (२०२२) छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांची राष्ट्र उभारणीत भूमिका, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- ✦ घोरमोडे के यु, घोरमोडे कला, (२००६) शैक्षणिक विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ✦ जाधव रमेश, (२०१६), राजश्री शाहू गौरवग्रंथ, राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन मंत्रालय मुंबई.
- ✦ किर धनंजय, (२००१) राजश्री शाहू छत्रपती: एक समाज क्रांतिकारक राजा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ✦ पवार जयसिंगराव, संपा, (२००७) राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, कोल्हापूर.
- ✦ साळुंखे हिंदुराव, (१९८९) छत्रपती शाहू स्मृती दर्शन, महाराष्ट्र ग्रंथ भंडार, कोल्हापूर.
- ✦ विमलकीर्ती, (२००८) छत्रपती शाहूजी: सचित्र जीवनी, सम्यक पब्लिकेशन, न्यू दिल्ली.
- ✦ अहेर हिरा, (२००१) उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

बडोदा संस्थानातील एक औद्योगिक शिक्षण संस्था : कलाभवन

सौरभ सुनिलराव गायकवाड*

पीएच. डी. संशोधक, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रो. डॉ. संजय बी. साळुंके**

मार्गदर्शक, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
छत्रपती संभाजीनगर.

गोष्टवारा

कलाभवनच्या माध्यमातून बडोदात तांत्रिक व औद्योगिक शिक्षणाचा पाया खोलवर रुजवला जात असताना तत्कालीन भारतातील एकूण औद्योगिक शिक्षणाची स्थिती अभ्यासणे क्रमप्राप्त ठरते. मुंबई प्रांत व इतर ठिकाणी उभारलेल्या १९ औद्योगिक शैक्षणिक संस्थांपैकी १४ संस्था विविध कारणांमुळे अल्पायुषी ठरल्या. यामध्ये फ्री चर्च ऑफ स्कॉटलंड, अमेरिकन मिशन इ. परदेशी संस्थांनी स्थापन केलेल्या संस्थांचादेखील समावेश होता. या पार्श्वभूमीवर बडोदा संस्थानात सयाजीराव गायकवाड यांनी स्थापन केलेल्या कलाभवन या तांत्रिक शिक्षण संस्थेची झालेली प्रगती तत्कालीन भारतातील औद्योगिक शिक्षण संस्थांच्या तुलनेत अग्रेसर होती. यामुळे कलाभवनची उभारणी विविध मुद्यांच्या आधारे जाणून घेण्यात आलेली आहे.

मुख्य शब्द

कलाभवन, बडोदा, तांत्रिक शाळा, औद्योगिक शिक्षण, कारागीर इ.

प्रस्तावना

भारताप्रमाणे बडोदा संस्थानातील लोकांचे जीवन शेतीवर अवलंबून असले तरी उद्योग आणि कारागिरीच्या साहाय्याने उदरनिर्वाह करणारा वर्ग तेथे मोठा होता. पारंपरिक समाजात माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाचा लाभ फक्त उच्चजातीय व्यक्तींनी अधिक घेतला. त्यातुलनेत कारागीर वर्ग विविध कारणांमुळे शिक्षणापासून वंचित राहिला. या वर्गाला केवळ प्राथमिक शिक्षण देवून त्यांची स्थिती सुधारणे शक्य नव्हते. त्यासाठी कारागिरी व इतर हुन्नर उद्योग करणाऱ्या लोकांना नवीन कौशल्याधारित शिक्षण देण्याची योजना तयार करण्याची आवश्यकता सयाजीराव गायकवाड यांना जाणवली. अशा प्रकारची शिक्षण व्यवस्था उभा करण्यासाठी रसायनशास्त्रज्ञ टी. के. गज्जर यांच्या रूपाने योग्य व्यक्तीची साथ सयाजीरावांना मिळाली. व्हिक्टोरिया राणीच्या पुतळ्यावर पडलेला जो डाग

पुसण्यात तत्कालीन पाश्चात्य शास्त्रज्ञांना अपयश आले होते तो डाग रासायनिक प्रक्रियांच्या साहाय्याने पुसून टी. के. गज्जर यांनी विज्ञानाच्या क्षेत्रात भारताचे नाव उंचावले होते. अशा या तज्ञ व्यक्तीच्या नेतृत्वाखाली बडोदा संस्थानातील कलाभवनची प्रगती सयाजीराव गायकवाड यांनी केली.

उद्दिष्टे

1. बडोदा संस्थानातील कलाभवनचे महत्व अभ्यासणे.
2. औद्योगिक शिक्षणातील कलाभवनचे वेगळेपण जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनात व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करून वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला आहे. यामध्ये विविध पुस्तके, लेख, इ. साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. याचबरोबर बडोदा संस्थानच्या १९८५ ते १९३९ प्रशासकीय अहवालांचा आधार घेतला आहे.

कलाभवन स्थापनेमागची पार्श्वभूमी

१८८६ मध्ये टी.के. गज्जर यांनी सुरत येथे तंत्रशिक्षण देणारी पॉलिटेक्निक संस्था उभारण्याची आवश्यकता विशद करणारा 'A Proposal For A Polytechnic Academy At Surat' हा प्रस्ताव तयार केला. या प्रस्तावामध्ये त्यांनी या संस्थेची उद्दिष्ट्ये, या संस्थेला पूरक इतर आवश्यक संस्था आणि कार्यपद्धती विषद केली होती. कृषी आणि औद्योगिक कलांमध्ये पारंगत कामगार वर्गाला त्यांच्या व्यवसायाची वैज्ञानिक तत्वे शिकवणे व त्या ज्ञानाचे प्रयोग शाळा आणि कारखान्यांमध्ये प्रात्यक्षिक दाखवणे हा या संस्थेच्या स्थापनेमागचा मुख्य उद्देश त्यांनी नमूद केला होता. दुर्दैवाने ही योजना अस्तित्वात येऊ शकली नाही. पुढे दोनच वर्षांनी १८८८ मध्ये गज्जर यांनी बडोदा संस्थानात नवीन शिक्षण व्यवस्थेच्या उभारणीसाठी दिशादर्शक 'Notes on the Development of a National System of Education for the Baroda State' हा प्रबंध

लिहिला. हा प्रबंध वाचल्यानंतर गज्जर यांना मुंबई विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरु सर रेमंड वेस्ट यांनी प्रतिक्रिया दिली. या प्रतिक्रियेत ते लिहितात, “जर तुम्ही हा आराखडा सयाजीराव महाराजांना स्वीकारायला लावू शकलात आणि या आराखड्यावर योग्य प्रमाणात कणखर व्यक्तीच्या माध्यमातून काम करू शकलात तर तुमच्या देशबांधवांवर तुमचे असंख्य उपकार होतील. तसेच बडोदा ही भारताची बौद्धिक राजधानी बनेल.” त्यांची ही प्रतिक्रियाच या प्रबंधाचे महत्त्व विशद करते. या पार्श्वभूमीवर संस्थानातील जनतेला विविध कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे, विद्यमान उद्योगांचा विकास व नवीन उद्योग सुरु करण्यास प्रोत्साहन देणे अशा व्यापक उद्देशाने सयाजीरावांनी टी. के. गज्जर यांच्या सहाय्याने जून १८९० मध्ये बडोदा संस्थानात कलाभवनची स्थापना केली.

श्री. सयाजी ज्ञानमंजूषा

विविध तांत्रिक व वैज्ञानिक विषयांची पुस्तके गुजराती भाषेत उपलब्ध व्हावीत यासाठी गज्जर यांनी ‘श्री सयाजी ज्ञानमंजूषा’ ही ग्रंथमाला सुरु केली. दि. २९ फेब्रुवारी २०२४ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रशास्त्र विद्यापीठ कायद्यात सुधारणा करणारे विधेयक महाराष्ट्र विधानपरिषदेत मंजूर करण्यात आले. या सुधारणेनुसार राज्यातील पॉलिटेक्निक व इंजिनिअरिंगमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आता इंग्रजीबरोबरच मराठी भाषेतूनही परीक्षा देता येणार आहे. विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून तंत्रशिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठीचा राज्य सरकारचा हा निर्णय घेतला आहे. सयाजीराव महाराजांनी १३४ वर्षापूर्वी १८९० साली ‘कलाभवन’मध्ये हा प्रयोग बडोदा संस्थानात यशस्वीपणे राबवला होता. विविध तांत्रिक व वैज्ञानिक विषयांची पुस्तके गुजराती व मराठी अशा देशी भाषेतूनच विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यासाठी सयाजीरावांनी ‘श्रीसयाजीज्ञानमंजूषा’ ही शास्त्रीय ग्रंथमाला सुरु केली. यामुळे विद्यार्थ्यांच्या भाषिक अडचणी दूर होऊन प्रत्येक विषयाचे परिपूर्ण ज्ञान त्यांना सहजरित्या घेता येऊ लागले. या मालेतील बाळाजी प्रभाकर मोडक यांच्या ‘सृष्टीशास्त्र किंवा पदार्थविज्ञानशास्त्र’ (१८९३) या ग्रंथामध्ये ‘ध्वनीशास्त्र व प्रकाशशास्त्र’ या दोन शास्त्रांचे वर्णन केले आहे. या दोन शास्त्रांवरील मुलुभूत सिद्धांत असणारा हा मराठीतील पहिलाच ग्रंथ आहे. या पुस्तकामध्ये ठिकठिकाणी आकृत्यांचा समावेश करून सोप्या पद्धतीने सिद्धांतांची मांडणी केली आहे. असे मराठातील पहिले ठरलेले असंख्य ग्रंथ या मालेत प्रसिद्ध झाले.

सयाजीरावांच्या पाठबळावर १८९६ मध्ये प्रकाशित झालेला ‘कृषीकर्मविद्या’ हा ६०० पानांचा ग्रंथ याच प्रयत्नांचा एक भाग होता. विविध पिकांच्या लागवडीची शास्त्रोक्त माहिती या ग्रंथात देण्यात आली आहे. याचबरोबर विविध भाषा व ज्ञानशाखेतील ज्ञान आपल्या प्रजेला मराठी व गुजराती या त्यांच्या मातृभाषांमध्ये उपलब्ध व्हावे आणि या भाषा ज्ञान समृद्ध व्हाव्यात यासाठी ग्रंथ भाषांतराचा मोठा प्रकल्प सयाजीरावांनी बडोद्यात राबवला.

कलाभवनमधील तत्कालीन उपलब्ध अभ्यासक्रम

कलाभवन ही विविध प्रकारचे तांत्रिक शिक्षण देणारी तत्कालीन भारतातील एक उत्तम पॉलिटेक्निक संस्था होती. कलाभवनमध्ये यांत्रिक अभियांत्रिकी, रंगकाम व रासायनिक तंत्रज्ञान, विणकाम तंत्रज्ञान, कला, वास्तुकला विज्ञान, व्यापारविषयक तंत्रज्ञान इ. ज्ञानशाखांचे अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आले होते. यांत्रिक अभियांत्रिकी शाखेमध्ये आकृतिबंध निर्मिती, लोहारकाम, कास्टिंग, कातकाम आणि इतर यांत्रिक उपकरणे, उष्णता, वीज, चुंबक, वाफेचे इंजिन, उपयोजित यंत्रशास्त्र, यांत्रिक तंत्रज्ञान इ. बाबींचे शिक्षण दिले जात होते. या शाखेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना अभियंता व फोरमन ही करिअरची क्षेत्रे उपलब्ध होती. याचबरोबर विविध गिरण्या-कारखान्यांचे व्यवस्थापन आणि इंजिन आणि बॉयलर यांची देखभाल करण्याचे कामदेखील या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध होते.

रासायनिक तंत्रज्ञान शाखेमध्ये रंगकाम व कपड्यांच्या ब्लीचिंगचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक ज्ञान दिले जात होते. त्याचबरोबर इजिप्शियन शैलीचे कलिको-प्रिंटिंगदेखील शिकवले जात होते. या अभ्यासशाखेत मुख्यतः जैविक आणि अजैविक रसायनशास्त्र व रासायनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यासक्रमदेखील शिकवला जात होता. कलाभवनच्या या शाखेत शिकलेला विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर केवळ रंगारी न बनता रसायनशास्त्रज्ञ बनून रासायनिक उद्योगांमध्ये विविध जबाबदारीची पदे भूषवण्यास सक्षम होत असे. विणकाम तंत्रज्ञान शाखेमध्ये हातमाग आणि यंत्रामागांवर विविध प्रकारचे कापड विणण्याचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक शिक्षण दिले जात होते. याचबरोबर माग निर्मितीची प्रक्रिया देखील या शाखेत शिकवली जात होती. कलाभवनमध्ये विणकामाचे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी कापड गिरण्या आणि कारखान्यांमध्ये व्यवस्थापक आणि विणकाम तज्ञ म्हणून काम करण्यास सक्षम असे.

कला शाखेत दोन अभ्यासक्रम शिकवले जात होते. प्राथमिक अभ्यासक्रमामध्ये तिसऱ्या श्रेणीपर्यंतची चित्रकला, छायाचित्रण व मॉडेलिंग शिकवले जात होते. तर उच्च अभ्यासक्रमामध्ये मातीचे नमुने तयार करणे, स्थापत्यशास्त्र, फोटोकेमिकल प्रक्रियेचे विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार अधिकचे प्रशिक्षण दिले जात होते. कला शाखेत शिकलेले विद्यार्थी बडोद्यामध्ये व बडोद्याबाहेर चित्रकला शिक्षक, ड्राफ्ट्समनबरोबरच कलावंत म्हणून देखील काम करू शकत होते. स्थापत्य अभियांत्रिकी शाखेमध्ये बांधकाम साहित्य, बांधकाम आराखडा, इमारत बांधकाम, रस्ते बांधकाम आणि सर्वेक्षण इ. बाबींचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक शिक्षण दिले जात होते. याचबरोबर सामान्य भौतिकशास्त्र, उष्णता, वीज आणि चुंबकत्व, गणित, सुतारकाम आणि चित्रकला हे प्राथमिक विषय शिकवले जात. हे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना राज्याच्या सार्वजनिक बांधकाम विभाग आणि नगरपालिकांमध्ये नोकऱ्या मिळत असत. तसेच हे विद्यार्थी स्वतंत्रपणे अभियंते आणि कंत्राटदार म्हणून काम करू शकत.

व्यापारविषयक तंत्रज्ञान शाखेमध्ये एक वर्षाचा अभ्यासक्रम शिकवला जात असे. यामध्ये व्यावसायिक लेखाजोखा, बँकिंग, चलन, व्यवसायाचे व्यवस्थापन, व्यापाराचा इतिहास, व्यापारी भूगोल, व्यापारी कायदे, प्राथमिक अर्थशास्त्र व टंकलेखन याचा समावेश होता. हा अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला विद्यार्थी त्याच्या क्षमतेनुसार विविध व्यवसायांमध्ये काम करत. सुरुवातीच्या काळात सुरु करण्यात आलेला घड्याळ-निर्मिती विभाग सप्टेंबर १९०८ मध्ये बंद केला गेला. बडोदा येथे स्वतंत्र प्रशिक्षण महाविद्यालयामध्ये अध्यापनशास्त्राचा अभ्यासक्रम चालू करण्यात आला. यातील बहुसंख्य अभ्यासक्रमांचा कालावधी ३ वर्षांचा होता. केवळ व्यापारविषयक अभ्यासक्रम १ वर्ष कालावधीचे होते. तर काही शाखांमध्ये एक वर्ष कालावधीचे पदव्युत्तर अभ्यासक्रम शिकवले जात.

कलाभवनमधील विद्यार्थी प्रवेशसंख्या

कलाभवनमध्ये शैक्षणिक वर्ष दोन सत्रांमध्ये विभागले होते. पहिल्या सत्राची सुरुवात २१ नोव्हेंबर व दुसऱ्या सत्राची सुरुवात ६ मे रोजी होत असे. कला आणि व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या दोन शाखा वगळता इतर शाखांमधील प्रवेशासाठी दरवर्षी प्रवेश परीक्षा घेतली जात असे. या प्रवेश परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला जात असे. कलाभवनमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी बडोदा

प्रांताबरोबरच बडोद्याबाहेरील विद्यार्थीसुद्धा मोठ्या प्रमाणावर उत्सुक होते. १९३०-१९३१ ते १९३८-३९ दरम्यानच्या काळात कलाभवनमध्ये प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये प्रदेशनिहाय विचार करता बडोदा येथील २,७३४, मुंबई प्रांतातील १,५६९ आणि देशातील इतर प्रांतातील ७४४ अशा एकूण ५,०४७ विद्यार्थ्यांनी समावेश होता.

१९३०-३१ या शैक्षणिक वर्षात कलाभवनमध्ये प्रवेश घेतलेल्या एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये बडोदा संस्थानातील विद्यार्थ्यांचे प्रमाण निम्मे होते. पुढील १० वर्षांच्या काळात सुरुवातीला हे प्रमाण काही अंशी कमी होवून दशकाच्या शेवटी ६५ टक्क्यांपर्यंत वाढले. त्या तुलनेत मुंबई प्रांत व भारताच्या इतर प्रांतातून कलाभवनमध्ये शिक्षणासाठी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण सातत्याने घटत गेले. हे प्रमाण अनुक्रमे १२ टक्के व ३ टक्के इतके होते. कलाभवनच्या माध्यमातून संस्थानातील प्रजेला अत्याधुनिक तांत्रिक शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा सयाजीरावांचा उद्देश सफल झाल्याचे बडोदा संस्थानातील वाढलेल्या विद्यार्थी प्रवेशावरून स्पष्ट होते. कलाभवनमधील विविध विभागांच्या प्रगतीचा अंदाज त्या विभागात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येवरून येतो. १९३५-३६ मध्ये कलाभवनमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ५४० होती. ती पुढील ५ वर्षांमध्ये ६२९ वर पोहोचली. यांत्रिक अभियांत्रिकी, रासायनिक तंत्रज्ञान, वास्तुकला विज्ञान व वाणिज्य शाखांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षणीय प्रमाणात वाढली. तर कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांमध्ये मात्र या काळात घट झाल्याचे दिसून येते. १९३९-४० दरम्यान कलाभवनच्या विविध विभागात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या पुढील प्रमाणे होती. यांत्रिक अभियांत्रिकी (१३१), विद्युत अभियांत्रिकी (८०), स्थापत्य अभियांत्रिकी (८८), विणकाम तंत्रज्ञान (६१), कला (४१), वास्तुकला विज्ञान (६७), वाणिज्य (४९), व्यावसायिक माध्यमिक शाळा (२४) असे एकूण ६२९ विद्यार्थी औद्योगिक शिक्षण घेत होते.

शिष्यवृत्ती

बडोदा सरकारने मंजूर केलेल्या निधीतून कलाभवनमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विविध शिष्यवृत्त्या दिल्या जात. १९०८-०९ पासून कलाभवनच्या वर्कशॉप्स मधील कर्मचारी आणि कारागिरांबरोबर काम करण्यासाठी नागपुर आणि मध्य प्रांतातून आलेल्या विद्यार्थ्यांमधून शिकावू उमेदवार निवडले जात. या शिकावू उमेदवारांना विविध विभागांमध्ये काम करण्याच्या मोबदल्यात १० रु. प्रतिमहिना शिष्यवृत्ती

दिली जात असे. ही शिष्यवृत्ती मध्य प्रांताच्या सार्वजनिक सूचना विभागाच्या संचालकांकडून दिली जात असे. लिओपाल्ड कसेला या जर्मनीस्थित कंपनीच्या मुंबई शाखेकडून रासायनिक तंत्रज्ञान शाखेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या दिल्या जात. लिंगडी संस्थान, डेक्कन असोसिएशन, मुंबईची सारस्वत सभा आणि इतर अनेक सार्वजनिक संस्था त्यांच्या शिकावू उमेदवारांना प्रशिक्षणासाठी कलाभवनला पाठवत असत. दिवाण बहादुर धामणस्कर यांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ ठेवलेल्या निधीच्या व्याजातून दरवर्षी ४ रु.च्या शिष्यवृत्त्या बडोदा संस्थानच्या विद्यार्थ्यांना दिल्या जात. याशिवाय कलाभवनच्या विविध विभागांमध्ये अंतिम परीक्षेत प्रथम व द्वितीय येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना पदके आणि बक्षिसे दिली जात.

कलाभवनमधील शैक्षणिक खर्च

कलाभवनमध्ये भारताच्या विविध भागातून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अत्यंत कमी शुल्कात प्रवेश दिला जात असे. रासायनिक तंत्रज्ञान, विणकाम तंत्रज्ञान, कला आणि वास्तूकला विज्ञान या चार अभ्यासशाखांचे शुल्क प्रतिवर्षी १२ रुपये ८० पैसे प्रतिविद्यार्थी इतके होते. तर यांत्रिक अभियांत्रिकी व व्यापारविषयक तंत्रज्ञान या दोन अभ्यासशाखांचे शुल्क अनुक्रमे २५ रु. व २४ रु. इतके होते. पुस्तके आणि आवश्यक उपकरणांचा वार्षिक खर्च २० ते ३० रु. प्रतिविद्यार्थी इतका होता. एका विद्यार्थ्याला कलाभवनमध्ये शिकण्यासाठी सरासरी ३ ते ४ रु. प्रतिमहिना खर्च येत असल्याचे यातून लक्षात येते. या विद्यार्थ्यांना कलाभवनच्या वसतिगृहामध्ये मोफत निवासाची सोय करण्यात आली होती. मुंबई येथील व्हिक्टोरिया ज्युबिली तंत्रज्ञान संस्थेमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणासाठी येणारा सरासरी खर्च यापेक्षा कितीतरी अधिक असल्याचे फेब्रुवारी १९११ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'The Dawn and Dawn Society's Magazine' मधील 'Progress of Technical Education In Native Indian States - Part V' या लेखात नमूद करण्यात आले आहे. बडोदा सरकारतर्फे कलाभवन व त्याच्याशी संलग्न जिल्हा औद्योगिक शाळांवर दरवर्षी ६०,००० ते ८०,००० रु. इतका खर्च केला जात होता. यांत्रिक अभियांत्रिकी विभागाच्या वर्कशॉप्सच्या माध्यमातून दरवर्षी १०,००० रु. पेक्षा जास्त उत्पन्न मिळत होते. १९०८-०९ या शैक्षणिक वर्षात कलाभवनमधील विविध वर्कशॉप्सचा विस्तार करण्यासाठी २०,००० रु. खर्च करण्यात आले. २० एच.पी. इंजिन खरेदी

व ग्रंथालय यासाठी अनुक्रमे २०,००० रु. व १,००० रु. खर्च करण्यात आले.

कलाभवनभवनचे महत्त्व

१८९४ च्या अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या दहाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष अल्फ्रेड वेब यांनी कलाभवनला भेट दिली. त्यानंतर मुंबई येथील त्यांच्या सार्वजनिक शुभेच्छा प्रदान कार्यक्रमात कलाभवनच्या वाटचालीबाबत बोलताना ते म्हणतात, "काही दिवसांपूर्वी बडोदा येथील तांत्रिक शाळेला (कलाभवनला) भेट दिल्यानंतर मला झालेला आनंद भारतातील इतर सर्व भेटीपेक्षा कितीतरी अधिक होता. कलाभवनइतकी अत्याधुनिक आणि सुसज्ज कोणतीही संस्था आयरलंडमध्ये अस्तित्वात नाही. ते त्यांच्या संकल्पना आणि कार्याची व्याप्ती याबाबत अत्यंत व्यावहारिक आहे." तत्कालीन तंत्रशिक्षण क्षेत्रातील कलाभवनचे स्थान त्यांच्या या कबुलीतून स्पष्ट होते.

अनेक प्रख्यात प्राध्यापक, शास्त्रज्ञ, अभियंते आणि इतर व्यक्तींनी वेळोवेळी कलाभवनला भेटी दिल्या. जानेवारी १९०२ मध्ये कोर्नेला विद्यापीठातील राज्यशास्त्राचे प्राध्यापक आणि अमेरिकेच्या युद्ध विभागाचे विशेष कमिशनर जेरेमी डब्ल्यू. जॅक्स यांनी कलाभवनला भेट दिली. या भेटीनंतर ते लिहितात, "बडोदा तांत्रिक शाळेचा (कलाभवन) उद्देश, आराखडा आणि शिक्षण पद्धत प्रशंसनीय आहे. प्रत्येक राज्यात लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर प्रभाव पाडणाऱ्या व्यावहारिक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी प्रशिक्षित व्यक्तींनी आपल्या ज्ञानाचा आणि कौशल्यांचा पुरेपूर वापर करणे गरजेचे आहे. या तांत्रिक शाळेत प्रशिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींच्या माध्यमातून बडोदा राज्यामध्ये नवीन उद्योग उभा राहिल्याचे मला दिसले. येत्या काही वर्षांमध्ये या उद्योगांना आर्थिक महत्त्व प्राप्त होईल. यामुळे काही वस्तुंसाठी बडोदा युरोपवर अवलंबून असणार नाही. रंगकामासंदर्भातील विविध प्रयोग व विविध रंगाची चालू असलेली परिक्षणे पुढील काळात राज्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या अतिशय फायदेशीर ठरतील. अभियांत्रिकी आणि हस्तोद्योगाच्या क्षेत्रातील कार्य बडोद्यातील जनतेला युरोपियन कामगारांवर अवलंबून राहू न देता स्वावलंबी बनवेल." जॅक्स यांच्या विधानातील मतितार्थ समजून घेण्यासाठी कलाभवनची कार्यपद्धती व तेथे शिकवले जाणारे अभ्यासक्रम अभ्यासणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

बडोदा संस्थानात सयाजीरावांनी सर्व जनतेला शिक्षण उपलब्ध करून देत असताना कौशल्य आधारित

व्यवसायांचे शिक्षण देण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. या कौशल्याधारीत व्यवसायांचे शिक्षण देत असताना त्या व्यवसायाशी संबंधित सैद्धांतिक ज्ञानाचा प्रत्यक्ष कामांमध्ये कसा उपयोग करता येईल याचे ज्ञान देण्यावर भर दिला. ग्रामीण कारागिरांना स्वस्त उत्पादन प्रक्रिया व विशेष आराखडा यांची माहिती दिल्यास त्यांच्या वस्तूंचा दर्जा सुधारून उत्पादनांना मागणी वाढू शकते. ही बाब लक्षात घेऊन सयाजीरावांनी १९३६ मध्ये हिरक महोत्सवी कुटिरोद्योग संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या स्थापनेमागचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील बेरोजगार व कारागिरांच्या मुलांना विविध छोट्या व उद्योगांमधील प्रक्रियांच्या सुधारित पद्धतीचे प्रशिक्षण देणे हा होता. या कारागिरांनी तयार केलेल्या उत्पादनांची विक्री करण्यासाठी अनेक ठिकाणी विक्री केंद्रे सुरू करण्यात आली. डायमंड ज्युबिली कुटिरोद्योग संस्थेमध्ये १९३९-४० मध्ये एकूण सात वर्ग चालवले जात होते. या संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या एकूण ६० इतकी होती या मुख्य संस्थेबरोबरच राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये प्रशिक्षण वर्ग सुरू करण्यात आले. या प्रशिक्षण वर्गांमध्ये कातडी कमावणे, सूतकताई व विणकाम, को-प्रिंटिंग व मधुमक्षिका पालत इत्यादी उद्योगांचे प्रशिक्षण दिले जात होते. संस्थेकडून राबवल्या जाणाऱ्या या प्रशिक्षण वर्गाचा लाभ राज्यातील अधिकाधिक जनतेपर्यंत पोहोचावा यासाठी डायमंड ज्युबिली पीपल्स ट्रस्टच्या निधीतून १० हजार रुपयांची तरतूद करण्यात आली. या निधीतून बडोद्यातील व बडोदा बाहेरील कुटिरोद्योगामधील प्रशिक्षणासाठी विविध शिष्यवृत्त्या देण्यात येत होत्या.

संदर्भ :

- ✦ आपटे, दाजी, नागेश. (१९३६). श्री महाराजा सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांचे चरित्र, खंड-१ ते ३, बडोदा: प्रकाशक लेख खुद्द.
- ✦ पवार, निंबाजीराव. (२०११). गुराखी जेव्हा राजा होतो, पुणे: राजहंस प्रकाशन.
- ✦ वरखेडे, रमेश (संपा.). (२०१७) महाराजा सयाजीराव गायकवाड भाषणसंग्रह भाग १ व २, औरंगाबाद: महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती.

- ✦ करंदीकर, संजयकुमार. (२०१५). बडोदे संस्थानाचा साहित्यिक व सांस्कृतिक इतिहास (१८८०-१९४०), नाशिक: कुसुमाग्रज प्रकाशन.
- ✦ गायकवाड, सौरभ (२०२०). औद्योगिक, औरंगाबाद: महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती.
- ✦ Gajjar, T. K. (1886). A Proposal for A Polytechnic Academy at Surat, Bombay: Education Society Press.
- ✦ Joshi, Mahipatram & Trivedi, Hariprasad (Ed.). (1946). Important States of India Part 1.
- ✦ January (1911). Progress of Technical Education in Native Indian States-Part V, The Dawn and Dawn Society's Magazine, Vol. VII (No. 1).
- ✦ February (1911). The Biggest Technical Institution in the Native Indian States - The Kala-bhavan at Baroda, The Dawn and Dawn Society's Magazine, Vol. VII (No. 2).
- ✦ Raina, Dhruv and Habib S. Irfan (1991). Technical Institutes in Colonial India Kala Bhavan, Baroda (1890-1990), Nov. 16, 1991, Vol. 26, No. 46 (Nov. 16, 1991), pp. 2619-2624. <https://www.jstor.org/stable/4398303>
- ✦ Mehta, Makrand (1992). Science Versus Technology: The Early Years of the Kala Bhavan, Baroda, 1890-1896, Indian Journal of History of Science, 27(2), 1992, pp-145-170. https://cahc.jainuniversity.ac.in/assets/ijhs/Vol27_2_3_MMMehta.pdf
- ✦ Nanavati, B. Manilal (1916). Notes on the Development of a National System of Education for the Baroda State, Baroda Printing Works.
- ✦ Baroda Administration Report, 1890-91 to 1994-95.
- ✦ Baroda Administrative Report, 1930-31 to 1939-40.
- ✦ Baroda Administration Report, 1939-40, 195.

नव्यद्वेतर कांदबरीतील बदलत्या ग्रामजीवनाचे चित्रण

प्रा.डॉ.विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील

गि.द.म.कला, के.रा.न.वाणिज्य व म.धा.विज्ञान महाविद्यालय

जामनेर जि.जळगाव.

इमेल: patilkiran2405@gmail.com

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाचा प्रसार झाल्याने ग्रामीण शेतकऱ्यांची शेतमजुरांची मुलं शिक्षण घेऊ लागली शिक्षणाच्या निमित्ताने विविध साहित्य त्यांच्या वाचनात येऊ लागले. आपले जीवन या साहित्यात कुठे दिसत नाही त्यांच्या लक्षात आले आपले जीवन व्यथा-वेदना, प्रश्न, समस्या, बोली, भूप्रदेश हा साहित्याचा भाग व्हावा या उर्मीने नव साहित्यिक निर्माण झाले मराठी ग्रामीण साहित्यात नवसाहित्य निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली ग्रामीण परिसर, शेती, शेतकरी जीवन, शेतकरी समस्या, प्रश्न, निसर्ग, पशु हे सर्व नवीन साहित्यिकांसाठी ऊर्जाकेंद्र ठरले 1960 ते 1980 या काळात विविध स्थित्यंतरे झाली युद्ध, दुष्काळ, भूकंप, अवर्षण या घटना साहित्यनिर्मितीसाठी प्रेरक ठरल्या परंतु 1990 नंतर जागतिक घडामोडींचा परिणाम मानवी जीवनावर झाला जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या नवीन समस्यांनी मानवी जीवन ढवळून निघाले 1990 नंतरच्या दशकातील लेखकांनी आक्रमकपणे व वास्तवतेच्या अनुषंगाने ग्रामीण साहित्याची निर्मिती केली.

उद्दिष्ट :-

1. 1990 नंतरचे समकालीन ग्रामीण जीवन तपासणे.
2. जागतिकीकरणाने ग्रामजीवनात घडवून आणलेल्या बदल तपासणे.
3. ग्रामजीवन परिवर्तनाचे संदर्भ शोधणे.
4. शेती जीवनाची मीमांसा करणे ५ समकालीन साहित्य कृषी जीवनाचे अनुबंध तपासणे.

1990 नंतरच्या बदलत्या जीवन शैलीची विचारांची, जाणिवांची, संवेदनांची ठोसपणे साहित्यात नोंद अवतरलेली दिसते म्हणून 1990 नंतर निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्याला समकालीन ग्रामीण साहित्य ही संज्ञा वापरलेली पहावयास मिळते. “समकालीन म्हणजे एका काळाबरोबर असणे किंवा काळाशी समांतर असणे साहित्य म्हणून आपण जेव्हा समकालीन साहित्याचा विचार करतो त्यावेळेस समकालीन म्हणजे जे साहित्य आपल्या

काळाबरोबर आहे ज्या काळात ते निर्माण होत असते त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात पाहायला मिळते त्या काळातील विचार जाणवा संवेदना या साहित्यातून व्यक्त होतात असे साहित्य म्हणजे समकालीन साहित्य.”^१

साधारणपणे 1990 नंतर निर्माण झालेल्या साहित्याला काळाचे विशिष्ट परिमाण लाभले. जागतिकीकरणाचा हा काळ म्हणून ओळखला जातो मुक्त अर्थव्यवस्थेचा हा काळ म्हणून ओळखला जातो मुक्त अर्थव्यवस्था, मुक्त बाजारपेठा, जागतिकीकरण या सर्वांच्या प्रभावाने शेतकऱ्यांची अवस्था कशी बिकट झाली आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. शेती हा येथील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतीवर अवलंबून देशाची अर्थव्यवस्था आहे पण जागतिकीकरणाच्या विळख्यात शेती आणि शेतकरी सापडला आहे. प्रत्येक अर्थसंकल्पात शेतीसाठी पॅकेजची घोषणा केली जाते शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी शेतीसाठी विशेष सहाय्य करण्यासाठी मदतीच्या घोषणा दिल्या जातात पण त्या हवेतल्या हवेत विरून जातात प्रत्यक्षात तसे होत नाही वर्षानुवर्षे दारिद्र्यात खितपत पडलेला शेतकरी शेतीत कष्ट करून उद्या हा अंधकार मिटेल या आशेने काळ्या आईची सेवा इमानेइतबारे करतो. शेतकऱ्याचे जीवन ज्या दृष्टिक्रांत अडकले आहे त्याची प्रकर्षाने नोंद समकालीन साहित्यात साहित्यिकांनी घेतलेली दिसून येते. सदानंद देशमुख, वासुदेव मुलाटे, भास्कर चंदनशिव, अशोक कोळी, आनंद विंगकर, रवींद्र पांढरे, मोहन पाटील, सुरेंद्र पाटील, प्रकाश देशपांडे, शंकर सखाराम, बाबाराव मुसळे, रमेश अंधारे यासारख्या प्रमुख कादंबरीकारांनी आपल्या साहित्यातून समकालीन शेतकरी जीवनाच्या वास्तव संवेदना व्यक्त केल्या आहेत. “1990 नंतर प्रस्थापित कादंबरीकारांबरोबर नवी पिढी कादंबरीच्या क्षेत्रात उदयास आली या दोन्ही पिढीने नव्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या सभोवतीचे वास्तव आणि ग्रामीण समाजातील होत जाणारे बदल आपल्या लेखनातून प्रकट केले आहे”^२ शेती आणि शेतकरी हा ग्रामीण संस्कृतीचा कणा आहे पण, तो कणा कसा मोडतो याचे प्रभावी चित्रण समकालीन

लेखकांनी केले आहे. सदानंद देशमुखांची 'बारोमास', अशोक कोळी यांची 'पाडा', आणि आनंद विंगकर यांची 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबऱ्याची विशेषत्वाने नोंद घ्यावी लागते. या तीनही कादंबरीच्या लेखकांनी महाराष्ट्रातील विदर्भ, खान्देश व पश्चिम महाराष्ट्र असा भूप्रदेश चित्रित केला आहे शेतकरी आणि शेती हा कुठलाही असो त्यांची अवस्था ही सारखीच आहे त्याच्या समस्या, कौटुंबिक कलह हा सारखाच आहे शेतकरी जाणवा, संवेदना या समान पाहायला मिळतात शिक्षण घेऊन नोकरी नाही, जागतिकीकरणाचा शेतीवर झालेला दुष्परिणाम, कर्जबाजारीपणा, व्यापारी सावकार, दलाल यांच्या कडून होणारे शोषण, शासन स्तरावरचा भ्रष्टाचार आणि शेवटी व्यथित होऊन येणारे नैराश्य आणि नैराश्यातून आत्महत्येसारखे उचलावे लागणारे पाउल अशा शोकात्म अवस्थांचे प्रभावी चित्रण कादंबऱ्यांतून पहावयास मिळते सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' ही 2002 ला प्रकाशित झालेली कादंबरी या कादंबरीत नानूआजा, सुभानराव आणि एकनाथ या तनपुरे कुटुंबातील तीन पिढ्यांचा संघर्ष पाहावयास मिळतो पारंपारिक पद्धतीने शेती करणारा नानूआजा शेवटी गावराण अन्न मिळत अन्न मिळाले नाही म्हणून उपासमारीने मरण पावतो तर उत्पन्न वाढावे पैसा मिळावा म्हणून सुभानराव संकरित बियाण्यांचा वापर शेतात करतो पण कालांतराने खर्च वाढतो पण अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही तर शेतीवर शिक्षण घेऊन, काही शेती विकून नोकरी मिळवून स्वप्न रंगवणारा एकनाथ एम.ए. बी. एड. चे शिक्षण घेतो. परंतु नोकरीसाठी चे चार लाख रुपये भरायला जवळ नसतात म्हणून शेवटी शेती करतो. एकनाथ ला नोकरी लागेल म्हणून या आशेवर लग्न करणारी अलकाचा भ्रमनिरास होतो. शेती करण्यापेक्षा पान टपरी चालवा आणि दोन पैसे कमवा असेच ती म्हणते शिक्षण घेऊन सुद्धा बेरोजगारीचे जीवन जगावे लागते या सर्व परिस्थितीमुळे सुभानराव यांच्या कुटुंबात कलह, चिंता, कर्जबाजारीपणा अशा विविध समस्या निर्माण होतात 'बारोमास' म्हणजे बारा महिने शेतकरी हा बारा महिने विविध प्रकारच्या समस्यांच्या दुष्टचक्रात अडकलेला असतो. सदानंद देशमुख यांनी आपल्या या कादंबरीत कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधीत्व केले आहे. सदानंद देशमुख कृषिकेंद्रित जीवन शब्दबद्ध करताना म्हणतात, "शेतकऱ्यांच्या जीवनाला बारोमास वेढून असणाऱ्या जन्मजात वेदनेच्या हुंकारातून ही कादंबरी आकारास आली आहे.³ तीन पिढ्यांचा संघर्ष

कादंबरीत पहावयास मिळतो पण शेवटी 26 एकर शेत जमीन असलेला शेतकरी हतबल होतो शेतीत राबून चांगले दिवस येतील हे स्वप्नच राहते निसर्गाचा लहरीपणा, कर्जबाजारीपणा, बी बियाणे विक्रेत्यांकडून होणारी फसवणूक, शेती मालाला मिळणारा कवडीमोल भाव, व्यापारी आडते यांचा आडमुठेपणा ही स्थिती शेतकऱ्यांची बारोमास आहे. एकनाथ ची पत्नी अलका आपण फसलो म्हणून आपल्या नात्यातील मुलीने आपल्या दिराशी लग्न करू नये म्हणून घरी आलेल्या पाहुण्यांना परत पाठवते. "खूप दरिद्री आणि भिकार चोट घर आहे हे. शेतकऱ्यांचे घर आहे ! कधीही हाय हाय च राहते इथं पाहुणे आले की पावडर, साखर, चहाची पुढे आणायला दुकानावर पळाव लागतं मजुरांपेक्षाही वाईट परिस्थिती"⁴ 'बारोमास' या कादंबरीत एकनाथ सारख्या सुशिक्षित तरुणाच्या वाट्याला आलेल्या कष्टप्राय जीवनाचे व शेतकरी कुटुंबाची व्यथा हे बारा महिनेही सुटत नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रभावात शेतकरी कसा होरपळून गेला याचे प्रभावी चित्रण सदानंद देशमुख यांनी केले आहे. सदानंद देशमुख यांच्या प्रमाणेच खानदेशातील केळी उत्पादक शेतकऱ्यांची व्यथा 'पाडा' या कादंबरीतून अशोक कोळी यांनी मांडले आहे. खान्देशचा भूभाग हा केळी साठी प्रसिद्ध आहे परंतु आज हेच केळीचे पीक येथील शेतकऱ्यांसाठी शाप ठरत आहे. शेतकऱ्यांची ही हतबलता अशोक कोळी यांनी 'पाडा' या कादंबरीतून रेखाटली आहे. तरुण शेतकरी प्रामाणिकपणाने शेतीत रात्रंदिवस कष्ट करतो, शेतीच्या भरोशावर कुटुंबाचा गाडा हाकतो. मुलीच्या लग्नाचे स्वप्न रंगवतो परंतु हुंड्याची बोलणी सुरू होते व चांगदेवच्या सुखी संसारात संकटाचे दुष्टचक्र सुरू होते. चांगदेवची पत्नी कमळाबाई, मुलगी सुनीता, मुलगा कैलास हेसुद्धा चांगदेवला शेतात मदत करतात हुंड्यामुळे सुनीताचे लग्न मोडते, मुलाला शिक्षण सोडावे लागते, म्हशीचा साप चावून मृत्यू होतो, ऑपरेशन साठी बैल विकवा लागतो. अशा घटना घडतात कष्टाने पिकवलेली केळी चांगल्या भावाने विकली जाईल व आपण सर्व प्रश्न सोडवू असे चांगदेवला वाटते परंतु ट्रक चालकांचा संप, केळी चा पडलेला भाव, व्यापार्यांचा संप, सोसायटीकडून होणारी अडवणूक, विजेचा लपंडाव, भ्रष्ट अधिकारी या सर्वांनी चांगदेवची गळचेपी होते. चांगदेव व्यथित होऊन कष्टाने पिकवलेली केळी रस्त्यावर फेकतो व व्यवस्थेविरुद्ध आंदोलन पुकारतो. "मह्या शेतकरी भावांनो! पिढ्यान् पिढ्यांपासून सुरू असलेली शेतकऱ्यांची लूट थांबली पायजे दबावाला बळी न पडता कामा नये

आपल्या मालाची किंमत आपनच ठरवली पायजे आपला अधिकार हाय तो तेच्यासाठी आंदोलन उभारले पायजे!”⁴ ‘पाडा’ कादंबरीतील नायक चांगदेव हा कौटुंबिक सामाजिक प्रश्नांनी व्यथित होतो. पण शेवटी शेतकऱ्यांची लूट करणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारतो आपल्या वाट्याला आले ते इतरांच्या वाट्याला येऊ नये म्हणून शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडतो 1990 नंतर चे बदलते ग्रामीण जीवन, शहरीकरणाचा प्रभाव शासन-प्रशासन यातील वाढता भ्रष्टाचार अधिकार्यांचा नाकर्तेपणा या सर्वांमुळे शेतकरी व्यथित होतो आणि शेवटी तो आपले जीवन संपवण्याचा मार्ग स्विकारतो. या समकालीन स्थित्यंतराचे प्रभावी चित्रण ‘पाडा’ या कादंबरीत पहावयास मिळते. ज्येष्ठ समीक्षक लेखक रंगनाथ पठारे म्हणतात, “सदानंद देशमुख यांच्या तहान, बारोमास कादंबरी यानंतर खेड्यातील शेतकऱ्यांची परवड इतक्या प्रभावीपणे मी तरी पहिल्यांदा अनुभवली अशोक कोळी हे नव्या पिढीतील साने गुरुजींच्या महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे कादंबरीकार आहे”⁵ ‘बारोमास’, ‘पाडा’ या कादंबरीनंतर आनंद विंगकर यांची, ‘अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट’ ही कादंबरी 2009 ला प्रकाशित झाली निसर्गाचा लहरीपणा, अवकाळी पाऊस, गारपीट, अवर्षण, दुष्काळ यामुळे काढणीला आलेली पिके कशी उध्वस्त होतात. हातातोंडाशी आलेला घास कसा एका क्षणात कसा हिरावला जातो मोठ्या कष्टाने शेतकरी शेती पिकवतो व एका क्षणात सर्व काही संपते व्यथित होऊन तो आत्महत्येचा मार्ग पत्करतो. ‘अवकाळी पावसाच्या....’ कादंबरीत शिक्षित नायक शेतीत कष्ट करतो, कुटुंबाची उपजीविका करतो, पशूंचे पोषण करतो, परंतु बेमोसमी पाऊस पडतो आणि काढणीला आलेले पीक नष्ट होते. शेतीतील उध्वस्तपणा नायकाला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करतो शेतीतील नुकसान यामुळे उध्वस्त झालेल्या कुटुंबाची करुण कहाणी या कादंबरीत पहावयास मिळते. आनंद विंगकर यांनी या कादंबरीत शेतकऱ्याची आत्महत्या आणि त्यामागचे भीषण वास्तव मांडले आहे. “अस्मानी आणि सुलतानी संकटांमुळे उध्वस्त होऊ लागलेले कृषी जीवन, कर्जाच्या जाचाने अगतिक झालेला आणि पराभूत होऊन आत्महत्याकडे वळलेला शेतकरी यामुळे ही कादंबरी समकाळातील वास्तवावर भीषण प्रकाश टाकते”⁶ ‘अवकाळी पावसाच्या....’ या कादंबरीत यशवंता आणि पार्वती या शेतकरी पत्नी-पतीची आत्महत्या संबंध महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे प्रतिनिधीत्व करते. कादंबरीचा नायक यशवंता खाजगी सावकाराकडून व पत

संस्थेतून कर्ज घेतो, शेतीत सुधारणा करतो, शेतीला पाणी देण्यासाठी पाइपलाइनची व्यवस्था करतो, संसारी जीवनात मुलगा नसल्याने व मुलीच जन्माला आल्याने यशवंत याचा अपेक्षाभंग होतो. परंतु तरीही शेतीत कष्ट तो करत असतो यशवंता हा सनकी स्वभावाचा असल्याने त्याची पत्नी पार्वती सोशिकपणाने सर्व काही सहन करत असते पार्वती आणि तिच्या मुली यशवंताला शेती कामात मदत करत असतात. यशवंत यांच्या स्वभावामुळे तो गावात ‘फायरिंग यशानाना’ म्हणून परिचित असतो चांगला हंगाम येईल या आशेवर एक एक वर्ष उलटून जाते कर्जाचा डोंगर वाढत जातो परंतु शेतीत पाहिजे तसे उत्पन्न येत नाही. त्यात यावर्षी येणारे पीक उत्तम आहे सर्वकाही सुरळीत सुरू असते वयात आलेला बोकड विकून घरातील खर्च भागेल, शेतीच्या उत्पन्नातून कर्ज कमी होईल मुलींना कपडे घेता येतील अशी आशा यशवंत व पार्वती ला असते पण एक दिवस बांडकुत्र, बोकडाला चावते. बोकड मरण पावतो येथूनच यशवंत यांच्या जीवनातील दुष्टचक्राला प्रारंभ होतो. बोकडावरचा राग यशवंता गावातील सर्व कुत्र्यांवर काढतो आणि त्यातच एके दिवशी अवकाळी पाऊस कोसळतो शाळवा चे आणि गव्हाचे पीक जमीनदोस्त होते तोंडाशी आलेला घास अवकाळी पाऊस हिरावून घेतो. सावकारी कर्ज, पतसंस्थेचे कर्ज, मुलींचे लग्न, निसर्गाचा लहरीपणा या सर्व प्रश्नांनी यशवंता व्यथित होतो आणि शेवटी यशवंता आणि पार्वती दोघेही आपले जीवन संपवण्याचा निर्णय घेतात. ‘अवकाळी पावसाच्या’ या कादंबरीत शेतकरी आत्महत्या स्त्रीभ्रूण हत्या, लिंगभेद, सावकारी, गावातील राजकारण, गावगाडा, गावकी, भाऊबंदकी या सर्व प्रश्नांची उकल केलेली आहे. पार्वती व यशवंता यांच्या आत्महत्येनंतर मोठी मुलगी उषा समर्थपणे जबाबदारी स्विकारते. शेतीत काम करते व उषा च्या रूपाने एक नवा आशावाद कादंबरीत शेवटी पहावयास मिळतो. “मानवी जीवनात अनिश्चितता आहे आणि त्यातून येणारी आगतिकता अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट या कादंबरीत मध्यवर्ती सूत्र समोर ठेवले आहे”⁷

‘बारोमास’, ‘पाडा’ व ‘अवकाळी पावसाच्या....’ या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचे भेदक चित्रण पहावयास मिळते 1990 नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या सर्वांचा प्रभाव कृषी जीवनावर पडला परंतु जगाचा पोशिंदा असणारा शेतकरी मात्र अस्वस्थ झाला. शेतीच बिघडलेले गणित निसर्गाचा लहरीपणा, शासकीय व्यवस्था, शेतीमालाच्या भावाचा प्रश्न, यामुळे शेतकऱ्यांच्या

जीवनाची घडी विस्कटलेली आहे. ती कधी सुधारेल? शेतकऱ्याचे प्रश्न कधी सुटतील? शेतकरी आत्महत्याचे सत्र कधी थांबेल? असे अनेक प्रश्न आजही अनुत्तरित आहे. वरील तीनही कादंबऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांच्या वास्तव संवेदनांचे चित्रण केले आहे. विदर्भ, खानदेश व त्यातील इतर प्रदेशातही शेतकऱ्यांची अवस्था ही दयनीय आहे. या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये 1990 नंतरच्या कालखंडात समकालीन संवेदनांचा जाणिवांचा शेतकरी कष्टकरी लोकांच्या जीवन संघर्षाची व्यथा मांडण्यात आली आहे.

निष्कर्ष :-

1. 1990 नंतरच्या बदलत्या जीवनशैलीची जाणिवांचे संवेदनांची नोंद समकालीन ग्रामीण साहित्यात झालेली दिसते.
2. शेती आणि ग्राम जीवन यातील पारंपरिकता ढासाळून आधुनिक जीवनाशी संवादी असे जीवन चित्रण सदर साहित्यात पाहावयास मिळते.
3. बारोमास पाडा आणि अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट या कादंबऱ्या समकालीन वास्तव मांडतात.
4. ग्राम जीवनाचा समान धागा या कादंबऱ्यात पाहावयास मिळतो.

5. बारोमास कादंबरी तील एकनाथ पाडा कादंबरीतील चांगदेव आणि अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट या कादंबरीतील यशवंता यांची अटळ शोकांतिका होतांना दिसते.

संदर्भसूची :-

- ✦ इहाके वसंत आबाजी : नवसाहित्य आणि नवसाहित्योत्तर साहित्य पूर्वपीठिका. य. च. म. मु. वि. नाशिक. पुनर्मुद्रण पृष्ठ क्रमांक २ व ३
- ✦ डॉ. मनोहर सुरवाडे : ग्रामीण साहित्य प्रकार स्वरूप. आणि चिकित्सा. सुगंन प्रकाशन अमरावती. पृष्ठ क्रमांक ५०.
- ✦ त्रतैव पृष्ठ क्रमांक ११३.
- ✦ देशमुख सदानंद : बारोमास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे. द्वितीय आवृत्ती २००५ पृष्ठ क्रमांक ४४.
- ✦ कोळी अशोक कौतिक : पाडा, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर. प्रथम आवृत्ती २००६ पृष्ठ क्रमांक १२.
- ✦ पठारे रंगनाथ : नवाक्षर दर्शन २००६ त्रैमासिक पृष्ठ क्रमांक ६.
- ✦ डॉ. कामत सतीश: अवकाळी पावसाच्या निमित्ताने, संपादित प्रस्तावना पृष्ठ क्रमांक १०.
- ✦ त्रतैव पृष्ठ क्रमांक १३.

दलित मराठी कवितेचे काव्यपर्व

डॉ. प्रीती किशोर उमाठे

एम. ए (मराठी), पी.एचडी

डॉ. एम. के. उमाठे महाविद्यालय, नागपूर

सारांश

दलित मराठी कविता सामाजिक न्याय, समानता आणि अत्याचाराच्या विरोधातील आवाज उंचावणारी एक महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रकार आहे. या कवितांनी दलितांच्या दुःख, संघर्ष, स्वाभिमान, आणि त्यांचे स्वप्न यांना शब्दरूप दिले आहे. मराठी दलित साहित्याची सुरुवात १९६०च्या दशकात झाली, आणि त्यानंतरच्या दशकांत या साहित्यप्रकाराने प्रचंड लोकप्रियता मिळवली. दलित मराठी कविता केवळ साहित्याचा एक भाग नसून, ती एक सामाजिक चळवळ आणि विचारधारा आहे जी दलितांच्या हक्कांसाठी आणि सन्मानासाठी लढते.

बीज शब्द

छक्कड, अस्पृश्य, शब्दप्रभुंनो, वैचारिक

प्रस्तावना

वाङ्मय, साहित्य, काव्य, ललित, कला हे शब्द भाषेच्या व साहित्याच्या इतिहासात पुष्कळदा सारख्या चरताना वापरलेले आपल्याला दिसतात तरी त्यांच्या अर्थाचा बोध आपल्याला वेगवेगळ्या दिसून येतो. भाषा हे एकच माध्यम असूनही वाङ्मयाचे वेगवेगळे प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. जसे साहित्य म्हणजे ललित साहित्य असे समजत असलो तरी काव्य हा शब्द साहित्याच्या एका प्रकारासाठी वापरला जातो इतिहासाच्या कार्ये वि.का. राजवाडे यांनी वाङ्मयाचा नकाशा रेखाटताना तेही आणि परमार्थिक आणि परावलोकिक असे दोन प्रमुख भाग मांडले आहेत. काव्याच्या रूपाने ललित साहित्याच्या अंतर्गत वेगवेगळ्या साहित्य प्रकाराचा समावेश होतो. त्यात कविता, भाव कविता, गीत, दीर्घ कविता, पोवाडा, लावणी, कटाव, खंडकाव्य, इत्यादी विविध साहित्य रूपे आपल्याला दिसतात. तसेच प्राचीन मराठी साहित्याचा अभ्यास करत असताना काही वेगळ्या स्वरूपाचे काव्य साहित्य आपल्या निदर्शनास येतात त्यात भाष्य काव्य, आख्यान काव्य, कथा काव्य, गौळणी, पदे, भारुडे, रूपके, विराण्या, धवळे, भुपाळ्या, पाळणे इत्यादी काव्याचे साहित्य रूप आपल्याला दिसून येते. प्राचीन मराठी लेखनात गद्य हे अभावाने आढळते कारण भरपूर असे साहित्य हे काव्यत्मक स्वरूपातच उपलब्ध

असलेले आपल्याला मिळतात. जसे लिळा, दृष्टांत, कहाण्या इत्यादी साहित्य हे गद्यात्मक स्वरूपात आढळून येते. परंतु गद्य असो की पद्य अभंग असतो ती पूर्वी विषयानुसार आणि व्याप्तीनुसार साहित्य प्रकाराचे वर्गीकरण आपल्याला करता येते. कविता या शब्दाचे काव्य, पद्य हे शब्दही कविता या अर्थाने वापरलेले दिसतात.

काळ जसा समोर जातो तसे तसे साहित्याचे वेगळेपण बोलत जा आपण अभ्यासतांना असतो. त्यात वेगवेगळे प्रकार पडत जातात. त्यातील एक महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे "दलित मराठी कविता" हा होय. दलित मराठी कवितेचे व्यापक क्षेत्र लक्षात घेता या कवितेने मराठी कवितेला सर्व सार्वत्रिकता आणि सर्व समावेशकता याला जवळ आणले आहे. तीव्र भावना या कवितेमधून प्रकट होतात. कारण महात्मा फुले, राजश्री शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा स्पर्श दलित कवितेला होतो त्यामुळे दलित कवितेचे केंद्र आणि ऊर्जा हे इतर काव्यापेक्षा ही वेगळी असते ती सर्व पसरलेल्या समाजाची अनुभूती करत असते.

दलित मराठी साहित्याची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्योत्तर काळात जसे जसे नवे नवे वाङ्मय प्रवाह आले त्यातच महत्त्वाचा वांग्मय प्रकार म्हणजे दलित साहित्य होईल. दलित साहित्य प्रकाराला १९६० नंतर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची एक नवी ताकत मिळाली. त्यातूनच वर आलेला दलित कविता हा प्रकार मराठी साहित्याला सामाजिक जीवनाची लाभलेले अविष्कार आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण अस्पृश्य समाज हा महात्मा फुले यांच्या काळापासून शायरी फळ गाजवीत आलेला आहे. दंडार, छक्कड, गोंधळ, एकतारी यासारख्या अख्यायिका सांगितल्या जात होत्या.

बाबासाहेबांच्या चळवळी नंतर दलित समाजाचे अनेक वैचारिक काव्य लेखक तसेच लेखक आपल्या प्रचार भाषणांद्वारे कार्य करणारे कार्यकर्ते कवी होऊन गेले. त्यामध्ये कवी दिनबंधू, बाबू कालीचरण दास, किसन प्रभू बनसोडे, गणेश अक्का जी, गवई, पतीत पावनदास, ग. म. ठवरे, कवल नागोराव पाटणकर, हेमच्छिंद्र खांडेकर, भटकर,

शेंडे इत्यादी नागपूर वराडातील मंडळी आणि गोपाल बाबा वल्लंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, वामन कर्डक, बंडू माधव, अण्णाभाऊ साठे इत्यादी पश्चिम महाराष्ट्रातील कवी लेखक व कलावंत होऊन गेलेले आहेत. दलित कविता या साहित्य प्रकाराचा विचार करताना दलित कवितेला आशय व रूप प्राप्त करून देणाऱ्या दलित साहित्याची प्रेरणा पाहणे आवश्यक आहे. दलित साहित्याची निर्मिती हा वैचारिक भूमिकेतून झालेला एक मोठा मुक्ती संग्राम आहे. पिल्या जाणाऱ्या लोकांच्या विचारांना कवितेतून वाचा फोडण्याचा प्रयत्न दलित कवींनी केलेला आहे. बाबासाहेबांच्या विचारांतून प्रेरणा घेऊन तयार झालेले काव्य सांगायचे झाल्यास डब्ल्यू कपूर यांच्या शब्दात सांगावे असे वाटते-

"शतकाच्या टोपलीखालचा कोंबडा

तसाच गुदमरून मेला

खोपटा खोपटातून असंख्य सूर्य उगवले

तुझ्या हाकेने मात्र"

--बंधमुक्त, पृ. ४७

या ओळीतून बाबासाहेबांची अभूतपूर्ण कामगिरी आपल्याला दिसते यातूनच दलित साहित्याची बैठक सिद्ध झालेली दिसते.

दलित कवितेची निर्मिती वेदना विद्रोह आशियाची विविधता इत्यादी विषयांबरोबरच तिचे वेगळेपण व इथूनच मराठी कविता आणि दलित कविता इत्यादी मुद्द्यांचा ही विचार करणे गरजेचे ठरते. दलित कविता ही जगणाऱ्यांची कविता आहे दलितांच्या जीवनामध्ये असलेले भूषण अनुभव भूषण दुःख यांचा भोक भोगत आलेले जगत आलेले जीवनातून जगण्यातून निर्माण झालेली पोकळी बाबासाहेबांच्या विचारांमुळे भरून निघालेली आहे. समाज व्यवस्था ही मानवनिर्मित आहे व ती बदलण्याची शक्ती दलितांच्या जवळ येऊ लागलेली आहे याची प्रचिती दलित कवींच्या कवितेतून दिसते.

दलित कविता ही क्रांतीसंन्मुख कविता आहे. कारण हा कवी बराच दुखावलेला आहे इतर कवींचे दुखणे आणि यामध्ये कमालीचा फरक आहे. त्यातून व्यक्त होणाऱ्या स्वातंत्र्याचा परीघ दीर्घ असतो म्हणून वामन निंबाळकर म्हणतात-

"शब्दप्रभुंनो!

तुम्ही रचलीत महाकाव्य सौन्याच्या घास खाणाऱ्यांची

वार्यासोबत चालणाऱ्यांची भरजरी वस्त्र ने

आकाशात राहणाऱ्यांची

चांदण्यात नाव घातली तुम्ही

तुमची कविता भिजू घालते शब्दांचे ढग
पानात, फुलात, सुगंधात, मदिरेच्या कैफात,
या गावकुसाबाहेरचे वळलेले, चिरडलेले जीवन
विजय झालाच नाही तुमच्या कवितेचा"

--शब्दप्रभुंनो! गावकुसाबाहेरील कविता

तसेच दलित कवी दया पवार परखडपणे आणि स्पष्टपणे विचारतात-

"शिळे खाली हात होता

तरी नाही पडला हंबरडा

किती जन्माची कैद

कोणी निर्मिला हा कोंडवाडा?"

आजपर्यंत ज्यांनी असे अन्याय सहन केलेत त्यांच्या मुखातून पाणी पिऊन शिवी घावी यात गैर काय? तोंडात कचकचित शिडी यावी हा काही गुन्हा नाही. पलितांच्या एखाद्याला जा येतो तो बंद करूनच तो तुम्ही प्रकाशाचे पुंडके व्हा असे आवाहन करतो. असे दया पवार आपल्या कवितेतून सुचवताना आपल्याला दिसतात. दलित कवितेमधून दलितांच्या अंतर्मनातील भावना समोर येताना दिसतात. दलित पंथर या चळवळीचे संस्थापक सदस्य, आणि "गोलपीठ" या त्यांच्या काव्यसंग्रहाने दलित काव्याच्या परिभाषा बदलल्या. त्यांची कविता कधी कधी तिघ्र, धक्कादायक आणि सशक्त शब्दांच्या वापराने ओळखली जाते. पवारांनी दलित काव्य आणि साहित्याच्या माध्यमातून दलितांच्या व्यथा आणि जगण्याचा संघर्ष व्यक्त केला. त्यांची कविता प्रामुख्याने विद्रोहाची, सामाजिक परिवर्तनाची आणि आत्मसन्मानाची आहे. त्यांची काव्यशैली थेट आणि प्रभावी आहे. सामाजिक अन्यायाच्या विरोधातील त्यांच्या कवितांनी दलित चळवळीला बळ दिले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये क्रांतिकारी विचार आणि आत्मसन्मान यांचा समन्वय आहे. दलित कवींची कविता प्रामुख्याने समाजातील विषमता, जातीय भेदभाव, आणि धार्मिक अन्यायाविरुद्ध बंड उभारते. दलित कवींची भाषा साधी, थेट, आणि प्रभावी आहे. त्यांनी मराठी भाषेला एक नवीन व्याकरण आणि वळण दिले.

दलित कवितेला सामाजिक आर्थिक विषमतेचे निर्मूलन हवे आहे त्र्यंबक सपकाळे म्हणतात," माझ्या वेदनाच मला बोलव्या करतात. अवतीभवती समाज समाजातील माणसं दलित त्यांचे जीवन मला अस्वस्थ करते त्यात त्र्यंबक सपकाळ लिहितात-

दिसते आयुष्य बुटाच्या तळव्यासारखे

फ्युज उठल्यासारखी खचतात क्षणांची वारुळे
तरी माणूस आपला जात असतो रडतखडत
माहित असल्या नसलेल्या ज्ञात अज्ञात वाटानी"

--उत्खनन, पृ. ८०

दलित साहित्याला नकार आणि विद्रोह याचे स्वरूप लाभलेले आपल्याला दिसून येतात. वेगवेगळ्या पातळीवर नित्य नियमाने नकार तत्वाला मूल्य प्राप्त झालेले लक्षात येते. माणूस हा स्वतंत्र असतो तो विचाराने मुक्त असतो म्हणून तो विरोधातून विकासाकडे जात असते हे दलित कवितेमध्ये आपल्याला वेळोवेळी बघायला मिळतो. नामदेव ढसाळ आपल्या कवितेमध्ये स्वातंत्र्य व आपल्या परिस्थितीवरून संतापलेले दिसून येतात. नामदेव ढसाळ लिहितात-

"बाबलीच्यानो इथे जन्मून तुम्ही बरबाद झालात
आता मलाही जन्म देऊन तुम्ही बरबाद केलेत"

--गोलपिठा, पृ. १०

थोडक्यात सांगायचे झाल्यास दलित कवितेतील असे व प्रतिमा नकारात्मक भूमितीचे समर्थन करताना दिसतात, शिवाय प्रतिमांची निर्मिती हेतू पुरस्कर झालेली दिसते.

तर काही प्रतिमा या सहज भूमिकेतून आलेल्या दिसतात. तर काही कवितांमध्ये वास्तव चित्राचे दृश्य आपल्याला दिसून येते. दलित कवितेत येणारा निसर्ग आणि दलित कवितेत प्रतिमांतून येणारा निसर्ग यात फरक आहे. एकूण दलित कवितेत पशुपक्षी चंद्र चांदण्या आकाश वृक्ष इत्यादी निसर्ग घटक प्रतिमांचे रूप घेऊन, सामाजिक अभिव्यक्तीचे माध्यम म्हणून येतात. अभावग्रस्तांचे जीवन जगत असताना निसर्गाकडे सौंदर्य घटक म्हणून बघण्याचे स्थैर्य दलितांना लाभलेले नाही असे दलितांच्या साहित्यामध्ये आपण अभ्यासतांना दिसते.

संदर्भ ग्रंथ

- ✦ डॉ. पारसे बिरा, दलित कवितेतील अस्मिता
- ✦ डहाके वसंत आबाजी, काव्यप्रतिती
- ✦ डॉ. पंढरीपांडे दमयंती, बालकवी दृष्टी आणि सृष्टी
- ✦ संपादन : मोहिते अस्मिता, बापट संगीता, शोध कवितेचा
- ✦ डॉ. नाखले विना, मराठी कवितेतील मूर्तीभंजन

भारतीय सार्वजनिक उपक्रमात झालेले बदल: विशेष संदर्भ 1991 नंतर

झालेल्या बदलाचा अभ्यास

डॉ. बाळासाहेब निर्मळ

स्वतंत्र भारताने देशाच्या आर्थिक विकासासाठी मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. त्याला नियोजनाची जोड देवून सामाजिक न्यायासह समतोल आर्थिक विकास साधण्यासाठी विविध पंचवार्षिक योजना आणि औद्योगिक धोरणांची निर्मिती करण्यात आली. पहिल्या औद्योगिक धोरणापासून 1991 पर्यंतच्या सर्व औद्योगिक धोरणावर पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव असल्याचे प्रखरतेने दिसून येते. नेहरूंनी देशाच्या औद्योगिक विकासासाठी सार्वजनिक उपक्रमांना अधिक प्राधान्य दिले. कारण देशामधील तत्कालीन औद्योगिक आणि आर्थिक स्थिती कारणीभूत होती. 1951 मध्ये देशात बचतीचा आणि गुंतवणुकीचा दर 10% ते 12% होता. देशी उद्योजकांची संख्या आगदी नगण्य होती. तंत्रज्ञान सुमार दर्जाचे होते. आवश्यक उद्योगांच्या उभारणी मध्ये तत्काळ नफ्यांची खात्री नसताना मोठ्या प्रमाणात भांडवल उभारण्याची गरज होती. परकीय मदतीचा ओघ अत्यंत कमी होता. खाजगी उद्योगांना कमी दराने आवश्यक वस्तुंचा पुरवठा करणे आवश्यक होते. अशा परिस्थितीचा मुकाबला करण्यासाठी नेहरूंनी सार्वजनिक उपक्रमांना अधिक महत्त्व दिले. पंडित जवाहरलाल नेहरू च्या मते 'सार्वजनिक उपक्रम ही काही समाजवादी समाजरचनेची नांदी नाही तर वसाहतवादानंतर सर्वच विकसनशिल देशाची गरज आणि आवश्यकता आहे'.

1948 ते 1991 पर्यंतच्या सर्वच औद्योगिक धोरणांच्या माध्यमातून विविध सार्वजनिक उपक्रमांच्या निर्मितीवर अधिक भर देण्यात आला. परंतु याच सार्वजनिक उपक्रमांची कार्यक्षमता आणि चुकीच्या पध्दतीचे व्यवस्थापन यामुळे 1980 च्या दशकात या उपक्रमाबाबत नकारात्मक चर्चा सुरु झाली. याच बरोबर वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी, दारिद्र्य, प्रादेशिक असमतोल, अकारण सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या दैनंदिन व्यवहारात तसेच व्यवस्थापन मंडळांच्या सदस्य-अध्यक्ष आणि संचालकाच्या नेमणुकीत सरकारची सतत ढवळाढवळ, लालफितशाही, अधिकाऱ्यांची बेजबादारी, उत्पादन आणि सेवांची बाजार भावाने किंमत न ठरविण्यांचे अव्यवहारी धोरण इत्यादी बाबी सार्वजनिक

उपक्रम आणि त्यांच्या व्यवस्थापनातील दुरु करण्यात सरकारला अपयश आले. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रावरील सर्वसामान्य माणसाची विश्वासार्हता डळमळीत होवून हे सार्वजनिक उपक्रम सफेद हाती सिध्द झाले होते.

1991 च्या औद्योगिक धोरणामध्ये सार्वजनिक उपक्रमांबाबतच्या पुर्वीच्या धोरणात व्यापक बदल करण्यात आले. हे बदल करण्यासाठी तत्कालीन परिस्थितीमध्ये देशासमोरील आर्थिक अरिष्ट आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँक यांचा दबाव व सार्वजनिक उपक्रमांचे देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील स्थान गृहीत धरून कार्यात्मक आणि रचनात्मक सुधारणा राबविण्यास 1991 नंतर सुरुवात झाली. सरकारने सार्वजनिक उपक्रमाबाबत भूमिका अधिक स्पष्ट करताना भारतीय सार्वजनिक उपक्रमांना अधिक प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करणे, तोट्यात चालणारे उपक्रम बंद करणे, खाजगीकरणाच्या तत्वाचा स्वीकार करणे. एकाधिकारशाही कमी करून खाजगी क्षेत्रासाठी गुंतवणुकीस प्राधान्य देणे यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला अधिक गती प्राप्त होवून देशात उत्पादकता आणि कुशलता यामध्ये वाढ होईल. यासाठी सरकार व्दारा विविध धोरणात्मक निर्णय आणि प्रक्रियात्मक सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. याची चर्चा या संशोधन पेपर मध्ये करण्यात आली आहे.

सार्वजनिक उपक्रम विभागाचे पुनर्गठन:

तिसऱ्या लोकसभेच्या प्राक्कलन समितीने आपल्या 52 व्या अहवालामध्ये केंद्रीय समन्वयकारी विभागाची स्थापना करण्याच्या आवश्यकतेवर भर देवून या विभागाकडे सरकारी उपक्रमांच्या कार्यनिष्पादनाचे निरंतर मुल्यमापन करण्याची जबाबदारी सोपविण्याची महत्त्वपूर्ण शिफारस भारत सरकारला करण्यात आली. या आधारे भारत सरकारने सप्टेंबर 1965 मध्ये लोक उद्यम ब्युरो ची स्थापना केली. 1985 मध्ये विविध विभाग आणि मंत्रालयाची पुनर्बांधणी करताना लोक उद्यम ब्युरोला उद्योग मंत्रालयाचा हिस्सा बनविण्यात आले. 1990 मध्ये या विभागाला स्वतंत्र विभागाचा दर्जा देण्यात आला. सध्या हा विभाग अवजड उद्योग आणि सार्वजनिक उपक्रम मंत्रालयाचा रूपात कार्यरत आहे. हा विभाग आज केंद्र

सरकारच्या सर्व विभागांतर्गत कार्यरत असलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांची नोडल एजन्सीच्या रूपात कार्यरत आहे. या विभागासाठी स्वतंत्र कॅबिनेट मंत्री असून सर्व प्रशासकीय कामकाज सचिवांच्या नेतृत्वाखाली चालते. या मंत्रालयात आज जवळपास 126 साहाय्यक कर्मचारी कार्य करत आहेत.

केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांच्या संचालक बोर्डाचे व्यावसायीकरण:

1991 च्या औद्योगिक धोरणामध्ये सार्वजनिक उपक्रमाबाबत केलेल्या सुधारणामध्ये केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांच्या संचालक मंडळाचे व्यावसायीकरण करण्यावर अधिक भर दिला आहे. साधारणतः सार्वजनिक उपक्रमांच्या संचालक मंडळाच्या नियुक्तीबाबत भारत सरकारचा सार्वजनिक उपक्रम विभाग दिशा-निर्देश देत असतो. 1992 मध्ये याबाबत दिशा-निर्देशामध्ये सार्वजनिक उपक्रमांच्या संचालक मंडळावर संचालकांची नियुक्ती करताना बाहेरील विशेषतज्ञाची नियुक्ती अंशकालीन गैर- शासकीय संचालक म्हणून करावी. अशा संचालकांची संख्या संचालक मंडळाच्या 1/3 असावी. ज्या उपक्रमामध्ये कार्यकारी अध्यक्ष हे पद आहे. अशा उपक्रमामध्ये संचालक हे अंशकालीन गैर-शासकीय संचालक म्हणून नियुक्ती करावी असे दिशा-निर्देश देण्यात आले. याचबरोबर त्या संचालकाच्या नियुक्ती संबंधी पात्रता आणि मानदंड निश्चित करण्यात आले आहेत. 2013-14 मध्ये एकूण 115 सार्वजनिक उपक्रमामधील गैर-सरकारी संचालकांच्या 238 पदाची निवड प्रक्रीया प्रस्तवावर विचार विमर्श आणि पडताळणी करून त्यांना नियुक्त करण्यात आली आहे. या सदस्यांना कंपनी अधिनियम 2013 च्या तरतूदीनुसार सर्व गैर सरकारी संचालकांना त्यांची कार्य आणि उत्तरदायित्वांच्या संदर्भात 2013-14 मध्ये इन्सटीट्यूट ऑफ चार्टर्ड अकाउंटंट ऑफ इंडिया च्या वतीने दिल्ली, मुंबई आणि बेंगलूरु या ठिकाणी चार कार्यशाळा घेतल्या असून यामध्ये जवळपास 80% गैर-सरकारी संचालकांनी सहभाग घेतला असून या कार्यशाळेत गैर सरकारी संचालकांना त्यांची भूमिका आणि उत्तरदायित्वाचे प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

सार्वजनिक उपक्रम आणि आरक्षित क्षेत्र:

भारत सरकारने विविध औद्योगिक धोरणाच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्रातील सरकारी क्षेत्र आणि सार्वजनिक उपक्रमांसाठी राखीव ठेवून सरकारने या क्षेत्राचा विकास करण्याची जबाबदारी स्वतःवर घेतली. आणि हे क्षेत्र

खाजगी उद्योगांना यामध्ये गुंतवणुक करण्यास प्रतिबंध करण्यात आले. त्यामूळे या क्षेत्रामध्ये सरकारची आणि सार्वजनिक उद्योगाची एकाधिकारशाही निर्माण झाली होती. परंतु 1991 च्या औद्योगिक धोरणामध्ये आरक्षित आणि लाईसेंस पध्दतीमध्ये बदल करून लाईसेंस आणि परवानेची गरज फक्त 18 क्षेत्रात उद्योग उभारणीसाठी ठेवण्यात आली. यामध्ये आणखी बदल करून 26 मार्च 1993 मध्ये 13 खनिज पदार्थ जे पुर्वी सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव ठेवण्यात आले होते. ते खाजगी क्षेत्रासाठी मुक्त करण्यात आले. आज हीच राखीव क्षेत्राची संख्या फक्त 3 इतकी कमी करण्यात आली आहे. यामध्ये परमाणु उर्जा, रेल्वे, संरक्षण साहित्य निर्मिती हेच क्षेत्र राखीव आहेत.

नवरत्न योजना:-

एकूण केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमापैकी जे उपक्रम लाभदायक स्थितीमध्ये कार्यरत आहेत व अधिक चांगल्या पध्दतीने कार्य करण्यांची क्षमता त्यांच्याकडे आहे अशा उपक्रमांना अधिक स्वायत्तता देवून हे उपक्रम आपली ओळख आंतरराष्ट्रीय स्तरावर निर्माण करतील. अशा उद्योगांना अधिक स्वायत्ततेची आवश्यकता आहे. अशा उपक्रमांसाठी भारत सरकारने जुलै, 1997 मध्ये नवरत्न विषयक धोरण जाहीर करण्यात आले. नफ्यात चालणाऱ्या आणि नवरत्न दर्जाचे निकष पूर्ण करणाऱ्या उपक्रमास हा दर्जा सार्वजनिक उपक्रम विभागामार्फत दिला जातो. 2013 मध्ये नवरत्न दर्जा प्राप्त सार्वजनिक उपक्रमांची संख्या 17 आहे.

मिनीरत्न योजना

ऑक्टोबर 1997 मध्ये भारत सरकारने घोषित करण्यात आले की, जे उपक्रम लाभ/ नफा कमविणारे आहेत पण नवरत्न दर्जा प्राप्त करू शकले नाहीत अशा उपक्रमांना देखील काही पात्रता आणि निकषाच्या आधारावर त्यांना स्वायत्तता देण्यात येईल. यामध्ये आर्थिक आणि व्यवस्थापकीय स्वायत्तेचा समावेश असेल. त्यामूळे हे उपक्रम अधिक दक्ष होवून खाजगी क्षेत्रातील उपक्रमाशी स्पर्धा करू शकतील अशा उपक्रमांना मिनीरत्न म्हणून ओळखले जाईल. मिनीरत्न श्रेणीचे दोन वर्गीकरण करण्यात आले. श्रेणी-I, श्रेणी -II साठी निकष वेगवेगळे ठेवण्यात आले. आज एकूण सार्वजनिक उपक्रमापैकी मिनीरत्न श्रेणी I मध्ये 55 तर मिनीरत्न श्रेणी II 18 सार्वजनिक उपक्रम कार्यरत आहेत.

महाराष्ट्र योजना

भारत सरकारने डिसेंबर 2010 मध्ये महारात्र धोरण घोषित केले. या मागे सरकारची भूमिका ज्या सार्वजनिक उपक्रमांना नवरत्र दर्जा प्राप्त आहे आणि ते अत्यंत चागल्या स्थितीमध्ये कार्यरत आहेत. परंतु या उपक्रमांना अधिक स्वायत्तता दिल्यास हे उपक्रमामध्ये बहुराष्ट्रीय होण्याची क्षमता आहे. त्यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळख प्राप्त होईल. त्यांच्या उत्पादनास मुल्य आणि ब्रॉन्ड प्राप्त होईल. यासाठी या उपक्रमांना अधिक स्वायत्तता देण्याची भूमिका सरकारने घेतली. यामध्ये व्यवस्थापकीय, भांडवल गुंतवणुक, मानवसंसाधन, उपक्रमांचा विस्तार या बाबींचा समावेश होतो. महारात्र दर्जा प्राप्त कंपन्या त्यांचा व्यवसायाचा विस्तार करून जागतिकदृष्ट्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्या बनू शकतात. त्यांना सरकारच्या परवानगी शिवाय एकाच प्रकल्पात 5,000 कोटी रुपयापर्यंत किंवा त्यांच्या निव्वळ मुल्याच्या 15% पर्यंत गुंतवणुक करण्याची संमती दिली जाते. तसेच निदेशक मंडळ स्तर ई-9 स्तर पर्यंत पदाची निर्मिती आणि अधिकार प्रदान करण्याची स्वायत्तता दिली जाते. सध्या एकूण केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमापैकी 7 उपक्रमांना महारात्र दर्जा प्राप्त झाला आहे. हे उपक्रम आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत असून निर्यातीच्या माध्यमातून देशाला परकीय चलन मिळवून देण्यात महत्वाची भूमिका निभावत आहेत.

सार्वजनिक उपक्रम आणि 'सामंजस्य करारनामा' (MOU)

'सामंजस्य करारनामा' हे केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांचे व्यवस्थापन आणि भारत सरकार यांच्यामधील वार्तासम्मंत दस्तऐवज असून या नूसार सरकारी उपक्रमांच्या कार्यनिष्पदनाचे वित्तीय वर्षाच्या सुरुवातीला उपक्रम आणि संबंधित मंत्रालय यांच्यातील परस्पर सहमतीने निर्धारित लक्ष्य प्राप्त करण्याची हमी या करारानूसार दिली जाते. भारतामध्ये 'सामंजस्य करारनामा' प्रणालीची सुरुवात केंद्रीय सरकारी उपक्रमांच्या संबंधित धोरणांची समिक्षा करण्यासाठी स्थापण करण्यात आलेल्या अर्जुन सेन गुसा समिती (1984) च्या शिफारशीच्या आधारावर केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत मान्यता घेवून 1987-88 मध्ये "सामंजस्य करारनामा" पध्दती प्रायोगिक तत्वावर सुरु करण्यात आली. भारतामध्ये लागू करण्यात आलेली पध्दत फ्रान्सच्या 'सामंजस्य करारनामा' प्रणालीवर आधारित होती. 1989-90 पासून 'सांकेतिक प्रणाली'चा स्वीकार करण्यात आला. हीच प्रणाली आजतागायत लागू आहे. फ्रान्स पध्दती आणि

सांकेतिक पध्दती यामध्ये मुख्यतः फरक आहे. सांकेतिक पध्दतीमध्ये सार्वजनिक उपक्रमांच्या कार्यनिष्पदनावर समग्र निर्णय करण्याच्या संबंधित ही पध्दती आहे. तर फ्रान्स पध्दतीनुसार संबंधित सार्वजनिक उपक्रमांचे कार्यनिष्पदना करून कोणत्या उद्देशाची पूर्तता झाली की नाही याची शहनिशा करता येते. परंतु कोणताही समग्र धोरणात्मक निर्णय घेण्यास या पध्दतीने अडचणी निर्माण होतात. परंतु सांकेतिक पध्दतीनुसार उपक्रमांचे मुल्यांकन निश्चित मापदंडभार यांच्या आधारावर करून त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण पाच बिंदूच्या आधारावर करून या उपक्रमांना रेटिंग प्रदान केले जाते.

केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांचे वर्गीकरण:-

1991 नंतर सरकारने सार्वजनिक उपक्रमाबाबत महत्वाचा निर्णय घेवून सार्वजनिक उपक्रमांना 'A', 'B', 'C', 'D', या चार क्षेत्रीयमध्ये वर्गीकृत केले आहे. साठच्या दशामध्ये देखील सार्वजनिक उपक्रमांचे वर्गीकरण करण्यात आले होते त्यांचे निकष साधारणतः उपक्रमांचे अर्थव्यवस्थेतील योगदान, उपक्रमांच्या समस्या या आधारावर या उपक्रमांचे वर्गीकरण केले जात होते. परंतु आज त्यामध्ये बदल करण्यात आले आहेत. यामध्ये या उपक्रमांमधील गुंतवणुक, भांडवल, एकूण उत्पादन, विक्री, करपुर्व लाभ (नफा), कर्मचाऱ्याची एकूण संख्या, एकूण उत्पादन क्षमता, राष्ट्रीय महत्व, उपक्रमासमोरील समस्या, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्विकाराचा स्तर, उपक्रमांच्या विस्ताराच्या संधी आणि बाजार स्पर्धामधील उपक्रमांचे स्थान, शेअर मार्केटमध्ये या उपक्रमांच्या समभागाचे मुल्य, सामंजस्य करारनामा रेटिंग, (महारात्र नवरत्र मिनीरत्रश्रेणी-I, श्रेणी II) दर्जा आणि ISO मानांकन या आधारावर सार्वजनिक उपक्रमांचे 4 गटात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. 31/03/2014 पर्यंत A -64, B- 68, C -46, D -04, आणि अवर्गीकृत सार्वजनिक उपक्रमांची संख्या 68 आहे.

सार्वजनिक उपक्रम आणि निर्गुतवणूक:

निर्गुतवणूक हा खाजगीकरणाचा एक महत्वाचा मार्ग आहे. निर्गुतवणूक म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील शासनाने धारण केलेल्या समभागाचा काही भाग खाजगी गुंतवणुकदारास विकणे होय. 51% अधिक समभाग विकल्यास प्रभावी खाजगीकरण घडवून येते, तर 100% समभाग विकल्यास पूर्ण खाजगीकरण घडून येते. भारतामध्ये निर्गुतवणूकीची सुरुवात 1991 मध्ये करण्यात आली. सार्वजनिक उपक्रमांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी भारत सरकारने 24 जुलै 1991 ला औद्योगिक धोरण जाहीर

केले. या धोरणात अन्य तरतुदीबरोबरच एक महत्वाची तरतूद सार्वजनिक क्षेत्रातील निर्गुतवणूकीची होती. सार्वजनिक उपक्रमातील शासनाच्या भागधारणेचा काही अंश म्युच्युअल फंड्स, वित्त संस्था आणि सामान्य जनता व कामगारांना खरेदीसाठी उपलब्ध केला जाईल. मूळात हे धोरण स्वीकारण्याची गरज निर्माण झाली होती. कारण या लोकउद्योगाचे असंतोषजनक कार्यनिष्पादन, कमीत कमी नफा, कमी उत्पादकता, दोषपूर्ण प्रशासकीय कामकाज प्रणाली, स्पर्धात्मक वातावरणाचा अभाव यामुळे सार्वजनिक क्षेत्र संकटात सापडले होते. यासाठी हे अंशिक निर्गुतवणूकीचे धोरण संकटात सापडलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांना मदत करण्यासाठी स्वीकारले आहे.

सार्वजनिक क्षेत्र निर्गुतवणूक आयोग:-

भारत सरकारने रंगराजन समितीच्या शिफारशीच्या आधारे 1996-97 च्या अर्थसंकल्पीय भाषणामध्ये निर्गुतवणूक आयोग स्थापन करण्याची घोषणा करण्यात आली. त्यानुसार 23 ऑगस्ट 1996 रोजी श्री. जी. व्ही. रामकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी एक स्वतंत्र, अवैधानिक व सल्लागार मंडळ म्हणून 'सार्वजनिक क्षेत्र निर्गुतवणूक आयोग' ची स्थापना करण्यात आली. नंतर या अयोगाचा कार्यकाल 30 नोव्हेंबर, 1999 पर्यंत वाढविण्यात आला. आयोगाने 58 सार्वजनिक उपक्रमांच्या निर्गुतवणूकीबद्दल 12 अहवाल सादर केले. 25 उपक्रमांमध्ये निर्गुतवणूक स्ट्रॅटेजिक सेलच्या मार्गाने, तर 33 उपक्रमांमध्ये इतर मार्गाने करण्याची शिफारस करण्यात आली होती. याचा आधार घेवून 16 मार्च 1999 रोजी सरकारने केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांचे विभाजन स्ट्रॅटेजिक आणि नॉन स्ट्रॅटेजिक क्षेत्रातील अशा दोन गटांमध्ये करण्यात आले. स्ट्रॅटेजिक क्षेत्रांमध्ये संरक्षण विषयक शस्त्रास्त्रे निर्मिती उद्योग, अणु उर्जा क्षेत्रातील उद्योग आणि रेल्वे वाहतूक क्षेत्रातील उद्योगाचा समावेश करण्यात आला.

राष्ट्रीय गुंतवणूक निधी (National Investment Fund)

मे 2004 मध्ये काँग्रेसचे युपीए सरकार सत्तेवर आल्यावर सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये निर्गुतवणूक धोरणात बदल करण्यात आले. यामध्ये स्ट्रॅटेजिक पध्दतीचा त्याग, केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रमांचे स्वरूप न बदलता आरंभिक सार्वजनिक पेशकश (Initial Public Offering) किंवा अनुवर्ती सार्वजनिक पेशकश (Further Public Offering) च्या मार्गाने सरकारच्या समभागातील छोट्या समभागाची विक्री, राष्ट्रीय गुंतवणूक निधीची निर्मिती इत्यादी निर्णय

घेण्यात आले. यानुसार 27 जानेवारी, 2005 रोजी सरकारने 'राष्ट्रीय गुंतवणूक निधी' स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. केंद्रीय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील सरकारची अल्पमतातील भागिदारी विकून प्राप्त पैसे ठेवण्यासाठी या निधीची निर्मिती करण्यात आली. मात्र जागतिक आर्थिक मंदीच्या कारणामुळे निर्माण झालेल्या अवघड आर्थिक परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी एप्रिल 2009 ते मार्च 2013 पर्यंत या निधीच्या उत्पन्नाचा पूर्ण वापर सामाजिक क्षेत्र कार्यक्रमांच्या भांडवली गरजा भागविण्यासाठी वापरला जाईल असा निर्णय घेण्यात आला आहे.

सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम पुनर्रचना मंडळ (Board for Reconstruction of Public Sector Enterprises)

सरकारने केंद्रीय सरकारी उपक्रमांचे सुदृढीकरण, आधुनिकीकरण, पुनर्रचना आणि पुनर्गठन करण्यावर अधिक भर दिला आहे. या संदर्भात कार्यनितीया, धोरण, विविध योजना आणि स्किम तयार करताना सरकारला सल्ला आणि मार्गदर्शन करण्याच्या उद्देशाने सल्लागार संघटनेच्या स्वरूपात 6 डिसेंबर 2004 मध्ये सार्वजनिक क्षेत्र उपक्रम पुनर्रचना मंडळाची स्थापना करण्यात आली. या मंडळामध्ये राज्यमंत्री स्तरावरील एक अध्यक्ष, तीन अंशकालीन गैर-सरकारी सदस्य आणि तीन सरकारी सदस्य असतील. या व्यतिरिक्त अध्यक्ष लोकउद्योग निवड मंडळ, अध्यक्ष स्कोप (standing conference of public enterprises), तेल आणि प्राकृतिक गॅस निगम लि. हे मंडळाच्या बैठकीसाठी स्थायी आमंत्रित सदस्य आहेत. तसेच संबंधित प्रशासकीय मंत्रालय आणि विभागाचे सचिव देखील या बैठकीस आमंत्रित सदस्य असतील. या मंडळाच्या 2004 पासून मार्च 2013 पर्यंत एकूण 30 बैठका झाल्या असून 62 केंद्रीय उपक्रमाबाबत सरकारला मार्गदर्शन केले आहे.

स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती योजना (Voluntary Retirement Scheme)

90 च्या दशकात सार्वजनिक उपक्रमांचे पुनर्गठन करण्याची प्रक्रिया भारताने सुरुवात केली. ज्या उपक्रमांत अतिरिक्त कर्मचारी कार्यरत आहेत. अशा उपक्रमांमध्ये 1988 पासून 'स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती' योजनेची घोषणा करण्यात आली. स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती योजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी सध्या देशात दोन प्रारूप अस्तित्वात आहेत. ज्या उपक्रमांची आर्थिक स्थिती नफ्यांची आहे. असे उपक्रम स्वतः देखील स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती योजना तयार करू शकतात परंतु त्याद्वारे

कर्मचाऱ्यांना दिला जाणारा मोबदला हा प्रत्येक वर्षातिल 60 दिवसाचे वेतन इतकाच असावा अशी मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे. आज स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती योजनेसाठी देशात दोन प्रारूप कार्यरत आहेत त्यामध्ये 'सार्वजनिक उपक्रम विभागाचे प्रारूप' आणि 'गुजरात मॉडेल' या प्रारूपाच्या आधारावर त्या कर्मचाऱ्यांचा सेवानिवृत्तीचा मोबदला निश्चित केला जातो. ऑक्टोबर 1988 पासून स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती योजनेची अंमलबजावणी सुरु झाली असून मार्च 2014 पर्यंत या योजनेअंतर्गत 6.17 लाख कर्मचाऱ्यांना कार्यमुक्त करण्यात आले आहे. अतिरीक्त कर्मचाऱ्यांना कार्यमुक्त करताना संबंधित कर्मचाऱ्यांचे आर्थिक हितसंबंध जोपासण्यात भारत सरकारला या योजनेच्या माध्यमातून यश आले आहे.

सी. आर. आर. योजना (Corporate Social Responsibility)

केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमांचे व्यापक आणि सुक्ष्म स्तरावर पुनर्गठन करताना प्रामुख्याने ज्या उपक्रमांत कार्यरत मनुष्यबळाची फेररचना करताना उपलब्ध माहिती तंत्रज्ञान आणि कार्यविशेषीकरणाचा आधार घेत अतिरीक्त मनुष्यबळाचा विचार करता या उपक्रमांत अतिरीक्त कर्मचारी कपात धोरण राबविणे आवश्यक बनले. यामुळे अनेक श्रमिक व कामगारांना आपला रोजगार गमवावा लागला होता. सरकारने या समस्याकडे मानवीय दृष्टीकोनातून पाहून त्या कामगारांना आपल्या कार्यात सुधारणा आणि संगठीत क्षेत्रात रोजगाराची संधी उपलब्ध व्हावी या हेतूने 1992 मध्ये राष्ट्रीय नवीकरण कोषाची स्थापना करण्यात केली. या निधीच्या माध्यमातून या कर्मचाऱ्यांच्या स्वैच्छिक सेवा निवृत्तीचा खर्च आणि त्यांना संगठित क्षेत्रात या कामगारांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होण्याच्या दृष्टीने विविध प्रशिक्षणांचा खर्च भागविण्यासाठी या कोषाची निर्मिती करण्यात आली होती. परंतु 2000 मध्ये राष्ट्रीय नवीकरण कोष बंद करण्यात आला व 2001-02 पासून सार्वजनिक उपक्रम विभागा अंतर्गत सी. आर. आर. योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य हेतू हा स्वैच्छिक सेवा निवृत्ती घेतलेल्या कर्मचाऱ्यांना परामर्श, पुनःप्रशिक्षण आणि पुनर्नियोजन करणे हा आहे. या योजने अंतर्गत 2001-02 पासून 2014 पर्यंत एकूण 27 कर्मचारी साहाय्यता केंद्र आणि 8 नोडल एजन्सी मार्फत 183124 लोकांनी या योजनेचा फायदा घेतला आहे.

कारपोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व (सी एस आर)

प्रगती किंवा विकासा करिता प्रत्येक उद्योग त्यांच्या नफ्यातून काही खर्च करू लागले आहेत. कारण कुठलाही आर्थिक उद्योग हा समाजाचाच भाग असतो, उद्योजक हा एक देशाचा, समाजाचा, नागरिक असतो व त्याची समाजाप्रती काही कर्तव्ये असतात. या भावनेने प्रेरित होऊन सध्या सर्वत्र खूप चर्चेत असलेल्या कॉर्पोरेट सोशल रेस्पॉन्सिबिलिटी, म्हणजेच उद्योगाची सामाजिक बांधीलकी या संकल्पनेचा उदय 1960 साली जागतिक पटलावर झाला. कारपोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व ही संकल्पना भारतामध्ये देखील 2008 पासून अधिक प्रमाणात चर्चेत असून खाजगी उद्योगांनी या दृष्टीकोनातून कार्य चालू केले आहे. भारत सरकारने एप्रिल 2010 पासून सर्व केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमामध्ये कॉर्पोरेट सोशल रेस्पॉन्सिबिलिटीचे धोरण राबविले जात असून ते अनिवार्य करण्यात आले आहे. सरकारने या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी तसेच या धोरणाचे राष्ट्रव्यापी माहितीचे संकलन, प्रलेखन आणि जतन आणि संवर्धन करणे व कॉर्पोरेट सोशल रेस्पॉन्सिबिलिटीचा मुळभाव सर्व स्तरापर्यंत पोहचविण्यासाठी 'राष्ट्रीय सीएसआर केंद्र' टाटा इन्सटीट्यूट ऑफ सोशल सायन्स, मुंबई येथे स्थापन करण्यात आले आहे. हे केंद्र केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमामार्फत केल्या जाणाऱ्या विविध कार्याची माहिती, प्रसिध्दी आणि संकलन करून त्यासंबंधी विविध प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. यासाठी देशभरात 07 प्रशिक्षण उपसंस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या माध्यमातून देशातील विविध सार्वजनिक उपक्रमांतील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याचे कार्य या केंद्रामार्फत चालते.

कारपोरेट प्रशासन आणि केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रम:-

90 च्या दशकात जागतिक स्तरावर आर्थिक क्षेत्रात होत असलेले बदल आणि त्या बदलानुरूप विविध संस्था आणि कार्यप्रणाली अस्तित्वात आल्या आहेत. त्यापैकीच एक म्हणजे कारपोरेट प्रशासन ही कार्यप्रणाली होय. पण या संकल्पनेवरून औद्योगिक क्षेत्रात वाद-विवादास सुरुवात झाली आहे. कारपोरेट प्रशासनामध्ये शेअरधारक, कर्मचारी, ग्राहक, विनियामक प्राधिकरण या सर्व घटकांनी मिळवून या सर्व समूदायाचे हितसंवर्धन करण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या योजना आणि प्रक्रियांचा समावेश या संकल्पनेत होतो. ढोबळमानाने या संकल्पनेचा अर्थ या संबंधित किंवा लाभार्थी बाहेरचा असो किंवा अंतर्गत असो त्यांचे हितसंबंध जोपासण्यासाठी कारपोरेट आचरण किंवा नियमांचा या संकल्पनेत समावेश होतो. मुलतः कारपोरेट

प्रशासन ही प्रणाली 'पारदर्शकता आणि हिनार्थ प्रबंधन व्यवस्थापनावर' अधारित असून कार्यसंचलनामध्ये आत्याधुनिक तंत्रज्ञानावर भर देवून शेरधारक, निदेशक, लेखापरिक्षक आणि व्यवस्थपण याच्यात प्रभावी संतूलन आणि समन्वय साधण्यांचा प्रयत्न केला जातो.

भारत सरकारने कारपोरेट प्रशासनाच्या सिध्दांताचा विचार करता सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये कारपोरेट प्रशासन प्रणालीचा स्वीकार करण्यात आला. विशेषतः ज्या सार्वजनिक उपक्रमात मोठ्या प्रमाणात सार्वजनिक पैशांची गुंतवणुक केलेली आहे. अशा उपक्रमांमध्ये ही प्रणाली अनिवार्य स्वरूपात लागू करण्यात आली आहे. या प्रणालीचा मुख्य उद्देश हा या सार्वजनिक उपक्रमात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व निश्चित करण्यावर अधिक भर दिला जातो. त्यासाठी विविध समित्यांची निर्मिती केली जाते. यामध्ये संचालक मंडळ, लेखापरिक्षा समिती, पारिश्रमिक समिती, साहाय्यक कंपनी समिती, डिसक्लोजर, धोरण निश्चिती समिती, जोखीम व्यवस्थापन समिती, मॉनटरींग समिती इत्यादी समित्यांची स्थापना कारपोरेट प्रशासनात केली जाते. या समित्यांमधील सदस्यांची निवड आणि नियुक्ती संबंधित प्रशासकीय विभागामार्फत केली जाते. परंतु या सदस्यांची नियुक्ती करताना 50% सदस्य हे गैर-सरकारी असले पाहिजेत. तसेच या समित्यांची 3 महिन्यातून एकदा किंवा वर्षभरात 4 बैठका होणे आवश्यक आहे. या बैठकामधून शेरधारक, निदेशक, ग्राहक, लेखापरिक्षक आणि व्यवस्थापन यांच्यात प्रभावी समन्वय साधण्यावर भर दिला जातो. 2013-14 या वित्तीय वर्षामध्ये स्टॉक एक्सचेंच मध्ये समावीष्ट असणाऱ्या सर्व सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये अनिवार्य स्वरूपात कारपोरेट प्रशासन राबविण्यात आले. याचे मुल्यमापन करण्यासाठी सार्वजनिक उपक्रम विभागाने विविध निकषांच्या आधारावर या उपक्रमांचे ग्रेडिंग करण्यात आले. त्यामध्ये उत्कृष्ट-22, अति उत्तम-06, उत्तम-02, संतोषजनक-02, खराब-09 ग्रेडिंग मिळाले. परंतु 02 उपक्रम स्टॉक एक्सचेंच मध्ये सुचीबद्ध आसून देखील ही प्रणाली लागू करण्यात आली नाही.

1991 नंतर सार्वजनिक उपक्रमात सूधारणा करताना प्रामुख्याने एकाधिकार क्षेत्रातील सार्वजनिक क्षेत्राची संख्या कमी करणे, तोट्यात चालणारे उपक्रम बंद करणे, सार्वजनिक उपक्रमांत सरकारी गुंतवणूकीतील वाटा कमी करणे, व्यवस्थापकीय तत्वाचा स्वीकार करणे, निर्गुंतवणूक धोरणांची अंमलबजावणी करणे, लाइसन कोटा परमित

राजची समाप्ती करणे, MOU प्रणालीचा स्वीकार करून या उद्योगांना अधिक स्वायत्तता देणे. सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये अधिक पारदर्शकता आणि अनियमितता दूर करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर, कुशल मानवसंसाधनावर भर देवून अतिरीक्त कर्मचाऱ्यासाठी कपातीचे धोरण, कारपोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व आणि सरकारी उपक्रमांचे सुदृढीकरण, आधुनिकीकरण, पुर्णसंरचना आणि पुनर्गठण इत्यादी विविध धोरणांची अंमलबजावणी सार्वजनिक क्षेत्रात केली जात आहे. या सर्व बदलामुळे सार्वजनिक उपक्रमांच्या निर्मिती मागील सरकारची पुर्वीची भूमिका आणि 1991 नंतर सरकारची भूमिकेत बदल झाला असला तरी या सूधारणामुळे सार्वजनिक उपक्रमांच्या स्वायत्तता बरोबरच या उपक्रमांचा कार्यक्षमतेमध्ये देखील वाढ झाली आहे.

संदर्भ ग्रंथः

- ✦ कटारिया सुरेन्द्र (2007), आर्थिक नीती एवं प्रशासन, मलिक एण्ड कम्पनी जयपूर,
- ✦ विश्व संवाद केंद्र (2015), मुंबई सार्वजनिक क्षेत्रातील बदलाचे वारे, <http://www.vskmumbai.org/print>.
- ✦ दत्त एवं सुन्दरम (2012), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चन्द्र एण्ड कम्पनी लि.नई दिल्ली,
- ✦ Jadhav Narendr Indian industrial policy science 1956. www.drnarendrajadhav.info/
- ✦ Prasad K. N. (1997), Indian economy since-independences- volume-I, National publishing house, New Delhi.
- ✦ Singh Bishwa Nath (1991), public enterprise in Theory and Practice, Deep & Deep publications, New Delhi,
- ✦ माथुर बी. एल. (2007) 'आर्थिक नीति एवं प्रशासन', आर बीएसए पब्लिशर्स, जयपूर..
- ✦ Patkar S. B. (2012) Disinvestment of public sector enterprises in India: An overview. www.damodarcollege.org/dhiru_final/santoshvol3.1.html
- ✦ Kadam Subesh (May 2014) Disinvestment Policy in India, Asian Journal of Multidisciplinary Studies, Volume-II, Issue 5.

- ✚ Misra, Puri (2011) Indian economy, Himalaya publishing house,
- ✚ Mathur B. P. (1999), Public Enterprises management, Macmillan Business Book.
- ✚ Chatterjee Anup (2012), Industrial Policy and Economic Development in India (1947-2012), New Century Publications New Delhi.
- ✚ Ministry of Finance, Department of Disinvestment. http://divest.nic.in/Nat_inves_fund.asp.
- ✚ Mishra R. K., Navin B. (2002) Restricting public Enterprises in India- privatization and Disinvestment, mittal publications, New Delhi,
- ✚ Public Enterprises Survey (2013-2014) Vol I, Chapter 6 -Organizational Structure and Human Resource Management

झोपडपट्टी व गुन्हेगारी

प्रा. डॉ. विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कै. बिंदू रामराव देशमुख कला,
वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय,
नाशिक रोड, नाशिक मो. ९९७५९१४७४३

सारांश -

झोपडपट्टी आणि गुन्हेगारी यांचा जवळचा संबंध आहे. जन्मताच कोणतीही व्यक्ती गुन्हेगार नसते त्याची सामाजिक परिस्थिती त्या व्यक्तीला गुन्हेगार बनवत असते. सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली कुटुंबे रोजगारासाठी शहरांमध्ये स्थलांतर करतात. नाशिक शहरात झोपडपट्टीचे सहा विभाग आहेत एकूण १६८ झोपडपट्ट्या असून पंचवटी, नाशिकरोड, नाशिक पूर्व व नाशिक पश्चिम, सिडको व सातपूर असे विभाग आहेत. यातील ४० ते ५० टक्के कुटुंबे हि भाड्याने राहणारी आहेत. तसेच धर्म व जातीनुसार येथे लोक राहतात. यातील काही कुटुंबातील मुले सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण सोडतात व अवैध व्यवसायांमध्ये काम करतात बऱ्याचदा यातील काही मुले अधिक पैसे व नाव कमविण्याच्या नादात कळत-नकळत गुन्हेगारी वर्तनाकडे वळतात सुरुवातीला किरकोळ स्वरूपाच्या गुन्हांचे रूपांतर गंभीर स्वरूपाच्या गुन्हांमध्ये होत जाते. गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये मुले सामील होतात यात आपसातील वादवादातून तरुण मुलांचे खून, हत्या होतात यात कारणे वेगवेगळी असली तरी या मुलांच्या गुन्हेगारी कृत्यामुळे तेथील वातावरणावर परिणाम होत असतो यात दोन्ही कुटुंबांवर होणा-या परिणामांचा व गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचा व स्त्रिया व मुलांवर होणा-या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द-

झोपडपट्टी, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, शिक्षण, रोजगार, नोकरी, गुन्हेगारी, भांडणे, व्यसन, हिंसाचार, टोळ्या, भाई, अवैध व्यवसाय, गंभीर दुखापत.

प्रस्तावना-

झोपडपट्टीतील मुलांमध्ये आपण किती काळ जगू शकतो याची हमी नसते. मुलांमधील आपसातील भांडणे ही जीवघेणी स्पर्धा होऊन जाते. आपल्या बरोबरीच्या मुलांना

ठार मारणे किंवा त्यासाठी कट करणे, यातून येथील मुले मोठ्या गुन्हेगारीकडे वळतात. आई- वडिलांचे मुलांवरील नियंत्रण राहत नाही. मुले कोणती कामे करतात, कोठे फिरतात, काय करतात, कोणत्या सवयी आहेत याबाबत आई-वडील अनभिज्ञ असतात. यातून अचानक झालेली मुलाची मुलीची हत्या ही या कुटुंबासाठी मोठी धक्कादायक बाब असते. येथील काही मुलांना गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या लोकांचे प्रचंड आकर्षण निर्माण होते. एखादा नामांकित गुंड असल्यास झोपडपट्ट्यांत सर्वत्र त्याचे मुलांकडून कौतुक होत असते व त्यांनी केलेल्या कारवाया किंवा कारनामे याची चर्चा होत असते. आप्पा, अण्णा, दादा, मामा, भाई अशा विविध नावाने हे लोक ओळखले जातात. अशा भाई लोकांबरोबरच ओळख करणे व त्यांच्याबरोबर राहणे यामुळे आपण कोणतेही गुन्हेगारी कृत्य केल्यास संबंधित भाऊ किंवा भाई आपल्याला मदत करेल अशा प्रकारची भावना या मुलांमध्ये तयार होत असते. या मुलांवर अशा गुन्हेगारी सिनेमांचा प्रचंड प्रभाव पडत असतो.

वास्तविक जीवनाचा विसर पडून अशी मुले गुन्हेगारीकडे वळतात, त्यातून नको ते गुन्हे करून बसतात. यामध्ये त्या मुलांचे संपूर्ण कुटुंब उद्ध्वस्त होत असते व आयुष्यातला बराचसा काळ हा तुरुंगात किंवा न्यायालयीन लढाईसाठी जात असतो. यात आर्थिक नुकसान होण्याबरोबर मानसिक त्रासही होत असतो. स्त्रियांच्या मानसिकतेचा त्यांच्या भावनांचा मुले कुठेही विचार करत नाही. कुटुंबाविषयी बेफिकीरणे ही मुले वागतात. वडील हे कामात गुंतलेले असतात किंवा माहिती असली तरी ते मुलाबाबत निर्णय घेऊ शकत नाही किंवा मुले ऐकत नाहीत.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत संशोधनात मुलाखत अनुसूची व निरीक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. नाशिक शहरातील जेलरोड, नाशिकरोड व पंचवटी विभागातील फुले नगर येथील 300 कुटुंबांची

साध्या यादृच्छीक पद्धतीने नमुना निवड केली आहे. यामध्ये कुटुंबातील मुलांचे शिक्षण, वय, रोजगाराचे स्वरूप, आई वडिलांचे कामाचे ठिकाण, मिळणारे वेतन किंवा आर्थिक उत्पन्न, कुटुंबातील भांडणे, शेजारील व परिसरात घडलेले किरकोळ व गंभीर स्वरूपातील गुन्हे यामध्ये मुलांची होणारी भांडणे, खून, गंभीर दुखापत त्याची कारणे व परिणाम, गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये समाविष्ट असणारी कुटुंबातील मुले इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला आहे.

मुलांची रोजगाराची पार्श्वभूमी -

ज्यांचे आर्थिक उत्पन्न अधिक चांगल्या प्रकारचे आहे. शासकीय नोकरी किंवा चांगला व्यवसाय आहे असे लोक हे इमारतीमध्ये किंवा फ्लॅटमध्ये राहत असतात. फरक हा आर्थिक उत्पन्न व नोकरी व्यवसायातील संधी मिळण्यावर असतो. झोपडपट्टीतील मुलांना थोड्याफार शिक्षणावर समाधान मानावे लागते. अशी मुले इतर मुलांच्या बरोबरीने स्पर्धेत उतरू शकत नाही. एखादा दुसरा मुलगा-मुलगी या स्पर्धेत उतरली तर ती किती काळ टिकून राहिल याची शास्वती नसते, अशी मुले खूप काळ स्पर्धेत टिकून राहू शकत नाही. कारण दैनंदिन गरजांसाठी त्यांना सातत्याने झगडावे लागते. आणि अशा मुलांना मिळेल ते काम करावे लागते व हळूहळू ही मुले स्पर्धेतून शासकीय नोकऱ्या मिळवण्यापासून अशा संधीपासून दूर जातात. विविध बँका, कंपनी, शासकीय, निमशासकीय कार्यालये येथे अशा मुलांना संधी मिळेलच याची खात्री नसते.

बँका, पतपेढ्या, कंपनी, विविध कार्यालये इत्यादी ठिकाणी उमेदवारांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी पाहिली जाते यामध्ये जात, धर्म, कुटुंब, राहण्याचे ठिकाण हे अगोदर पाहिले जाते आणि मग त्यांचे शिक्षण, सवयी, त्याची कौशल्य यांचा विचार केला जातो व वरच्या स्तरातील मुलगा-मुलगी यांना अधिक संधी देण्याकडे कल असतो. यात आपल्या जाती-धर्माचा विचार जास्त करून केला जातो. मात्र याच ठिकाणी साफसफाई करणे, तात्काळ स्वरूपाची कामे, वॉचमनची कामे, शारीरिक कष्टाची कामे करण्यासाठी मात्र कोणतीही पार्श्वभूमी पाहिली जात नाही. या सर्व घटकांचा परिणाम हा त्या मुलांच्या व मुलींच्या मानसिकतेवर होत असतो. म्हणून काही प्रमाणात वरिष्ठ पातळीवरील, वरिष्ठ जातीतील लोकांविषयी एक प्रकारची तिरस्काराची भावना उत्पन्न होत असते आणि मनातल्या मनात असे लोक शिव्याशाप देत असतात किंवा आपल्या स्तरातील कुटुंबातील लोकांकडे तक्रार करतात, त्यांनाही या सर्व परिस्थितीची कल्पना असते व तेही त्याची समजूत

घालतात आणि आहे ती परिस्थिती स्वीकारणे कसे योग्य आहे याविषयी मते मांडतात. बऱ्याचदा काही मुले हतबल होऊन आत्महत्या करणे, गुन्हेगारी कृत्य करणे, गुंड किंवा दादागिरी करणार्या मुलांचे समर्थन करतात. त्याबरोबर व्यसनाच्या आहारी जाणे, अवैध व्यवसायात जाण्याचे प्रकार होतात अशा व्यवसायातून कमी वेळेत जास्त पैसे मिळवणे, यात गुन्हेगारी स्वरूपाची समाज विघातक कृत्य करण्यास मागे-पुढे पाहिले जात नाही. चोरीचा माल विकणे यात अंमली पदार्थांचे प्रमाण जास्त असते. विविध प्रकारच्या वाईट सवयी मुलांमध्ये रुजतात व एकदा केलेले व्यसन हे कायमस्वरूपी होऊन जाते.

झोपडपट्टीतील मुलांना चांगले शिक्षण, आरोग्य मिळत नाही. कनिष्ठ जातीतील दर्जांमुळे पालकांची जी परिस्थिती आहे तीच परिस्थिती मुलांना मिळत असते. परिणामी या सर्व घटकांचा परिणाम मुलांच्या वर्तनावर होतो व येथील अधिक प्रमाणात मुले गुन्हेगारीकडे वळतात. सदर संशोधन पेपर मध्ये नाशिक शहरातील झोपडपट्टीतील मुलांच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला आहे यामध्ये शिक्षण, रोजगार व नोकरी व्यवसायाचा अभाव, कौटुंबिक पार्श्वभूमी आणि गुन्हेगारी या घटकांचा अभ्यास केला आहे. लहान मुलांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी- अनेक झोपडपट्ट्या जवळ दारूची दुकाने आहेत. यातील काही झोपडपट्टीतील व कुटुंबातील मुले पाचवी, सहावी, सातवी या वर्गांमध्ये असताना शाळा सोडतात व पालकांबरोबर कामाला जातात. मुलांवर कुटुंबाची जबाबदारी दहा ते बारा वर्षांचा असतानाच येते, याची कारणे म्हणजे वडिलांचे व्यसनमुळे झालेले निधन. आई-वडिलांचा घटस्फोट, घरातील आर्थिक परिस्थिती, प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मुलांना कामाला जावे लागते इत्यादी कारणे आहे. शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण अशा झोपडपट्टीत जास्त आहे यामुळे लहान मुलांचे व्यसने व गुन्हेगारी कारवायांमध्ये सामील होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

तरुण मुलांच्या खुनाचे कुटुंबावरील परिणाम- झोपडपट्टीतील गुन्हेगारीमुळे तरुण व अल्पवयीन मुलांचे होणारे खून, अपहरण, मारहाण मानसिक त्रास, दबाव या समस्या मुलांमध्ये तीव्रतेने जाणवतात. झोपडपट्टीतील सामाजिक वातावरणामध्ये येणारे विविध भागातील तरुण मुले हे आपले अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी काही वेळा गुन्हेगारी मार्गाचा अवलंब करतात त्यामुळे संपूर्ण झोपडपट्टी परिसराला याचा फटका बसतो. येथील तरुण मुलांच्या जीवाला धोका निर्माण होत असतो. कधी

कोणत्या मुलाला विनाकारण आपल्या मित्र परिवारामुळे तसेच इतर झोपडपट्टीतील मुलांच्या संगतीमुळे किंवा टोळीमुळे जीव गममावा लागेल याची खात्री नसते. असे प्रसंग उद्भवत असतात की, तरुण मुले कळत- नकळत गुन्हेगारी कृत्याकडे ओढले जातात. त्यामुळे बऱ्याचदा अशी मुले स्वतःजवळ काहीतरी शस्त्र बाळगतात हे शस्त्र जवळ ठेवण्याचे कारण म्हणजे स्वतःचा बचाव करणे, असा असला तरी त्यामुळे कोणत्याही वेळेस छोट्या-छोट्या प्रसंगांमध्ये अशी शस्त्र वापरली जातात. तसेच समवयस्क मुलांमध्ये स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी अशी शस्त्र मुले बाळगतात, यातून मुलांच्या मनामध्ये कोणाला तरी मारण्याची इच्छा निर्माण होते.

आपल्याच बरोबरीच्या मुलांमध्ये मुद्दाम भांडणे करून काहीतरी कारण करून या शस्त्राचा उपयोग करतात यातून समोरचा मुलगा मरू शकतो. त्याला दुखापत किंवा इजा होईल. आपण पकडले जाऊ, आपल्याला शिक्षा होईल. कुटुंबाला नुकसान होईल आपले व आपल्या मित्राचे किंवा इतर ओळखीचे किंवा अनोळखी मुलाचे कुटुंब उद्ध्वस्त होईल आणि आपलेही आयुष्याचे नुकसान होईल. आपलाही जीव जाऊ शकतो या सर्व घटकांचा विचार करण्याची क्षमता या मुलांमध्ये राहत नाही. सातत्याने गुन्हेगारी कृत्य करणाऱ्या बातम्या, व्हिडिओ, सिनेमा व जवळच्या परिसरातील गुन्हेगारी स्वरूपाच्या घटना, भाई व दादा असणाऱ्या मुलांविषयी असणारे आकर्षण अशा अनेक घटनांचा व घटकांचा परिणाम येथील मुलांवर होत असतो व यात कौटुंबिक परिस्थितीचा ही परिणाम मुलांवर होत असतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे पुढे काही भविष्य दिसत नसल्यामुळे इतर मुलांना नुकसान पोहोचणे व स्वतःलाही नुकसान करून घेणे यासारखे विचार या मुलांच्या मनामध्ये येत असतात. या कारणामुळे ही गुन्हेगारी घटनांकडे अशी मुले ओढली जातात.

झोपडपट्टीत तरुण वयात येणाऱ्या व गुन्हांमध्ये सहभागी असणाऱ्या व गुन्हेगारीची पार्श्वभूमी असलेल्या मुलांना स्वतःच्या जीवन जगण्याची शाश्वती राहत नाही. आपले कधीही बरे वाईट होईल अशी भावना हळूहळू बळावत जाते. गुन्हे करण्याविषयी देखील एक विचार मनामध्ये येत असतो व पुढील काही कालावधी किंवा वर्षांमध्ये असे प्रसंग घडून येतात. की ज्यामुळे ही मुले जाणीवपूर्वक किंवा नकळत गुन्हेगारी कारवायांमध्ये ओढली जातात किंवा स्वतःला यात सामावून घेतात. वर्तमानपत्रात येणाऱ्या बातम्या, तरुण मुलांचे होणारे खून, भांडणे ही

झोपडपट्टी मधील किंवा झोपडपट्टी सदृश्य ठिकाणावरील अधिक असतात.

हिसाचाराला बळी पडलेली कुटुंबे-

झोपडपट्टीतील हिसाचाराला जी मुले बळी पडतात ज्या मुलांचे खून होतात व खून करणारी मुले कारागृहात जातात अशी दोन्ही कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात. त्या कुटुंबाची समाजातील प्रतिष्ठा मानसन्मान याची हानी होते व आर्थिक नुकसान होते. कमावणारी व्यक्ती मयत होते तर दुसऱ्या कुटुंबात कमावणारी व्यक्ती तुरुंगात जाते याचा परिणाम हा दोन्ही कुटुंबाच्या हालअपेष्टा होण्यामध्ये होतो. तरुण मुले विवाहित व त्यांना लहान मुले असली तर याचा सर्वात जास्त परिणाम हा संबंधित स्त्री व तिच्या लहान मुलांवर होतो. एक स्त्री विधवा होते तर दुसरीचा पती तुरुंगात जातो. आई- वडिलांचाही आधार जातो. ज्यावर त्यांचा उदरनिर्वाह, कुटुंबाच्या भविष्यातील अशा अपेक्षा अवलंबून असतात. इतर मुलांचा विवाह करणे, सुना-नातवंडे, व स्वतःच्या जातीमधील प्रतिष्ठा मिळवणे, पुढील आयुष्य सुखात घालवणे, अशी स्वप्न पाहिलेली असतात. पण या ना त्या कारणाने मुलाचा घात झाल्यास अशी कुटुंबे संपूर्णपणे पुढील आयुष्य उद्ध्वस्तपणे जगत असतात. कमावती व्यक्ती अचानक गेल्यामुळे कुटुंबाचा आधारच नाहीसा होत असतो. रोजंदारीवर जगणारी कुटुंब कोणत्याही प्रकारची पैशाची बचत करू शकत नाही किंवा आर्थिक आधार नसतो. अशावेळी लहान मुलांचा सांभाळ वृद्धांना करावा लागत असतो. पोलीस, न्यायालय, होणारी विचारपूस, वकील नेमणे अशा प्रकरणांची चौकशी करणे असे प्रकार या कुटुंबांना करता येत नाहीत. कायद्यांची माहिती नसणे, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक सुबत्ता नाही. अशा गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये कोणी लक्ष देत नाही अशावेळी पोलीस प्रशासनालाच काय ती भूमिका घ्यावी लागते.

अशी कुटुंबे स्वतःच्या नशिबाला दोष देणे, समोरच्या व्यक्तीला परिवाराला शाप देणे, शिव्या देणे मनातल्या मनात संताप व्यक्त करणे, बऱ्याचदा पोलीस प्रशासनाकडून अशा घटना घडणार नाहीत याची काळजी घेतली जात असते. अशा परिसरांमध्ये पोलीस चौकी उभारणे, पोलिसांची गस्ती, झोपडपट्टीतील कोम्बिंग ऑपरेशन, रडार वरील गुन्हेगारांना पकडणे, चौकशी करणे, जिल्हा बंदी करणे, नाकाबंदी करणे अशा कारवाया केल्या जात असतात. तरी देखील असे गुन्हे शहरातील कोणत्या ना कोणत्या झोपडपट्टीत व त्या परिसरात घडत असतात.

कारणे कोणतीही असली तरी गुन्हे घडण्याचे प्रमाण हे जास्त आहे.

लहान मुलांवरील परिणाम-

लहान मुलांवर देखील येथील काही कुटुंबामध्ये शिस्त लावण्याच्या नावाखाली मारहाण होत असते. अशी मुले एकतर खूपच भित्री होतात किंवा आक्रमक स्वरूपाचे वर्तन करतात, यातून पुढे जाऊन ही मुले वेगळ्या मार्गाला लागतात किंवा गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करण्याला मागे-पुढे पाहत नाहीत. सुरुवातीला किरकोळ स्वरूपाचे गुन्हे करत असल्यामुळे कोणीही लक्ष देत नाही. यातून पुढे गंभीर स्वरूपाचे गुन्हेगारी वर्तन अशा मुलांकडून होत जाते. खून, हत्या झालेल्या कुटुंबातील आई-वडील व त्या व्यक्तीची बायको व मुले उघड्यावर पडतात. संबंधित स्त्री एकतर आई-वडिलांकडे राहायला जाते जर आई-वडिलांकडील आर्थिक परिस्थिती नाजूक असल्यामुळे स्वतः मिळेल ते काम करते व स्वतःच्या मुलांचा सांभाळ करते याच पद्धतीने ती आपले संपूर्ण आयुष्य घालवत असते. शारीरिक कष्टांमुळे अशा स्त्रिया विविध शारीरिक व मानसिक आजारांना बळी पडतात मुलांचे शिक्षण आरोग्य इतर प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यात तिचे आयुष्य अल्पावधीचे होऊन जाते. बऱ्याचदा अशा स्त्रिया सातत्याने शारीरिक कष्ट केल्यामुळे व मानसिक तणावामुळे आजारी पडून मृत्यू पावतात. अशावेळी लहान वयातच मुलांवर मिळेल तसे जगण्याची काम करण्याची जबाबदारी येते. यात वृद्ध व्यक्ती असल्यावर त्यांच्या आधाराने ही मुले जगतात. तसेच नातेवाईक अशा मुलांना आधार देत असतात. अशा मुलांचे शिक्षण पूर्ण होत नाही व मिळेल ते काम करावे लागते. मुलींचे लवकर विवाह करून दिले जातात, अशा कुटुंबातील मुले प्रत्येक झोपडपट्टीत पहावयास मिळतात. अल्पवयीन मुलांमधील, दोन कुटुंबातील भांडणे झाली गंभीर दुखापत झाली असेल तर गुन्हेगारी नोंद होत असते. म्हणजे गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करणे किंवा ते तयार होण्यासाठी परिस्थिती निर्माण होण्याच्या अगोदरच उपाययोजना केल्या तर तेथील गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

मुलींवरील हिंसाचार -

झोपडपट्टीतील स्त्रिया व मुली हिंसाचाराला बळी पडतात. गुन्हेगारीमुळे मुलींच्या जीवाला निर्माण होणारा धोका, लैंगिक अत्याचार, मानसिक दबाव, झोपडपट्टीतील असुरक्षितता यामुळे वयात येणाऱ्या मुलींचे आई-वडील लवकर विवाह करून देतात. ज्या शाळेत जाणाऱ्या किंवा

घरी राहून आई-वडिलांना मदत करणाऱ्या मुली देखील अशा घटनांना बळी पडतात, धाकदपटशा करून येथील काही मुले मुलींना आपल्या प्रेमाच्या जाळ्यात ओढत असतात. या ना त्या कारणामुळे अशी मुले संबंधित मुलींचा पाठलाग करणे, मदत करणे, वारंवार संपर्कात येणे, मुलीला आवडेल अशा कृती करणे, प्रसंगी धमकी देणे, भेटवस्तू देणे अशा अनेक प्रकारे येथील काही मुले या प्रकारे वर्तन करतात. याच कारणास्तव भांडणे होणे, प्रसंगी मुलांमध्ये आपसात वाद होऊन संबंधित मुलाला मारहाण करणे, खून करणे, मुलाच्या किंवा मुलीच्या कुटुंबाला धमकी देणे, मारहाण करणे, घरातील महिलांना त्रास देणे, तरुण मुलांना मारहाण करणे असे प्रकार घडतात. यामध्ये मुलीला पळवून नेणे किंवा त्यांची फसवणूक होण्याचे प्रकार घडतात. यातून व्यसनांच्या आहारी मुले जात असतात. झोपडपट्टीत मुलांपेक्षा मुलींचे प्रमाण कमी आहे. मुलींवर कुटुंब, नातेवाईक, शेजारी अशा सर्वच घटकांचे लक्ष असते. मुलींवर अनेक प्रकारे दबाव टाकला जातो यातून अल्पवयात मुली एक तर विवाह करण्याला तयार होतात तर एखादी मुलगी आत्महत्या करण्याचा मार्गही निवडते. विवाहानंतर येणारे मातृत्व, संबंधित कुटुंबाची घरातील सर्व काम करण्याची जबाबदारी मुलींवर येत असते. स्वतःचे करिअर, इच्छा-आकांक्षा झोपडपट्टीतील मुलींना पूर्ण करता येत नाही.

निष्कर्ष-

1. झोपडपट्टीतील लहान मुलांचा पालन पोषणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.
2. काही लहान मुले हि अधिक घाबरतात तर काही मुले हि जास्त आक्रमक झाली आहेत.
3. काही मुलांचा सांभाळ आई करते आहे तर काही मुलांचा सांभाळ आजी करते आहे.
4. विवाह झालेल्या व्यक्तीची हत्या झाल्यामुळे संबंधित महिलेला रोजंदारी स्वरूपात काम करून मुलांचा सांभाळ करावा लागतो आहे. काही महिलांनी दुसरा विवाह केला आहे.
5. हत्या करणारी व्यक्ती तुरुंगात असल्यामुळे संबंधित महिलेला नवर्याला सोडविण्यासाठी काम करून पैसे जमा करावे लागत आहेत व मुलांचा सांभाळ करावा लागतो आहे.
6. लहान मुलांमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढलेले दिसून आले आहे.

7. व्यसनाचे प्रमाण लहान मुलांबरोबर तरुण मुलांमध्ये वाढ लेले दुसून आले आहे व्यसनांमुळे गुन्हे करण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे
8. झोपडपट्टी मध्ये व झोपड पट्टी सदश परिसरात तरुण मुलांच्या खुनाचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भ -

- ✦ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल २०२३
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन,पुणे
- ✦ विनोद निरभवणे, २०२२ नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक

समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान आयोग

- ✦ काळदाते सुधा, गोटे गवाणे शुभांगी,२००३ गुन्हेगारीचे समाजशास्त्र श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
- ✦ कालीदास भांगे आणि चांगदेव मुंडे २०१३ सध्यकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, संभाजीनगर
- ✦ एस. एन. गंदेवार, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
- ✦ प्रवीण झा २०१६, लेबर इन कन्टेमपररी इंडिया, ऑक्सफर्ड युनिवर्सिटी

आदिवासी कथा आणि व्यथा

स्नेहप्रभा रुस्तुमराव गावंडे

सहायक प्राध्यापक

एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय

प्रस्तावना :

भारताचे खरे नागरिक कोण तसेच त्यांचे वास्तव्य आदिवासींची विविध राष्ट्रांमधील ओळखली जाणारी नावे त्याचबरोबर आदिवासींची वैशिष्ट्ये आदिवासींच्या संदर्भात डॉ. व्हेनिअर एल्विन व डॉ. जी. एस. धुर्ये यांनी सांगितलेला महत्त्वपूर्ण सिद्धांत त्याचबरोबर आदिवासींची एकूण लोकसंख्या तसेच मुख्य आदिवासी जाती कीती आहेत. महाराष्ट्रात कोणत्या ठिकाणी जास्त आदिवासी आढळून येतात. आदिवासींची जीवनशैली, आदिवासी दुर्गम प्रदेशात राहतात त्यांची कारणे आदिवासी हा शब्द कसा प्रचलित झाला राष्ट्रविकासातील आदिवासींचा सहभाग, आदिवासींमध्ये शैक्षणिक मागासलेपण का आढळून येते. यावर चर्चा करण्यात आलेली आहे.

जगातील सर्व देशांमध्ये आदिवासी जमाती आहेत. विभिन्न देशांमध्ये यांना वेगवेगळ्या नावाने संबोधले जाते. उदा. अमेरिकेत त्यांना रेड इंडियन्स, ऑस्ट्रेलियात ऐबोरिजिन्स आणि युरोप खंडातील देशांमध्ये जिप्सी या नावाने ओळखले जाते. आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये आदिवासी असे म्हटले जाते. आजही आफ्रिका, आशिया आणि अमेरिका खंडामधील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी Tribal जमाती आहेत.

इंग्रजी भाषेतील Tribe या शब्दासाठी मराठी भाषेत जमात आणि Tribes या शब्दासाठी जमाती ही संज्ञा उपयोगात आणली जाते, अन्य देशांप्रमाणे भारतातही जमात जमाती या संज्ञा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत. आदिवासी सहसा दन्याखोऱ्यात तसेच जंगलात घनदाट बनात राहतात. त्यामुळे त्यांना वनवासी म्हटले जाते. काही आदिवासी जमाती पर्वतावर राहतात म्हणून गिरीजन' या नावाने ओळखतात. सखल प्रदेशातही काही आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. हिंदी भाषेमध्ये यांना 'जनजाती म्हणून ओळखले जाते. भारतीय संविधानात जमात Tribes हाच शब्द उपयोगात आणला जातो. मराठी भाषेत आदिवासी हा शब्द जास्त प्रचलित असलेला दिसून येतो. अनेक अभ्यासक्रमाच्या अध्ययनाचा आढावा घेतला तर एक गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात येते. ती पुढील प्रमाणे आदिवासी

एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करतात. तसेच त्यांची बोलीभाषा सारखी आहे. आर्थिक व्यवहार जवळपास सारखेच असतात. सण साजरे करण्याच्या पद्धती व धार्मिक श्रद्धा सारखी आहे. अशाप्रकारचे वैशिष्ट्ये ज्या समुदायात आढळतात त्या समुदायास, आदिवासी समुदाय असे म्हटले जाते.

भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात अनेक धर्म, पंथ जाती. उपजाती आढळून येतात. भारतामध्ये जंगल, वनसंपदा मोठ्या प्रमाणात आहे. तसेच दर्याखोऱ्यांमध्ये व निसर्गसौन्दर्यामध्ये प्राचीन काळापासून 'निसर्गपूजक' आदिवासी समाज परंपरेने राहताना दिसून येतो. निसर्गरम्य अशी जीवनशैली असलेला हा समाज मोठ्या प्रमाणावर स्वावलंबी असल्याने त्यांचा बाहेरच्या जगाशी फारसा संपर्क नव्हता. त्यामुळे हा समाज विकासापासून अलिप्त होता. अनेक वर्षांपासून प्रगती विकास, आरोग्यसुविधा, शिक्षणसुविधा या सर्वांपासून वंचित राहिला होता. ह्या परिस्थितीमध्ये बदल करण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी नियोजनबद्ध कार्यक्रम आखून त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी 1972 मध्ये 'आदिवासी विकास मंडळाची स्थापना करण्यात आली. आदिवासी समुदायाच्या विकासाच्या कार्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी आणखी काही ठोस पावले उचलण्याची आणि त्यांच्या उन्नतीसाठी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना शासकीय जोड देण्यासाठी 1983 मध्ये आदिवासी कल्याणासाठी स्वतंत्र खाते अस्तित्वात आले. महाराष्ट्राच्या आदिवासी विकास विभागाने सुरु केलेल्या योजना देशासाठी पथदर्शी ठरल्या आहेत.

भारतातील एकूण आदिवासी म्हणजेच शेड्युल ट्राइब (एस.टी) लोकसंख्येपैकी 10.06% लोकसंख्या एकट्या महाराष्ट्रात आहे. आदिवासी जनसंख्येच्या प्रमाणात महाराष्ट्र हे देशात दुय्यम क्रमांकाचे राज्य आहे. येथील आदिवासी समाजामध्ये मुख्य 47 जाती किंवा गट दिसून येतात. यासर्व समुदायांसाठी आदिवासी विकास विभाग, यांच्या विकासासाठी अथक प्रयत्नरत आहे.

आदिवासींसाठी शासकीय योजना आणि सक्षमीकरण :

आजघडीला आदिवासी समाजाची लोकसंख्या 1.08 कोटी म्हणजेच राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या तब्बल 9.35% संख्या आदिवासींची आहे. गोंदिया, भंडारा, यवतमाळ, चंद्रपुर, गडचिरोली, नाशिक, धुळे आणि नंदुरबार या जिल्ह्यातील आदिवासींची संख्या 20 लाखांहून अधिक आहे. हे आदिवासी राज्यातील सर्वात गरीब नागरीक आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी या विभागाला स्वतंत्रनिधी देण्यात येतो. शिक्षा, पायाभूत सुविधा, कौशल्य विकास योजना, संस्थात्मक पातळीवरील कामे या माध्यमातून या निधीचा वापर करून आदिवासींचा विकास साधण्यासाठी योजना आखल्या जातात. अनुदानित आश्रमशाळा, वसतिगृहे, नामांकित शाळांमध्ये प्रवेश, शाळा/कॉलेज शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, त्याच बरोबर स्पर्धा (परीक्षा विषयी) माहिती व स्पर्धा परीक्षांची तयारी याबाबत जागरूकता निर्माण करण्यात येत आहे. त्याचबरोबर तरुणांसाठी वारली कला, बांबुच्या वस्तुंची निर्मिती कशी करावी अशा आदिवासी कलांमध्ये पारंगत करण्यासाठी प्रशिक्षण वर्ग घेतले जातात, भारतात एकूण 570 पेक्षा जास्त आदिवासी जमाती आहेत. शासनाने त्यामधील सुमारे 75 जमातींचा अतिमागास आदिम जमातींमध्ये समावेश केला आहे. बाह्य जगाशी संपर्क नसणे हे अतिमागास जमातींचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. आदिवासी, नागरी व ग्रामीण समाजापासून अलिप्त असल्यामुळे विकासापासूनही तितकेच वंचित असलेले दिसून येतात.

2011 च्या जनगणना अहवालानुसार भारतात आदिवासींची एकूण लोकसंख्या सुमारे 10:42 कोटी आहे. भारताच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासींचे प्रमाण 8.61% टक्केइतके आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात असलेल्या लोकसंख्येचे अध्ययन करणे व त्यांच्या विकासासाठी योजना आखणे आवश्यक आहे. त्यांच्या समस्यांचा आढावा घेणे. तसेच त्यांच्या उन्नतीच्या दृष्टीकोणातून पावले उचलण्याची आज खरी गरज आहे. आदिवासी अतिमागास राहण्यामागची अनेक कारणे अभ्यासांती लक्षात येतात. त्यामध्ये दरयाखोऱ्यात, डोंगरावर किंवा जंगलामध्ये राहणे, ज्याठिकाणी फारसा कोणाचा संपर्क येणार नाही. किंवा त्यांच्या दैनंदिन जीवनात फारशी कोणी देखल घेऊ नये म्हणून नागरी आणि ग्रामीण समुदायापासून हा आदिवासी समुदाय अगदी स्वतःला अलिप्त ठेवतो व हेच महत्वाचे कारण आहे की, आदिवासी अतिमागास आहेत. त्याचबरोबर त्यांचा असा कयास आहे की, आम्ही आमची

सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जसे, त्यांचे राहणीमान त्यांची जीवन पद्धती, त्यांची वेशभूषा, त्यांची सण साजरे करण्याची पद्धती, त्यांची धार्मिक श्रद्धा, कर्मकांड अर्थोत्पादन पद्धती, विवाह पद्धती इतर समुदायापासून अलिप्त राहून टिकवून ठेवू शकतो अशी त्यांची धारणा आहे.

वरील सर्व बाबींचा विचार करता, एक गोष्ट निदर्शनास येते ते म्हणजे आदिवासींना स्वतःची संस्कृती जतन करायची व त्यामध्ये त्यांना कुणाचीही ढवळाढवळ नकोय त्यामुळे ते अतिदुर्गम प्रदेशात वास्तव्य करतात पण त्याचबरोबर आजच्या उत्तर आधुनिक युगाची वाटचाल पाहता. आदिवासींना विकासापासून वंचित ठेवणे हे योग्य वाटत नाही आणि ते बुद्धिला पटण्यासारखे नाही. या ठिकाणी डॉ.जी. एस.धुर्ये यांनी आदिवासींच्या संदर्भात सिद्धांत मांडला. तो म्हणजे विलीनीकरणाचा सिद्धांत होय.

डॉ. जी. एस. धुर्ये यांनी आदिवासींचं अध्ययन करून त्यांनी त्यासंदर्भात आपले विचार मांडलेले आहेत. त्यांनी आदिवासींना मागासलेले हिंदू असे म्हटले आहे. आदिवासी आपले सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जतन करण्याच्या हेतूने प्रगत समाजापासून वेगळे राहतात. आदिवासी हे देशाचे मूळ नागरिक आहेत त्यांना भारतीय लोकसंख्येमध्ये सहभागी करून नागरिकत्वाचा हक्क प्रदान करण्यासाठी त्यांचे विलीनीकरण करणे आवश्यक आहे. आदिवासी जनजाती आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक दृष्टीने अत्यंत अविकसित आहेत. परंतु तरीही या जनजाती स्वतःला हिंदू मानतात. त्यामुळे डॉ. जी. एस. धुर्ये त्यांना मागासलेले हिंदू म्हणतात. आदिवासी इतर समुदायापासून अलिप्त राहतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये न्यूनगंडाची भावना, मागासलेपणाची भावना निर्माण होते. असे धुर्ये म्हणतात. डॉ. धुर्येचा विलीनीकरणाचा सिद्धांत सांगितला.

आदिवासी समाजाच्या विलीनीकरण विकासासाठी आवश्यक आहे. असे डॉ. धुर्ये म्हणतात. आदिवासींना हिंदू समाजामध्ये सामील करण्यासाठी आदिवासींना आणि दुर्बल घटकांना सामाजिक प्रवाहात आणण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मता वृद्धिंगत करण्यासाठी वरील प्रमाणे डॉ. धुर्येनी आदिवासींना समाजाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आदिवासींचे विलीनीकरण करणे आवश्यक आहे हे त्यांच्या सिद्धांतात त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

व्हेनिअर एल्विन ह्या विचारवंतांनी आदिवासींच्या संदर्भात एक सिद्धांत मांडला. तो म्हणजे अलिप्ततावादी सिद्धांत होय. त्यांचे असे मत होते की, आदिवासींचे सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये जतन करावयाची असतील तर त्यांना इतर

समुदायापासुन अलिस ठेवले पाहिजे पण डॉ. धुर्येनी व्हेनिअर एल्विनच्या अलिसतावादी सिद्धांताचा विरोध केला व आदिवासींच्या संदर्भात विलीनीकरणाचा सिद्धांत मांडला या ठिकाणी डॉ. व्हेनिअर एल्विन व डॉ.जी.एस.धुर्ये यांच्या सिद्धांताचा उल्लेख करणे अगत्याचे वाटते?

खरे देशाचे नागरिक म्हणजे 'आदिवासी' या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन आदिवासी हा शब्द प्रचलित झाला. त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी आदिवासींना मूलभूत सुविधा पुरविणे आवश्यक आहे. तरच राष्ट्राचा विकास घडून येणे शक्य आहे. त्यासाठी आदिवासींना अगोदर विकासाच्या प्रवाहात आणावे असे डॉ.जी.एस.धुर्येचे मत आहे. त्यासाठी शासनाने अनेक ठोस पावले उचलावीत नुसते विकासाच्या नावाखाली योजना आखून चालणार नाही तर त्या योजना ज्यांच्यासाठी तयार झालेल्या आहेत. त्यांच्यापर्यंत त्या पोहचणे आजच्या घडीला गरजेचे आहे. व त्या योजनांची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

आदिवासी समुदायामध्ये असलेले दारिद्र्य हे त्यांच्यामध्ये असलेले अतिमागासलेपण दर्शविते. भारतातील बहुसंख्य आदिवासी दरिद्रय रेषेखाली जीवन जगताना दिसतात. ठक्करबाप्पाच्या मतानुसार भारतीय समाजातील ग्रामीण आणि नागरी समुदायापेक्षा आदिवासी समुदाय सर्वात जास्त दरिद्री वर्ग आहे. नागरी आणि ग्रामीण समाजात लहान मोठ्या आकाराचे का होईना श्रीमंत आणि मध्यम असे दोन वर्ग आहेत. परंतु आदिवासी समाजात मात्र केवळ हा एकच वर्ग आहे. या विधानात किंचित ही अतिशयोक्ती नाही, असे ते सांगतात. वरीलप्रमाणे ठक्करबाप्पा यांनी आदिवासींच्या स्थितीचे वर्णन केलेले आहे.

आदिवासींचा उदरनिर्वाह शेती, शिकार, कंदफळे, गोळा करणे जंगलातील रानमेवा जमा करणे आणि विकणे यावर चालतो. कुठल्याही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग नाही. त्यामुळे काबाडकष्ट करावे लागतात. अतिमागासलेपणाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे निरक्षरता होय बाह्य जगाविषयीचे अज्ञान शिक्षणाविषयी उदासीन वृत्ती, आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अल्प असण्यामागची बहुविध कारण असली तरी त्यामध्ये महत्त्वाचे कारण म्हणजे देश स्वतंत्र झाल्यानंतर जवळपास 25 वर्षे शासनाने आदिवासींसाठी कुठलाही शैक्षणिक कार्यक्रम 1970 पर्यंत आखला नव्हता.

त्यामुळे 1970 नंतर आश्रमशाळा व तत्सम कार्यक्रम आदिवासी शिक्षणाकरिता आखण्यात आले त्यामुळे आदिवासी साक्षरता दर हा कमी दिसून येतो.

अशा पद्धतीने आदिवासींच्या मागासलेपणाची कारणे जसे दारिद्र्य, निरक्षरता, कर्जबाजारीपणा, व्यसनांधता, वेगळेपणाची भावना ही दिसून येतात. आदिवासींची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे त्यांना डॉ.जी.एस.धुर्ये यांनी सांगितल्याप्रमाणे राष्ट्रविकास साधायचा असेल तर त्यासाठी आदिवासींना मुख्य प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांचा सिद्धांत अतिशय उपयुक्त आहे. आजही असे काही पाडे, वाड्या किंवा टोले किंवा खेडी आहेत की ज्याठिकाणी खेडी मूलभूतसुविधा त्याचबरोबर वीज, दळणवळणाची सोय, आधुनिक शेतीसाठी लागणारी यंत्रसामुग्री, व्यवसायासाठी लागणारा कच्चा माल. तयार मालासाठीची बाजारपेठ इत्यादी विषयक सुविधा उपलब्ध नाहीत. त्यांच्या परिस्थितीचे गांभीर्य लक्षात घेऊन त्यासाठी योग्य ती ठोस पावलं उचलण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची -

- ✦ डॉ. शिंदे सुनिल सुरेश भालेराव, महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण एज्युकेशन पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स ISBNB: 9789380376405
- ✦ प्रा.डॉ. गावीत पुष्पा यशवंत, आदिवासी संस्कृती
- ✦ <https://asiafoundation.org/people/fuby-hembrom>
- ✦ www.sahyadribooks.com
- ✦ डॉ. मुनघाटे प्रमोद, आदिवासी मराठी साहित्य-स्वरूप आणि समस्या
- ✦ <http://www.researchgate.net>
- ✦ <https://papers.ssrn.com>
- ✦ Tribal Research and Training Institute
- ✦ <https://trti.maharashtra.gov.in>
- ✦ डॉ. साळुंखे सर्जेशवण स्माजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस, 1996
- ✦ प्रा. लोटे रा.ज., समाजशास्त्र विषय आणि संकल्पना, पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर, जून 2014
- ✦ प्रा. लोटे रा.ज., भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, जून 2009

भारत के विकास में कृषि क्षेत्र का योगदान

डॉ. सुरेंद्र गोविंदराव पोथारे

अर्थशास्त्र विभाग (उपप्राचार्य)

शरदचंद्र कॉलेज, बुटीबोरी, नागपूर

सारांश:-

भारत कृषि प्रधान देश है। भारत के कुल आबादी 60% जनसंख्या ग्रामीण क्षेत्र में निवास करती है। उनका प्रमुख व्यवसाय कृषि है। आज भारत के किसान पारंपरिक कृषि से आधुनिक कृषि के क्षेत्र में बढ़ रहा है। जो कृषि में हरित क्रान्ति स्रोत है। जो 1960 बाद दिखाई दी। जिस में कृषि की उत्पादकता बढ़ाने के लिये उन्नत बीज प्रजातीय, नवीनतम तकनीक और फसल संरक्षक बीमा योजना की आवश्यकता है। 1960 फसल उत्पादन क्षम बढ़त दर्शाती है। जिसके द्वारा भारत में कृषि क्षेत्र में परिवर्तन आये। इस हेतु सरकार द्वारा विभिन्न सुविधा कृषि के क्षेत्र में उपलब्ध कराये। जिस से बेरोजगार को कृषि में कार्य हेतु प्रेरणा प्राप्त होगी। भारत का विकास तेजी से होगा। भारतीय अर्थव्यवस्था को दुसरे देशों के तुलना में अग्रेसर श्रेणी स्थान प्राप्त होगा और आत्मनिर्भर भारत का निर्माण हो।

प्रस्तावना:-

भारत के कुल आबादी के लगभग 60% जनसंख्या ग्रामीण क्षेत्र में निवास करती है और कृषि भारत के ग्रामीण क्षेत्र का मुख्य व्यवसाय है। ग्राम निवासी इस व्यवसाय द्वारा बहुत आसानी से जीवन का भरण पोषण करते हैं। देखा जाये तो भारतीय अर्थव्यवस्था प्रमुखता से खेती पर निर्भर है। हमारे देश के खुशहाली का रास्ता खेत-खलिहानों और गांवों से होकर गुजरता है। खेती ग्रामीण क्षेत्र में रोजगार का एक मात्र साधन है। लेकिन इतने लोगों को व्यवसाय देने वाला यह क्षेत्र हमेशा ही उपेक्षा का शिकार भी रहा है। अंग्रेजों के आने के बाद भारत में खेती की समस्या लगातार विक्रम रूप लेने लगी थी। किसानों की कमाई का बड़ा हिस्सा लगान चुकाने में ही चला जाता था। उसी असंतोष का नतीजा था की किसान द्वारा आजादी की लड़ाई में बड़ चढ़ कर हिस्सा लिया था। स्वातंत्रता संग्राम से उन्हें यह आशा थी की भारत के आजादी के उपरान्त उनकी समस्या दूर हो जायेगी। आजादी के उपरान्त कृषि एवम् किसान के लिये बहुतांश योजनाये बनाई एवम् काफी सुधार भी किया। जिसके कारण वश कृषि क्षेत्र में 52%

रोजगार के अवसर निर्मित हुये। कृषि क्षेत्र का राष्ट्र के उत्पादन में सकल उत्पादन का सहभाग 15% है। जैसा की हम जानते राष्ट्र के निर्माण में कृषि क्षेत्र से प्राप्त उत्पादन का सहभाग कम है। अपेक्षित उसका महत्व बहुत है। वजह यह है की देश के खाद्यभंडार को आश्रित करने में कृषि उपयोगी सिद्ध होता है। जिस के द्वारा कृषि से संबन्धित उद्योग एवम् व्यवसाय क्षेत्र में कच्ची सामग्री उपलब्धता में कृषि महत्वपूर्ण भूमिका अदा करती है। उसी प्रकार कृषि ग्रामीण क्षेत्र में गरीबी दूर करने हेतु कारगर सिद्ध होती है।

भारत भौगोलिक स्थिति के अनुसार विशाल जनसंख्या का देश है। 1950 बाद कृषि में काफी बदलाव दिखाई दिए। पहली पंचवार्षिक योजना में कृषि के विकास को जादा महत्व दिया गया। जिसके कारण देश के अर्थव्यवस्था में उस समय कृषि का लिये 54% हिस्सा था। उद्योग एवम् सेवा क्षेत्र से अनुक्रम नुसार 16% एवम् 30% हिस्सेदारी थी। देश के किसान लोगों के लिए अधिक मात्रा में अनाज नहीं उगा पाते थे। क्योंकि खेती परंपरागत पध्दति से की जाती थी। जब से हम ने हरीत क्रान्ति अपनायी तबसे फसल की उपज में वृद्धि होने लगी और नई तकनीकी की उपयोगिता से देश खाद्यान्न भंडार क्षेत्र में स्वयंपूर्ण हुए। इसके चलते देश का आयात-निर्यात में बदलाव आया। देश के निर्यात में कृषि का 10% हिस्सा था।

कृषि क्षेत्र का विकास:-

1960 के बाद कृषि क्रान्ति के साथ नया दौर शुरू हुआ। घरेलू उत्पादन (G.D.P.) 17% था। उस समय 52% लोग खेती में काम करते थे। 1967-1968 में हरीत क्रान्ति दौर प्रारंभ हुआ। भारत में हरीत क्रान्ति के प्रारंभ का श्रेय एम. एस. स्वामीनाथन जाता है। जीने हरीत क्रान्ति का जनक माना जाता है। देश में संचित एवं असंचित कृषि क्षेत्र में अधिक उत्पादन देने वाले संकरित बिज्जी के उपयोग से फल उत्पादन में वृद्धि हुई। हरीत क्रान्ति से खेती में बदलाव हुआ। व्यवसायिक खेती होने लगी और किसानों के दृष्टिकोण में परिवर्तन हुआ। इसके चलते गन्ना, गेहूं, ज्वार, मक्का, बाजरा के उत्पादन में भारत के खाद्यान्न

मे वृद्धि हुई। प्रति हेक्टर मात्रा में वृद्धि की वजह नई विकास योजना का लाभ होने लगा है। सिंचाई सुविधा का तेजी से विस्तार किया गया था। 1951 में कुल सिंचाई 223 लाख हेक्टर थी। जो बढ़कर 2009 में 1073 हेक्टर हुई। सिंचाई का 1951 में 210 लाख हेक्टर थी। जो बढ़कर 2009 में 673 लाख हेक्टर हो गया 2013-14 में 265 मिलियन टन रिकार्ड उत्पादन हुआ। उसमें तिला का 32.4 मिलियन टन, दलहन का 19.5 मिलियन, मुगफल्ली का 73.17 मिलियन उत्पादन हुआ।

भारत में खाद्य उत्पाद प्रगति:-

(मिलियन टन में)

वर्ष / फसल	चावल	गेहूँ	दाल
1960-61	35	11	13
1990-91	75	55	14
2009-10	89	81	15
2010-11	96	86	18
2018-19	113	102	24

कृषि उत्पादन संबंधित सांख्यिकी तालिका भारत में कृषि उत्पादन में विकास दर्शाती है। कृषि संसाधन उपयोग हेतु समय समय पर आधुनिक तंत्रज्ञान विकसित कृषि संसाधन का उपयोग ग्राह्य है। कृषि क्षेत्र में दो वर्ष विकास दर हासिल करने के बाद 2018-2019 में कृषि क्षेत्र की वास्तविक विकास दर कम होकर 2% प्रतिशत हो गयी।

कृषि क्षेत्र में आधुनिकता की पहल:-

कृषि में फसल की उत्पादन क्षमता बढ़ाई जाये इस दृष्टि से उन्नत बीज प्रजातीया, नविनतम तकनिक, और फसल संरक्षण बीमा योजना थी आवश्यक है। ठिक उसी तरह खेती में आधुनिकतम कृषि तंत्रों का प्रयोग भी अति महत्वपूर्ण है। उन्नत कृषि यंत्रों का प्रयोग मानव श्रम कम करणे तथा कार्य की गुणवत्ता समय एवं ऊर्जा की बचत के लिए होता है। आज खेती का अधिकार काम मशीन से किया जाता है। फसलों की बुवाई के लिए दो तीन बार जुदाई फिर डिक्स- हैरो द्वारा जुताई तथा अंत में खेत को समतल के लिये पट्टेला चलाया जाता है। खेत तयार करने के लिए रोटावेटर का प्रयोग किया जाता है। डिक्स- हैरो तथा दो बार कल्टी वेटर के बराबरी की जुताई एक ही बार में करता है। उसके द्वारा धान की रोपाई की

जाती है इस मशीन से 50-60% समय और 40-60% ऊर्जा बचत होती है और उत्पादन में बढ़ोतरी होती है। किसान द्वारा खेती में आधुनिक यंत्रों का उपयोग में पहले के मुकाबले वृद्धि दिखाई दी। उसी प्रकार 1975 से 2005 के दौरान किसान द्वारा खेती में आधुनिक यंत्र का उपयोग से उत्पादन में द्विगुणित वृद्धि हुयी। 1975 से 2005 में आधुनिक तंत्रज्ञान का उपयोग स्वीकार करने से चावल का उत्पादन 4 लाख 23 टन और गेहूँ का उत्पादन 5 लाख 90 टन बढ़ोत्तर उत्पादन हुआ है। इसके अलावा उत्पादन का मूल्य 241 कोटी और 636 कोटी 80 लाख क्रमानुसार है। उसी प्रकार भारत की जनखंख्या वृद्धि हुयी जो की आज 130 कोटी हैं। उसे खाद्य भंडार के वृद्धि से लाभ हुआ। भारत चावल, गेहूँ, मक्का के अन्नाज में स्वयंपूर्ण हुआ। तेलजन्य बीज और दलहन उत्पादन में पीछे है जो की उत्पादकता बढ़ाने के लिए अधिक प्रयास करने की आवश्यकता है।

आर्थिक लाभ:-

भारत विश्व में तेजी से बढ़ने वाली प्रमुख अर्थव्यवस्था में से एक है। 2017-18 में भारत का जी डी पी 7.2 था। 2018-19 में 6.8 था। जो की मामूली परिवर्तन था जिसका असर सभी क्षेत्र पर दिखाई दिया। पिछले पाच वर्ष के दौरान 2014-15 कृषि विकास दर उच्च रही। 6.8 से वृद्धि हुई और विकास दर 7.5 रहा। 2018-19 में रब्बी फसलों में कमी आयी।

कृषि के क्षेत्र में पिछले दो वर्ष में अच्छा विकास दर हासिल करने के बाद 2018-19 में कृषि और सहाय्यक क्षेत्र की वास्तविक विकास दर 2.9% हो गयी। 2018-19 में खाद्यान का उत्पादन 291 मिलीयन टन रहा। देश में इतना अनाज भंडार उपलब्ध रहते हुये। विश्व भुखमरी सांख्यिकीय 2019 के नुसार भारत 102 स्थान पर था। जो की अन्य पड़ोसी राष्ट्र के तुलनात्मक दृष्टिसे पिछडा हुआ था। जिसमें बांगलादेश 88, पाकिस्तान 94, नेपाल 73, श्रीलंका 66 क्रम पर हैं। वर्ष 2015-16 में विश्व के कुल आबदी से 80 कोटी आबाजी भुखमरी से ग्रस्थ थी। जो की भारत में 19.46 कोटी थी। आज विकास दर 2% पहुंचा और बेरोजगारी 11% है। महामारी के स्थिति में CII की रिपोमें बताती है की 15 मई तर 30 करोड लोगो की नौकरीया जा चुकी होगी। जो की इस समय की भयावय स्थिती उत्पन्न होते हुये दिखाई दे रही हैं। जिसका परिणाम भारत के अर्थव्यवस्था पर दिखाई देगा। भारत सरकार से यह अनुग्रह है की इन बेरोजगार को फिरसे काम

उपलब्ध हो इस लिए कृषि के संबंधित योजना से प्रेरित किया जाए। देश के मानवी संसाधन का उपयोग कर देश को विकसित देशों के अग्रेसर श्रेणी के सूची में स्थान प्राप्ति हेतु प्रयत्न करें। जिस का एक प्रमुख क्षेत्र कृषि है। कृषि क्षेत्र के द्वारा भारत की अर्थव्यवस्था को आत्मनिर्भर बनाया जाना चाहिए। तभी आत्मनिर्भर भारत का निर्माण होगा।

भारत सरकार को कृषि क्षेत्र को बढ़ावा देने हेतु सुझाव :-

1. आन्नाज के आधारभूत मुल्य बढ़ाया जाये।
2. बैंक से कम ब्याज दर में ऋण उपलब्ध होना चाहिए।
3. सिचाई सुविधा और रासायनिक खद में सब्सिडी उपलब्ध होनी चाहिए।
4. आधुनिक खेती के लिए सरकार द्वारा किसान को उपकरण कम दर उपलब्ध होने चाहिए।
5. बीज की खोज संबंधित कृषि वैज्ञानिक संशोधन संस्था का विस्तार होना चाहिए।
6. विपणन और मंडीओ में भांडार उपलब्ध होने चाहिए।
7. किसान को कृषि संबंधित जानकारी के लिए मुफ्त इरनेट सेवा देनी चाहिए।
8. कृषि को औद्योगिक दर्जा मिलना चाहिए।

निष्कर्ष:-

उपरोक्त जानकारी हमें यह दिखाई देता है कि कृषि एवं किसान भारत के विकास आधार हैं। आत्मनिर्भर भारत के निर्माण हेतु कृषि को आधुनिकीकरण की संरचना में ढालना आवश्यक है। उन्नत कृषि के माध्यम को अपनाया जाना चाहिए। मानवी संसाधन का उचित तरह से उपयोग किया जाना चाहिए। नविनतम योजना का प्रारंभ कर के आर्थिक दृष्टि से कृषि क्षेत्र की सहाय्यता कर कृषि उन्नती हेतु प्रयास करना चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

- ✦ कविमंडल , कृषि अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे पब्लिकेशन, नागपूर, 2018.
- ✦ जिभकाटे, बी.एल., भारतीय अर्थशास्त्र, विश्व पब्लिशर्स, नागपूर. 2017.
- ✦ झामरे,, भारतीय अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे पब्लिकेशन, नागपूर. 2018.
- ✦ कुरुक्षेत्र, वर्ष 62, अंक 4,5, फरवरी, मार्च 2016.
- ✦ योजना, वर्ष 44, अंक 5, डिसेंबर 2016.
- ✦ चालू घडामोडी, पृथ्वी पब्लिकेशन, पूणे. 2019.
- ✦ <https://hi.m.भारतीय कृषि>, (8जुलै 2020).
- ✦ <https://hi.m.भारतीय अर्थव्यवस्था>, (14जुलै 2020).
- ✦ www.jagaranjosh.com, (13जुलै 2020).

भारतीय ग्रामीण समाजातील परिवर्तन

डॉ. कमलाकर पंजाबराव तागडे

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस.

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर.

गोषवारा :

भारतातील ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाविषयी संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून अध्ययन करतांना असे दिसून येते की, भारतीय खेडी ही परस्परंपासून वेगळी (अलग) होती. त्याचबरोबर ती स्वयंपूर्ण होती. सामाजिक परिवर्तन ही अशी एक प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये विशिष्ट समाजव्यवस्थेच्या रचनेमध्ये आणि कार्यामध्ये महत्त्वपूर्ण व अर्थपूर्ण बदल घडून येतो. समाजव्यवस्थेमध्ये सकारात्मक बदल घडून येण्याकरिता आपणाला काही मुख्य स्विकारावी लागतील. नविन काही घटकांचा व मार्गांचा स्विकार करावा लागेल. ग्रामीण समाजामध्ये जो विचार आहे, त्या विचाराला क्रियाशील करण्याकरिता वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून त्याची पेरणी करणे आवश्यक आहे. भारतीय ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाच्या संदर्भात अनेक विचारवंतानी व संशोधकानी संशोधनात्मक पैलूंना जन्म दिला आहे. आजची ग्रामीण समाजातील परिस्थिती ही काही प्रमाणात बदलाची वाट असली तरी पाहिजे त्या दृष्टिकोनातून समाजामध्ये विचार करण्याची दृष्टि अजुनपर्यंत समाजातील सर्व स्तरापर्यंत पोहचली नाही. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये सर्वाधिक महत्त्वाचा घटक म्हणजे शेतीचे उत्पादन होत. शेतकरी व शेतमजूर रात्रंदिवस श्रम करतात, हालअपेष्टा सहन करतात. परंतु जागतिक पातळीवर शेतक-यांच्या उत्पादनाची व त्या उत्पादनाला योग्य मोबदला, भावाची दखल घेतल्या गेली नाही. याउलट भारतातीलच दलाल वर्ग हा शेतक-यांच्या जवळील अत्यंत अल्प दरामध्ये वस्तु (उत्पादन) खरेदी करतात व महाग (जास्त) दरामध्ये विकतात. जागतिक स्तरावरील निर्याती वरील निर्बंध उठविले जात नाही. शेतकरी हा पाहिजे त्या प्रमाणात तार्किक दृष्टिकोनातून शासनाशी भांडत नसल्यामुळे शासन त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करित असल्याचे दिसून येते. आज भारतातील ग्रामीण समाजातील जे परिवर्तन आढळून येते ते परिवर्तन सहज घडून आले नाही. त्याकरिता काही घटक जबाबदार आहेत. जसे- औद्योगिकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार, लोकशाहीमूल्ये, नवीन कायदे, हरितक्रांतीचा विचार, सामुदायिक विकास योजना, सहकारी चळवळ, वैज्ञानिक दृष्टिकोन इत्यादी घटकांमुळे भारतातील ग्रामीण समाजामध्ये परिवर्तन घडून आलेले आहेत. परिवर्तन घडवून आणणा-या घटकांचा प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये आढावा घेण्यात आलेला आहे.

प्रमुख शब्द :-

भारतीय ग्रामीण समाज, परिवर्तन, औद्योगिकरण, हरितक्रांती, लोकशाही मूल्ये, सहकार चळवळ इत्यादी.

प्रस्तावना :

भारतीय ग्रामीणामध्ये किंवा खेड्यामध्ये आपणाला प्रामुख्याने तीन वर्ग आढळून येतात. शेतकरी, ग्रामीण कामगार व मजूर वर्ग आणि ग्रामीण अधिकारी. शेतक-यांचे दोन वर्गात विभाजन केले जात होते. जमीनदार आणि कुळ कास्तकार. शेतीला लागणारे काम व भांडवल स्वतः उत्पादक (शेतकरी) स्वतःच्या बचतीमधून पूरवित असते. जमीनदार व ग्रामीण सावकार हे कर्ज पुरविणा-या संस्था असायच्या. शेतकरी व कारागीरांना त्यांच्यावरच अवलंबून रहावे लागायचे. भारतीय खेडी ही परंपरापासून स्वयंपूर्ण असायची. परंतु युद्ध व राजकीय उलथापालथाच्या त्यांच्यावरती प्रभाव पडत होता. परकीय आक्रमणामुळे त्यांची लूट होत होती. ग्रामीण समाज हा श्रम विकासाच्या तत्त्वावर आधारित होता. शेतकरी हा जमीन कसायचा व जनावरे पाळित असे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागामध्ये जातीप्रथा आधारित - कोष्टी, सोनार, तेली, कुंभार, सुतार, धोबी, चांभार इत्यादीचे अस्तित्त्व असायचे. हे सर्व कामे जातीच्या आधारावर होत असे. एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे हस्तांतरित होत होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारतातील ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाविषयी अध्ययन करणे.
2. भारतातील ग्रामीण समाजातील परिवर्तन घडवून आणणा-या घटकांविषयी चर्चा करणे.

संशोधनात्मक पध्दत :

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. वृत्तपत्रे, पुस्तके, ग्रंथ, ऐतिहासिक पुरावे इत्यादींचा उपयोग करून शोध निबंधामध्ये वास्तविकता शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

साहित्य समिक्षा :

1. महाराष्ट्राची ग्रामीण समाजरचना या ग्रंथामध्ये व्ही.एम. दांडेकर यांनी ग्रामीण समाजजीवनाचा अभ्यास केला असल्याचे दिसून येते.
2. गावगाडा या ग्रंथामध्ये टी.एन. अत्रे यांनी ग्रामीण समाजजीवनाचा अभ्यास करतांना तेथील संस्कृतीचा व त्यांच्या जीवनावरती होणा-या परिवर्तनाचा अभ्यास केला असल्याचे दिसून येते.
3. जाती, वर्ग आणि व्यवसाय या ग्रंथामध्ये जी.एस. धुर्ये यांनी भारतातील जाती व्यवस्था व ग्रामीण समाजातील जातींचा अभ्यास केला असल्याचे आढळते.

४. सामुदायिक विकास या ग्रंथामध्ये एस.के. देय यांनी ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाविषयी अध्ययन केले असल्याचे आढळते.

वरील संशोधकांनी आपल्या ग्रंथामध्ये ग्रामीण समाजातील विविध पैलूंचा अभ्यास केलेला आहे. परंतु बदलत्या परिस्थितींचा आढावा घेतला गेला नाही. या दृष्टिकोनातून प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भारतीय ग्रामीण समाजातील परिवर्तनाविषयी सविस्तर अध्ययन केले आहे. ग्रामीण समाजातील परिवर्तन हे सहजतेने घडून आलेले नाही तर सामाजिक परिवर्तन ही एक प्रक्रिया आहे. याकरिता काही कारणे महत्त्वाची ठरली आहेत. त्या कारणांचा येथे संशोधनकर्त्याने शोध घेतला असल्याचे आढळून येते.

औद्योगिकरण :

शहरी क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने औद्योगिकरणाची प्रक्रिया वाढत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील काही लोक आपल्या गरजांची पूर्ती करण्याकरिता शहरांकडे आकर्षित होऊ लागले. औद्योगिकरणाकरिता काम करण्याकरिता मनुष्य बळाची गरज भासू लागली. ग्रामीण भागातील शेतामध्ये काम करण्यापेक्षा एखाद्या कंपनीतील कारखान्यात काम करण्या-या श्रमिकाला जास्त रोजगार व जास्त मजुरी मिळू लागली, त्यामुळे खेड्यातील लोक शहरांकडे आकर्षित होऊन ठाव घेऊ लागले. त्यामुळे गावातील परंपरागत संयुक्त कुटूंबे ही विभक्त होऊ लागली. खेड्यातील सर्वांगिन बदल घडवून आणणारा हा अतिशय प्रभावी घटक आहे.

प्राचीन काळातील खेड्याची अवस्था ही एखाद्या बेटासारखी होती. म्हणूनच प्रत्येक खेड्याला आपल्या लोकांच्या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी स्वतंत्रपणे योजना करावी लागली.

सामाजिक कारण :

ग्रामीण समाज परिवर्तनामध्ये सामाजिक कारणांचा फार मोठा वाटा आहे. संयुक्त कुटूंब पध्दती हे भारतीय ग्रामीण समाज जीवनाचे वैशिष्ट्ये आहे. तीन पिढ्यापर्यंत सर्व आप्तसंबंध एकत्र राहात असत. कुटूंबाची मालमत्ता ही एकत्र रहायची. ब्रिटीशांच्या धोरणामुळे संयुक्त कुटूंबपध्दतीला हादरे बसले. औद्योगिकरणाच्या प्रक्रियेमुळे खेड्यातील लोक शहरात जाऊन उदर-निर्वाहाची साधने शोधू लागली. पश्चिमात्य विचार सरणीचा प्रभाव हा ग्रामीण-वासीयांवरती पडल्याने त्यांच्यामध्ये व्यक्तिवादी दृष्टिकोन विकसित झाला. त्यामुळे महत्त्वाची समजली जाणारी कुटूंब व्यवस्था ही डगमळीत व्हायला लागली. आजच्या बदलत्या परिस्थितीमध्ये ग्रामीण समाजातील लोकांना केवळ शेतीवर अवलंबून राहणे शक्य नाही. संयुक्त कुटूंबसंस्थेप्रमाणेच प्राचीन ग्रामीण समाजातील जातिसंस्थेचे परिवर्तन घडून आले. एकंदरीत ग्रामीण समाजरचना ही जातिसंस्थेवर आधारित होती. जातीमुळे व्यक्तीचा दर्जा, व्यवसाय व व्यक्तीचे आचार ठरत असे. ब्रिटीशपूर्व भारतात जात हीच एक विषमतेवर आधारित समाज रचना होती. तिच्या आधारावरच समाजाचे जनजीवन ठरलेले होते.

ब्रिटीशांच्या आगमनामुळे जातिसंस्थेचा प्रभाव हळूहळू कमी होऊ लागला. व्यक्तिस्वातंत्र्य, भौतिक विकास व उच्च प्रतीचे जीवनमान प्राप्त करण्याकरिता आधुनिक शिक्षणाचे बीजारोपन ब्रिटीशांनी भारतात केले. त्यामुळे जातिसंस्थेचे निर्बंध कमी होऊ लागले. आजच्या स्वतंत्र भारतातील समाजजीवनातून पूर्णपणे जातीचे अस्तित्व संपले असे म्हणता येणार नाही. परंतु ब-याच प्रमाणात जातीची पकड पूर्वीसारखी राहिली नाही. व्यवसाय निवडीसाठी आज जातीची आवश्यकता राहिली नाही. बलुतेदारी व्यवस्था आज आपणाला आढळून येत नाही. बाल-विवाहाचे प्रमाणे अत्यंत्य आहे. स्त्रियांना कायद्याने समानता मिळाल्याने व प्रौढ मतदानाचा हक्क लाभल्याने त्या भारताच्या स्वतंत्र नागरिक ठरल्या आहेत. आज ग्रामीण भागामध्ये त्यांच्याकरिता पंचायतीत व इतर शासन संस्थामध्ये काही जागा राखीव ठेवलेल्या आहेत. याचा अर्थ असा नाही की आजची ग्रामीण स्त्री ही दास्यत्वापासून पूर्णपणे मुक्त झाली.

आज ग्रामीण भागात स्त्रियां अर्थात्पादन करीत असल्या तरी त्यांना कोणत्याही प्रकारचे मतस्वातंत्र्य व आचार स्वातंत्र्य नाही. ग्रामीण आणि नागरी भागातील स्त्रीयामध्ये विकासाच्या बाबतीत फार मोठ्या प्रमाणात अंतर दिसून येते.

शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार :

ज्ञान हा मानसाला तिसरा डोळा असे म्हटले जाते. दुरदृष्टी, तर्कबुद्धी ही ज्ञानाने वाढत असते. त्याच बरोबर आत्मविश्वास व स्वाभिमान वाढतो. चांगल्या-वाईटाची, निती-अनिती, सत्य-असत्य, योग्य-अयोग्य इत्यादी विषयी क्षमता वाढते. ज्ञानामुळे मनुष्याला आपल्या प्रगतीची वाढ शोधता येते. आत्मनिरीक्षणाची सवय आपणाला लागून जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीचा एकंदरीत दृष्टिकोन बदलून जातो. जीवनात स्पष्टत्व येते. शिक्षणामुळे समाजामध्ये फार मोठ्या प्रमाणात जागृती निर्माण झाली. त्यामुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व हे शिक्षणामुळे निर्माण होत असते. शिक्षण हा समाजाच्या विकासाचा प्रथम मजबूत पाया आहे.

सामुदायिक विकास योजना :

ग्रामीण विकासाच्या उपक्रमामध्ये सामुदायिक विकास योजनेचे अतिशय महत्त्व आहे. ग्रामीण सामुदायिक विकास योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, शेती विकास, पशुसंवर्धन व विकास, आरोग्य सुधारना, ग्रामीण स्वच्छता, ग्रामीण जोड धंदे, ग्रामीण कल्याणकारी कार्यक्रम, आधुनिक तंत्रज्ञानयुक्त शेती अश्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात विकास घडवून आणण्याकरिता स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात शासकीय व अशासकीय संस्थामार्फत विकासाचे कार्यक्रम आखण्यात आले. एकात्मिक ग्रामीण विकास, महिला व बालकल्याण, सहकारी शेती, समाजशिक्षण, सर्वोदय, भूदान चळवळ, लघुउद्योग, कुटीर उद्योग इत्यादी कार्यक्रम राबविले गेले. सामुदायिक विकास योजनेतर्गत ग्रामीण समुदायाचा कश्याप्रकारे विकास होईल याचे भान ठेवून कार्यक्रमाचे नियोजन व आयोजन करण्यात आले. ही योजना

राबविण्याकरिता शासनाद्वारे काही धोरणे निश्चित करण्यात आले.

हरितक्रांतीचा शासकीय प्रयत्न :

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील सर्वाधिक महत्त्वाचा घटक म्हणजे शेती उत्पादन होय. स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारतीय शासनाने शेतीच्या विकासाकडे विशेषपणे लक्ष पुरविले. पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून ग्रामीण समाज जीवनात एकंदरीत बदल कसा घडवून जाणता येईल याविषयी आराखडा तयार करून त्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करण्यात आले. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये शेतीच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. हरित क्रांती घडवून आणण्याचे शासकीय धोरण ठरविण्यात आले. त्याकरिता बी-बियाने, रासायनिक खते, कीटकनाशके, ट्रॅक्टर, मळणी यंत्रे, शेतक-यांना कर्ज, सहकारी संस्था, इत्यादी निर्माण केल्यात. शतीला पूरक असा जोड धंद्याकडे लक्ष पुरविल्या गेले. कृषी विद्यापीठे, सिंचनाच्या सोयी इत्यादी ज्ञानात्मक दृष्टिकोनातून शासकीय प्रयत्न करण्यात आले.

लोकशाही पध्दतीचा स्वीकार :

आपल्या देशाने लोकशाही पध्दतीचा स्वीकार केल्याने प्रत्येक नागरीकाला समानतेचा दर्जा व समानतेची वागणूक मिळू लागली असली तरी समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना समान वागणूक व समान दर्जा प्राप्त झालाच असे नाही. परंतु आता विकासाच्या संधी ब-याच क्षेत्रात सर्वांना मिळू लागल्या असल्याचे दिसून येते. जाती व जन्माऐवजी पात्रता व योग्यता या तत्त्ववच्या आधारे सामाजिक दर्जा मिळू लागला आहे. जाती व धर्माच्या नावावर भेदभाव करणे हे गुन्हा आहे. हे कायद्याने अधोरेखित केले आहे. उच्च जातीचे लोक हे आता निम्न जातीच्या लोकांचा खुल्लेआम छळ करू शकत नाही. शिक्षकाची सर्वांकरिता दारे खुली झाली आहेत. राजकीय चळवळीमध्ये मतदानाच्या आधारे ग्रामीण व आदीवासी ही लोक सहभागी होत आहे. लोकशाही मुल्यांचा स्विकार करून विकासाचा मार्ग हा समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहचणे हे लोकशाहीचे उद्दिष्ट्य आहे.

सहकारी चळवळ :

ग्रामीण समाजजीवनात आमुलाग्र बदल घडविण्याच्या प्रक्रियेमध्ये सहकारी चळवळीचे योगदान फार मोठ्या प्रमाणात आहे. ग्रामीण क्षेत्रामध्ये सहकारी आंदोलनाने बराच बदल घडून आल्याचे दिसते. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी शेती, सहकारी पतपेढ्या, सहकारी दुग्ध व्यवसाय इत्यादी संस्थांनी ग्रामीण जनतेला आर्थिक आधार फार मोठ्या प्रमाणात दिल्या असल्याचे आढळून येते. आधुनिक पध्दतीने, आधुनिक तंत्रज्ञानाने शेती करण्याचे मार्गदर्शन हे ग्रामीण लोकांना मिळत असल्याने त्यांच्या उत्पादनामध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाल्याचे दिसून येते.

आज शेतकरी खाजगी कर्ज घेण्याऐवजी सहकारी पत पेढ्या कडून कर्ज घेत आहे. त्यांची फसवणूक थांबली आहे. अन्याय,

अत्याचार, लाचारी, शोषण यापासून ते मुक्त होत आहेत. आज संपूर्ण भारतात फार मोठ्या प्रमाणावर सहकारी संस्था उभ्या राहिल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये सहकारी संस्थांचे प्रमाण भरपूर आहे. परंतु काही संस्था ह्या भ्रष्टाचाराने ग्रसित आहेत.

स्त्री स्वातंत्र्य :

स्वतंत्र भारतामध्ये शासनाने भारतीय स्त्रीयांना पुरुषाप्रमाणेच स्वातंत्र्य दिले आहे. लिंगभेदाच्या आधारावर, प्रगतीच्या वाटेवर कुठल्याही प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. स्त्रीयांना पुरुषाप्रमाणे अधिकार देऊन त्यांना प्रगतीच्या मार्गात आणणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. स्त्रियांना मतदानाचा, शिक्षणाचा, अर्थाजन करण्याचा अधिकार भारतीय संविधानाने दिल्यामुळे आज महिला अधिक सक्षम झाल्याचे दिसून येते. आज ग्रामीण क्षेत्रात स्त्री स्वातंत्र्याची जागरूकता जरी कमी असली तरी ब-याच प्रमाणात स्त्रीयांना स्वातंत्र्य दिले जात असल्याचे आढळून येत आहे.

उपाय-योजना :

१. ग्रामीण समाजातील लोकांना शेती अतिरिक्त जोड व्यवसायाकरिता कर्ज व सोयी उपलब्ध करून देणे.
२. कृषी क्षेत्राची व्याप्ती वाढवून त्यामध्ये दुध डेअरी, मच्छपालन, कुक्कुटपालन, सामाजिक वणीकरण इत्यादींना समाविष्ट करणे.
३. ग्रामीण भागात लघु व कुटीर उद्योगाची स्थापनेवर लक्ष केंद्रीत करणे.
४. गरीब शेतक-यांना मदत करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्याचा दृष्टिने संघटन निर्माण करणे.
५. ग्रामीण भागात लागणा-या विभिन्न प्रकारच्या तांत्रिक सुविधा पुरविणारे केंद्र उघडणे.
६. ग्रामीण भागात बाजार पेठांच्या निर्मितीवर भर देणे.
७. तालुका स्तरांवर शेतीतील उत्पादनाच्या आधारावर कारखाने निर्माण करणे.

सारांश :

भारतीय समाजामध्ये परिवर्तन होणे हे अतिशय महत्त्वाचे आहे. जेव्हापर्यंत ग्रामीण समाजातील शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात परिवर्तन होणार नाही, तेव्हापर्यंत भारतीय समाजामध्ये परिवर्तन होणार नाही.

संदर्भ :

- ✚ डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे - २००२
- ✚ प्रा.एन.आर. राजपूत, ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर - २००४
- ✚ डॉ. महाजन धर्मवीर, सामाजिक संरचना एवं परिवर्तन शिक्षा, साहित्य प्रकाशन, मेरठ - १९८५
- ✚ डॉ. खडसे भा.कि., भारतीय समाजव्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर - १९८३

✚ डॉ. खैरनार दिलीप, आधुनिक भारतातील सामाजिक
समस्या, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, सप्टेंबर-२००७
✚ रॅडफील्ड, रोबर्ट, लघु समुदाय (अनु-यशदेव शल्य),
राजस्थान हिन्दी ग्रंथ अकादमी, जयपूर — १९७३

✚ डॉ. आगलावे प्रदीप, ग्रामीण आणि नागरी
समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर — २००२